

VU Research Portal

Tussen tekst en toepassing

Mulder, Gerrit Willem Sebastiaan

2023

DOI (link to publisher)
[10.5463/thesis.375](https://doi.org/10.5463/thesis.375)

document version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Mulder, G. W. S. (2023). *Tussen tekst en toepassing: Onderzoek naar het tijdbetrokken element in de homiletiek van gereformeerde piëtisten in de Nederlanden 1600-1800*. [, Vrije Universiteit Amsterdam]. Den Hertog.
<https://doi.org/10.5463/thesis.375>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:
vuresearchportal.ub@vu.nl

VRIJE UNIVERSITEIT

Tussen tekst en toepassing

Onderzoek naar het tijdbetrokken element in de homiletiek van gereformeerde
piëtisten in de Nederlanden 1600-1800

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad Doctor aan
de Vrije Universiteit Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. J.J.G. Geurts,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de Faculteit Religie en Theologie
op dinsdag 28 november 2023 om 13.45 uur
in een bijeenkomst van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door

Gerrit Willem Sebastiaan Mulder

geboren te Waddinxveen

promotor: prof.dr. W. van Vlastuin

copromotor: dr. F. Stark

promotiecommissie: prof.dr. M.G.K. van Veen
prof.dr. M.J. Kater
dr. J. van de Kamp
dr. J. Nierop
prof.dr. W.H.T. Moehn

Schilderij op de cover: *Het interieur van de Oude Kerk te Amsterdam tijdens het houden van een preek*, olie op canvas 83,5 x 72,5 cm, vervaardigd door Emanuel de Witte (1617-1692), ca. 1665. Rond 1650 ontwikkelde De Witte samen met Gerard Houckgeest (1600-1661) en Pieter Jansz Saenredam (1597-1665) het schilderen van kerkinterieurs tot een apart genre. Zij vormden de Delftse school, waarin ze zich toededen op het weergeven van perspectief en daglicht. Deze dingen waren voor De Witte belangrijker dan zorgvuldige detaillering. Net als bij de werken van Houckgeest zien we bij De Witte mensen op de voorgrond. In vergelijking tot het hoge kerkinterieur zijn ze nietig, maar ze versterken het levendige effect. Dit schilderij laat door de ogen van De Witte zien in welke omstandigheden in zijn tijd de preek werd gehouden.

© 2023 Den Hertog B.V. Houten

ISBN 978 90 331 3233 9

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij digitaal, elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	7
1.1	Onderzoeksopzet	8
1.2	Historische verkenning	12
	<i>Excurs: Twee erflaters</i>	
	- Gisbertus Voetius (1589-1676)	15
	- Johannes Coccejus (1603-1669)	18
1.3	Homiletische verkenning	25
1.4	Werkwijze	36
2	Onderzoek	40
2.1	Historische context	40
	2.1.1 Homiletiek na de Reformatie	40
	2.1.2 Andreas Hyperius (1511-1564)	43
	2.1.3 Niels Hemmingsen (1513-1600)	55
2.2	William Perkins (1558-1602)	59
2.3	Guilielmus Amesius (1576-1633)	85
2.4	Willem Teellinck (1579-1629)	105
2.5	Gisbertus Voetius (1589-1676)	125
2.6	Johannes Martinus (1603-1665)	137
2.7	Johannes Hoornbeeck (1617-1666)	147
2.8	Guiljelmus Saldenus (1627-1694)	165
2.9	David Knibbe (1639-1701)	179
2.10	Everhardus van der Hooght (1642-1716)	193
2.11	Salomon van Til (1643-1713)	211

2.12	Campegius Vitringa (1659-1722)	227
2.13	Friedrich Adolph Lampe (1683-1729)	241
3.	Conclusie	258
3.1	Een homiletisch ontwerp	258
3.2	De tijdbetrokkenheid gewogen	262
3.2.1	Vijf onderzoeksaspecten in kaart gebracht	263
3.2.2	Evaluatie van bronnenmateriaal en definities	309
3.2.3	Slotconclusie	314
3.3	Relevantie voor prediking in de 21e eeuw	319
3.3.1	Hoorderspectief	320
3.3.2	Schriftverstaan	325
3.3.3	Prediking tot het hart van de hoorder	330
	Dankwoord	338
	Bijlagen	
I.	Samenvatting	341
II.	Summary	351
III.	Inventarisaties per onderzoeksaspect	361
IV.	Literatuuroverzicht	369
V.	Persoonsregister	380
VI.	Curriculum vitae van de auteur	384

1. Inleiding

‘Na de gesteltheit van toehoorders / plaatsen en tijden’, zo moet volgens Guilielmus Amesijs (1576-1633) worden gepreekt.¹ In deze uitspraak van Amesijs horen we dat de prediking naar zijn inzicht gericht moet zijn op de hoorders in hun situatie. In dit onderzoek staat de vraag centraal hoe dat bij Amesijs en zijn gereformeerde geestverwanten is gemotiveerd en geïnstrueerd. Dit is dus een kerkhistorisch onderzoek over vragen die de predikkunde betreffen. In de volgende paragraaf wordt eerst het onderzoeksterrein bepaald en de werkwijze beschreven. Daarna vatten we samen wat zowel in kerkhistorisch als in homiletisch opzicht ten aanzien van deze materie reeds is onderzocht.

/ 1.1 Onderzoeksopzet

Tijdbetrokkenheid van oude preken

Dit onderzoek gaat over tijdbetrokkenheid in de prediking. Amesijs kan worden beschouwd als representant van het Gereformeerd Piëtisme.² In homiletisch opzicht wil dit zeggen dat hij voorstander was van een reformatorische prediking waarbij nadrukkelijk het zielenleven van de mens in ogenschouw wordt genomen. Gezien het citaat van Amesijs hierboven bedoelde hij een verbinding tussen culturele context en innerlijk leven. Dit roept de vraag op hoe deze verbinding homiletisch gestalte kreeg.

---

1 G. Amesijs, *Vijf boecken van de Conscientie en haar regt of gevallen*, Amsterdam 1660 (vert. C. van Wallendal), 422. Latijnse versie: G. Amesijs, *Casus conscientiae*, Franeker 1623.

2 W. van 't Spijker, 'Guilielmus Amesijs (1576-1633)', in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 's-Gravenhage 1989, 53-86.

In dit onderzoek richten we ons op de homiletiek van gereformeerde piëtisten. Deze homileten zoeken we binnen het kerkelijk leven in de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden zoals dit na de Reformatie heeft gefunctioneerd. Amesijs nam binnen deze gemeenschap een bijzondere plaats in. Hij preekte in Engelstalige gemeenten die bij diverse classes waren aangesloten. Later werd hij hoogleraar in Franeker. De bezinning op de prediking was onderdeel van zijn opdracht.

Voor ons onderzoek richten we ons op het tijdvak 1600-1800. Rond het jaar 1600 heeft een aantal kerkvergaderingen de gereformeerde belijdenis bekrachtigd en het kerkelijke leven van kerkordelijke kaders voorzien. De Nationale Synode van Dordrecht (1618-1619) kan gezien worden als bezegeling van dit wordingsproces. Het eind van dit tijdvak stellen we rond het jaar 1800. Dat jaar valt in de zogenoemde Bataafse tijd. Tot dan toe was er sprake van de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden; daarna voortgezet als Koninkrijk der Nederlanden. Daaraan is verbonden dat het classicale en provinciale kerkelijke leven genationaliseerd werd tot de Nederlandse Hervormde Kerk.

In dit onderzoek gaat het over homiletiek uit deze historische periode. Het klassieke bevestigingsformulier voor de predikanten noemt het preken als hun eerste taak: ‘... dat zij des Heeren Woord door de schriften der profeten en apostelen geopenbaard, grondig en oprechtelijk aan hun volk zullen voordragen, en het toeëigenen, zo in het gemeen als in het bijzonder, tot nuttigheid der toehoorders, met onderwijzen, vermanen, vertroosten en bestraffen, naar eens iegelijks behoefte, verkondigende de bekering tot God, en de verzoening met Hem door het geloof in Jezus Christus en wederleggende met de Heilige Schrift alle dwalingen en ketterijen die tegen deze zuivere leer strijden.’³ Uit de Bijbelteksten, die als onderbouwing worden geciteerd, blijkt dat men de prediking duidde als een Woord van God tot de hoorders.³ Blijkbaar is *de eeuwige God* in de prediking van Zijn Woord betrokken op *de mens*.

We zijn benieuwd hoe dit in de homiletische reflectie van gereformeerde piëtisten in de genoemde periode gestalte kreeg. Daarbij denken we aan de mens in zijn *persoonlijk-geestelijke* alsook in *zijn algemeen-culturele situatie*. De mens staat immers persoonlijk tegenover God en is tevens geplaatst in relatie tot zijn naasten en omgeving. De geciteerde omschrijving van Amesijs toont deze bei-

---

3 Vgl. 1 Timotheüs 5:17, Efeze 4:11-13; 2 Timotheüs 2:15, 1 Korinthe 14:3, Handelingen 20:20,21, 2 Korinthe 5:18-20, Titus 1:9. Als andere taken worden genoemd het doen van gebeden, het bedienen van de sacramenten en het uitoefenen van de tucht.

de accenten. Daarbij verbinden we aan ‘de gesteltheit van toehoorders’ dus een persoonlijk-geestelijke dimensie; aan ‘plaatsen en tijden’ een algemeen-culturele. Aan beide moet in de prediking aandacht worden gegeven. Met ‘tijdbetrokken element’ bedoelen we dus de relatie die volgens deze homiletiek in de preek vanuit de Bijbel gelegd wordt met de situatie van de hoorders.

Vanwege het belang van dit begrip willen we dat nu eerst verhelderen. Allereerst vergelijken we het met het begrip ‘toepassing’, dat vaak wordt gebruikt in verband met het overzetten van de Bijbeltekst naar de gemeente vandaag. In de gereformeerde traditie is dit de benaming van het aspect in de preek waarin de boodschap van de Bijbeltekst wordt betrokken op de levenspraktijk van de hoorders.⁴ Ons onderzoek heeft een bredere *scopus* dan alleen dit gedeelte van de preek. Het proces van betrokkenheid op de hoorders is immers breder dan alleen die momenten waarin expliciet de toe-eigening aan de orde wordt gesteld. Wij willen graag duidelijkheid krijgen over het geheel van de betrokkenheid op de praktijk van de hoorders, de tijden en plaatsen,⁵ zoals die in het homiletisch proces gestalte krijgt.

Het begrip ‘contextualiseren’ helpt niet goed om bronnen uit het door ons gekozen tijdvak te bestuderen. Hiermee wordt in het huidige hermeneutisch-homiletische onderzoek de aandacht gevestigd op de betekenis van de tekst in relatie tot de hoorder en zijn context. Daarbij wordt ook de betekenis die de hoorder aan de tekst verleent gehonoreerd. ‘Contextualiseren’ maakt dus de betekenis of althans de duiding van de tekst open naar de kant van de

---

4 F.G. Immink: ‘De slogan dat de preek uitleg en toepassing is, is te simpel gedacht.’ F.G. Immink, ‘Preken als ambacht’, in: J. Hoek (red.), *De preek werkt. Bezinning op christelijke verkondiging*, Heerenveen 2015, 77. Hij noemt meerdere factoren: de Schrift, het geloof van de gemeente/het belijden van de kerk, de leefwereld van de hoorders, de prediker en het ambtelijk karakter. Elders (F.G. Immink, *Over God gesproken. Preken in theorie en praktijk*, Utrecht 2018) gaat hij in op het begrip ‘toepassing’ uit de prediking van de Nadere Reformatie: ‘Hoe verwerkelijkt het evangelie zich in het geestelijk leven en in de handel en wandel van de hoorder?’ Met verwijzing naar Paul Ricoeur (P. Ricoeur, *Hermeneutics and the Human Sciences*, Cambridge 1981, 183-185), en P. Ricoeur, *Oneself as another*, Chicago 1994, 27-39) stelt hij: ‘Toe-eigening is mijn vertaling van het Duitse woord Aneignung. Aneignen betekent “je eigen maken” wat je oorspronkelijk “vreemd” was. Volgens de bedoeling van het woord is het doel van alle hermeneutiek te vechten tegen de culturele afstand en de historische vervreemding. Interpretatie brengt samen, egaliseert, maakt tegenwoordig en gelijkvormig. Maar dit doel wordt alleen bereikt voor zover de interpretatie de betekenis van de tekst actualiseert voor de hedendaagse lezer. Toe-eigening is de term die geschikt is voor de actualisering van de betekenis als aan iemand geadresseerd. Het neemt de plaats in van een antwoord in een dialogische situatie, op dezelfde manier als “openbaring” of “onthulling” plaatsvinden bij de zichtbare verwijzing in een dialogische situatie.’ (Ricoeur, *Hermeneutics and the Human Sciences*, 185.) Hijzelf: ‘Het ‘vreemde’ en ‘eigenaardige’ van het evangelie wordt niet automatisch onder het vloerkleed geveegd zodra we stem geven aan de wereld van de ziel in een seculier denkklimaat. Het zal juist oplichten in zijn eigen waarde en kracht.’ Immink, *Over God gesproken*, 144,145.

5 In de praktische theologie zijn ‘practices’ alle vormen van geleefd geloof, waarneembaar in woorden en daden, zich bevindend in bepaalde toestand en context van omstandigheden.

hoorder.⁶ Dit kende men in dit tijdvak zo niet. Hetzelfde geldt voor het woord ‘contemporain’. Dit begrip staat in zijn oorspronkelijk Latijnse betekenis voor ‘gelijktijdig’. In dit gebruik van het begrip speelt de manier waarop de tijd wordt gewaardeerd een rol. Het veronderstelt dat men reflecteert op de eigen tijd en zich van haar karakteristieken bewust is in onderscheid tot die in het verleden. Dergelijke waardering van de tijd is vooral na de Franse Revolutie ontwikkeld; in het hier te onderzoeken tijdvak kende men dat zo niet.⁷

Als wij kiezen voor het begrip ‘tijdbetrokken’, willen we bij de auteurs onderzoeken op welke wijze zij de relatie tot de omstandigheden gestalte hebben gegeven. Daarbij gaat het ons om de historische motieven en ontwikkelingen. De historicus Quentin Skinner is bekend om de uitspraak ‘seeing things their way’.⁸ Hierbij bedoelde hij dat we historische personen nooit ten volle kunnen begrijpen. Maar dat het doel van het historische onderzoek is om er zo dicht mogelijk bij te komen, door vragen te stellen in plaats van onze hedendaagse interpretatiekaders op historische personen te projecteren. Gaande het onderzoek zullen we hier ook alert op moeten zijn. Wel gaan we ervan uit dat het mogelijk is om voor onszelf uit dit onderzoek conclusies te trekken, mits steeds rekenschap wordt gegeven van de historische context.⁹

Doel van het onderzoek

Door middel van dit onderzoek willen we antwoord krijgen op de volgende onderzoeksvraag:

Met welke constituerende elementen is het tijdbetrokken element in de prediking geïnstrueerd en theologisch gelegitimeerd door gereformeerd-piëtistische homileten in de Nederlanden (1600-1800)?

---

6 G. J. Roest, *The Gospel in the Western context. A missiological reading of Christology in dialogue with Hendrikus Berkhof and Colin Gunton*, PhD-thesis, Amsterdam 2016.

7 ‘In de opvatting namelijk van geschiedenis als onomkeerbaar proces, verliest het verleden alle zeggingsmacht over het heden. Het is immers wezenlijk anders dan het heden. Geen beroep op oudheid of oorspronkelijk Christendom was meer mogelijk gelijk in Renaissance en Reformatie nog het geval was.’ P. B. M. Blaas, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees Historisch Bewustzijn*, 's-Gravenhage 1988, 22.

8 Dit principe is uitgewerkt door A. Chapman, J. Coffey en B. S. Gregory, zie A. Chapman e.a. (red.), *Seeing Things Their Way: Intellectual History and the Return of Religion*, Notre Dame 2009.

9 Vgl. Blaas, *Anachronisme en historisch besef*, 20: De vooruitgangsgedachte die medio 18^e eeuw postvatte in het Westerse denken ‘maakte definitief een einde aan de geschiedenis als een ‘exemplarisch’ continuüm, aan de geschiedenis als een ‘theatrum mundi’, waaraan losse (tijdloze) exempla ontleend konden worden. Van een exemplarisch continuüm werd geschiedenis een processueel continuüm, waarin verleden en heden wezenlijk van elkaar verschilden: geen losstaande feiten waren meer leerzaam, slechts de samenhang in de tijd, de gang der geschiedenis kon nog leren.’

Doel van dit onderzoek naar het tijdbetrokken aspect van de homiletiek van gereformeerde piëtiëten is om bij te dragen aan de kennis van hun theologie in relatie tot de mens in zijn algemeen-culturele en persoonlijk-geestelijke actualiteit en de verhouding tussen die twee.

Opbrengsten van dit onderzoek zijn van nut voor kerkgeschiedenis en homiletiek. Ten behoeve van de oriëntatie op de prediking in dit tijdvak verschaft het dieper inzicht in de bronnen van deze homiletische traditie.

Onderzoeksmethode

Dit onderzoek is inhoudelijk van aard; de opzet is vooral explorerend en daarmee verbonden ook verklarend.¹⁰ Hierbij hoort dat de bronnen worden beschreven vanuit een brede optiek. Deze beschrijvingen zijn nodig om de inbreng van de homileten op het punt van onderzoek te inventariseren. Ook moet worden voorkomen dat in de verklaring en de vergelijkende analyse noodzakelijke informatie wordt gemist. Als methode kiezen we voor de kwalitatieve inhoudsanalyse.¹¹ Deze methode past goed bij literatuuronderzoek van empirisch materiaal dat ‘in het algemeen voor andere dan wetenschappelijke doeleinden is gemaakt.’¹²

Binnen het spectrum van de kwalitatieve inhoudsanalyse zijn de meeste onderzoeksvormen sterk gericht op de analyse van de taal (retorische analyse, narratieve analyse, discoursanalyse en structuralistisch-semiologische analyse). Deze zijn voor ons onderzoek niet geschikt. Taaluitingen zijn altijd persoons- en tijdgebonden. Wat dat betreft, kent ons onderzoeksmateriaal te veel variabelen. Daarom past interpretatieve analyse het best. Kenmerken van laatstgenoemde zijn: ‘objectief, systematisch, kwantitatief en handelend over de manifeste inhoud van de communicatie.’¹³ Hierbij horen descriptieve onderzoeksvragen met het doel een theorie te ontwikkelen. De methode is het opstellen van een hypothese, het nemen van een (theoretische) steekproef en het gedetailleerd analyseren daarvan.¹⁴ Voor het bestuderen van de teksten

---

10 In de wetenschappelijke methodenleer wordt onderscheid gemaakt tussen kwalitatief (inhoudelijk) en kwantitatief (getalsmatig) onderzoek. De soorten kwalitatief onderzoek zijn divers: explorerend (verkenmend), verklarend, beschrijvend of emancipatorisch. D. Mortelmans, *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*, Leuven/Den Haag 2013, 100 e.v.

11 Zie voor de grondvormen van kwalitatief onderzoek: Mortelmans, *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*, 135 e.v.

12 P.G. Swanborn, *Basisboek sociaal onderzoek*, Amsterdam 2015, 76.

13 Mortelmans, *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*, 149.

14 Mortelmans, *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*, 152.

wordt gebruikt gemaakt van de methode van *close reading*.¹⁵

Het is van belang inhoud en context van de bronnen goed te onderscheiden. De inhoud is in dit onderzoek primair. De context krijgt een plaats en wordt meegewogen. Waar dit gebeurt, zal het inzichtelijk gemaakt en beargumenteerd moeten worden. Anders wordt de inhoud met behulp van de context niet geanalyseerd maar vertroebeld.

P.G. Swanborn wijst nog op het belang van de goede steekproef.¹⁶ Bij dit type onderzoek past de theoretische steekproef het best. Belangrijkste kenmerk daarvan is dat deze cyclisch is.¹⁷ Al naar gelang (het verloop van) het onderzoek kan de steekproef worden uitgebreid of toegespitst, afhankelijk van de probleemstelling. Dergelijke intensieve verkenning van het onderzoeksveld past goed bij het explorerende karakter van dit onderzoek. Hierin wordt immers een periode beschreven aan de hand van gekozen homiletieken.

Voordat we de werkwijze nader uiteenzetten, volgt nu eerst een verkenning van het onderzoeksterrein. Daarbij gaat het om de definities van de relevante begrippen en een inventarisatie van het voor dit thema relevante onderzoek.

/ 1.2 Historische verkenning

De onderzoeksperiode waar we ons op richten, kan in de geschiedenis van het Protestantisme worden aangeduid als ‘de Orthodoxie’. Deze aanduiding ziet op een periode met als karakterisering: het bevorderen en verdedigen van de inzet van de Reformatie. Deze periode wordt ingeluid door de leerlingen van de reformatoren en kan worden onderscheiden in: Vroege Orthodoxie (ca. 1560-1620), Hoge Orthodoxie (ca. 1620-1700) en Late Orthodoxie (vanaf 1700).¹⁸

In zijn ontstaan als geestesstroming is de Reformatie verwant met het vroege Humanisme. In dit licht is het opvallend dat gereformeerde theologen gedurende de Orthodoxie teruggrepen op de scholastiek. Dit is een oude filosofische traditie waarin gebruik wordt gemaakt van met name de inzichten van Aristoteles (384-322 v. Chr.). Deze onderscheidde zich door een materialistische en causale benadering van de werkelijkheid. Orthodoxe theologen sloten

---

15 N. Frey e.a., *Visible Learning for Literacy, Grades K-12. Implementing the Practices That Work Best to Accelerate Student Learning*, Thousand Oaks 2016.

16 Swanborn, *Basisboek sociaal onderzoek*, 77.

17 Mortelmans, *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*, 164.

18 W.J. van Asselt, *Voetius*, Kampen 2007, 48. Zie ook R. A. Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics. The Rise and Development of Reformed Orthodoxy, ca. 1520-1725*, 4 dln., Grand Rapids 2003.

hierbij aan omdat dit hen hielp zich in theologisch, kerkelijk en pedagogisch opzicht te profileren. Ze stonden voor de opgave om de volgende generatie te onderwijzen in de gereformeerde theologie.¹⁹

Tussen verstarring en ontwikkeling

Vanaf de tweede generatie reformatoren zou in het reformatorische denken, dus aangeduid als Gereformeerde Orthodoxie, een verstarring zijn opgetreden. Nu richt ons onderzoek zich op gereformeerde piëtisten, die niet noodzakelijk tot de Gereformeerde Orthodoxie behoorden. Het is ook niet de bedoeling van dit onderzoek om dat te toetsen. De homileten die wij onderzoeken hebben zich echter wel tot de Gereformeerde Orthodoxie verhouden, met name wat betreft de theologisch-wijsgerige fundering van hun homiletisch denken. Daarom is het van belang kennis te nemen van een debat dat op dit punt relevant is.

W.H. Neuser (1926-2010) heeft de Gereformeerde Orthodoxie als volgt gekarakteriseerd: men werkte met logische principes die zich ervoor leenden om er een geloofssysteem mee op te zetten. In denkrant toonde men sterke afhankelijkheid van de filosofie van Aristoteles. Dit ging gepaard met een toename van de betekenis van ratio en logica.²⁰ Ook ontwikkelde zich een voorliefde voor speculatief denken en belangstelling voor metafysische kwesties. De Heilige Schrift werd gehanteerd als een verzameling bewijsplaatsen. Men zou een geloofsbegrip hebben voorgestaan dat afweek van dat van de Reformatie zelf.

Recent onderzoek heeft dit beeld echter bijgesteld.²¹ R.A. Muller wijst erop dat de Orthodoxie niet eenvormig is. Evenmin kan worden gesteld dat de orthodoxe theologie is beheerst door één wetenschappelijk paradigma, zoals de Scholastiek, of door één theologisch thema, zoals de predestinatie. Het is niet juist te stellen dat de middeleeuwse Scholastiek tijdens de Reformatie geen rol speelde en dat men in de periode daarna de Scholastiek – zij het op eigen wijze – weer een plaats heeft gegeven. In exegetisch en filosofisch opzicht is er sprake van een doorgaande ontwikkeling. De kentheoretische uitgangspunten, die gehanteerd werden in de Orthodoxie, zijn te herleiden op zowel scholastieke als humanistische invloeden die in de Reformatie

---

19 Van Asselt, *Voetius*, 52-53.

20 W.H. Neuser, 'Dogma und Bekenntnis in der Reformation: Von Zwingli und Calvin bis zur Synode von Westminster', in: C. Andresen (red.), *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*, Band 2, Göttingen 1980, 306 e.v.

21 Van Asselt, *Voetius*. Zie ook Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics*.

aanwezig waren. ‘Wanneer de scholastiek, het Humanisme en de Reformatie in hun context bestudeerd worden, dan blijken zij in veel opzichten met elkaar verwant.’²² Johannes Calvijn (1509-1564) kende de redeneertrant van de Scholastiek en de vroeg-humanistische verwerking van de retorica (klassieke leer van de welsprekendheid). Hij gebruikte deze wel, maar dan als methode. Steeds is de inzet van de Orthodoxie dat niet de wetenschappelijke methode maar de inhoud van de Bijbel leidend zal zijn.²³ Ten aanzien van het functioneren van predestinatie en uitwendige roeping in de prediking onderzocht P.L. Rouwendal methode en denktrant. Hij concludeert inhoudelijke continuïteit tussen Reformatie en Orthodoxie.²⁴ De theologische thema’s die aan de orde werden gesteld werden steeds via zorgvuldige exegese aan de Bijbel verbonden.

Twee richtingen

Het Gereformeerd Protestantisme in de Nederlanden in het onderzochte tijdvak kan worden getypeerd in twee richtingen: voetiaans of coccejaans.²⁵ Dit verwijst naar de theologen Gisbertus Voetius en Johannes Coccejus, die een beeldbepalende positie hebben ingenomen. Om dit onderzoek goed te kunnen plaatsen, volgt eerst van beide erflaters een excurs met een korte theologische typering.

---

22 Van Asselt, *Voetius*, 47. W.J. van Asselt verwijst hier naar P.O. Kristeller.

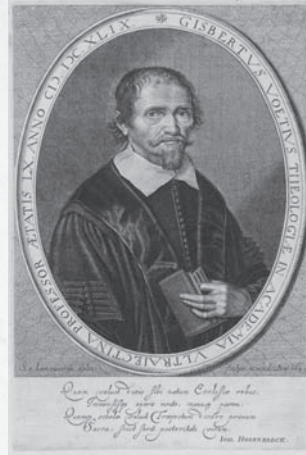
23 A. Goudriaan, *Reformed Orthodoxy and Philosophy, 1625-1750. Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht and Anthonius Driessen*, Leiden 2006, 1.

24 P.L. Rouwendal, *Predestination and Preaching in Genevan Theology from Calvin to Benedict Pictet*, PhD-thesis, Kampen 2016, 318 e.v.

25 H.O. Old, *The Reading and Preaching of the Scriptures in the Worship of the Christian church. Volume 4. The Age of the Reformation*, Grand Rapids 2002, 451.

Excurs 1 over Gisbertus Voetius (1589-1676)

Gisbertus Voetius werd in 1589 te Heusden geboren. De jonge Voetius studeerde in Leiden waar hij colleges volgde bij Franciscus Gomarus (1563-1641). Hij was predikant te Vlijmen (1611) en te Heusden (1617). In die hoedanigheid was hij één van de jongste leden die de Synode van Dordrecht mee maakte. In 1634 werd hij hoogleraar theologie te Utrecht. Hij was er de eerste rector magnificus van de in 1636 officieel gestichte academie. In zijn lange loopbaan heeft hij bijgedragen aan de vorming van vele theologen en predikanten.

In zijn wetenschappelijke arbeid sluit hij aan bij de oorspronkelijke reformatoren zoals we die vinden bij Calvijn, Martin Bucer (1491-1551) en Zacharius Ursinus (1534-1583). In zijn denkmethode liet hij zich leiden door de filosofie van Aristoteles. Daarin greep hij terug op een systeem dat in de scholastiek is ontwikkeld en gekenmerkt wordt door abstractie en gedetailleerde aandacht voor causaliteit. Voetius kwam tot de conclusie dat reden en redelijkheid cruciale begrippen vormen in de Godsopenbaring. Daarom kan filosofie dienstbaar zijn aan theologie.²⁶ Zijn keus voor Aristoteles houdt verband met zijn afwijzen van Plato (427-347 v. Chr.). Hij omhelsde de filosofie van Aristoteles niet zonder meer, maar alleen voor zover deze de theologie zou kunnen steunen; hij pleitte voor selectief gebruik. Het kunnen hanteren van Bijbelse uitgangspunten betreffende de leer van God, Zijn Woord en de mens zijn daarbij beslissend. Orthodoxe en geestverwante collega-theologen toonden een positieve waardering voor vroeg-humanistische denk-

26 Goudriaan, *Reformed Orthodoxy and Philosophy*, 33. A. Goudriaan geeft hierbij de volgende tekstverwijzingen: Romeinen 1:19-20, 2:14-15, Handelingen 17:27, Jesaja 40:21,26.

methoden.²⁷ Voetius bracht echter geprononceerd de aristotelische lijn naar voren. Dit deed hij vanwege het belang dat hij hechtte aan het nauwkeurig weerleggen van fouten.²⁸ Overigens sloot Voetius zich niet af voor actuele ontwikkelingen; hij beoordeelde de in zijn tijd moderne exegetische positie.²⁹ Hij vond het uitgangspunt van de enkelvoudige Schriftzin een principiële verbetering in vergelijking met de exegetische van de Vroege Kerk.

Overigens stond voor Voetius de stof centraal en moest het denkraam daaraan dienstbaar zijn, ook al is deze relatie ten aanzien van zijn gedachten over de 'hebbelijkheid' en de 'dadelijkheid' van het geloof en de 'onmiddellijkheid' van de wedergeboorte niet zonder spanning. Zijn gevoel voor existentiële vroomheid weerhield hem echter van een doorslaan in intellectualisme.³⁰

Voetius ervoer een diepe kloof met de filosofie van René Descartes (1596-1650). Deze stelde met zijn adagium *cogito ergo sum* (ik denk dus ik ben) het denken van het individu tegenover de resultanten van geschiedenis en theologie. Ten diepste is het rationalisme subjectief van aard. Het heeft inhoudelijke consequenties voor de Godsleer en de antropologie. Dit heeft zich toegespitst op de leer van de ingeschapen Godskennis.³¹

Een kenmerkend voorbeeld is ook de benadering van de bewijzen van het Godsbestaan. A. Goudriaan maakt duidelijk dat Voetius dat deed op causale en kosmologische manier, waarin hij gebruik maakte van aristotelische inzichten. De consequenties van de filosofie van Descartes illustreert hij aan de hand van de benadering door Anthonius Driessen (1684-1748), die het menselijk subject als beginpunt nam

---

27 Zo had Petrus van Mastricht (1630–1706) geen bezwaar om gebruik te maken van de filosofie van Petrus Ramus (1515-1572). Goudriaan, *Reformed Orthodoxy and Philosophy*, 54. Ten aanzien van Voetius stelt Goudriaan dat deze 'niet met hem sympathiseerde' (9).

28 Goudriaan, *Reformed Orthodoxy and Philosophy*, 36.

29 W. Fieret, *Johannes Hoornbeek, een brede blik, een Bijbelse bril*, Apeldoorn 2021, 188.

30 W. van 't Spijker, 'Gisbertus Voetius (1589-1676)', in: W. van 't Spijker e.a., *Oude schrijvers. Een kennismaking*, Houten 1998, 97.

31 Zie de Bijbelse verwoording daarvan in Romeinen 2:14-15. H. Witsius (1636-1708) stelde hierbij dat 'de nieuwe filosofie (van Descartes) het gebied (de zeggenschap) over de theologie en Gods Woord zelf wel zou willen aanmatigen'. W. Fieret citeert hier H. Witsius, *Twist des Heeren*, Leeuwarden 1669, 268, 262. Fieret, *Johannes Hoornbeek*, 192.

voor zijn bewijzen van het Godsbestaan.³² Hier bleek in de denktrant van Descartes een inhoudelijke claim op de theologie die voor Voetius onaanvaardbaar was. Daarmee was deze filosofie voor Voetius een dwaalleer. Hij vond ook dat Descartes onvoldoende respect aan de dag legde voor het nuttige gebruik dat van filosofische inzichten – zoals die van Aristoteles – kan worden gemaakt.³³

Als predikant streefde Voetius naar de regulering van het openbare en kerkelijke leven naar de Bijbelse Wet, met de heiliging van de rustdag als belangrijk thema. Voor hem was een belangrijke theologische kwestie voor wie Jezus Christus is gestorven. Hij wilde ten aanzien van de reikwijdte van Jezus' verzoenend werk Bijbels verantwoorde en praktisch duidelijke lijnen trekken.³⁴ Afbakening ten opzichte van het remonstrantisme speelde hier ook een rol. Voetius sluit aan bij het door Henricus Alting (1583-1644) geïntroduceerde begrippenpaar 'potentieel' en 'actueel' genoegzaam.³⁵

---

32 Goudriaan, *Reformed Orthodoxy and Philosophy*, 326.

33 Goudriaan, *Reformed Orthodoxy and Philosophy*, 33.

34 De middeleeuwse theoloog Petrus Lombardus (ca. 1100-1160) stelde ten aanzien van deze kwestie dat Hij Zich genoegzaam (*sufficienter*) voor alle mensen geofferd had, maar dat dit alleen werkzaam (*efficienter*) was voor de uitverkorenen. Van Asselt wijst erop dat gereformeerde theologen als Theodorus Beza (1519-1605) deze formulering dubbelzinnig vonden; dan zou Jezus toch in zekere zin voor alle mensen gestorven zijn. Van Asselt, *Voetius*, 65.

35 P.L. Rouwendal, 'Calvin's forgotten classical position on the extent of the atonement: about sufficiency, efficiency, and anachronism', in: *Westminster Theological Journal*, 70 (2008), no. 2, 317-335.

Excurs 2 over Johannes Coccejus (1603-1669)

Coccejus werd in 1603 te Bremen geboren als zoon van Timman Cock en Elisabeth Bake. Johannes' vader was secretaris en juridisch adviseur van de gilden in Bremen. In 1626 ging de jonge Coccejus voor een periode van vier jaar naar Franeker om daar oriëntaalse talen te studeren. Hij had toen in Bremen al een studie filologie, theologie en filosofie achter de rug. Hij keerde in 1630 terug in Bremen als hoogleraar *philologia sacra* aan de Illustre School. Zes jaar later ontving hij een professoraat in Bremen, eerst voor de Hebreeuwse taal, vanaf 1643 voor de theologie. Hij eindigde zijn loopbaan als hoogleraar theologie te Leiden (1650-1669).

Veel aandacht besteedde Coccejus aan exegese en filologie. Op deze terreinen verwierf hij nationale en internationale faam.³⁶ Volgens W.J. van Asselt (1946-2014) gaf hij haar een plaats in de theologie. Zodoende heeft hij tevens de theologie verbonden met andere geesteswetenschappen. Volgens hem brengt filologie de samenhang tussen woorden en zaken aan het licht en vormt ze daarom de grondslag van alle exegese.

Coccejus vond zijn orthodoxe collega's in hun exegese te onhistorisch-dogmatisch. Coccejus handhaafde net als zij de eenheid van Oude en Nieuwe Testament, maar vestigde daarnaast aandacht op de verscheidenheid van Gods handelen in beide bedelingen. Hij sprak van een historisch handelen, omdat er sprake is van een ontwikkeling die voortduurt tot in het heden. Coccejus benadrukte de letterlijke en his-

³⁶ Zijn belangrijkste werk op dit terrein verscheen in 1629 onder de titel: *Duo Tituli Thalmudici Sanhedrin et Maccoth*. J. Coccejus, *Duo Tituli Thalmudici Sanhedrin et Maccoth*, Amsterdam 1629. Zijn inauguratie te Bremen droeg als titel: *Oratio auspicalis de philologia sacra*. J. Coccejus, 'Oratio auspicalis de philologia sacra habita Bremae Prid. Kal. Octobr. Anni MDCXXX', in: J. Coccejus, *Opera Anekdotica theologica et philologica*, vol. 1, Amsterdam 1706, 55-61.

torische betekenis van het Woord. De typologie rekende hij tot de literaire betekenis. In zijn optiek verhouden Oude en Nieuwe Testament zich tot elkaar als belofte en vervulling. De typologie is nodig om de vervulling van de belofte aan te duiden. Afgezien van het feit dat Coccejus een belangrijke positie innam onder de gereformeerden in ons tijdvak, maakt deze inhoudelijke profilering zijn theologie ook interessant voor ons onderzoek naar tijdbetrokkenheid.

Ook wilde hij zijn inzichten verwerken in de systematische theologie. Centraal daarbij stond voor hem 'het geschiedend karakter van het bijbelverhaal'.³⁷ Het begrip 'verbond' (*foedus*) diende daarbij als model.³⁸ Hij onderscheidt werkverbond (*foedus operum*) en genadeverbond (*foedus gratiae*). Kenmerkend voor Coccejus is dat in zijn visie het werkverbond niet direct is afgeschaft, maar gefaseerd is 'geabrogeerd':

- 1) door de menselijke zonde;
- 2) door Gods beslissing om het genadeverbond op te richten;
- 3) door de belofte van het genadeverbond zoals deze in het Oude Testament is gegeven en in het Nieuwe Testament vervuld;
- 4) door de afsterving van de oude mens in de heiligmaking;
- 5) door de opstanding uit de doden.

Hier wordt een sterke verbinding gelegd tussen Godsopenbaring en eschatologie en ook tussen heilsgeschiedenis en heilsorde. Heilsgeschiedenis krijgt bij hem een persoonlijke spits in de heilsorde.

Coccejus sprak ook van een gefaseerde verwezenlijking van het genadeverbond. Hij verbond dit aan de brieven aan de zeven gemeenten (Openbaring 2 en 3), waarin hij een typering zag van zeven tijdperken. De eerste vier brieven betreffen de periode van 33 tot 1500. De vijfde periode (van Sardis) vat hij op als de tijd van de Reformatie (1500-1600). De Dertigjarige Oorlog (1618-1648) valt in de zesde periode (van Filadelfia; 1600-1650). De zevende periode (van Laodicea; 1650-?) behelst de bekeering van de Joden en een grote bloei van de kerk.

---

37 W.J. van Asselt, 'Coccejus, Johannes (Johan Cock of Coch)', in: D. Nauta e.a., *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel 4, Kampen 1998, 92.

38 J. Coccejus, *Collationes de foedere et testamento Dei*, Franeker 1648.

Coccejus honoreerde de factor ‘tijd’ op een principiële en consequente wijze. Zo ziet hij de eeuwige Borgstelling van Christus als een belofte. De tijd is dus voorwaarde voor het Borgwerk van Christus. Verder zag hij een gradueel verschil tussen schuldvergeving in het Oude en in het Nieuwe Testament. Vóór Christus’ daadwerkelijke Borgwerk is er sprake van een niet-toerekenen van de schuld; werkelijke vergeving kan pas na Zijn daadwerkelijke Borgwerk plaatsvinden.

Ook ten aanzien van de geloofszekerheid koos Coccejus voor een nauw verband tussen heilsgeschiedenis en heilsorde. Hij stelde dat de bevinding van de gelovigen een oudtestamentisch dan wel een nieuwtestamentisch karakter draagt. Ontwikkelt het geloofsleven zich tot het laatste, dan is er sprake van meer zekerheid.

Coccejus heeft in zijn *Summa Theologiae* uiteengezet hoe de prediking van de profeten moet worden geïnterpreteerd. Hij wilde de orde van de profetie verbinden met de harmonie van de profetieën (binnenbijbels) en vervolgens lijnen trekken naar de eigen tijd en naar de toekomst.³⁹ Zijn commentaar op het Bijbelboek Job vormt een goed voorbeeld van zijn exegetische werkwijze.

In kerkelijke zaken nam Coccejus een gematigd standpunt in. De overheid noemde hij ‘voedsterheer van de kerk’, om haar te dienen. Zodoende was hij geliefd bij de regenten, die vaak een vrijere levensstijl voorstonden. Voor de kerk zelf was het handhaven van de tucht volgens Coccejus geen kenmerk van echtheid; in zijn optiek moest ze dwalende schapen terechtbrengen door hen te onderwijzen in liefde. Met betrekking tot de leer achtte hij de kerkelijke belijdenisgeschriften in zichzelf niet bindend. Ze zijn dat alleen, omdat de waarheid ervan zich aan het geweten betuigt.

---

39 J. Coccejus, *Summa Theologiae*, Amsterdam 1662, cap. 6 par. 32. Van Asselt verwijst hiernaar. W.J. van Asselt, ‘Pierre de Joncourt en zijn protest tegen de coccejaanse exegese in het begin van de achttiende eeuw’, in: E.G.E. van der Wall (red.), *Een richtingensrijd in de Gereformeerde Kerk: voetia-
nen en coccejanen 1650-1750*, Zoetermeer 1994, 155 e.v.

Tegenstelling?

In de exegetische arbeid van de Coccejanen valt volgens Van Asselt veel sterker dan bij de voetiaanse variant een heilshistorische en eschatologische oriëntatie waar te nemen. De coccejaanse exegese was meer betrokken op de wereld, de geschiedenis, met name de geschiedenis van de kerk die op weg is naar het rijk. Ook al ontbrak dit accent niet bij sommige Voetianen, toch accentueerden deze veel meer de plaats van de enkeling in de heilsgeschiedenis en zijn status in de heilsorde'.⁴⁰ Voetius wordt gezien als de hoeder van de Gereformeerde Orthodoxie. Coccejus vond van zichzelf dat hij in zijn theologische arbeid 'noch van de Catechismus en de belijdenisgeschriften is afgeweken. Want ik heb van harte ingestemd met de opvatting van onze kerken'.⁴¹

Toch hebben Voetius en zijn volgelingen wat dit betreft de polemiek met Coccejus gevoerd. De wetenschappelijke arbeid van Coccejus kenmerkt zich door het zoeken van een synthese tussen gereformeerde theologie en humanistisch georiënteerde Bijbelwetenschap. Van Asselt stelt dat Coccejus na 1658 in toenemende mate werd geconfronteerd met de consequenties van zijn theologisch ontwerp, die hem in conflict brachten met vooral de Gereformeerde Orthodoxie van zijn dagen.⁴² De tegenstand die Coccejus in zijn Leidse tijd van orthodox-gereformeerde zijde ondervond, concentreerde zich onder andere op de kwestie van de zondagsheiliging.⁴³ Voetius heeft Coccejus later uitgedaagd in te gaan op de stelling dat David en alle oudtestamentische gelovigen de vergeving waarvan Psalm 103:3 spreekt, compleet en op dezelfde wijze hebben ontvangen als de gelovigen in het Nieuwe Testament.⁴⁴

De volgelingen van Coccejus ontwikkelden een eigen theologisch profiel (aansluiting bij het Verlichtingsdenken, nadruk op de tijdperkenleer, met een bevindelijk, heilsordelijk accent in de prediking). Bij hen was er volgens R. Bisschop nauwelijks oog voor de praktische actualiteit. Dat wordt anders

---

40 Van Asselt, 'Pierre de Joncourt en zijn protest tegen de coccejaanse exegese in het begin van de achttiende eeuw', in: Van der Wall, *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk: voetianen en coccejanen 1650-1750*, 163.

41 Coccejus in een brief aan zijn Zwitserse collega Heinrich Hottingeruit, gedateerd 1666 (brief nr. 130). Geciteerd in: W.J. van Asselt, *Johannes Coccejus*, Kampen 2008, 42.

42 Van Asselt, 'Coccejus, Johannes (Johan Cock of Coch)', in: Nauta, *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, 92.

43 Naar zijn oordeel gevraagd, stelde Coccejus dat hij het vierde gebod beschouwde als behorend tot het genadeverbond. De letterlijke tekst beschouwde hij als een typologische heenwijzing naar het werk van de Verlosser en de daarin geschonken rust.

44 In dit licht moet het onderscheid gezien worden dat Coccejus maakte tussen niet-toerekenen en vergeven van de schuld.

als in de tweede fase van ontwikkeling, naast de Leidse en de groene Coccejanen met hun aandacht voor modern-wetenschappelijke onderbouwingen en voortgaande verbondontwikkeling, ook de zogenoemde ernstige Coccejanen zich gaan profileren.⁴⁵ Zij hebben nadrukkelijk oog voor de actuele situatie en tonen zich meer verwant met het theocratische gedachtegoed. De laatste fase in de ontwikkeling van het coccejanisme staat in het teken van het zich al meer manifesterende rationalisme. In deze fase kon de laatste generatie Coccejanen, met Friedrich Adolph Lampe (1683-1729) als voorbeeld, een tussenpositie innemen tussen Voetianen en Coccejanen.

Van Asselt stelt dat de tegenstellingen tussen Voetianen en Coccejanen nooit zo ‘destructief’ zijn geweest als tussen remonstranten en contra-remonstranten.⁴⁶ Formeel kerkelijk gezien is dat juist. De geschillen tussen Voetianen en Coccejanen zijn als zodanig nooit synodaal beoordeeld en hebben niet tot een kerkelijk schisma geleid. Wat betreft het wetenschappelijke kader dat zij gebruikten, is de tegenstelling volgens Van Asselt proportioneel. Het is niet juist om te spreken in termen van ‘Scholastiek’⁴⁷ versus ‘Bijbelse theologie’. ‘Ook Voetius kende de notie van het verbond en Coccejus maakte ook gebruik van de scholastieke methode. Bovendien: de tegenstelling ‘Bijbelse theologie’ versus ‘dogmatische theologie’ is pas van later datum (achttiende eeuw) en speelde geen rol in het denken van beide grote vertegenwoordigers van de gereformeerde theologie gedurende de zeventiende eeuw.’⁴⁸

Gereformeerd Piëtisme en Nadere Reformatie

In de geschiedschrijving van de Nederlandse kerk in het door ons beoogde tijdvak spelen de begrippen ‘Gereformeerd Piëtisme’ en ‘Nadere Reformatie’ een belangrijke rol. Onder ‘piëtisme’ verstaan we een internationale, christelijke beweging waarin de persoonlijke omgang met God en de uitwerking daarvan in de praktijk van het leven centraal staat. Het piëtisme is dus een stroming die breder is dan de kring van gereformeerde belijders.⁴⁹ Binnen het piëtisme zijn internationale verbanden van overeenkomst en beïnvloeding aan te wijzen.

---

45 De groene Coccejanen hebben hun naam te danken aan de coccejaanse prediker Henricus Groenewegen (1640-1692) die als hun voorman wordt beschouwd.

46 Van Asselt, *Johannes Coccejus*, 41.

47 Middeleeuwse wetenschapsbeoefening.

48 Van Asselt, *Johannes Coccejus*, 53 e.v.

49 W.J. op 't Hof, *Het Gereformeerd Piëtisme*, Houten 2005, 20 e.v., 94 e.v. Zie ook: W.J. op 't Hof, ‘Rooms-katholieke doorwerking binnen de Nadere Reformatie. Een eerste algemene verkenning’, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 15 (1991), nr. 2, 73-120. En: W.J. op 't Hof, ‘Thomas à Kempis bij Willem Teellinck 1-3’, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 13 (1989), nr. 1, 42-68; 14 (1990), nr. 2, 89-112; 15 (1991), nr. 1, 1013.

Binnen dit kader moeten we de relatie tussen de Nederlandse Nadere Reformatie en het Engels-Schotse Puritanisme zien.⁵⁰ Zoals J. van de Kamp met zijn onderzoek naar het Duitse Piëtisme duidelijk heeft gemaakt, is er ook sprake van dergelijke relaties tussen gereformeerde piëtisten in Engeland, de Nederlanden en Duitsland.⁵¹

Met Gereformeerd Piëtisme bedoelen we ‘die stroming binnen het Gereformeerd Protestantisme die, zich tegen in haar ogen algemeen verbreide wan-toestanden en misvattingen kerend, met profetische bezieling ijverde voor zowel de innerlijke doorleving van de leer en de persoonlijke levensheiliging alsmede de radicale en totale heiliging van alle terreinen van het leven’.⁵² Het Gereformeerd Piëtisme stond een innige vroomheid voor naar strikt Bijbelse opvatting. Deze innige vroomheid is tweeledig: haar diepste wezen ligt in de geloofsrelatie met God. In het dagelijkse leven zocht men toewijding aan God. Dit blijkt in de manier waarop men handelt en wandelt in relaties met mensen. Deze accenten zijn tevens kenmerkend voor piëtistische prediking. In gereformeerd-piëtistische prediking wordt de innerlijke vroomheid geëxpliciteerd. Wat de dienst van God vraagt, werd in de prediking concreet benoemd en met voorbeelden uit het alledaagse leven verduidelijkt.⁵³

Vertegenwoordigers van het Nederlandse Gereformeerd Piëtisme moeten we zoeken onder de zogenoemde ‘ernstige of mystieke Coccejanen’ en ‘Brakelse Voetianen’, genoemd naar de predikant Wilhelmus à Brakel (1635-1711). Zij ‘zetten met hun hang naar een naar binnen gekeerde, spirituele levensstijl het ideaal van de *praxis pietatis* extra sterk aan.’⁵⁴

De uitdrukking ‘Nadere Reformatie’ gaat waarschijnlijk terug op Willem Teellinck (1579-1629), die in 1627 sprak over de noodzaak van een ‘vorder reformatie’ van het gemeentelven. Hij zal daarbij zijn beïnvloed door de onder

---

50 W.J. op 't Hof, ‘De internationale invloed van het Puritanisme’, in: W. van 't Spijker e.a., *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*, Zoetermeer 2001, 271-384. Zie ook: J. van de Kamp, *Übersetzungen von Erbauungsliteratur und die Rolle von Netzwerken am Ende des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 2020, 8 e.v. en 462 e.v.

51 Van de Kamp, *Übersetzungen von Erbauungsliteratur und die Rolle von Netzwerken am Ende des 17. Jahrhunderts*, 13 en 456 e.v.

52 W.J. op 't Hof, *Engelse Piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, dissertatie, Rotterdam 1987, 24. Vgl. Op 't Hof, *Het Gereformeerd Piëtisme*.

53 W. van 't Spijker, ‘Enkele aspecten van de theologie van de Nadere Reformatie’, in: O.J. de Jong e.a., *Het eigene van de Nederlandse Nadere Reformatie*, Houten 1992, 31.

54 F. Dietz, *Littéraire levensaders. Internationale uitwisseling van woord, beeld en religie in de Republiek*, dissertatie, Hilversum 2012, 178.

Engelse puriteinen gangbare uitdrukking *further reformation*.⁵⁵ De aanduiding ‘Nadere Reformatie’ werd in 1882 door G.J. Vos (1836-1913) als kerkhistorisch begrip geïntroduceerd. Het gaat bij hem om ‘een krachtig en vruchtbaar streven om de Gereformeerde kerk nader te reformeeren langs den kerkelijken weg.’⁵⁶

Op basis van recent onderzoek hanteert de Stichting Studie der Nadere Reformatie (SSNR) de volgende omschrijving: ‘De Nadere Reformatie is die beweging binnen de Nederlandse Gereformeerde Kerk in de zeventiende en achttiende eeuw, die in reactie op de verflauwing van of een gebrek aan levend geloof de persoonlijke geloofsbeleving en godsvrucht centraal stelde en van hieruit inhoudelijke en procedurele reformatieprogramma’s opstelde, bij de bevoegde kerkelijke, politieke en maatschappelijke organen indiende en/of in aansluiting hierbij zelf een verdere hervorming van kerk, samenleving en staat in woord en daad nastreefde.’⁵⁷

Van de Kamp bevestigde de relevantie van dit begrip en stelt dat hierbij moet worden rekening gehouden met het feit dat een beweging als deze zich niet altijd eenvoudig laat dateren en een complexe samenstelling kent. Hij wil daarom niet een strak model construeren.⁵⁸ In dit verband pleit H. Westerink voor een meer objectieve benadering. Het model van de Nadere Reformatie moet niet steeds bij afzonderlijke predikers worden getoetst, maar aan de hand van geschriften en handelingen van kerkelijke vergaderingen.⁵⁹ Van de Kamp stelt dat het model naar zijn functionaliteit moet worden beoordeeld.⁶⁰

Als we deze omschrijving met die van het Gereformeerd Piëtisme vergelij-

---

55 L.F. Groenendijk, ‘De oorsprong van de uitdrukking ‘nadere reformatie’’, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 9 (1985), nr. 4, 128-134; vgl. F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraadacta*, Rotterdam 1989, 142-143.

56 O.J. de Jong, ‘De Nadere Reformatie binnen Nederland’, in: O.J. de Jong e.a., *Het eigene van de Nederlandse Nadere Reformatie*, Houten 1992, 11. Zie voor een historische beschrijving van het begrip De Jong, ‘De Nadere Reformatie binnen Nederland’, in: De Jong, *Het eigene van de Nederlandse Nadere Reformatie*, 9 e.v. Vergelijk hoe bijvoorbeeld À Brakel zich distantieert van mystici en piëtisten. Overigens bedoelt hij daarbij nadrukkelijk niet de ware godzaligen onder de piëtisten, waarbij hij met name wijst op degenen die voortkomen uit het lutheranisme en zich willen afwenden van de dwalingen die zij daarin hebben ontdekt. W. à Brakel, *Redelijke Godsdienst*, deel 1, Utrecht 1973, 1091 e.v.

57 www.ssnr.nl, geraadpleegd 23 augustus 2022.

58 Van de Kamp, *Übersetzungen von Erbauungsliteratur und die Rolle von Netzwerken am Ende des 17. Jahrhunderts*, 466.

59 H. Westerink, *Met het oog van de ziel. Een godsdienstpsychologische en mentaliteitshistorische studie naar mensvisie, zelfonderzoek en geloofsbeleving in het werk van Willem Teellinck (1579-1629)*, dissertatie, Zoetermeer 2002, 36.

60 Hij verwijst hierbij naar F.A. van Lieburg, die het bezwaarlijk vindt dat het model door bevindelijk gereformeerden in de 20^e eeuw wordt gebruikt tot legitimatie van hun eigen identiteit. Van de Kamp wil echter honoreren dat het model reeds voor de verschijning van deze denominatie is gebruikt, zowel door voor als tegenstanders ervan. Van de Kamp, *Übersetzungen von Erbauungsliteratur und die Rolle von Netzwerken am Ende des 17. Jahrhunderts*, 12 e.v. en 465.

ken, valt de grote overeenkomst op. Ook wordt dan duidelijk dat de Nadere Reformatie zich binnen het Gereformeerd Piëtisme onderscheidt doordat zij inhoudelijke en procedurele reformatieprogramma's opstelde en indiende, en met woord en daad hervorming van alle levensterreinen nastreefde. Praktisch gezien komt het erop neer dat alle nadere reformatoren gereformeerde piëtisten waren, maar niet alle gereformeerde piëtisten waren nadere reformatoren.⁶¹ Dat waren ze voor zover ze kerkelijk dan wel politiek op programmatiesche wijze hervormingen hebben nagestreefd.

Zeker in de eerste tijd na de Dordtse Synode bestonden over deze zaken ook contacten met de burgerlijke overheid. Vaak was er daarbij sprake van conflicten.⁶² Bij zijn behandeling van de 18^e eeuw – vergeleken met de Nadere Reformatie in de eeuw daarvoor – spreekt O.J. de Jong (1926-2013) over 'versmalling'.⁶³ Naarmate de Nadere Reformatie aan zeggingskracht verloor, verminderde ook de werfkracht van de prediking.⁶⁴

1.3 Homiletische verkenning

Definities

Dit kerkhistorische onderzoek gaat over de theorie van de prediking. In deze verkennende paragraaf maken we duidelijk wat wij zelf onder homiletiek en prediking verstaan en hoe dit onderzoek zich verhoudt tot het bredere onderzoeksterrein van de homiletiek. Homiletiek beschouwen wij als de theologische discipline die de prediking bestudeert. Onder 'prediking' verstaan we dan de ambtelijke verkondiging van Gods Woord aan de gemeente

---

61 Van de Kamp schaaft zowel het Puritanisme als de Nadere Reformatie onder Piëtisme, Van de Kamp, *Übersetzungen von Erbauungsliteratur und die Rolle von Netzwerken am Ende des 17. Jahrhunderts*, 464.

62 Van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius*, h. 1 en p. 139-150.

63 De Jong, 'De Nadere Reformatie binnen Nederland', in: De Jong, *Het eigene van de Nederlandse Nadere Reformatie*, 24 e.v.

64 W. Frijhoff dateert dit omslagpunt in het tweede kwart van de 17^e eeuw. W. Frijhoff, *Wegen van Evert Willemz. Een hollands weeskind op zoek naar zichzelf 1607-1647*, Nijmegen 1995, 354-361. Vgl. F.A. van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw*, Kampen 1991, 182-192; Van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius*, 139 e.v. Van de Kamp stelt dat tegenstand van meet af aan kenmerkend is geweest voor deze vroomheidsbeweging. 'Aus historischer Sicht erscheint es daher plausibel, den Aufstieg der Frömmigkeitsbewegung als Subkultur auf den Anfang des 17. Jahrhunderts zu verlegen.' Van de Kamp, *Übersetzungen von Erbauungsliteratur und die Rolle von Netzwerken am Ende des 17. Jahrhunderts*, 465.

die Christus door Zijn Geest vergadert.⁶⁵

In hoeverre kan een preek over het Woord van God ook zelf gezien worden als Woord van God? De *Confessio Helvetica Posterior* stelt dit positief en tegelijk conditioneel: ‘Predicatio verbum Dei est verbum Dei.’⁶⁶ Voor Maarten Luther (1483-1546) was de prediking van Gods Woord dermate belangrijk dat hij stelde dat ‘het voor de aard van het Evangelie bijkomstig is dat het is opgeschreven.’⁶⁷ Ten aanzien van het Oude Testament concludeert F. Stark dat prediking kan worden beschouwd als ‘representatie en actualisering van openbaring van God’, en daarom als ‘indirecte vorm van het Woord van God.’⁶⁸ Het Nieuwe Testament zet in met de menswording van Christus. Johannes noemt Hem ‘het vleesgeworden Woord’. Met het oog op het Nieuwe Testament stelt Stark dat prediking niet alleen Woord van God is, maar ook ‘de uitwerking van het Woord van Jezus en met het getuigenis aangaande zijn persoon.’⁶⁹

Hebben prediking en Woord van God dus een sterke onderlinge relatie, in dit onderzoek is ons uitgangspunt dat de Heilige Schrift zelf bepalend is voor de inhoud van de prediking en de grens tussen beide. Prediking kan alleen in indirecte zin als Woord van God worden getypeerd voor zover ze overeenstemt met de Heilige Schrift.⁷⁰ Prediking is verkondiging van deze openbaring. Daarom wil God Zich door middel van de prediking openbaren aan degenen die haar horen.

Stark wijst erop dat het begrip ‘preek’ meerdere betekenissen kan hebben.⁷¹ Een preek is in eerste instantie wat de voorganger voorbereidt. Vervolgens is er de preek zoals hij die werkelijk in de gemeente uitspreekt. De derde betekenis van het woord ‘preek’ is wat de luisteraars als receptie ervan bijblijft. In dit

---

65 Vergelijk de definitie van T. Hoekstra (1880-1936): ‘Die theologische wetenschap, welke tot object heeft de bediening van het Woord in de vergadering van de gemeente van Christus.’ Door Hoekstra wordt de bediening opgevat als ambtelijk van aard. T. Hoekstra, *Gereformeerde Homiletiek*, Amsterdam 1975, 12. C. J. de Ruijter onderscheidt homiletiek van prediking als ‘een brede bezinning op de preek en het preekgebeuren, bedoeld om de preekpraktijk te stimuleren en er kritisch op te reflecteren.’ C. J. de Ruijter, *Horen naar de stem van God. Theologie en methode van de preek*, Zoetermeer 2013, 14.

66 F. Stark, *Proeven van de Preek. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de preek als Woord van God*, dissertatie, Zoetermeer 2005, 16-18.

67 De Ruijter, *Horen naar de stem van God*, 163. Hij citeert hier C. Trimp, ‘Geschreven en gesproken Woord’, in: C. Trimp (red.), *Woord op schrift. Theologische reflecties over het gezag van de bijbel*, Kampen 2002, 59-70. Zie ook: C. Trimp, *Klank en weerklank. Door prediking tot geloofservaring*, Barneveld 1989.

68 Stark, *Proeven van de Preek*, 38.

69 Stark, *Proeven van de Preek*, 50.

70 Openbaring 22:18-19. Vgl. G. van den Brink en C. van der Kooi: ‘De basale christelijke claim ten aanzien van de Bijbel is eigenlijk een heel eenvoudige: de kerk is uit het Woord geboren en blijft in dat Woord, omdat ze niet naar de stem van een vreemde luistert (vgl. Joh. 10:4-5).’ G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, Zoetermeer 2012, 484.

71 Stark, *Proeven van de preek*, 5.

onderzoek bedoelen we met ‘prediking’ het gedeelte binnen de liturgie waarin de prediker het Woord van God verkondigt (tweede betekenis). We richten ons in ons onderzoek op hoe de prediker tot zijn concept is gekomen (eerste betekenis).

Ontwikkelingen in de homiletiek

In de 20^e eeuw is in de homiletiek de hoorder meer centraal komen te staan. E. Lange (1927-1974) noemde niet de tekst maar de hoorder het thema van zijn preek.⁷² Met het benoemen van de ‘homiletische situatie’ als cruciale fase in het homiletische proces, tekent zich volgens P. Boonstra in de homiletiek een paradigmawisseling af. Tot dan toe was – in navolging van Aurelius Augustinus (354-430) en Calvijn – steeds uitgangspunt geweest dat de boodschap zich bewoog van het Woord van God naar de hoorders. Het *sola scriptura* van de Reformatie bepaalt meteen de ruimte die de hoorder in de preek krijgt toebedeeld. ‘De hoorder zit al in de tekst opgesloten.’⁷³

In de huidige bezinning krijgt de hoorder een dusdanig profiel, dat de communicatierichting niet meer eenduidig van Schrift naar hoorder loopt. De boodschap wordt in relatie tot de homiletische situatie bepaald. Volgens Lange is deze homiletische situatie theologisch ingekaderd. Het Woord van God stuit op strijd en brengt aanvechting met zich mee. In deze aanvechting wordt de boodschap uitgekristalliseerd.

De doorwerking van Lange zien we op eigen wijze terug in de homiletiek bij C.J. de Ruijter. Hij ziet het als een wezenlijke functie van de homiletiek om zich ook te verantwoorden over de receptie van het Woord bij de hoorder. ‘Maar daarmee is ook aangegeven hoe complex dat is: wie zal in kaart brengen wat er plaatsvindt op dat snijvlak waar mensen in een zich snel veranderende cultuur uitgenodigd worden voor de ontmoeting met God?’⁷⁴ Theologische homiletiek heeft volgens hem behoefte aan een concrete situering in de actuele culturele context.

De Ruijter sluit in zijn preekdefinitie aan bij de *trias homiletica*: de driehoek tekst-prediker-hoorder. Het uitgangspunt dat het principe van de driehoek

---

72 ‘Ik spreek met de hoorder over zijn leven (voor het aangezicht van God).’ Immink, ‘Preken als ambacht’, in: Hoek, *De preek werkt*, 78-79. ‘Mein Thema ist mein Hörer’. P. Boonstra, *Omgang met de Bijbeltekst in de preek. Een empirisch homiletisch onderzoek*, dissertatie, Zoetermeer 2016, 22. Citaat: E. Lange, *Predigen als Beruf. Aufsätze zu Homiletik, Liturgie und Pfarramt*, München 1982, 58.

73 G. Wingren, geciteerd door De Ruijter, *Horen naar de stem van God*, 164.

74 De Ruijter, *Horen naar de stem van God*, 17.

essentieel is voor de doordenking van de preek, beschouwt hij sinds Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834) als gemeengoed.⁷⁵ In de gereformeerde preektraditie met de expliciete aandacht voor de toepassing is de hoorder ‘duidelijk in beeld, zij het als adres van vooraf in de exegese vastgestelde boodschap.’⁷⁶ Volgens De Ruijter komt het op deze manier binnen de homiletische driehoek niet tot een essentiële wisselwerking. Binnen deze visie signaleert De Ruijter een eenzijdige concentratie op de geschreven Bijbeltekst. Bezien vanuit de *trias homiletica* gaat deze aandacht ten koste van de positie en de leefwereld van de hoorder. ‘De processen aan de kant van de hoorder kwamen daarbij nauwelijks systematisch in beeld.’⁷⁷ De Ruijters benadering is opener en geeft meer ruimte aan de gedachte dat de preek eerder een proces is dan een product. Dit aspect acht De Ruijter dus in de structuur van de *trias homiletica* voldoende ondervangen. Prediking kan volgens hem ‘nooit de hand leggen op het genademoment van Gods spreken.’⁷⁸ Volgens hem is een preek ‘het verlossende Woord van God / gecommuniceerd door de dienst van een geroepene / binnen de werkelijkheid van de hoorders.’⁷⁹

De Ruijter maakt gebruik van het begrip ‘homiletische situatie’ en stelt dat de uitleg van de Bijbeltekst naar de kant van de hoorder open is; ze hangt in dat opzicht af van de situatie waarin de hoorder zich bevindt. In de exegese is diachrone benadering het uitgangspunt. Vanwege de focus op de hoorder neemt echter de behoefte aan synchrone exegese toe. Volgens De Ruijter is het niet zo dat het subject in uiterste instantie beslist over de betekenis. God spreekt, de hoorder moet komen tot verstaan. Toch stelt hij – met verwijzing naar N.T. Wright – dat de Bijbel als script geen antwoord geeft op alle praktische vragen waar de christen in het laatste der dagen voor komt te staan. Met het oog op de Bijbel spreekt hij dan van ‘het script dat nog ontbreekt’ en dat moet worden ‘geïmproviseerd’.⁸⁰ Dit improviseren moet dan gebeuren in rap-

---

75 De Ruijter, *Horen naar de stem van God*, 145.

76 De Ruijter, *Horen naar de stem van God*, 161,162, vgl. 102.

77 De Ruijter, *Horen naar de stem van God*, 25. Hij merkt op in voetnoot 24 dat processen bij de hoorder wel systematisch aandacht kregen in Nadere Reformatie en piëtisme. Dit gebeurt onder heilsordelijke termen, maar getuigt ook van ‘diep psychologisch inzicht’.

78 De Ruijter, *Horen naar de stem van God*, 145.

79 De Ruijter, *Horen naar de stem van God*, 146.

80 Vgl. Boonstra: de Bijbeltekst heeft een openheid tot reactualisering in zich. Boonstra, *Omgang met de Bijbeltekst in de preek*, 30-39. En G. Theissen: elk verstaan bevat een constructief element. G. Theissen, *Zeichensprachen des Glaubens. Chancen der Predigt heute*, Gütersloh 1994.

port met het bestaande Schriftgetuigenis.⁸¹

Al verloopt communicatie in onze beeldcultuur niet meer vooral via het ‘horen’, toch wordt het belang ervan in homiletisch opzicht benadrukt. In het kader van de prediking stelt Paulus dat het geloof uit het gehoor is, ‘en het gehoor door het Woord Gods’.⁸² Volgens De Ruijter drukt het sleutelwoord ‘horen’ een afhankelijke houding uit ten opzichte van God Die Zich openbaart. Het is ook verwant aan het woord ‘gehoorzamen’; luisteren gebeurt immers niet alleen met de oren, maar ook met het hele leven. T.T.J. Pleizier betoogt ook in deze lijn; hij legt er de vinger bij dat het gesproken woord deel uitmaakt van de reële actualiteit en zich zo samenvoegt in een totale situatie om die betekenis te geven.⁸³ Door multimedieagebruik is onze realiteitsbeleving sterk beïnvloed. Voor het presentstellen van God en de door Hem geschapen transcendente werkelijkheid is het gesproken woord het aangewezen middel, zo concludeerde ik in mijn masterthesis.⁸⁴

Hermeneutische vragen

We spitsen het bovenstaande verder toe. Naarmate de afstand van de hoorder tot de Bijbeltekst groter wordt, komt de homiletiek voor indringender vragen te staan. Met het oog op de West-Europese hoorder in de 21^e eeuw maakte G.J. Roest een analyse.⁸⁵ Hij stelt dat traditionele uitdrukkingen niet langer adequaat blijken in gesprek met mensen in een gesecculariseerde samenleving. Dat Jezus’ bloed reinigt van alle zonden, is bijvoorbeeld moeilijk te communiceren in de huidige setting. ‘Zonde’ wordt in een gesecculariseerde cultuur vaak gezien als een uitvinding van een moralistische kerk. De kerk zou mensen door middel van een schuldgevoel aan zich willen binden. En ‘bloed als middel tot reiniging’ is taal die onbegrijpelijk en zelfs weezinwekkend is voor moderne oren. De vraag hoe de boodschap moet worden gecommuniceerd, is urgent.

---

81 De benadering van De Ruijter heeft aan A. Baars de opmerking ontlokt dat De Ruijter hier ‘andere akkoorden aanslaat dan in de klassiek-gereformeerde visie’. Baars had op dit punt graag een sterkere binding aan de Schriften gezien. A. Baars, ‘Gereformeerde prediking vandaag’, in: J. Hoek (red.), *De preek werkt. Bezinning op christelijke verkondiging*, Heerenveen 2015, 256.

82 Romeinen 10:17; vergelijk kanttekening 41: ‘Namelijk dat gepredikt is; of: door het bevel Gods, Die hen tot prediken heeft gezonden.’

83 T.T.J. Pleizier, *Religious Involvement in Hearing Sermons. A Grounded Theory study in empirical theology and homiletics*, PhD-thesis, Delft 2010, 210. Hij citeert hier W.J. Ong, *The Presence of the Word. Some Prolegomena for Cultural and Religious History*, London 1967, 116.

84 G.W.S. Mulder, *Onderwezen door het Woord. Literatuuronderzoek naar de positie van het geloofsgetuigenis van de Heidelbergse Catechismus in de context van cultuur tussen boekdrukkunst en digitale communicatie*, Masterthesis Vrije Universiteit, Amsterdam 2007.

85 Roest, *The Gospel in the Western context*.

Roest zoekt de oplossing bij het begrip ‘contextualisatie’. Hij richt zich op systematisch-theologische begrippen. Zo noemt hij de verzoeningsleer van de Reformatie. Deze is sterk ingekleurd door de wijsgerige inbreng van Anselmus van Canterbury (1033-1109). Maar op de achtergrond daarvan speelt de kwestie van schuldig en onschuldig, die toen relevant gevonden werd. Zo kwam Luther tot zijn existentiële vraag naar een genadig God. Roest heeft dit onderzocht bij veel niet-christenen en zoekers in deze tijd. ‘Maar dit is niet hun diepste vraag’, zo luidt zijn conclusie.⁸⁶ Met behulp van de theologische en culturele analyses van H. Berkhof (1914-1995) en C. Gunton formuleert Roest de contouren voor het Evangelie voor het begin van de 21^e-eeuwse westerse context.⁸⁷ Deze zou vragen om het benadrukken van de (priesterlijke) meditatieve functie van Jezus tussen immanentie en transcendentie. Ook onderstreept dit de moed van Jezus (als een Strijder) en op Jezus’ leven in de Geest (als een wijs Man).

Deze analyse van Roest is tekenend voor een belangrijk breukvlak in de mentaal-culturele geschiedenis van West-Europa. Hier voltrokken zich rond 1800 ontologische en epistemologische veranderingen in het denkpatroon. De praktijk van en de visie op het menselijk ‘zijn’ en het menselijk ‘kennen’ onderging ingrijpende en verstrekkende veranderingen. W. van Vlastuin spreekt van ‘wending naar het subject’.⁸⁸ Kennis werd tot in de 18^e eeuw beschouwd als een vast fundament. Door kennis kon de mens de werkelijkheid verstaan en er grip op krijgen. Dat is geheel veranderd door de nieuwe plaats die in de Verlichting aan het subject is toebedacht. ‘Cogito ergo sum’, zei Descartes. Daarmee gaf hij het subject van de kennis een kritische positie tegenover het object van de kennis. In de (post-)moderne ontwikkeling daarna wordt alles wat over kennis wordt gezegd in deze tegenstelling getrokken. Van Vlastuin verbindt dit proces niet zozeer aan de Verlichting maar aan de moderniteit. Hij laat dit proces al in de late Middeleeuwen beginnen.⁸⁹

---

86 Roest, *The Gospel in the Western context*, 4.

87 Roest, *The Gospel in the Western context*, 399.

88 W. van Vlastuin, *Voor hart en hoofd. Een essay over Christus-identiteit in het onderwijs*, Apeldoorn 2019, 13

89 Van Vlastuin maakt daarbij een vergelijking met de postmoderniteit, waarin de mens zelf wordt geobjectiveerd. Hij wijst dan op de stelling van Dick Swaab dat de mens moet worden gereduceerd tot een optelsom van cellen (D.F. Swaab, *Wij zijn ons brein*, Amsterdam 2010). Daarmee schaart Swaab zich in de traditie van het materialisme. Yuval Noah Harari positioneert de mens tussen algoritmen en big data. Laatstgenoemde ziet evenals Raymond Kurzweil een toekomst voor zich waarin een integratie van mens en computer plaatsheeft. In de ontwikkeling van de postmoderniteit is menselijk denken nog wel leidend. Maar het menselijk subject is niet meer zeker van zijn identiteit. Daarmee bereikt relativisme van waarheid en werkelijkheid een nieuw hoogtepunt.

Wat betreft de actuele homiletische perceptie waarschuwt De Ruijter voor de tegenstelling objectief-subjectief. De hoorder kan ervaren dat aan zijn subject geen recht is gedaan. Maar prediking impliceert dat het spreken van God vooraf is gegaan. De prediking roept de hoorder op om naar deze stem te luisteren. De prediker brengt het Woord. Hij doet dat op gezag van zijn Zender. In dit licht noemt De Ruijter de ambtelijke positie van de prediker en de leiding van de Heilige Geest.

Kennis is in navolging van de grotmetafoor van Plato weergegeven met het begrip ‘zien’.⁹⁰ De Ruijter stelt dat deze metafoor aan dezelfde problematiek onderhevig is. H.G. Geertsema maakt duidelijk dat de metafoor van het ‘horen’ deze lading niet heeft.⁹¹ Horen gebeurt weliswaar in actuele context, maar leidend is wat wordt gehoord. Geertsema verbindt dit met het belofte-bevelkarakter van Gods spreken en maakt duidelijk dat horen en gehoorzaamheid kenmerkend zijn voor het menselijk bestaan. God heeft hem immers tot bestaan geroepen. In deze benadering van het waarheidsbegrip wordt de patstelling tussen subjectief en objectief doorbroken. Het belofte-bevelkarakter van het Woord heeft kracht en vraagt om een antwoord van de hoorder. De Ruijter verbindt dit aan de klassiek-gereformeerde, confessionele uitdrukking ‘met bevel van bekering en geloof’.⁹²

In de voor de 21^e eeuw actuele doordenking van hermeneutische vragen zoals die door theologen van de universiteit van Kampen is gegeven in gereformeerde hermeneutiek vandaag, wordt nog duidelijker plaats ingeruimd voor het subject. Zij beschrijven vanuit verschillende invalshoeken een ontwikkeling waarin het zwaartepunt bij de Schriftuitleg verschuift van de tekst naar de context. A. de Bruijne vraagt waar het primaat ligt in de uitleg: in de praktijk of in de Bijbel. Wat dit betreft stelde A. Kuyper (1837-1920) de Schrift zelf als primair.⁹³ De Bruijne volgt deze lijn en maakt dan het onderscheid tussen de Bijbel zelf en wat de lezer (de theoloog) denkt dat de Bijbel betekent. In zijn herformulering van de vraag naar het primaat vervangt hij ‘Bijbel’ door ‘één specifieke christelijke praktijk – het luisteren naar de Bijbel.’⁹⁴

---

90 Dit houdt verband met Plato's ideeënleer. Daarin heeft hij het principe uitgewerkt dat de volmaakte werkelijkheid zich buiten de mens bevindt. Bij alle menselijk zijn, waarnemen en kennen is het de vraag hoe dit zich verhoudt tot deze volmaakte realiteit.

91 H.G. Geertsema, *Horen en zien. Bouwstenen voor een kentheorie*, Amsterdam 1985, 7-12.

92 De Ruijter, *Horen naar de stem van God*, 25.

93 A. de Bruijne en H. Burger (red.), *Gereformeerde hermeneutiek vandaag. Theologische perspectieven*, Barneveld 2017, 277.

94 De Bruijne en Burger, *Gereformeerde hermeneutiek vandaag*, 277.

Voor ons onderzoek sluiten we aan bij het klassiek-gereformeerde hermeneutische principe van de Schrift als zijn eigen uitlegger. Bovenstaande hermeneutische verkenning maakt duidelijk dat vanuit het actuele theologische perspectief verdergaande vragen aan de bronnen worden gesteld waarbij een interactief hermeneutisch kader wordt gehanteerd. Het is dus van belang in ons onderzoek steeds rekenschap te geven van het gehanteerde theologisch kader, lettend op motivaties en ontwikkelingen.

Prediking van gereformeerde piëtisten (1600-1800)

Naar gereformeerd-piëtistische prediking is reeds het nodige onderzoek gedaan. Gereformeerd-piëtistische prediking in puriteinse zin is onderzocht door P.H. van Harten (1938-2019). Hij deed onderzoek naar de prediking van de gebroeders Ebenezer (1680-1754) en Ralph Erskine (1685-1752), vertegenwoordigers van het Schotse Puritanisme.⁹⁵ Van Harten gaat in op de Evangelieverkondiging in het spanningsveld van verkiezing en belofte. Alhoewel dit een onderzoek naar de prediking betreft, moet worden vastgesteld dat deze studie systematisch-theologisch en niet zozeer homiletisch van aard is.

T. Brienens richtte zich op de Nederlanden en publiceerde een heruitgave van de eerste gereformeerde homiletiek die er verscheen. Hij voorzag dit werk van Johannes Hoornbeeck (1617-1666) van uitgebreid commentaar.⁹⁶ Eerder onderzocht hij prediking van Reformatie en Nadere Reformatie.⁹⁷ In deze studie noemt Brienens de prediking van de Nadere Reformatie in menig opzicht ‘zeitbedingt’ en ‘niet vrij te pleiten van de gebreken van de prediking van die tijd’. Hij stelt dat dit voorkomt in het geheel van de preek en noemt als verschijnselen breedsprakigheid, allegorisering vooral van oudtestamentische Schriftgegevens, geleerdheidsvertoon en het wisselend gebruik van de analytische en synthetische preekmethode.⁹⁸

Kenmerkend voor de prediking van de Nadere Reformatie acht Brienens de – door hem zo genoemde – classificatiemethode.⁹⁹ Brienens stelt dat de toepas-

---

95 P.H. van Harten, *De prediking van Ebenezer en Ralph Erskine. Evangelieverkondiging in het spanningsveld van verkiezing en belofte*, dissertatie, 's-Gravenhage 1988.

96 J. Hoornbeeck, *De eerste Nederlandse Homiletiek. Ontstaan, vertaling, inhoud en verwerking van de homiletiek* Disputatio theologica de ratione concionandi van Johannes Hoornbeeck, Kampen 2009 (vert. T. Brienens). Latijnse versie: J. Hoornbeeck, *Disputatio theologica de ratione concionandi quam faventi Tri-uno Numine sub praesidio*, Utrecht 1645. Heruitgave 1703 (Frankfurt).

97 T. Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de classificatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie*, Amsterdam 1981, herdruk dissertatie 1974, 138 e.v.

98 Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie*, 78 e.v.

99 Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie*, 11 e.v.; 81 e.v.

sing van de prediking in de Nadere Reformatie wordt beheerst door de classificatie. De hoorders worden onderscheiden in twee groepen: wedergeboren of niet-wedergeboren. Deze twee groepen worden in de aanspraak onderscheiden in enerzijds de onverschilligen, naamchristenen, werkheiligen en bijna-gelovigen; anderzijds de bekommerden, de toevluchtnemenden, de gelovenden, de geoefenden, de middellijk en onmiddellijk verzekerden. Brienens stelt dat in het classificeren ook deze volgorde van belang is. Hij spreekt van ‘de scholastieke behandelingsmethode’, die het geestelijke leven van de mensen heeft ‘uiteengerafeld en in kaart gebracht, gesystematiseerd’.¹⁰⁰ Zodoende kwamen de gesteldheden van de christen centraal te staan in de prediking, terwijl de prediking volgens Brienens beloftenprediking zou moeten zijn. Volgens hem is de later zo genoemde *ordo salutis* via het classificeren van de hoorders kenmerkend geworden voor de prediking. ‘De na-reformatorische orthodoxie heeft namelijk door middel van de aristotelische wetenschapsmethode een voortgaande systematisering en schematisering van het heil tot stand gebracht, waarin meer accent kwam te liggen op de orde en fasen van het heil, die de gelovige mens doorleeft, dan op het heil zelf.’¹⁰¹

‘De stap verder, die de mannen van de Nadere Reformatie in deze ontwikkeling zetten, is, dat zij analoog aan de stadia of fasen van de heilsordelijke weg de gelovigen in de gemeente – de ongelovigen vallen hierbuiten! – gaan indelen.’¹⁰² ‘Wat de orthodoxe leer dogmatisch-rationalistisch poneerde, werd door de piëtisten praktisch-bevindelijk als beleving in de ziel uitgewerkt. De dogmatisch-wijsgerig gecreëerde geloofsdaden werden onder de ogen van de piëtistische ‘practijzjns’ tot levende personen, uit wie de gemeente was samengesteld’, aldus C. Graafland (1928-2004).¹⁰³ ‘De orde des heils is zo geworden een volgorde van belevingsfasen én van personen, die achter elkaar in één dezer fasen verkeren. Dit alles gaat nu ook funktionieren in en een wezenlijk deel uitmaken van de prediking der Nadere Reformatie. Het krijgt zijn volledige neerslag in de klassifikatiemethode. Daar zijn de fasen van de heilsorde geworden tot hoorders onder de preek.’¹⁰⁴

Brienens stelt dat naast scholastieke ook mystieke invloeden zich hebben

---

100 Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie*, 303.

101 Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie*, 268.

102 Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie*, 268.

103 Brienens citeert hier: C. Graafland, *De gereformeerde Orthodoxie en het Piëtisme in Nederland*, Zoetermeer 2007, 472.

104 Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie*, 268.

doen gelden. Hij stelt eveneens dat door nadere reformatoren hun classificatiemethode ‘Bijbels, confessioneel, pastoraal en eventueel praktisch werd gemotiveerd.’¹⁰⁵ Hij heeft de classificatie van commentaar voorzien en er een homiletisch-historische verklaring voor ontworpen: ‘De genera van A. Huperius, centraal in zijn homiletiek, zijn een explicatieve categorie; ze functioneren ten aanzien van de uitlegging van de tekst. De *usus* van J. Hoornbeeck zijn een applicatieve categorie en functioneren vanuit het documentum en zijn geared op de situaties van de hoorders. De applicatio in de homiletiek van Lampe vormt niet alleen het belangrijkste deel daarvan, maar is ook geheel beheerst en gestructureerd door de status et classes van de hoorders. De classificatiemethode, in praktijk bij de Voetianen als typische representanten van de stroming der Nadere Reformatie, vindt zijn wetenschappelijk-verantwoorde neerslag in F.A. Lampe’s homiletische publikatie.’¹⁰⁶ Zijn conclusie is dat de classificatiemethode ‘eerder in de praktijk, al of niet gestimuleerd door Hoornbeeck’s *usus*-methodiek, te bespeuren valt dan in de theorie.’¹⁰⁷

Zoals naar voren komt uit de hier beschreven onderzoeken, bevat de prediking van gereformeerde piëtisten een niet te onderschatten systematisch-theologische component. Hieraan wordt een belangrijke functie toegeschreven, zowel in de interpretatie van de Bijbelse waarheden als in de benadering van de gemeenteleden. Bij dit laatste gaat het dan met name om de visie op de mens(heid) en op de orde des heils.

In ons onderzoek brengen we relevante informatie hierover uit de bronnen in kaart en analyseren deze vanuit de optiek van de tijdbetrokkenheid. In het slothoofdstuk worden conclusies uit eerder gedane onderzoeken getoetst.

Schriftuurlijk-bevindelijk

In reformatoische kring richt de aandacht zich met name op het bevindelijke element in de prediking. Graafland stelt dat een prediking die – als in de Gereformeerde Bond in zijn dagen – gestoeld is op deze traditie knelpunten bevat die zich voordoen op vier kernthema’s: de verkiezing ten koste van het verbond, de Wet ten koste van het Evangelie, beschrijving van het geloofsleven ten koste van het appel om te geloven, aandacht voor de toe-eigening ten koste van de heiligmaking.¹⁰⁸ Graafland pleitte ervoor dat de prediking zich van

---

105 Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie*, 206.

106 Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie*, 178-179.

107 Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie*, 179.

108 C. Graafland, *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking*, Woerden 1965.

dergelijke ‘vereenzijdigingen’ zou losmaken.¹⁰⁹ J. Hoek heeft de bijdrage van Graafland vijftig jaar na dato geëvalueerd.¹¹⁰ Hij vraagt zich af ‘wie er op goede gronden bezwaar kan aantekenen tegen de verschuivingen in de prediking die Graafland als heilzaam begroette’.¹¹¹ Overigens signaleert Hoek in zijn kring het reële gevaar om op de punten die Graafland signaleerde door te slaan naar de andere kant. Hij ‘vreest’ dat de gevaren aan die kant ‘veel groter’ zijn geworden.¹¹² Ook A. Moerkerken gaat in op de thematiek die Graafland aan de orde stelde.¹¹³ Hij onderstreept de urgentie ervan, maar neemt juist daarom afstand van Graaflands zienswijze. Hij houdt een pleidooi voor het handhaven van het onderscheidende element, dat hij als bepalend kenmerk beschouwt voor schriftuurlijk-bevindelijke prediking.

In de homiletische bijdrage van A. Baars valt op dat hij – net als Moerkerken – aansluiting zoekt bij de klassieke terminologie. Hij benadrukt het trinitarische karakter van de prediking. Verder ziet Baars een nauwe relatie tussen het onderscheidende en het bevindelijke element. Deze elementen van onderscheiding en bevinding vormen het aangrijpingspunt tussen de tekst en de hoorder. Laatstgenoemde moet vanuit de tekst horen wat wel de ware kennis van God is en wat niet. Als vanzelf komt dan de bevinding naar voren. Ten aanzien van alternatieven voor de klassieke vorm van de gereformeerde preek – tekst, thema en drie punten – toont Baars zich voorzichtig. Hij stelt ‘dat het aanbeveling verdient om verder te doordenken welke structuur van de preek het meest recht doet aan de tekst van de Bijbel en het sterkst aansluit bij de luisterpatronen van de moderne hoorder’.¹¹⁴

In de aanzet die Van Vlastuin heeft gegeven om bevindelijke prediking te doordenken en te praktiseren richt hij zich op de *unio mystica cum Christo* (gees-

---

109 Graafland, *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking*, o.a. 75.

110 J. Hoek, ‘Heilzame verschuivingen in de prediking?’, in: J. Hoek (red.), *De preek werkt. Bezinning op christelijke verkondiging*, Heerenveen 2015, 216.

111 Hoek, ‘Heilzame verschuivingen in de prediking?’, in: Hoek, *De preek werkt*, 230.

112 Hoek, ‘Heilzame verschuivingen in de prediking?’, in: Hoek, *De preek werkt*, 231.

113 A. Moerkerken, *Separerende prediking. Gedachten over de verkondiging van het Woord*, Houten 2015.

114 Baars, ‘Gereformeerde prediking vandaag’, in: Hoek, *De preek werkt*, 268. Vergelijk: C. van Dusseldorp, *Preken tussen de verhalen. Een homiletische doordenking van narrativiteit*, dissertatie, Utrecht 2012. Narrativiteit vindt aansluiting bij de postmoderne hoorder. Met een verwijzing naar C. Trimp geeft hij wat dit betreft een belangrijk gereformeerd kader: ‘Het Verhaal van God’ kent in zijn benadering een afgebakende en coherente inhoud: de door de Geest geïnspireerde verhalen van mensen over wat God gedaan heeft, zoals die in de Bijbel zijn beschreven’ (138). Hiermee hangen de thema’s samen die Van Dusseldorp vervolgens overweegt: a) historiciteit, b) tekstualiteit; c) heilshistorisch reliëf. Ook vraagt hij aandacht voor de d) subjectivering: bevat de preek een op de preektekst gebaseerde en vastomlijnde toepassing, of wordt de toepassing overgelaten aan de hoorder? Met name op dat laatste punt richten zich de kritische vragen van Baars.

telijke eenheid met Christus).¹¹⁵ Hij stelt ‘dat bevindelijke prediking opkomt uit de transcendente en eschatologische realiteit van Christus en Zijn Koninkrijk enerzijds en anderzijds woorden vindt om te duiden hoe wij in ons diepste innerlijk participeren in deze realiteit’.¹¹⁶

Opmerkelijk genoeg lijken in deze homiletische bijdragen de vragen waar het hedendaagse homiletische en hermeneutische debat ons voor plaatst geen plaats te hebben. De vragen spitsen zich toe op de Bijbelse legitimiteit van het bevindelijke en onderscheidende element en hoe de komende generatie hiermee kan worden aangesproken in de realiteit van het gewone leven.

In ons onderzoek willen we bezien hoe dit spanningsveld tussen theologische vraagstukken en persoonlijke toe-eigening in de bronnen wordt gehanteerd.

/ 1.4 Werkwijze

Keuze van de bronnen

Homiletische geschriften van gereformeerde piëtisten in de Nederlanden (1600-1800) vormen de bronnen voor dit onderzoek. We betrekken hierbij homiletieken van auteurs zowel uit de voetiaanse als de coccejaanse richting en we verwachten onder hen gereformeerde piëtisten aan te treffen.

We openen het onderzoek naar homiletieken met de Engelsman William Perkins (1558-1602). Het Gereformeerd Piëtisme in de Nederlanden was nauw verwant aan dat in Engeland. Via Amesius en Teellinck kan Perkins wel beschouwd worden als de *founding father* van de gereformeerde homiletiek in Nederland.

Voetius was een toonaangevend theoloog in zijn dagen en de eerste rector magnificus van de Utrechtse academie. Hoornbeek was de eerste universitaire homileet in de Nederlanden die een homiletiek uitgaf. Johannes Martinus (1603-1665) deed dit als betrokken gemeentepredikant. Datzelfde geldt ook van Guiljelmus Saldenus (1627-1694), David Knibbe (1639-1701) en Everhardus van der Hooght (1642-1716). In de drie laatstgenoemde homiletieken tekent zich af hoe volgelingen van Voetius zich positioneerden ten opzichte

---

115 W. van Vlastuin, ‘Bevindelijke prediking’, in: J. Hoek (red.), *De preek werkt. Bezinning op christelijke verkondiging*, Heerenveen 2015. Dit hoofdstuk is een toespitsing van: W. van Vlastuin, *Naar het hart van Jeruzalem. Over de betekenis van de geestelijke gemeenschap met Christus voor de prediking*, Houten 2012. Vergelijk J.J. van Ekeveld, *Christusprediking*, Kampen 2008. Hij noemt Christus ‘de grote Inhoud van de prediking’, 5.

116 Van Vlastuin, ‘Bevindelijke prediking’, in: Hoek, *De preek werkt*, 214.

van coccejaanse invloeden in de prediking.

Coccejus heeft zelf geen homiletiek nagelaten. Uit zijn school betrekken we drie homiletieken in dit onderzoek, namelijk die van Salomon van Til (1643-1713), Campegius Vitringa (1659-1722) en Lampe. In dit onderzoek worden dus homiletieken gekozen van auteurs zowel uit de voetiaanse als de coccejaanse richting. Hiermee zijn de meeste beschikbare homiletieken in dit onderzoek betrokken en is een zo goed mogelijke spreiding over de te onderzoeken periode gerealiseerd.

Benadering van de bronnen

Ons onderzoek richt zich op het homiletische kader en de daarbij behorende instructies zoals deze zijn gegeven door Nederlandse gereformeerde piëtisten. We proberen zicht te krijgen op de ontwikkelingen waarop zij hebben gereageerd en die zij zelf hebben vormgegeven. Belangrijk daarbij is de motivatie waardoor zij zich hebben laten leiden. Om de bronnen op een goede wijze te kunnen bestuderen, richten we ons op vijf operationalisaties van de hoofdvraag.

1. Op welke wijze wordt in de homiletiek bij het aanspreken van de gemeente in haar *actuele situatie van plaats en tijd* de aansluiting op de tekst geïnstrueerd en gelegitimeerd? (algemeen-cultureel aspect)
2. Op welke wijze wordt in de homiletiek bij het aanspreken van de gemeente in haar *geestelijk welzijn* de aansluiting op de tekst geïnstrueerd en gelegitimeerd? (persoonlijk-geestelijk aspect)
3. Welke theologische elementen zijn in *exegetisch-hermeneutisch* opzicht structurerend in de homiletische vertaalslag van tekst naar preek?
4. Welke theologische elementen zijn in *systematisch-theologisch* opzicht structurerend in de homiletische vertaalslag van tekst naar preek?
5. Welke *concrete aanwijzingen* worden gegeven met betrekking tot de voorbereiding en vormgeving van de preek en hoe worden deze gelegitimeerd?

Deze vragen passen bij het in de Inleiding geschetste onderzoekskader. De vragen 1 en 2 sluiten aan op de hoofdvraag van dit onderzoek (algemeen-cultureel en persoonlijk-geestelijk aspect van tijdbetrokkenheid). De vragen 3 en 4 houden verband met een hermeneutisch en theologisch kader, dat ook in de Inleiding in kaart is gebracht. Het geheel krijgt in vraag 5 een praktische spits in de homiletische uitwerking.

Los hiervan kunnen deze vijf vragen ook worden gezien als markeerpunten in het proces van preekvoorbereiding. Actuele homiletieken doen tenminste de handreiking dat een prediker zich ten aanzien van deze thema's rekenschap geeft.¹¹⁷ De vragen zijn dus relevant voor het homiletisch proces in het algemeen en voor de thematiek van dit onderzoek in het bijzonder. De vragen 3 en 4 hebben niet alleen een plaats in de preekvoorbereiding, maar zijn hier ook bedoeld om de diepere theologische verbanden in de te onderzoeken homiletieken aan het licht te brengen.

Met deze aanpak maken we dus geen gebruik van bestaande modellen voor de analyse van preken.¹¹⁸ Elk reeds bestaand model is ontworpen in een bepaalde context. De centrale vraag van ons onderzoek zoals toegelicht in hoofdstuk 1 vraagt om een eigen aanpak.

Daarbij is nog een andere vraag van belang. Verhouden de kenmerken die de onderzoeksopbrengst zullen vormen zich tot elkaar zoals in een model? Dat is niet bij voorbaat het geval. Het gaat hier om een historische onderzoeks-eenheid waarbinnen een dergelijk verband wordt onderzocht. De te onderzoeken materie bestaat uit homiletieken die elk drager zijn van een specifieke historische context. Voor het onderzoek ligt de focus in de eerste plaats op de homiletische kenmerken als zodanig. Vervolgens zijn de homiletieken gezamenlijk onderling gerelateerd in verhoudingen van eerder – later en oorzaak – gevolg. We willen deze aspecten steeds aan het einde van een paragraaf van een voorlopige analyse voorzien, voordat dit in de eindconclusie met elkaar in breder verband wordt geplaatst. Zodoende werken we vanaf het begin aan een historische analyse. In deze analytische en vergelijkende beschrijving van ontwikkelingen gaat het dan om de individuele kenmerken die van belang kunnen worden geacht voor het grotere geheel.

---

117 Voor een actueel overzicht van de homiletische instructie zie: F.G. Immink, 'Een methode van preekvoorbereiding', in: H. van der Meulen (red.), *Als een leerling leren preken. Preekvoorbereiding stapsgewijs*, Zoetermeer 2008, 9 e.v. Vgl. W. Klippert, *Van tekst tot preek. Handboek voor de prediking*, Heerenveen 1997; R. van Kooten, 'Hoe wordt de preek geboren? Een kijkje in de keuken van de prediker', in: J. Hoek (red.), *De preek werkt. Bezinning op christelijke verkondiging*, Heerenveen 2015, 139-162.

118 Baars geeft een analysemodel voor preken; A. Baars, *Collegedictaat homiletiek* (niet uitgegeven, z.j.). W.H.Th. Moehn heeft in zijn analyse van preken van Calvijn gebruikgemaakt van de zogenoemde Heidelbergse methode; W.H.Th. Moehn, *God roept ons tot Zijn dienst. Een homiletisch onderzoek naar de verhouding tussen God en hoorder in Calvijns preken over Handelingen 4:1-6:7*, dissertatie, Kampen 1996.

2 Onderzoek

/ 2.1 Historische context

2.1.1 Homiletiek na de Reformatie

Reformatiorische prediking

Na de algemene verkenning in het inleidende hoofdstuk volgt nu het specifieke onderzoek. In deze paragraaf gaan we na op welke punten van de voorgaande homiletische traditie gereformeerde piëtisten konden aansluiten.

Typerend voor reformatiorische prediking is in de eerste plaats het gebruik van de landstaal. Maarten Luther en Johannes Calvijn stelden de Bijbel centraal; niet vanuit voorgedrukte preken, maar door middel van de verkondiging door de prediker zelf. Calvijn stelde de liturgische agenda van het kerkelijke jaar ter zijde. Hij is bekend geworden vanwege zijn successievelijk bepreken van hele Bijbelboeken (zogenoemde *lectio continua*).¹¹⁹ Eigenlijk volgde hij in zijn preken het principe van de *continuous exposition*.¹²⁰ Dit alles staat tegen de achtergrond van de praktijk in de Rooms-Katholieke Kerk. In die traditie werden tegen het einde van de Middeleeuwen teksten bepreekt volgens een door

---

119 Zie voor een overzicht van Calvijns nagelaten preken: W. de Greef, *Johannes Calvijn. Zijn werk en geschriften*, Kampen 2006, 137 e.v.

120 T.H.L. Parker noemt de mogelijkheid om Calvijns preken te analyseren volgens de homiletische inzichten zoals Andreas Hyperius deze heeft voorgesteld. 'But what would be left at the end would not look much like one of Calvin's sermons', T.H.L. Parker, *Calvin's Preaching*, Edinburgh 1992, 132. Dan zouden zijn preken eerder traditioneel zijn dan vernieuwend. Dit moet echter vooral worden betrokken op vormtechnisch niveau. Calvijn kende het in zijn dagen actuele homiletische debat. Juist door zijn grote kennis van de klassieke taal en cultuur was hij in staat belangrijke humanistische inzichten te wegen; hij verdisconteerde ze op inhoudelijke wijze. Vgl. H. O. Old, *The Reading and Preaching of the Scriptures in the Worship of the Christian church. Volume 4. The Age of the Reformation*, Grand Rapids 2002, 92 e.v.

de kerk vastgesteld rooster (zogenoemde agendapreken). Daarvoor werden in veel gevallen preken gebruikt die oorspronkelijk door kerkvaders waren opgesteld (zogenoemde postillen). Deze prekenbundels bevatten preken en redevoeringen over uiteenlopende (niet per se Bijbelse) thema's. Predikers die homiletisch gezien weinig geschoold waren, maakten hiervan veel gebruik. Latijn was de kerkelijke voertaal.

Als tweede aandachtspunt noemen we het inhoudelijke kader van reformatische prediking. J. Lares vat dit voor de eerste generatie reformatoren samen in een viertal kenmerken:¹²¹

- 1) prediking is de belangrijkste taak van de ambtsdragers;
- 2) prediking is uitleg en proclamatie van het Woord van God;
- 3) prediking gebruikt de Schrift niet alleen als bron voor theologische kader-
vorming, maar ook als voorbeeld voor de prediking zelf;
- 4) prediking moet niet de werken maar het gelóóf voorstellen als middel tot
behoud.

Hierbij is het van belang om op te merken dat het thema 'goede werken' door de eerste generatie reformatoren van het verdienstelijk karakter is ontdaan. Dit kan volgens Lares als verklaring dienen voor het leerstellige karakter van de preken, waarin uitleg en fundering van de Schriftleer gaan vóór de praktijk van leven en doen. Inhoudelijk stelden de reformatoren dus Gods genade in Christus centraal en hoe deze door het geloof wordt ontvangen. Ze gebruikten de kansel om de nieuwe leer de gemeente in te dragen.

Tot slot iets over de positie van de filosofie. In de Vroege Kerk was de prediking qua vorm sterk verbonden aan principes van de retorica. Inhoudelijk vatte Chrysostomus (ca. 345-407) prediking op als een verklaring van het Woord van God, met als einddoel de verheerlijking van God. Aurelius Augustinus ziet drieërlei doel voor de prediking: docere (onderwijzen), delectare (voldoening geven) en flectere (de gevoelens bewegen). De Heilige Schrift wordt gezien als de bron en de norm voor de prediking. Daarbij had Augustinus meer dan Chrysostomus oog voor de grenzen van de invloed van de retorica op de prediking.

In de tweede helft van de Middeleeuwen is er invloed van de Scholastiek op de homiletiek door het centraal stellen van de moraal. We zien dit terug bij Guibertus van Novigentum (1053-1124) en Alanus ab Insulis (ca. 1120-1202).

---

121 J. Lares, *Milton and the Preaching Arts*, Cambridge 2001.

*Dicitur HYPERIUS recte Coelestia, sursum
Quae sunt ritè docet quærere Pastor oves.
ddd. †*

ANDREAS HYPERIUS (1511-1564)

Homileten als Johannes Reuchlin (1455-1522) en Desiderius Erasmus (ca. 1466-1536) gaven de klassieke retorica ruimte ten koste van de Bijbelse grondlijnen zoals Augustinus die had getrokken. Zoals we al zagen is de inzet van Calvijn geweest om de filosofie methodisch in te zetten, zodanig dat ze niet een inhoudelijke claim op de theologie kan leggen.

Voordat we naar de te onderzoeken bronnen zelf gaan, maken we eerst kennis met twee reformatoren die bepalend zijn voor de historische context.

2.1.2 Andreas Hyperius (1511-1564)

Voor ons onderzoek is Andreas Hyperius een interessante en belangrijke figuur, omdat hij de auteur is van *De formandis concionibus sacris*¹²², de eerste homiletiek in gereformeerde zin. Hij past bij de tweede generatie reformatoren, die wat Wittenberg betreft wordt verpersoonlijkt in Philip Melanchthon (1497-1560).¹²³ Voor wat betreft Genève is dat Theodorus Beza (1519-1605) en voor Basel Johannes Sturm (1507-1589), bij wie Hyperius studeerde. Nu we de historische achtergrond verkennen van de homiletiek die door gereformeerde piëten wordt gehanteerd, is het nodig van deze eerste gereformeerde homiëet een beeld te schetsen.

Hyperius werd in 1511 geboren te Yperen in Vlaanderen. Hij studeerde filosofie in Parijs en theologie aan de theologische faculteit van de Sorbonne. Deze faculteit werd gekenmerkt door een sterk scholastische inslag en was fel gekant tegen vroeg-reformatoren. Toch maakte Hyperius er kennis met het Humanisme. Waarschijnlijk was het Sturm die in zijn Parijse periode hem bekendmaakte met het gedachtegoed van de Reformatie. In 1535 rondde Hyperius zijn studie af. Na diverse omzwervingen door Noord-West Europa werd hij in 1541 hoogleraar te Marburg. Daar heeft hij de resterende tijd van zijn leven gewoond en gewerkt. In Marburg werd hij in 1553 doctor in de theologie. Ook was hij er enkele jaren rector. Hij overleed in 1564.

Hyperius was de eerste die een theologische encyclopedie opstelde. Hij doceerde exegese en in zijn colleges legde hij verband met de dogmatiek en met de praktijk van het leven. Hij heeft een begin gemaakt met het schrijven

---

122 A. Hyperius, *De formandis concionibus sacris, seu de interpretatione Scripturarum populari*, Libri II, Marburg 1553, uitgebreid 1572. Engelse vertaling: A. Hyperius, *The Practise of Preaching. Otherwise Called the Pathway to the Pulpit*, London 1577 (vert. J. Ludham).

123 Zie voor een analyse van zijn homiletische bijdrage: U. Schnell, *Die homiletische Theorie Philip Melanchthons*, Berlin/Hamburg 1968, 38-113.

van een dogmatiek, maar deze niet voltooid. Mede vanwege de wijze waarop Hyperius de predestinatieleer uitwerkte, moet zijn theologie als gereformeerd worden gekenmerkt.¹²⁴

Hyperius definieerde de plaats van de wijsbegeerte. Het wijsgerig oordeel kan van betekenis zijn, wanneer het gaat om uiterlijke, burgerlijke of lichamelijke zaken. Daarom mag de wijsbegeerte wel worden gevolgd, zolang zij niet de hoofdzaken van onze zaligheid raakt. De wijsbegeerte wordt echter misbruikt – en dit doen vele kettters – wanneer Mozes of Aristoteles of Plato wordt verbonden met Christus of zelfs boven Hem wordt verheven.¹²⁵

In zekere zin geldt hetzelfde voor de positie van Hyperius ten opzichte van de retorica. De prediker kan veel leren van de orator, maar moet zich terdege bewust zijn van het feit dat hij in de gemeente staat en niet op het forum. Hier komen we volgens W. van 't Spijker (1926-2021) op het spoor van Hyperius' zoeken naar de rechte methode voor de theologie. 'Hij wist zich opgenomen in de grote evangelische beweging, die, mede gevoed door het Humanisme met zijn belangstelling voor de bronnen, naar eigen wegen zocht om ratio en oratio met elkaar te verbinden, pietas en eloquentia, de pietas literata ofwel de *literatura pia*.¹²⁶

Hier blijkt een belangrijke overeenkomst met het werk van Joachim Sterck van Ringelbergh (1499 - ca. 1531) en met name van Sturm. 'Hyperius staat in een traditie die bepaald is door het streven dat leidinggevend is geweest in de moderne devotie en haar vertegenwoordigers.¹²⁷ Ten aanzien van de Scholastiek koos Hyperius positie op een wijze die bepalend zou worden voor een traditie waarin men wetenschap en vroomheid zocht te verbinden. Van 't Spijker spreekt van grote invloed van Rudolf Agricola (1443-1485). Deze verzette zich tegen de kunstgrepen van de Scholastiek en had als ideaal een welsprekendheid zoals die door Cicero (106-43 v.Chr.), door Marcus Fabius Quintilianus (ca. 35 - ca. 100) en ook door Augustinus in theorie en praktijk werd gebracht. In deze traditie staat Hyperius, net als Petrus Ramus, beide leerlingen van

---

124 Vergelijk de verhouding van Hyperius tot Hieronymus Zanchius (1516-1590). Deze koos met betrekking tot Luther en Calvijn een genuanceerde opstelling. In zijn Straatsburgse periode raakte hij in moeilijkheden omdat de lutherse theologen hem een kritische houding verweten ten aanzien van de Augsburgse confessie. Dit leidde tot een langdurig conflict, waarin de lutherse superintendent Johann Marbach (1521-1581) een belangrijke rol speelde. Uiteindelijk verliet Zanchius Straatsburg. Na een kort verblijf in Italië werd hij in 1568 hoogleraar te Heidelberg, waar hij bevriend raakte met Zacharius Ursinus. P. Biesterveld, *Andreas Hyperius, voornamelijk als homileet*, Kampen 1895.

125 W. van 't Spijker, *Principe, methode en functie van de theologie bij Andreas Hyperius*, Kampen 1990, 27.

126 Van 't Spijker, *Principe, methode en functie van de theologie bij Andreas Hyperius*, 29.

127 Van 't Spijker, *Principe, methode en functie van de theologie bij Andreas Hyperius*, 30.

Sturm. Richtte Hyperius zich daarbij op de retorica, Ramus verdiepte zich met name in de dialectiek.¹²⁸

Welke positie nam Hyperius in? Typerend voor zijn theologie is dat hij de Bijbel centraal stelt in zijn geestelijke kracht: het is Gods levende stem, die reeds sprak in het paradijs kort na de zondeval. Het Woord wordt door Hyperius voortdurend nauw verbonden met God en met de kerk, en nergens als principe verzelfstandigd tot een wetenschappelijk te onderzoeken grootheid.

Ook de visie van Hyperius op de relatie tussen Woord en kerk is tekenend. Hij ziet deze relatie namelijk zo, dat de kerk is voortgebracht door het Woord en erdoor wordt geregeerd. Deze benadering is principieel anders dan in de roomse traditie toentertijd gangbaar was geworden. Bij hem functioneert de Bijbel als bron, middel en principe van de theologie, in plaats van dat bron, middel en principe van de theologie in belangrijke mate door de kerk worden bepaald.

Van 't Spijker verbindt dit met de nadruk die Hyperius legde op de *utilitas*. Hij baseert dit op 2 Timotheüs 3:16 waar de apostel Paulus zegt dat de Schrift van God ingegeven en nuttig is. Daarbij noemt Paulus vier aspecten van geestelijk nut: lering, wederlegging, verbetering en onderwijzing in de rechtvaardigheid. Samengevoegd met het geestelijke nut van lijdzaamheid en vertroosting zoals genoemd in Romeinen 15:4, bestaat de nuttigheid van de Schrift volgens Hyperius in vijf *genera*. Deze vijf *genera* vormen een rode draad in zijn werk. 'Altijd is hij er op bedacht het nut van de Heilige Schrift ter sprake te brengen. Het zoeken van de doctrina staat niet in dienst van een leerstelsel. De leer bestaat uit het inzicht in de ware wijsheid, waarbij de Wet en het Evangelie samengaan.'¹²⁹

Wanneer we bij het lezen van de Heilige Schrift geestelijk nut ontvangen, is dit een geheim van de Heilige Geest.¹³⁰ De kracht van het Woord ligt niet in de letters van het Woord, maar in de Auteur van het Woord. Doordat Hij Zijn Goddelijke kracht voegt bij het lezen 'worden terstond de harten van de lezers of hoorders zo bewogen, onrustig gemaakt, aangevuurd en verlicht, dat berouw en geloof en andere dergelijke zaken in hen het gevolg zijn.'¹³¹ Hyperius beroept zich hier op Augustinus. Terecht wijst Van 't Spijker erop dat men bij Hyperius tevergeefs zoekt naar citaten van Luther of Calvijn. Ook de naam van

---

128 Methode van redeneren waarin met behulp van tegenstellingen naar waarheid wordt gezocht.

129 Van 't Spijker, *Principe, methode en functie van de theologie bij Andreas Hyperius*, 19.

130 Van 't Spijker, *Principe, methode en functie van de theologie bij Andreas Hyperius*, 22.

131 Van 't Spijker, *Principe, methode en functie van de theologie bij Andreas Hyperius*, 23.

zijn eigen leermeester Sturm komen we niet tegen. Dat is volgens Van 't Spijker omdat hij wilde aantonen dat de Reformatie niet iets nieuws bracht. Zij wilde het herstel van wat in de loop der eeuwen verloren was gegaan. Vandaar ook dat hij op een bijna overvloedige manier gezegden van kerkvaders en uitspraken van concilies weet aan te halen, een gewoonte die hem de naam *citator perpetuus* bezorgde.

Hyperius ontwierp een inleiding op de theologie, vooral vastgelegd in zijn *Topica Theologica*.¹³² Hij sloot aan bij *De inventione dialectica*¹³³ van Agricola, maar benadrukte dat de algemene uitgangspunten van de dialectiek voor elk vak op een verschillende wijze worden toegepast. De methode die hij ontwierp, heeft vijf uitgangspunten:

- 1) De Heilige Schrift draagt het hoogste gezag;
- 2) De Schrift is door de Heilige Geest ingegeven en verlangt daarom een eigen interpretatie;
- 3) De Schrift bevat alles wat noodzakelijk is tot onderwijs, vermaan, weerlegging, etc.;
- 4) Over Goddelijke zaken mag geen menselijk oordeel worden uitgesproken; de filosofie moet van de theologie gescheiden worden;
- 5) In de leer der vroomheid worden alleen vorderingen gemaakt door de kennis van de Heilige Schrift.

Ook voor het gebruik van Bijbelse argumenten ontwierp hij een kader. Hij richtte zich daarbij op de methode van argumenteren van Christus en de apostelen zelf en komt dan met de volgende kenmerken:

- 1) De uitspraken van de Schrift dienen woordelijk, of in letterlijke zin te worden geciteerd;
- 2) De oorspronkelijke zin van de Schrift moet behouden blijven;
- 3) Onderscheiden moet worden welke soort uitspraak er voor ligt. Hierbij verwijst Hyperius naar de vijf genoemde *genera*;
- 4) Aan de verschillende vindplaatsen in de Schrift moet hun eigen dialectische plaats worden gegeven: een oorzaak is geen kenmerk, enz.

In de *Topica Theologica* heeft Hyperius een hermeneutiek geleverd die recht wil doen aan het beginsel dat de Schrift haar eigen uitlegger is.

Gecombineerd met de vijf *genera* ontstaat zo een denkkader, waarin volgens Hyperius de boodschap van de Schrift voor elk Schriftgedeelte op adequate

---

¹³² A. Hyperius, *Topica Theologica*, Zürich 1614.

¹³³ R. Agricola, *De inventione dialectica*, z.p. 1528.

wijze kan worden geanalyseerd. Tevens wordt in dit denkkader de principiële eigenheid van de theologie aangegeven. Daar komt nog bij dat, als Hyperius spreekt over Bijbelse oorzaken, hij naar Efeze 1 wijst waar de verkiezing als oorzaak wordt genoemd. Hij dringt zijn *causa*-schema niet aan dit Schriftgedeelte op, maar laat het gedeelte voor zichzelf spreken om daarmee ‘een bewonderenswaardigesamenhang en een orde van de oorzaken aan te tonen.’¹³⁴ Deze manier van analytisch denken moest verhelderend werken voor de uitleg van de Schrift.

Gods Woord wordt bij hem niet verzelfstandigd tot object van wetenschappelijk onderzoek, maar blijft Zijn levende stem. De hoorder wordt in het Woord aangesproken en in deze boodschap meegenomen. En juist ten aanzien van de systematische discipline bij uitstek, de dogmatiek, stelt hij: ‘Alle hoofdstukken van ons geloof, alle *loci communes* van onze religie worden op de meest nauwkeurige manier in de Schriften uiteengezet.’¹³⁵

De eerste gereformeerde homiletiek

Hyperius’ homiletiek *De formandis concionibus sacris*¹³⁶ is te beschouwen als zijn hoofdwerk. De Marburgse hoogleraar, die God de eerste *Concionator* noemde, wilde de theologie dienstbaar doen zijn aan de kerk. Zo komen de lijnen van zijn theologie ook in zijn homiletiek bij elkaar. Voor Hyperius gaat prediking boven sacramentsbediening (Matth. 28:19), hetgeen eveneens een breuk met de traditie betekende.¹³⁷ Evenzo werd het laat-middeleeuwse systeem van analyseren losgelaten. Wel hanteerde deze voor-reformatorische voorganger, zoals alle predikers uit de renaissance, de structuur van de klassieke voordracht.

In de optiek van Hyperius is 2 Timotheüs 2:15 voor de homiletiek een centrale tekst. Paulus draagt hier aan de prediker op dat hij ‘het Woord der waarheid recht snijdt’.¹³⁸ Voor de bediening van het Woord der waarheid wordt een grondwoord¹³⁹ gebruikt, dat ziet op een weg die een landschap doorsnijdt. Wie zo’n weg laat aanleggen, moet letten op de juiste richting van de weg en een qua proporties goede verdeling van het landschap. De Nederlandse vertaling

---

134 Hyperius, *Topica Theologica*, 42r.

135 A. Hyperius, *In II. Epist. Pauli ad Timotheum*, Zürich 1584, 169. Geciteerd bij Van ’t Spijker, *Principe, methode en functie van de theologie bij Andreas Hyperius*, 35.

136 Hyperius, *De formandis concionibus sacris, seu de interpretatione Scripturarum populari*.

137 Hyperius verwijst hierbij naar Markus 16, 1 Korinthe 1, 1 Timotheüs 5 en Daniël 12.

138 ὀρθοτομοῦντα τον λογον της αληθειας.

139 ὀρθοτομεῶ

heeft ‘recht snijden’, de Engelse ‘dividing’. Hyperius verbindt het aan de analytische methode uit de dialectiek. Analyse betekent ‘losmaken’. De analyse stelt in staat om de stof te verdelen. Zo is het ook met het recht snijden. Op basis van Romeinen 15:4 en 2 Timotheüs 3:16 kunnen de ‘stoffen’ zijn tot onderrichting, wederlegging, tot verbetering, tot onderwijzing en tot vertroosting. Daar blijkt theologische inbreng van Hyperius.¹⁴⁰

Voor het kader van zijn – invloedrijke – homiletiek heeft Hyperius gebruik gemaakt van het werk van Melanchthon en Reuchlin. Toch is er sprake van een belangrijk verschil. Melanchthon en Reuchlin zagen de prediking niet als zelfstandige theologische discipline maar als retorische uiting. Daardoor droeg hun inbreng een sterk wijsgerig karakter. Doordat Hyperius de homiletiek behandelde als een theologische discipline, dwong hij zichzelf met het wijsgerig instrumentarium tot een meer theologische doordenking. Hij beschouwde de preek als *explicatio* en *applicatio Sacrae Scripturae*. Daarmee zette hij een lijn in die volgens T. Hoekstra door Nederlandse gereformeerde homileten het zuiverst is doorgetrokken.¹⁴¹

Ook in andere opzichten maakte Hyperius school. Zo stelt K. Dijk (1885-1968) dat het thema van de preek door hem is ingevoerd.¹⁴² Dit thema is dan niet een zelfstandige grootheid of aan de tekst opgedrongen, maar een korte aanduiding van de hoofdgedachte van de tekst. Hoekstra stelt dat de Nederlandse gereformeerde homileten in navolging van Hyperius de leer van de *usus* hebben ontwikkeld. Uit het Woord Gods moeten naar verschillende richtingen toepassingen worden afgeleid. ‘Onder die toepassingen neemt de projectie van het Woord Gods in het psychische leven naar de natuurlijke en naar de religieuze zijde een belangrijke plaats in.’¹⁴³

In dit verband merken we ook op dat Hyperius in navolging van Melanchthon *loci communes* hanteert als centrale Bijbelse begrippen die het geheel van de Schriftleer bevatten en de samenhang in de Schrift aan het licht brengen. Hyperius spreekt van *loci* ook in een andere categorie, namelijk als de *argumenta* voor een bepaald Schriftgetuigenis. De *loci* zijn zo integraal in de Schrift aanwezig, dat ze niet alleen inductief uit de Schriftplaatsen worden afgeleid, maar ook deductief dienstbaar zijn om de Schriftplaats te analyseren en te verstaan.

---

140 Terecht vindt Dijk de indeling van Hyperius gekunsteld; deze opsomming is volgens hem in de Schrift niet bedoeld om er de preekstoffen naar in te delen. K. Dijk, *De dienst der prediking*, Kampen 1955, 60.

141 T. Hoekstra, *Gereformeerde Homiletiek*, Amsterdam 1975, 142.

142 Dijk, *De dienst der prediking*, 177.

143 Hoekstra, *Gereformeerde Homiletiek*, 50.

De formandis concionibus sacris

Hyperius' homiletiek verscheen oorspronkelijk in 1553; in 1562 zag een vermeerderde uitgave het licht. Deze homiletiek is opgebouwd uit twee delen. In zijn eerste boek gaat Hyperius in op de betekenis van het Woord voor de prediking. Hij wijst daarbij op het onderscheid tussen een scholastieke en een populaire wijze van Schriftinterpretatie. In het tweede deel van zijn homiletiek geeft Hyperius een praktische uitwerking.

Voor Hyperius staat voorop dat prediking voortkomt uit een Goddelijke roeping. Dat laat onverlet dat de prediker en de orator veel gemeenschappelijk hebben: 'Geheel het ambacht om in de redevoering te variëren met opsommingen en stijlfiguren.'¹⁴⁴ Hyperius baseert zich hier op Augustinus.¹⁴⁵ Zo geeft hij in vogelvlucht de opbouw van de preek: inleiding (*inventio*), overzicht van hoofd- en deelgedachten (*dispositio*), uitspraak (*elocutio*), instuderen (*memoria*), voordracht (*pronuntiatio* of *actio*). Volgens de retorica heeft een rede een drieledig doel: onderwijzen, verheffen en funderen. Volgens Hyperius zal degene die, voordat hij predikant werd, geoefend is in de school van de retorica meer toegerust zijn dan anderen. Hij noemt hierbij als uitnemende voorbeelden de kerkvaders Cyprianus (?-258), Chrysostomus, Basilius van Caesarea (330-379), Gregorius van Nazianze (329-390). Wel is de voordracht 'in de rechtbank' anders dan die 'van de tempel'. Een prediker moet daar rekening mee houden. Wat dat betreft heeft ook elke taal en streek een eigen decorum, waarbij naast voordracht ook gedacht moet worden aan gesticulatie. In dit opzicht moet de prediker niet het voorbeeld van de grote oratoren volgen, maar de meesters in het preken, die bijzonder in hun eigen land en regio bekendstaan om hun begaafdheid in dezen.

Een bijzonder onderdeel in de homiletiek van Hyperius is de *amplificatio*. De preek loopt uit op dit onderdeel, waarin het gehoorde wordt versterkt en eventueel uitgebreid. De bedoeling hiervan is de aansluiting op de levenspraktijk van de hoorders te optimaliseren. Hierbij probeert de prediker sterk tot de gevoelens van de hoorders door te dringen. De *amplificatio* is niet bedoeld om zaken groter of kleiner te maken dan ze van zichzelf zijn. De prediker moet hiervan gebruikmaken als de hoorders zelf het desbetreffende punt niet goed kunnen beoordelen of wanneer de hoorders de ernst van bepaalde zonden

---

¹⁴⁴ Hyperius, *The Practise of preaching*, 9A.

¹⁴⁵ Hyperius verwijst hier naar: A. Augustinus, *Quattuor diui Augustini Libri de Doctrina Christiana omnibus qui sacra[m] scriptura[m] vel recte intelligere vel fructuose predicare volu[n]t*, boek 4, Leipzig 1515.

niet zien. De *amplificatio* moet met goede redenen zijn onderbouwd.¹⁴⁶ Ook als mensen te veel waarde hechten aan menselijke inzetten en tradities, en die meer waarderen dan de Tien Geboden, dan moeten ze daarin worden opgescherpt.¹⁴⁷ Een ander aspect van de *amplificatio* is de aandacht voor het geloof, de functie van de belofte, het vertrouwen daarop en ook het rechtvaardigende karakter daarvan.¹⁴⁸ Hetzelfde geldt van Gods bedreigingen.¹⁴⁹

Voor dit onderdeel mag de prediker de gehele uitrusting gebruiken die de school van de oratoren biedt. Dat geldt als het gaat om de behandeling van de woorden. De betekenis kan worden verklaard, maar ook verduidelijkt met behulp van allerlei stijlfiguren. Het geldt ook als het gaat om zaken zelf. Deze kunnen worden omschreven, in verband gebracht met andere zaken, formeel of inhoudelijk worden behandeld en gerelateerd aan omstandigheden van persoon, tijd, plaats of manier. Dingen die gebeuren of betekenis hebben, kan hij gebruiken in vergelijkingen, voorbeelden, tegenstellingen en wat voor adviezen de oratoren daar meer over te bieden hebben.

Als het gaat om de instrumenten voor de *amplificatio*, wijst Hyperius in de tweede plaats op hetgeen de theologie te bieden heeft. Wie mensen onderwijst, geeft zijn toepassing vorm met de middelen die God heeft gegeven. Dan moet een veelheid van aspecten aan de orde komen, zoals: dat God het hart zoekt, het gebod Gods, de gedane beloften en de gedreigde straf, de roeping van de mens tot de kennis der waarheid, de verkiezing in de kerk van God, de ontvangen geestelijke gaven, van de preken van de profeten, van de tijd der Wet, van de tijd van het Evangelie, van de verhouding tussen geestelijk en vleeselijk.

Aparte aandacht besteedt Hyperius ook aan het bewegen van het gemoed. De hoorders worden gericht op Goddelijke zaken: het haten van de zonde, het liefhebben van de waarheid, het vrezen van Gods recht en straf, de hoop op het ontvangen van Gods genade, het liefhebben van de naasten. De gedeelten van de preek waarin de gevoelens worden aangeraakt, worden bewust gekozen. Onder verwijzing naar Chrysostomus kan dit zijn in het begin, in het lichaam maar ook in de conclusie van de preek.

Hoe moet het gemoed van de hoorders bewogen worden? Dat kan gebeuren

---

146 Hyperius verwijst naar hoe Jesaja en Christus bepaalde zonden aan de orde stellen, resp. Jesaja 1 en Mattheüs 5.

147 Hyperius verwijst naar Mattheüs 15 en de brief aan Kolosse.

148 Hyperius verwijst naar Romeinen 4, waar Paulus Abraham tot voorbeeld stelt.

149 Hyperius verwijst naar Hebreëen 3,4.

door aansporing. Ook kan met scherpe woorden en zinnen en krachtig stemgebruik de waarheid worden uiteengezet. Hyperius wijst drie categorieën aan die in dit alles kunnen worden benut:

- 1) Het nauwkeurig bezien van de zaak zelf. Daarvoor moet de spreker de stof goed beheersen.
- 2) Het gebruiken van een voorbeeld.
- 3) Het aanhalen van passende Bijbelpassages. Als Alexander de Grote (356-323 v.Chr.) een gevaarlijke strijd ging leveren, las hij eerst passages die hem zouden helpen zijn gemoed te reguleren. Hyperius past dit historische gegeven toe op hoe Gods Woord functioneert voor het geloof. Hij verwijst daarbij naar Psalm 119:36: 'Neig mijn hart tot Uw getuigenissen.' Hier wordt volgens hem 'de tweede betekenis geopend waarbij de spreker zijn hoorders wil bepalen.'¹⁵⁰

Hyperius wijst erop dat de prediker er ook voor gebeden heeft dat de hoorders de preek zullen begrijpen en dan ook alle betekenissen zullen omhelzen en toepassen. Met instemming wordt Augustinus geciteerd, dat al de prediking de mens geen nut zal doen, behalve als deze gepaard gaat met Gods innerlijke genade, regering en werk in het hart.

Na deze algemene beschrijving van de homiletiek van Hyperius vatten we deze nu samen aan de hand van de vragen die in de Inleiding bij de onderzoeksaspecten zijn gesteld.

Aansluiting bij de actuele situatie (algemeen-cultureel aspect)

In de prediking gaat het om het eeuwig behoud van de zielen van de hoorders. De vijanden van het geloof en de zonden moeten worden aangewezen. De wijze en de kracht waarmee dat gebeurt, verschilt van plaats tot plaats. Elke streek heeft immers een eigen achtergrond. De prediker moet daar rekening mee houden. De gemeente moet worden gefundeerd in de Bijbelse leer. Daarbij hebben die zaken voorrang die actueel zijn voor plaats en tijd. Het gaat hier om de actualiteit van zowel Wet als Evangelie, om het inzichtelijk maken van de liefde van Gods dienst. Niet elk aspect hoeft op elke tijd en plaats te worden benoemd en uitgewerkt. Op de ene plaats moet men daarin krachtig zijn, en niet alleen de takken maar ook de wortel uitroeien. Op de andere plaats rustig. Doe het altijd wijs. Over het algemeen geldt dat degenen die de meest heilza-

---

¹⁵⁰ Hyperius, *The Practise of preaching*, 43B.

me bediening hebben hun hoorders eerder pijn doen dan dat ze hun gezondheid zonder meer bevestigen.¹⁵¹

Aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn (persoonlijk-geestelijk aspect)

Al wat de prediker doet, is gericht op de redding van de mens en zijn verzoening met God. Hij moet geestelijke aanvallen weerstaan, dwalenden terecht brengen en treurende ver troosten. De mensen moeten worden genodigd tot de zaligheid. In de prediking gaat het om het eeuwig behoud van de zielen van de hoorders. Hoorders moeten hierop ernstig worden aangesproken in de onderscheiden situaties waarin zij zich bevinden. In het bewegen van het gemoed van de hoorders moet de prediker naast Gods Woord ook retorische middelen gebruiken. In het overbrengen van de tekst moet de dienaar deze behandelen volgens de vijf genoemde *genera*. Hij geeft de vijf *genera* achtereenvolgens de volgende Bijbelse duiding:

- 1) vorming van de christelijke leer, weging van Bijbelse argumenten;¹⁵²
- 2) onderkenning van vijandelijke denkbeelden;¹⁵³
- 3) onderwijzing in de christelijke leer;¹⁵⁴
- 4) bijstellen van verkeerde denkbeelden;¹⁵⁵
- 5) vertroosting.¹⁵⁶

De eerste twee *genera* vat hij samen tot uiteenzetting van de leer¹⁵⁷, de volgende twee tot praktisch onderwijs¹⁵⁸ en de laatste noemt hij vertroosting.¹⁵⁹ Het overbrengen van de tekst moet gedaan worden met behulp van andere teksten of praktische voorbeelden.

Exegetisch-hermeneutische uitgangspunten van de preek

Om te beginnen onderscheidt Hyperius vier kenmerken van omgang met de Schriften in de praktijk van de prediking:

- 1) De uitspraken van de Schrift dienen woordelijk, of in letterlijke zin te worden geciteerd.
- 2) De oorspronkelijke zin van de Schrift moet behouden blijven.

---

151 Hyperius, *The Practise of preaching*, 13A.

152 Hyperius verwijst naar Deuteronomium 9 en 10.

153 Hyperius verwijst naar Mattheüs 15.

154 Hyperius verwijst naar 1 Korinthe 10 en 2 Korinthe 8.

155 Hyperius verwijst naar Mattheüs 5 en 6.

156 Hyperius verwijst naar Jesaja 40 en Johannes 15.

157 γνῶστικου

158 πρακτικου

159 παρκληθικου

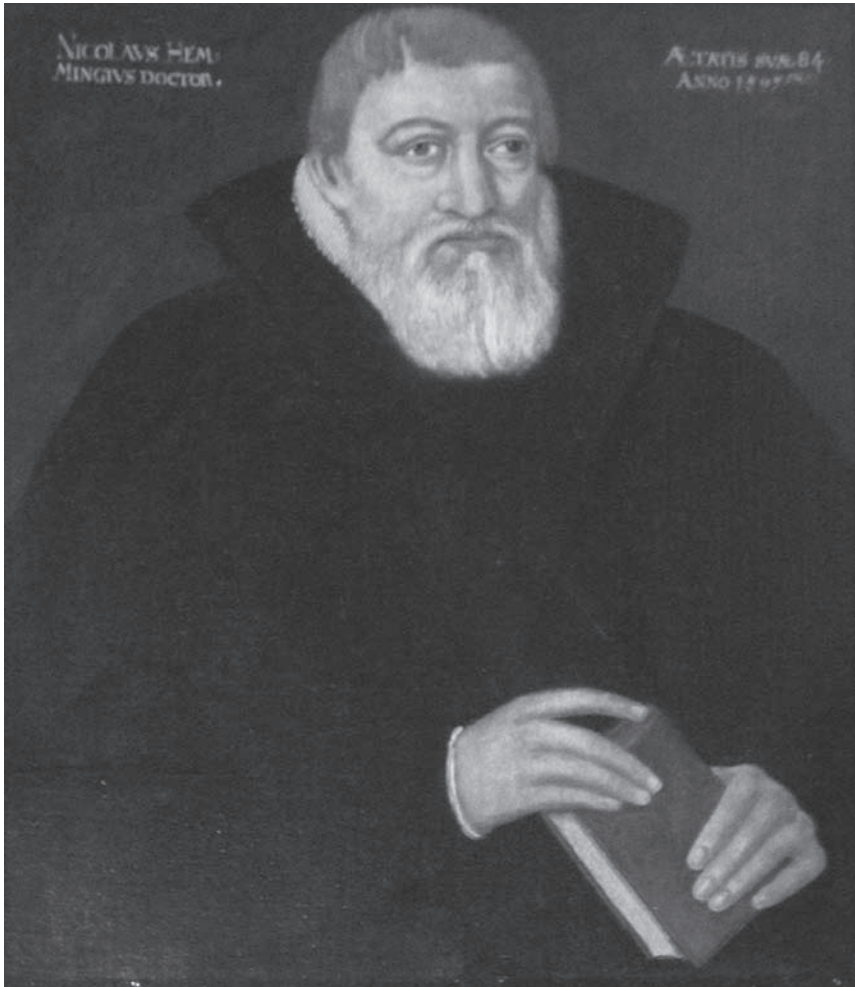
3) Men moet onderscheiden welk soort uitspraak er voor ligt. Hierbij noemt Hyperius als kader de vijf genoemde *genera*.

4) Men moet de verschillende vindplaatsen in de Schrift hun eigen dialectische plaats geven: een oorzaak is geen kenmerk, enz.

De Schrift is haar eigen uitlegger. Narratieve tekstgedeelten behoeven weinig analytische uitleg, maar vragen meer een synthetische uitleg. Leerstellige gedeelten zijn vanwege hun aard synthetisch en kunnen daarom meer analytisch benaderd worden. Centrale Bijbelthema's zijn geloof, hoop, liefde en de wederkomst van Christus. Prediking staat in het licht van het laatste oordeel, waar de bekering van vele Joden en heidenen aan voorafgaat. De kracht van het Woord ligt niet in de letters van het Woord, maar in de Auteur van het Woord. De Heilige Geest brengt het Woord in het hart. De verkiezing wordt gezien als de oorzaak van Gods handelen (Efeze 1). Het overbrengen van de tekst moet gedaan worden met behulp van andere teksten of praktische voorbeelden. Schriftvergelijkingen in het kader van het overbrengen van de tekst op de hoorders ontsluiten 'de tweede betekenis van de Schrift'. Juist daarvan wil de Heilige Geest Zich bedienen om de hoorders Gods Woord te doen ontvangen en omhelzen. Dergelijke Bijbelse uitbreidingen van de tekst zijn nodig om uiteindelijk de gevoelens van de hoorders te bewegen. Sommige geschiedenissen zijn daartoe van zichzelf reeds uitnemend in staat. Zodoende komen de vijf *genera* van het nut van de Schrift tot hun recht. Hiermee is tevens aangegeven dat het *genera*-model van onderrichting, wederlegging, verbetering, onderwijzing en vertroosting ook van betekenis is voor hermeneutiek en exegese.

Systematisch-theologische uitgangspunten ten aanzien van de preek

De Bijbel functioneert als bron, middel en principe van de theologie. Theologie is dienstbaar aan de Schrift. Alle hoofdstukken van ons geloof, alle *loci communes* van onze religie worden op de meest nauwkeurige manier in de Schriften uiteengezet. De klassieke wijsbegeerte is nuttig voor theologie en homiletiek, maar voor de werkelijke kennis van het hoogste goed moet de Heilige Schrift worden gevolgd. De prediker geeft aandacht aan (de belangrijke plaats van) de *loci communes*. Dit zijn centrale Bijbelse begrippen die het geheel van de Schriftleer bevatten en de samenhang in de Schrift aan het licht brengen (Deze kunnen zowel inductief als deductief worden gebruikt). Scholastiek is voor Hyperius in wezen een benaming voor 'leerstellig'. Preken en theologische werken kunnen een dergelijk karakter vertonen. Maar hij ziet het ook in de Schrift zelf, zoals in de brieven aan de Romeinen, Galaten en Korinthiërs. Ten aanzien van Woord en sacrament ligt volgens Hyperius het primaat bij de prediking.

NIELS HEMMINGSEN (1513-1600)

Vorbereitung en vormgeving van de preek

Predikers zijn ‘Gods medearbeiders’. Een getrouw dienaar zal men alleen kunnen zijn, wanneer men van God geroepen is. De prediker moet geoefend zijn in de kennis van de Heilige Schriften en in een leven vanuit Gods Woord. Vrijmoedigheid is belangrijk, alsmede een krachtig spreken vanuit de Schrift. Regelmatige bestudering van de Schrift is het beste middel om een tekst voor de prediking te vinden. De keuze van de preekstof moet staan in het licht van Jezus’ tweede komst. De antichrist rukt op. Men moet voorbereid zijn. (Hiermee hangt samen dat voor Jezus’ wederkomst nog vele Joden en heidenen tot geloof moeten komen (Rom. 9)).

Preekstof moet nuttig, eenvoudig en noodzakelijk zijn. Door het verband te bestuderen ziet de prediker het eigen coloriet van de tekst. Prediking is verkondiging van de openbaring Gods; de Schrift bepaalt daarom zowel de inhoud als de vorm van de prediking. De preek moet kort zijn en opgebouwd uit zijn wettige delen; namelijk die ontleend zijn aan en overeenkomen met de tekst.¹⁶⁰ Het karakter van de tekst bepaalt het karakter van de preek. De preek heeft een thema. Dit wordt bepaald door de hoofdgedachte van de tekst. De preek is opgebouwd volgens het retorisch schema: inleiding (*inventio*), overzicht van hoofd- en deelgedachten (*dispositio*), uitspraak (*elocutio*), instuderen (*memoria*), voordracht (*pronuntiatio* of *actio*). Vanwege het principiële belang van de Schrift vormt de lezing daarvan het uitgangspunt van de preek. Hyperius wijst op het belang van de bescheiden uitspraak, het liefelijk stemgebruik en de rustige gesticulatie van de spreker. Het onderdeel van de preek tot beweging van het gemoed van de hoorders moet niet te lang duren.

2.1.3 Niels Hemmingsen (1513-1600)

Twee jaar na de verschijning van de homiletiek van Hyperius kwam *De Methodis libri dvo*¹⁶¹ van de Deen Niels Hemmingsen van de pers. Dit werk, dat in 1555 is uitgegeven, bevat een homiletiek, die in 1562 apart verscheen onder de titel *Pastor, sive Pastoris optimus vivendi agendique modus*¹⁶². Hemmingsen studeerde van 1537 tot 1542 in Wittenberg. Hij werd er magister in de filosofie,

---

¹⁶⁰ Een goede verdeling van de stof is dus van belang. Hierbij worden voorbeelden genoemd van kerkvaders die preken hielden met een dispositie n.a.v. een tekst uit de Bijbel (Chrysostomus en Origenes). Anderen deden dat aan de hand van voorbeelden (Chrysostomus en Theodoretus van Cyrrhus), weer anderen aan de hand van bijzondere gebeurtenissen (Gregorius van Nazianze en Aurelius Ambrosius).

¹⁶¹ N. Hemmingsen, *De Methodis libri dvo*, z.p. 1555.

¹⁶² N. Hemmingsen, *Pastor, sive Pastoris optimus vivendi agendique modus*, Leipzig 1562, Engelse vertaling: N. Hemmingsen, *The preacher, or Methode of preachinge*, London 1574 (vert. J. Horsfall).

ontwikkelde een sterke band met Melanchthon en volgde college bij Luther. Teruggekeerd in Denemarken werd hij in 1545 benoemd tot docent Grieks aan de universiteit te Kopenhagen. Vanaf 1553 doceerde hij in de theologie, waar hij in 1555 in promoveerde. Hij werd beschuldigd van cryptocalvinisme en in 1579 uit zijn ambt als hoogleraar ontzet. Zijn aanzien als bekwaam theoloog en prediker heeft hij echter behouden.

Lares signaleert in de homiletiek van Hemmingsen de invloed van zowel Melanchthon als Hyperius.¹⁶³ Melanchthon onderscheidde de spits van de prediking in kennis, praktijk en aansporing of vertroosting.¹⁶⁴ Deze onderscheiding zien we bij Hemmingsen terug. Lares wijst erop dat Melanchthon 2 Timotheüs 3:16 wel noemt, maar aan de daar genoemde begrippen geen homiletische consequenties verbindt. Van Hyperius nam hij de vijf *genera* over. Zo heeft Hemmingsen dus de driedeling van Melanchthon en de vijf *genera* van Hyperius beide een plaats gegeven. In de latere homiletische traditie, zoals die is voortgezet door William Perkins, komt overigens wel de onderscheiding van Hyperius maar niet die van Melanchthon (en Hemmingsen) terug.

Hemmingsen stelt dat bij het overbrengen van de preektekst op de luisteraar de prediker zich ervan bewust dient te zijn dat zich verschillende typen luisteraars onder zijn gehoor bevinden. Hij noemt dan: onwetenden, verslagenen van geest, zwakken in het geloof en goddelozen. Hemmingsen leidt deze categorieën af uit de preken van Christus. Opmerkelijk is dat hij deze categorieën ook verbindt met de *genera* uit 2 Timotheüs 3:16: onderwijs (voor onwetenden), vertroosting (voor verslagenen van hart), aansporing (voor zwakken), waarschuwing (voor goddelozen).¹⁶⁵ Het is van belang dit hier op te merken, omdat deze benaderingswijze terugkomt in de homiletische traditie na Perkins.

---

163 Lares, *Milton and the Preaching Arts*, 67 e.v.

164 Vergelijk de klassieke driedeling bij Augustinus: *docere* (onderwijzen), *delectare* (voldoening geven) en *flectere* (de gevoelens bewegen).

165 Hemmingsen, *The preacher, or Methode of preaching*, 18a.

WILLIAM PERKINS (1558-1602)

William Perkins / (1558-1602)

KORTE LEVENSSCHETS

William Perkins werd geboren in 1558 in het dorpje Marston Jabbet in Warwickshire, ten zuidwesten van Leicester.¹⁶⁶ Perkins begon in 1577 zijn studie aan Christ's College van de Universiteit van Cambridge. Een van zijn hoogleraren was Thomas Cartwright (1535-1603). In zijn studententijd was Laurence Chaderton (1536-1640) Perkins' tutor. Gedurende zijn studietijd ontstond met deze puritein een levenslange en innige vriendschap. Hiervan was echter niet van meet af aan sprake; van Perkins is bekend dat hij zich als jong student niet altijd even voorbeeldig gedroeg. In deze tijd had hij ook grote interesse voor de astrologie. Tijdens zijn studietijd is hij echter tot bekering gekomen. In 1584 behaalde Perkins de graad van Master of Arts.

In het jaar dat hij zijn studie afrondde, werd hij prediker in de plaatselijke gevangenis. Ongetwijfeld heeft dit hem mede gevormd in zijn werkzaamheden als voorganger. Als hij een dienst leidde, stroomden de hoorders toe. Niet alleen uit de gevangenis, maar ook van daarbuiten. Waarschijnlijk heeft hij met zijn boodschap een goede ingang gekregen onder het kerkvolk. Na de afronding van zijn studie werd hij verkozen tot hulpprediker aan Great St. Andrew's Church in Cambridge. Hij bleef dit tot aan zijn dood in 1602. Thomas Fuller (1608-1661) zei van zijn preken: 'He lived sermons, and as his Preaching was a comment of his Text, so his Practice was a comment on his preaching.'¹⁶⁷ Zelf typeerde hij zijn preken als driemaal de prediking van Christus: 'Één Christus

¹⁶⁶ Van de kerkelijke gemeente in Perkins' geboortedorp ontbreken doop- en ledenregisters. Zodoende beschikken we niet over belangrijke aanknopingspunten voor onderzoek naar Perkins' afkomst en achtergrond. D.K. McKim, *Ramism in William Perkins' Theology*, New York 1987. D.K. McKim verwijst voor informatie over William Perkins' leven naar Th. Fuller, *The Holy State and the Profane State*, Cambridge 1642.

¹⁶⁷ McKim, *Ramism in William Perkins' Theology*, 7.

te prediken, door Christus tot lof van Christus.¹⁶⁸

Van 1584 tot 1595 was hij werkzaam aan het college waaraan hij ook heeft gestudeerd. Toen zijn baan als wetenschappelijk medewerker wegviel, zette Perkins zijn werk als hulpprediker voort en legde hij zich toe op zijn publicaties. Hij overleed in 1602 op 43-jarige leeftijd, na een korte, ernstige ziekte. Perkins was een theoloog van grote invloed. Hij heeft veel betekend voor de Reformatie in zijn land. De meeste navolgers heeft hij gekregen in de kring van het puritanisme en hij wordt zelfs als grondlegger van het puritanisme beschouwd.¹⁶⁹

Het werk van Perkins had een brede uitstraling waardoor hij ook medestanders kreeg. Via de universiteit van Cambridge genoot hij bekendheid en verkreeg hij invloed. Hij deed handboeken het licht zien op het gebied van dogmatiek, homiletiek, casuïstiek en Bijbelharmonie. Ook keerde hij zich op wetenschappelijk niveau tegen theologische stellingnames van de Rooms-Katholieke Kerk alsmede tegen ongereformeerde opvattingen over de predestinatie.

Perkins wordt samen met zijn leerling Guilielmus Amesius gezien als de grondlegger van de preparationistische stroming binnen het puritanisme, in de Amerikaanse traditie daarvan wel aangeduid als ‘Amesians’ of ‘intellectual fathers’. Met het begrip ‘preparationistisch’ wordt aangeduid dat zij belang hechtten aan de ontdekkende werking van de Wet als voorbereiding op het geloof in de Evangeliebeloften.

Zijn volledige werk bevat drie dikke folianten. Het aantal Latijnse edities is voor een puritein ongeëvenaard, in het Nederlands zagen zo’n honderd afzonderlijke uitgaven het licht, in het Duits vijfendertig, in het Hongaars zes, in het Frans twee en in het Spaans één.¹⁷⁰ Zodoende is Perkins niet alleen de vader van het Britse Puritanisme geworden, maar heeft hij ook in de Nederlanden grote invloed gehad op het Gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie. Deze invloed verloopt met name via zijn leerling Amesius. Willem Teellinck heeft Perkins niet persoonlijk ontmoet, maar de mannen met wie hij in zijn Engelse periode omging, waren elk diepgaand door Perkins beïnvloed. W.J. op ’t Hof stelt dat de vroomheidsbeweging van de Nadere Reformatie grotendeels beschouwd mag worden als de aanpassing van de puritein-

---

168 W.J. op ’t Hof, ‘William Perkins. Vader van het Puritanisme’, in: *Reformatorsch Dagblad*, 18 augustus 1999.

169 Gelet op het feit dat Perkins ook aanhangers had binnen het Anglicanisme, pleit J.I. Packer (1926-2020) ervoor hem vooral te zien als een Anglicaan. J.I. Packer, *An Anglican to remember: William Perkins: Puritan popularizer*, London 1996.

170 H. Westerink, *Met het oog van de ziel. Een godsdienstpsychologische en mentaliteitshistorische studie naar mensvisie, zelfonderzoek en geloofsbeleving in het werk van Willem Teellinck (1579-1629)*, dissertatie, Zoetermeer 2002, 27.

se inzichten en praktijken aan de andersoortige context van de Nederlandse kerk, maatschappij en politiek.¹⁷¹ Voor het goede verstaan van de historische gestalte van de Nederlandse gereformeerde vroomheidsbeweging is Perkins een sleutelfiguur. Daarom maken wij nader kennis met hem.

/ Wijsgerige betekenis van Ramus

In zijn theologisch denken onderging Perkins invloed van Ramus. Kenmerkend voor deze invloed op de benadering van Perkins is de nadruk die valt op het *bene*, in tegenstelling tot het *recte* van de Scholastiek. ‘Theology is the doctrine of living well; Grammar is the doctrine of speaking well; Prophecy is the doctrine of preaching well.’¹⁷² Het ‘*recte*’ van de Scholastiek ziet op de deugdelijkheid van de voorafgaande redenering, waarbij oorzaken en middelloorzaken met elkaar in logisch verband moeten staan.¹⁷³ Het ‘*bene*’ van het Ramisme ziet op de goede doordenking van oorzaken met het oog op het praktische nut.

Wie was Ramus? Als geboren Fransman werkte hij het grootste deel van zijn arbeidzame leven in Parijs. Aanvankelijk was hij Rooms-Katholiek; in 1562 ging hij over tot het Protestantisme. Hij is een man geweest die onverhopen zijn mening gaf en tegenstand daarbij niet uit de weg ging. Dat gold zowel binnen de universiteit als ten aanzien van de stadsraad van Parijs.

Centraal punt in zijn theologische arbeid is dat zijn dialectiek werd opgevat als controversieel ten opzichte van de breed aanvaarde filosofie van Aristoteles. Dat bleek al in de jaren 1542-1543 toen bij decreet van Koning Frans I (1494-1547) zijn boeken binnen geheel Frankrijk werden verboden. Zonder toestemming van de koning mocht hij niet publiceren op het gebied van de filosofie. Deze zaak was aangespannen door zijn collega’s. Hij had zich namelijk gekeerd tegen hun aristotelische denktrant en de dienovereenkomstige inrichting van het curriculum. Hun klacht luidde dat hij ‘de grondslagen van de godsdienst en van de filosofie verstoorde’.¹⁷⁴ Ramus zette zijn arbeid toen voort op het terrein van de klassieke auteurs en de mathematica.

De controverse op het punt van het afwijken van Aristoteles werd in 1554

---

171 Op 't Hof, ‘William Perkins. Vader van het Puritanisme’, in: *Reformatorisch Dagblad*, 18 augustus 1999.

172 McKim, *Ramism in William Perkins' Theology*, 81.

173 Typerend voor Scholastiek is dat de werking van oorzaak en gevolg haast schematisch wordt verantwoord. Het begrip ‘middelloorzaak’ staat voor oorzaak in praktische zin, onderscheiden van motief. Vergelijk het onderscheid tussen oorzaak en aanleiding.

174 McKim, *Ramism in William Perkins' Theology*, 15.

weer aangescherpt tussen Ramus en zijn collega Jacques Charpentier (1524-1574). Later, in 1566, maakte Ramus tegen diens stellingen bezwaar bij het Franse parlement. Het liep erop uit dat Ramus werd gedwongen Parijs te verlaten. Hij maakte een tour langs universiteitssteden als Straatsburg, Bern, Zürich, Heidelberg en Basel. Onder de studenten was hij erg populair. Maar ook in deze tour werd hij door de controverses achtervolgd. In Basel werd zijn bemoeienis met een kerkrechtelijke kwestie hem niet in dank afgenomen. In Heidelberg haalde hij de woede van Thomas Erastus (1524-1583) op de hals. In Genève keerde Beza zich tegen hem, omdat hij volgens Beza niet in staat was gerespecteerde klassieke auteurs te behandelen zonder hen te bestrijden. De synode van Nîmes in 1572 verwierp echter de bezwaren van Beza met te stellen dat ze geen grond vonden in Gods Woord en niet een ernstig gevaar voor de kerk vormden. Wel werden Ramus en zijn medestanders voor bindend advies verwezen naar een raadscollege. Dat oordeelde dat de status quo moest worden gerespecteerd, waardoor het standpunt van Beza standhield.¹⁷⁵

Onder het regime van de Franse koning Karel IX (1550-1574) verloor Ramus zijn betrekking aan de universiteit. Daags na de Bartholomeüsnacht, waarin vele protestanten om het geloof werden vermoord, vond hij op wrede wijze de dood.

Terug naar de invloed van Ramus op Perkins. In beide Engelse universiteitssteden Oxford en Cambridge werd het werk van Ramus bekend. Het stuitte niet op verzet. Is dit te verklaren uit het feit dat aan deze universiteiten het oeuvre van Ramus de aandacht kreeg en niet zozeer zijn persoon? In Oxford bleef de aanhang van Ramus echter gering. Dat was anders in Cambridge. Deze universiteit had in het curriculum het vak dialectiek een belangrijke en centrale plaats gegeven. Er werd literatuur van zowel Melanchthon als Ramus gebruikt. Ramus won aan populariteit vanwege zijn eenvoudige en praktische benadering.¹⁷⁶

/ Perkins en het Puritanisme

Eind zestiende eeuw was er in Engeland sprake van een protestantse geloofsbeweging die werd aangeduid met de naam Puritanisme. Men stond een Bij-

---

¹⁷⁵ McKim, *Ramism in William Perkins' Theology*, 17.

¹⁷⁶ De eerste voorstander van de ramistische logica was Chaderton, die voor de verbreiding van dit gedachtegoed aan de universiteit van grote betekenis was. McKim, *Ramism in William Perkins' Theology*, 43.

bels genormeerd belijden en leven voor, zowel in de kerk als daarbuiten. Elizabeth I (1533-1603) voerde een beleid dat voor de puriteinen rust en ruimte bood. Zij was de laatste representant van het huis Tudor en regeerde van 1568-1603. Het huis Stuart, dat daarna aan de macht kwam, was het Puritanisme minder gunstig gezind. Vanwege de rust onder Elizabeth I wordt het Puritanisme uit het tijdvak van haar bewind 'Elizabeth-Puritanisme' genoemd. Charderton, de lector in de logica bij wie Perkins studeerde, stond bekend vanwege zijn betrokkenheid bij het 'Elizabeth-Puritanisme'. Tijdens zijn studie kwam Perkins dus met dit gedachtegoed in aanraking. Mogelijk sympathiseerde hij of zijn familie er toen reeds mee.

Al in het jaar van het behalen van zijn mastergraad begaf Perkins zich op het schrijverspad. In 1588 verscheen zijn catechismus: *The Foundation of the Christian Religion*.¹⁷⁷ In 1590 publiceerde hij zijn dogmatische werk *Armillae aureae*.¹⁷⁸ Hierin geeft hij een Bijbels-systematische uiteenzetting van de orde des heils. Met name deze twee geschriften bakenen de bedding af waarin zijn pennenvruchten zich nadien zouden voortbewegen. Met de eigen accenten die Perkins plaatste, waren het volgens R. Bisschop met name zijn geschriften die het Puritanisme vanaf 1590 een nieuwe oriëntatie gaven.¹⁷⁹ Hij richtte zich niet zozeer op de verschijningsvorm van de kerk als wel op het hart en leven van de gelovige. Op 't Hof spreekt in vergelijking met de periode daarvoor van een 'accentverschuiving'. Perkins richtte de aandacht meer op innerlijke vroomheid en *praxis pietatis*. De meeste puriteinen in zijn dagen verwachtten een reformatie van kerk en samenleving door middel van het herstel van de kerk. Zij richtten zich op de doorwerking van de Reformatie op liturgie en kerkorde. Perkins zag dat deze reformatie er via de kerkelijke weg niet kon komen. Daarom benadrukte hij in dit verband de persoonlijke overtuiging. In zijn preken, pastoraat en geschriften richtte hij zich dan ook op de persoonlijke, innerlijke bekering en beleving van het heil. Bij Perkins komt vernieuwing van levenshandel en -wandel voort uit vernieuwing van het hart.

De betekenis van Perkins voor het Gereformeerd Protestantisme en het Puritanisme in het bijzonder kan worden geïllustreerd aan de hand van zijn

---

177 W. Perkins, *The Foundation of the Christian Religion, Gathered Into Sixe Principles*, z.p. 1591. De uitgave van 1588 is niet gevonden.

178 W. Perkins, *Armillae aureae, id est, Miranda series causarum et salutis & damnationis iuxta verbum Dei*, Cambridge 1590. Engelse vertaling: W. Perkins, *A golden Chaine: or, the description of Theologie, containing the order of the causes of Salvation and Damnation, according to Gods word*, London 1591 (vert. R. Hill).

179 R. Bisschop, 'De Reformatie in Engeland en Ierland tot 1643', in: W. van 't Spijker e.a., *De Synode van Westminster 1643-1649*, Houten 2002, 26.

Armilla aurea.¹⁸⁰ In navolging van Beza publiceerde hij onder deze titel een analyse van de *ordo salutis* (orde des heils). Beza is representant van de tweede, Perkins van de derde generatie van reformatoren. Beide beschouwden het als hun taak om de leer der genade helder voor te stellen en te verdedigen.¹⁸¹ Met de titel *Armilla aurea* geven ze een aanduiding van de heilsorde zoals beschreven in Romeinen 8:30. In zijn redeneertrant was Beza uitgesproken volgeling van Aristoteles; Perkins van Ramus. Aan de hand van beider geschrift kan overeenkomst en onderscheid in redeneertrant goed worden verduidelijkt. Het thema is ‘behouden worden of verloren gaan’, door beiden geplaatst in causaal verband. Door beiden wordt dit vanuit de Bijbel beargumenteerd. In de optiek van zowel Beza als Perkins is God de Oorsprong van al wat is en gebeurt. Van Hem redeneren ze naar Zijn besluiten en werken. En dan redeneren beiden volgens twee symmetrische lijnen naar ‘uitverkoren’ dan wel ‘verworpen’.

Aan het begin geeft Beza een uiteenzetting van de natuur, het leven, de heerlijkheid van God en de Personen in God; daarna gaat hij in op Zijn werken en besluiten. Hierin zien we de redeneertrant van Aristoteles terug; de materie wordt geordend en onderscheiden vanuit de principes van wezen en causaliteit.

Perkins zet direct in op God en Zijn werken. Een dergelijke dychotomie (een eenvoudige typering of samenvatting in een tweeledige onderscheiding) is kenmerkend voor Ramus. En dan zet Perkins, anders dan Beza, direct in bij het Wezen van God dat bestaat in drie Personen. Zo heeft Christus bij hem direct, principieel en expliciet een positie in de verkiezing van God. Meer dan Beza maakt Perkins de theologische terminologie toepasbaar in de praktijk. Zo benadrukt hij dat Gods besluit is gedaan in en wordt volvoerd door Christus. Christus is God, en zo is Hij met de Vader en de Heilige Geest één in het nemen van het besluit en het garant staan voor de uitvoering ervan. Christus heeft het Middelaarschap op Zich genomen en Zich aan het Goddelijk besluit onderworpen. Bij Beza komt de christologie pas aan de orde halverwege zijn verhandeling. De betekenis van zowel Christus als de Heilige Geest worden door Beza genoemd als tweede of middellijke oorzaken (*causae mediae*).¹⁸²

---

180 McKim, *Ramism in William Perkins' Theology*, 64 e.v.

181 W. van 't Spijker, 'De theologie van de Geloofsbelijdenis van Westminster', in: W. van 't Spijker e.a., *De Synode van Westminster 1643-1649*, Houten 2002, 130.

182 C. Link, *De Tabula praedestinationis van Théodore de Bèze*, in: W. Balke e.a., *Théodore de Bèze. Zijn leven, zijn werk*, Kampen 2012, 197. Beza vond het moeilijk om de plaats van Christus in het besluit van God te omschrijven. Hij heeft hierover met Calvijn gecorrespondeerd. Diens antwoord is niet bewaard gebleven. W. van 't Spijker, *Met Beza naar Dordt?* In: W. Balke e.a., *Théodore de Bèze. Zijn leven, zijn werk*, 200.

Bij zowel Beza als Perkins gaat Gods besluit over alles. Bij Beza overheerst de causaliteit zonde - oordeel. Perkins benadrukt daarbij de middellijke oorzaken (*second causes*) als het gaat over de verantwoordelijkheid van de mens. Gods besluit schakelt deze niet uit, maar geeft deze haar vrije werking. Door de loop van de gebeurtenissen worden de tweede oorzaken bevestigd. Ook verwijst hij in zijn redenering steeds naar het werk van de Middelaar. Zoals de verkiezing in Christus is, zo is de verlossing in het gelovig deelgenoot zijn aan Hem en Zijn weldaden. De werkingen van deze weldaden door de Heilige Geest zijn tekenen van de verkiezing. Voor het delen in het heil is niet een scholastieke redenering, maar het getuigenis van Gods Geest doorslaggevend. Dan heeft Perkins het dus over de uitwerking van primaire oorzaken.

Beza en Perkins stemmen erin overeen dat uit Gods liefde in Christus (tot de uitverkorenen) de effectieve roeping voortkomt, de rechtvaardiging en de heerlijkmaking, zoals Paulus in de tekst betoogt. Er is geen sprake van een inhoudelijk verschillende theologie, zeker niet waar het de belijdenis van Gods verkiezende genade betreft.¹⁸³ Bij Beza wordt de denktrant (volgens aristotelisch model) gekenmerkt door het oorzaak - gevolg schema. Bij hem prevaleert de centrale gedachte van de predestinatie als hoofdoorzaak. Perkins werkt niet volgens een langgerekt betoog, maar gebruikt (volgens ramistisch model) steeds tweeledige onderscheidingen die hij een substantiële plaats biedt in het geheel van zijn betoog.¹⁸⁴

We zagen al dat door deze accentwijziging van causaal denken naar praktisch denken de theologie bij Perkins wint aan spiritueel karakter. Maar daar blijft het niet bij. We zien dat er ook meer aandacht komt voor de betekenis en het functioneren van Christus voor de gelovigen. Dat komt doordat Perkins theorie en praktijk verbindt met een theologische legitimatie van Christus als Middelaar. Hij werkt uit wat de bediening van de Middelaar betekent in het leven van de gelovigen. Dit kan geduid worden als een ramistische invloed op en tegelijk als piëtistische trek in de theologie van Perkins. Het Puritanisme dat gekenmerkt wordt door zijn praktische gehalte en zijn aandacht voor het innerlijke leven met Christus door de Heilige Geest is mentaal-historisch niet goed verklaarbaar zonder het Ramisme. Zo is Perkins hier als invloedrijk theoloog van betekenis voor de gereformeerde en piëtistische traditie na hem.

---

183 McKim, *Ramism in William Perkins' Theology*, 64 e.v. Vgl. C. Graafland, *Van Calvijn tot Comrie. Oorsprong en ontwikkeling van de leer van het verbond in het Gereformeerd Protestantisme*, 6 dln., Zoetermeer 1992-1996, met name uit de delen IV en V de bijdragen over Beza en Perkins; Westerink, *Met het oog van de ziel*, 20-24.

184 McKim, *Ramism in William Perkins' Theology*, 66.

In de aandacht voor het innerlijke leven verrichtte Perkins ook verder baanbrekend werk. H. Westerink wijst ten aanzien van de verbinding tussen leer en leven op de centrale plaats die Perkins in zijn oeuvre inruimt voor de consciëntie.¹⁸⁵ Het geweten staat tussen God en mens in, ‘as an arbitratour to give sentence and to pronounce either with man or against man unto God.’¹⁸⁶ Het geweten is niet zichzelf tot norm. De norm wordt bepaald door God. Toetssteen en richtlijn voor de consciëntie is de Bijbel. Het geweten kan de mens corrigeren, zelfs tegen zijn eigen natuur in. Perkins wijst op de betekenis van het Latijnse *con scire*: samen weten. God en mens weten hier samen een geheim. Godskennis en zelfkennis zijn afhankelijk van elkaar dankzij de consciëntie.

In homiletisch opzicht is Perkins bekend geworden vanwege de door hem voorgestane *plain style of preaching*. Hij gebruikt deze uitdrukking in zijn commentaar op Galaten 3:1: ‘Must be plain, perspicuous, and evident.... It is a by-word among us: It was a very plaine Sermon: And I say again, the plainer, the better.’¹⁸⁷ Het woord ‘plain’ betekent ‘duidelijk’. Ter vergelijking: het verouderde Nederlandse woord ‘onderscheidenlijk’ mag ook met ‘duidelijk’ worden weergegeven.

In de desbetreffende Bijbeltekst gaat het over de prediking, waarin Christus voor de ogen wordt geschilderd als onder de Galaten gekruisigd zijnde. Perkins verstaat hieronder dat het Evangelie van Christus op een eenvoudige, levendige en inzichtelijke manier moet worden gepredikt. De noodzakelijke duidelijkheid staat in contrast met de praktijk in de Rooms-Katholieke Kerk, waar de preek in het Latijn wordt gehouden. Dan wordt voor het volk bedekt wat voor het oog van hun gemoed behoort voorgeschilderd te worden. Merkt Perkins dit op ten aanzien van de noodzakelijke duidelijkheid, ten aanzien van de levendigheid benadrukt hij dat het gepredikte Woord moet doordringen tot in het hart als een tweesnijdend zwaard. Deze levendigheid heeft te maken met macht. God in Christus moet worden present gesteld. Dat gebeurt niet in een geleerd betoog. Wel is daarvoor nodig:

1) Uitlegging van de Schrift. Dat moet gebeuren met behulp van de Schrift.

---

185 Westerink, *Met het oog van de ziel*, 27.

186 W. Perkins, *A discourse of conscience wherein is set downe the nature, properties, and differences thereof: as also the way to get and keepe good conscience*, Cambridge 1596, 5.

187 W. Perkins, *A commentarie or exposition, vpon the fiue first chapters of the Epistle to the Galatians: penned by the godly, learned, and iudiciall diuine, Mr. W. Perkins. Now published for the benefit of the Church, and continued with a supplement vpon the sixth chapter, by Rafe Cudworth Bachelour of Diuinitie*, Cambridge 1604, 160.

- 2) Daarna worden uit de goed uitgelegde Schriftleer ‘smakelijke en heilzame leringen’ getrokken.
- 3) Ten slotte moet een persoonlijke toepassing worden gemaakt. Men ontvangt de zaligheid door middel van het gelovig zien op Jezus en Zijn kruisverdienste.

Op homiletisch gebied onderging Perkins invloed van met name Hyperius en Hemmingsen; in grondstructuur is sprake van overeenkomst.

/ **Prophetica, sive de sacra et unica ratione concionandi tractatus**

Perkins heeft twee traktaten nagelaten over de waardigheid van het predikambt. Hij opent er de beide delen mee van zijn *Prophetica, sive de sacra et unica ratione concionandi tractatus*.¹⁸⁸ Oorspronkelijk heeft hij ze als lezingen gehouden aan de universiteit van Cambridge. De eerste handelt over Job 33:23-24.¹⁸⁹ In zijn uiteenzetting volgt hij de Bijbeltekst op de voet. Zo maakt hij bij de tekst de volgende onderverdeling:

1. De erenaam van de Evangeliedenaar: engel of gezant.
2. De schaarsheid van de Evangeliedenaar: één uit duizend.
3. Het ambt van de Evangeliedenaar: de mens zijn rechte plicht te verkondigen.
4. De toegezegde zegen aan de Evangeliedenaar: zo zal Hij de zondaar genadig zijn.
5. De aanstelling van de Evangeliedenaar: zo zal Hij zeggen: Verlos hem, dat hij in het verderf niet nederdale, Ik heb verzoening gevonden.

In dit traktaat maakt Perkins duidelijk hoe hij de positie en de opdracht van de prediker ziet. In de wereld is het goed als iemand veel gestudeerd heeft of over een goede voordracht beschikt. Zo is het in de kerk goed als iemand een engel van God genoemd kan worden. Daarom moet de dienaar Gods Woord spreken. Perkins veroordeelt de wederdopers wanneer zij zich verlaten op een openbaring van de Heilige Geest. Zij verachten volgens hem de menselijke

---

¹⁸⁸ *The arte of prophecyng* werd voor het eerst gepubliceerd als W. Perkins, *Prophetica, sive de sacra et unica ratione concionandi tractatus*, Cambridge 1592. Engelse vertaling: W. Perkins, *The arte of prophecyng, or, A treatise concerning the sacred and onely true manner and methode of preaching first written in Latine by Master William Perkins*, London 1607 (vert. Th. Tuke). Vergelijk de samenvatting van Westerink, *Met het oog van de ziel*, 81-91.

¹⁸⁹ Job 33:23,24: Is er dan bij Hem een Gezant, een Uitlegger, een uit duizend, om den mens zijn rechten plicht te verkondigen; Zo zal Hij hem genadig zijn, en zeggen: Verlos hem, dat hij in het verderf niet nederdale, Ik heb verzoening gevonden.

geleerdheid die nodig is voor het onderzoeken van de Heilige Schrift

Daarmee is de inhoud van de boodschap getypeerd. Noodzakelijk is dat de dienaren van het Woord de onboetvaardigen hun ongerechtigheid verkondigen en de boetvaardigen hun gerechtigheid. Maar dit zegt ook veel over de vorm van de prediking. Met een beroep op 1 Petrus 4:11 stelt Perkins dat de prediker het Woord ook moet spreken *als Gods Woord*. De wijze van de Woordverkondiging is bij hem dus nauw verwant aan de inhoud van de Woordverkondiging.

Voor de gemeente betekent dit dat zij het Woord, dat door zulke dienaars wordt gebracht, blij gewillig, eerbiedig en gehoorzaam horen. Ook als de boodschap strijdt met wat zij aangenaam vindt. Perkins brengt 1 Korinthe 11:10 in verband met de uitdrukking van Job dat een prediker een gezant is, een engel.¹⁹⁰

Over de wisselwerking tussen de prediker en de tijd waarin hij leeft en werkt, zegt Perkins weinig. Wel merkt hij op in het traktaat over Jesaja 6:5-9 – dat een soortgelijke opbouw en strekking kent als dat over Job 33:23 en 24 – dat een dienaar de zonden van zijn volk moet kennen. Ook kan het ontwikkelen van geleerdheid gezien worden als een vorm van wisselwerking tussen prediker en tijd. Perkins waardeert dat kennelijk niet problematisch, maar juist als een noodzakelijk en geoorloofd instrument voor de dienaar van het Woord.

Voor zijn homiletiek *The arte of prophesying* zelf neemt hij zijn uitgangspunt in 1 Korinthe 14:3 en Romeinen 1:9, maar hij neemt deze teksten in zijn uiteenzetting niet als leidraad. Naar aanleiding van deze Bijbelwoorden onderscheidt hij het ambt der profetie in de prediking van het Woord en het ‘stellen der gebeden’.

Eerst gaat hij uitvoerig in op Gods Woord dat gepreekt moet worden. Hij zet de Bijbelboeken uiteen en karakteriseert die. Dan komt de prediking aan de orde. Allereerst gaat hij in op de voorbereiding op de prediking. De dienaar moet zich het wezen van de theologie eigen maken.

Voor het lezen van de Schrift geeft Perkins de prediker een hermeneutische regel mee: lees eerst de boeken Romeinen en Johannes. De Romeinenbrief is de sleutel tot het verstaan van de brieven; Johannes is dat voor de Evangeliën. Zo vormen deze twee boeken de sleutel van het Nieuwe Testament en daarmee van de gehele Heilige Schrift. Lees van het Oude Testament eerst de leerstellige boeken, dan de profetische en tot slot de historische. Hij noemt hierbij uit

---

190 1 Korinthe 11:10: Daarom moet de vrouw een macht op het hoofd hebben, om der engelen wil.

elke categorie het boek om mee te beginnen: respectievelijk de boeken Psalmen, Jesaja en Genesis. Hij onderbouwt zijn leesregel met erop te wijzen dat deze drie boeken uit het Oude Testament in het Nieuwe Testament het meest worden geciteerd. Ook staat Perkins er nadrukkelijk bij stil dat de prediker kennis moet nemen van de dwalingen uit de geschiedenis. Dit zal hem helpen bij Schriftuitleg en verkondiging.

Als het over de uitlegging van de Schrift gaat, herinnert Perkins eraan dat de Bijbel volgens de oude exegetische traditie viervoudige Schriftzin heeft: de letterlijke, de allegorische, de tropologische (of morele) en de anagogische betekenis. Perkins werkt dit uit aan de hand van enkele voorbeelden. Zijn conclusie is dat er maar één Schriftzin is en dat is de letterlijke. De allegorische betekenis is – naar gelang het Schriftgedeelte – dienstbaar om de letterlijke betekenis te vinden. De tropologische en de anagogische betekenis zijn dienstbaar aan de toepassing van de Schrift. In dit verband wijst Perkins erop dat de voornaamste Uitlegger van de Schrift de Heilige Geest is. Eigenzinnigheid wat dit betreft, wijst hij af: ‘Dit eerst wetende, dat geen profetie der Schrift is van eigen uitlegging.’¹⁹¹

Het voornaamste middel van de Schriftuitleg is de Schrift zelf. Drie andere middelen van Schriftuitleg zijn hieraan ondergeschikt: de regel des geloofs, de omstandigheden van de Schriftplaats en de vergelijking van de Schriftplaats. Ook hiervan geeft Perkins een uitgebreide praktische uiteenzetting. In zijn exegetische handreiking gaat hij tevens in op de taalkundige eigenschappen van de tekst. Bijzondere aandacht moet de prediker ook geven aan de wijze waarop Schriftwoorden op andere plaatsen in de Schrift terugkomen. Soms is er bij zo’n citaat sprake van een verandering in de tekst. Analyse van zo’n verandering kan de bedoeling ervan aan het licht brengen. Soms is de bedoeling samenvattend, soms uitleggend of ook toepassend. Enkele voorbeelden die Perkins bij dat laatste noemt, zijn Jona 1:17 – Mattheüs 12:29 en Jesaja 61:1 – Lukas 4:18,21.

Daarna stelt Perkins de ‘rechtsnydinge’ aan de orde.¹⁹² Door dit goed verdelven van de tekst wordt het Woord bekwaam om te stichten. De ‘rechtsnydinge’ valt in twee delen uiteen: de ontknoping en de toe-eigening. De ontknoping is het ontvouwen van de leringen uit een Schriftplaats. Dit kan op twee manieren: aanwijzen of verzamelen. Aanwijzen gebeurt wanneer de lering voor de

---

¹⁹¹ 2 Petrus 1:20.

¹⁹² 2 Timotheüs 2:15: Benaarstig u om uzelfen Gode beproefd voor te stellen, een arbeider die niet beschaamd wordt, die het Woord der waarheid recht snijdt.

toepassing in de tekst ligt opgesloten en alleen nog behoeft te worden aange-
wezen. Verzamelen gebeurt wanneer de lering niet expliciet in de tekst staat
en er toch duidelijk in besloten ligt. Dit verzamelen heeft dan plaats onder
het aanvoeren van negen bewijsredenen: oorzaken, werkingen, begrijpende
vergelijking van tekstwoorden, toegevoegde vergelijking van tekstwoorden,
ongelijkstemmende vergelijking van tekstwoorden, de vergeleken zaken, de
namen, de verbeelding en de uitbeelding.

Op de aanwijzing of verzameling volgt dan de toe-eigening. Dit is volgens
Perkins dat de verzamelde en uiteengezette leringen uit de Schrift naar de
gelegenheid van de plaats, van de tijd en van de persoon op onderscheiden wij-
ze worden verduidelijkt.¹⁹³ De toepassing moet aansluiten bij de Bijbeltekst.
En passant merkt Perkins op dat de prediker er wijs aan doet in zijn prediking
geen andere dan Schriftcitaten te gebruiken. Fundament van de toepassing is
dat de prediker weet of de tekst een evangelische of een wettische zin heeft.
Hierbij moet de wettische zin om Christus' wil evangelisch worden verstaan.
De toe-eigening is gericht op het gemoed of op de levenswandel en heeft een
lerende (positieve) of bestraffende (negatieve) werking.

Bij de toepassing dient de prediker rekening te houden met verschillende
groepen luisteraars. Perkins onderscheidt er zeven, die hij steeds verduidelijkt
met één of meer Schriftplaatsen.

- 1) Er zijn ongelovigen en niet-leerbaren. Zij dienen overreed te worden om de
leer van Gods Woord te ontvangen (Hand. 17:17).
- 2) Er zijn leerbaren maar onwetenden (Hand. 18:25-26).
- 3) Anderen zijn wel met kennis begaafd, maar nog niet verootmoedigd (2 Kor.
7:8-10).
- 4) Er zijn verootmoedigden. Bij hen moet met onderscheid te werk worden
gegaan. De gedeeltelijk verootmoedigden moet men benaderen als in Han-
delingen 8:20-23, de geheel verootmoedigden zal men de vertroosting van
het Evangelie verkondigen, Lukas 4:18.
- 5) Gelovigen (Rom. 8:1).
- 6) Gevallenen (2 Tim. 2:25).
- 7) Algemeen volk. Ook aan deze groep luisteraars moeten Wet en Evangelie
worden verkondigd. Wel moet het zo gebeuren dat de mensen niet in het
algemeen, maar elk persoonlijk worden aangesproken. Perkins beroept

---

¹⁹³ Hij verwijst hierbij naar Ezechiël 34:16 en Judas:22.

zich hierbij op Johannes 7:37 en plaatst daarbij een kanttekening: ‘En op de laatste dag van het feest, die de grootste was, trad Jezus op, riep en zeide: Indien iemand [*niet: een iegelijk*] dorst, die come tot Mij en drinke!’

De persoon van de prediker doet ertoe. Bij de prediking hebben de mensen een voorbeeld nodig; daar moet de dienaar zichzelf voor geven. Daarvoor is een goed geweten onmisbaar. De dienaar moet ook innerlijk gevoelen wat hij anderen voorhoudt. Hij heeft Godsvreze nodig en liefde tot het volk. Zijn wandel moet vroom, stemmig en waardig zijn.

Wat betreft de vormgeving van de dienst wijst Perkins erop dat de prediker over de gave moet beschikken om anderen te leren. Hij moet daartoe ook het gezag hebben. Perkins voegt er enkele praktische adviezen aan toe: laat de voorganger met gebaren zijn stem of lichaam ondersteunen. De stem moet luid zijn (Jes. 58:1, Joh. 7:37); in leringen matiger, in vermaningen vuriger. Zijn gebaren moeten statig zijn, passend bij de gedachte aan Christus en aan de Heilige Geest. Ook dringt Perkins aan op het memoriseren van de preekschets; uit het hoofd spreken is beter dan van papier.

Aan het einde van zijn verhandeling gaat Perkins in op het gebed. Samen met de prediking maakt dat immers het profetisch ambt uit. Hij geeft hierbij enkele wenken ten aanzien van de dienst der gebeden. Hij legt verband tussen de geestelijkheid van het gebed en het geestelijke karakter van de prediking. Menselijke wijsheid zal men verborgen houden, zowel in de materie van de predikatie als in het gebruik van sierlijke woorden. Prediking is een getuigenis van God en een hulpdienst ten behoeve van de kennis van Christus. De hoorders moeten hun hoop ook niet stellen op de gaven der mensen, maar op de macht van het Woord Gods. Geestelijke wijsheid is nodig: de luisteraars, zowel de geletterden als de ongeletterden, moeten bemerken dat de woorden niet afkomstig zijn van de dienaar, maar van de Heilige Geest. Een voorganger moet dus preken zoals hij bidt.

/ Toepassing bij Perkins

Op welke wijze een mens Gods Woord op zijn eigen ziel zal toepassen, heeft Perkins uiteengezet in een apart traktaat.¹⁹⁴ Hierin onderscheidt Perkins een

---

¹⁹⁴ W. Perkins, *Alle de werken van Mr. Wilhelm Perkins*, deel 3, compartiment II, Amsterdam 1659 (vert. H. Uylenbroek), 157-158. Engelse versie: W. Perkins, *Workes of that famous and worthy minister of Christ in the Universitie of Cambridge*, London 1618.

tweeledigheid. Bij de mens spreekt hij van vlees en geest, en in het Woord van Wet en Evangelie. Perkins geeft deze tweeledigheid een onderling verband: de Wet is gegeven als bediening des doods tot beteugeling van het vlees; het Evangelie daarentegen behelst de beloften Gods in Christus Jezus. Perkins is hierin schatplichtig aan Luther. Deze zienswijze is in Engeland breed geaccepteerd.

In zijn korte en praktische traktaat onderscheidt Perkins de hoorders van de preek in diverse groepen. Allereerst richt hij zich tot de zorgelozen. Hij roept hen op alleen op de Wet van God te zien, die op zichzelf toe te passen en God te bidden dat Hij hun geeft de geest der vreze (Spr. 28:14). Daarbij noemt hij ook een viertal redenen waarom de Wet krachtig is om het vlees te beteugelen:

- 1) Overdenk de grootheid van uw zonde en haar oneindig getal, schrijf ze in een lijst en stel ze voor u.
- 2) Aanmerkt naarstig de opvallende oordelen van God, ieder oordeel is een prediking tot bekering.
- 3) Wanneer u zondigt, bedenk dat God dan tegenwoordig is.
- 4) Denk aan de onvoorziene komst van onze Zaligmaker Christus ten oordeel.

Een andere groep die hij in dit traktaat aanspreekt, zijn de mensen van wie het geweten verontrust is. Hen roept hij op om de toevlucht te nemen tot de beloften der genade die in het Oude en Nieuwe Testament begrepen zijn. ‘Loopt met haast tot de ijzeren slang Jezus Christus, zie Hem aan met een oog van geloof en ge zult terstond van uw steek of wond genezen worden’ (Joh. 3:14).¹⁹⁵

Een derde groep vormen de gelovigen. Hen spreekt hij aan in de wijze waarop zij de beloften overdenken. Hij beveelt hen aan daarbij te letten op de weldaden die ze van Christus genieten. Zoals Adam heeft gegeten van de verboden boom, zo doet Christus de gelovigen genieten van de vruchten van de boom des levens.

Verder bevat het traktaat vier waarschuwingen:

1. Allereerst wijst hij erop dat de meeste hoorders zorgeloos en koud zijn. Gods Woord is rijk aan vertroosting maar het moet op de juiste tijd en op de juiste wijze worden toegeëigend wil men er baat bij hebben.
2. In de tweede plaats waarschuwt hij tegen een gebruik dat onder de meeste christenen gangbaar is, namelijk om alleen het Evangelie op zichzelf toe te passen: God is barmhartig! Zo wordt men zorgeloos. Als hun leven geen

---

¹⁹⁵ Perkins, *Alle de werken van Mr. Wilhelm Perkins*, deel 3, compartiment II, 157.

andere gang neemt, zal het hun nooit welgaan.

3. De derde waarschuwing belicht de andere zijde: er zijn volgens Perkins ook veel vrome christenen die alleen de Wet op zichzelf toepassen.
4. Tot slot waarschuwt Perkins tegen beschouwelijke vroomheid. Zulke mensen passen de Schrift niet zelf toe, maar volgen anderen die dat voor hen hebben gedaan, zoals bijvoorbeeld Luther. Op deze wijze typeert Perkins een geloofskennis die meer beschouwelijk dan persoonlijk en spiritueel is. Hij stelt dat door deze manier van geloven het lichaam van Christus wordt gedeeld en dat hoogmoed onder de mensen wordt bevorderd.

/ Ramisme in het homiletische werk van Perkins

Na de behandeling van de homiletiek van Perkins gaan we na welke belangrijke ramistische trekken deze vertoont. D.K. McKim, die het ramisme bij Perkins onderzocht, beschouwt *The arte of prophecyng* het meest invloedrijke werk van Perkins. In deze homiletiek geeft hij aandacht aan meerdere disciplines. Het was het homiletische handboek waarmee hij vele studenten de weg heeft gewezen en de basis heeft gelegd voor de *Puritan plain style preaching*.

In de opbouw van *The arte of prophecyng* zijn ramistische invloeden aanwijsbaar. Het thema wordt verdeeld in tien hoofdstukken met elk logische onderverdelingen. Perkins bouwt geen filosofisch systeem, maar ontleent instrumenten aan de logica en de retorica en acht deze direct en praktisch van toepassing op het lezen van de Schrift.¹⁹⁶ Perkins sprak van *topics*, meer dan van *loci communes*. In zijn optiek hebben de *topics* kracht van argument in zichzelf. Dus niet dat het argument uitsluitend in de samenhang van gemeenschappelijke plaatsen te vinden was.

Perkins was ervan overtuigd dat de exegeet er niet alleen goed aan doet om de verworvenheden van het ramisme in te zetten, hij meende ook dat de natuurlijke onderscheidingen in de Schrift liggen opgesloten. Het is de taak van de prediker deze te ontdekken.¹⁹⁷ Duisterheden in verborgen Schriftplaatsen kan men proberen op te helderen door gebruik te maken van de regels van het syllogisme.

Perkins waardeerde de logica positief. Hij zag de logica als een van God

---

¹⁹⁶ Volgens de in de Scholastiek heersende norm moet een redenering altijd zijn opgebouwd van het algemene naar het bijzondere. Ramus maakte de redenering praktischer door toe te staan direct in te gaan op het bijzondere verschijnsel en de daaraan verbonden kenmerken.

¹⁹⁷ McKim, *Ramism in William Perkins' Theology*, 70.

gegeven instrument om informatie te ordenen, te interpreteren en te beoordelen. Perkins ging ervan uit dat het geheugen incompetent of zelfs verdorven is. Daarom moet de dienaar volgens hem gebruikmaken van ramistische onderscheidingen. Die zijn gemakkelijk te onthouden en zo kan de prediker spreken terwijl hij nauwelijks van aantekeningen op papier gebruikmaakt.¹⁹⁸ Bij Perkins stond de logica ten dienste aan de Schriftuitleg. Al had Perkins een hooggespannen verwachting van de logica, dat wil niet zeggen dat de logica goed is in zichzelf. Dat is ze alleen voor zover ze in overeenstemming is met de Schrift. Niet de logica, maar de Schrift heeft het laatste woord.¹⁹⁹ Op dit punt definieert Perkins anders dan Ramus. Bij hem heeft de logica bestaansgrond en is doel in zichzelf.

Ten aanzien van de Schriftvisie van Perkins merkt McKim op dat hij in zijn formele omschrijving de Heilige Geest beschouwde als de eerste Bewerker in het schrijven van de Schrift. Dit weerhield hem er niet van om in de exegese van de Schrift elke zin te analyseren en daarbij aandacht te geven aan de schrijver van het desbetreffende Bijbelgedeelte, alsmede aan de omstandigheden, plaatsen en personen die de context vormen van de uit te leggen tekst. Er is een orde in de inspiratie; de zin en mening van de Schrift is meer door de Heilige Geest ingegeven dan de woorden en de letters.²⁰⁰

Als het gaat om de interpretatie van de Schrift is de Schrift volgens Perkins haar eigen uitlegger. Bij de uitleg dienen de analogie van het geloof, de omstandigheden en de vergelijkbare Schriftplaatsen in acht te worden genomen. Bij omstandigheden stelt hij dan de vraag naar het: Wie? Voor wie? Waarom? Wanneer? Waar? Waartoe? Deze vragen zijn retorische gemeenplaatsen.

Perkins werkt ook uit hoe de Schrift haar eigen uitlegger is. Hier volgt hij de gereformeerde hermeneutische regel voor Schriftuitleg, namelijk dat de Schrift met de Schrift moet worden vergeleken. Perkins vraagt aandacht voor het onderscheiden van de vergelijkbare Schriftplaatsen. Sommige hebben dezelfde strekking, andere hebben een tegengestelde strekking, met mogelijke variaties daar tussenin. Dit is van belang voor de juistheid van de gevolgtrekking die men op grond van de inventarisatie zal maken. Ook hier zien we dat de argumentatie niet wordt toegevoegd, maar rechtstreeks aan de Schrift wordt ontleend. De exegeet maakt gebruik van de logica om de argumenten

---

198 McKim, *Ramism in William Perkins' Theology*, 55.

199 McKim, *Ramism in William Perkins' Theology*, 87.

200 McKim, *Ramism in William Perkins' Theology*, 75 en 194 noot 46.

op waarde te schatten.

Oudere exegeten kozen als hoofdstructuur het volgen van het Bijbelhoofdstuk: uitleg van tekst naar tekst.²⁰¹ Perkins verliet het scholastieke patroon niet alleen in zijn werkwijze, maar ook in zijn ordening. Kon men dat in de oudere scholastieke discipline doen op louter exegetische of analytische wijze, Ramus stelde dat elk betoog gericht moet zijn op de praktijk van de lezer of hoorder. Voor ramistische exegeten is dan ook de praktische toepasbaarheid van belang. Perkins voegt zich geheel in deze zienswijze.

In zijn werk zijn nog meerdere aanpakken te onderscheiden. We noemen de vraag- en antwoordvorm. Deze vorm hanteert hij niet alleen in zijn *The Foundation of the Christian Religion*, zoals velen voor en na hem in hun catechismus deden, maar ook bij de verklaring van het Gebed des Heeren.

Daarna noemen we het doctrine-gebruik model, waarin hij al uitleggen-de tot een leerstelling komt en ten slotte met een toepassing afsluit. Het doctrine-gebruik model is typerend voor het ramisme. Volgens Ramus blijkt de relevantie van het betoog in de betekenis van de woorden waaruit het nut als vanzelf volgt. Dit ramistische principe paste Perkins toe op de preek. In zijn commentaar op Hebreëen 12:1 schreef hij dat een woord dat niet wordt toegepast op onszelf, is als voedsel dat niet wordt gegeten. Zijn Commentaar op Hebreëen 11 begon hij met de – typisch ramistische – spreuk: ‘Concerning faithe, two points are necesserie to be knowne of euery Christian; the doctrine, and the practise of it.’²⁰² De leer (‘gegrond in en samengesteld uit het Woord van God’) vond hij kernachtig uiteengezet in het apostolicum. Met betrekking tot de praktijk van het geloof noemt hij Hebreëen 11 één van de krachtigste voorbeelden uit de Bijbel. Perkins was de eerste puritein die het doctrine-gebruik model toepaste. Hij gaf aan dit model een hermeneutische invulling.

/ Samenvatting en analyse

Elke paragraaf besluiten we met een vergelijkende analyse. Deze analyse wordt steeds ingeleid met een korte samenvatting van de onderzoeksbepaling.

---

²⁰¹ McKim, *Ramism in William Perkins' Theology*, 69.

²⁰² Geciteerd bij McKim, *Ramism in William Perkins' Theology*, 71.

Kenmerken homiletiek W. Perkins

1. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aansluiten bij de actuele situatie waarin gemeente en prediker zich bevinden? (algemeen-cultureel aspect)

- De spits van de toepassing moet worden gekozen naar de gelegenheid van de plaats, van de tijd en van de persoon.

2. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn? (persoonlijk-geestelijk aspect)

- De hoorders worden wat betreft hun verhouding tot God onderscheiden in zeven groepen: niet-leerbare ongelovigen, leerbaren, niet verootmoedigden, verootmoedigden, gelovigen, gevallenen en algemeen volk.
- In de toepassing wordt het Woord bekwaam om te stichten.
- In de toepassing worden de onderscheiden groepen in de gemeente aangesproken.
- In de toepassing klinkt de wettische dan wel evangelische spits van de tekst door.

3. Welke exegetisch-hermeneutische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- Er is één betekenis van de Schrift: de letterlijke.
- Het Nieuwe Testament (bijzonder de boeken Johannes en Romeinen) is de sleutel tot het verstaan van het Oude.
- Binnen het Oude Testament is het boek Psalmen de sleutel tot het verstaan van de leerstellige boeken, Genesis voor de historische boeken, en Jesaja voor de profetische boeken.

4. Welke (systematisch-)theologische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- De regel des geloofs is ondergeschikt aan de Schrift.
- Wijsgerige denkwijzen (voor Perkins: ramisme) zijn dienstbaar aan het Woord.
- Lering en toepassing vormen in wezen één geheel. De toepassing is gebaseerd op leringen die worden aangewezen (in de desbetreffende tekst) of verzameld (uit aanverwante teksten).

5. Welke concrete wenken worden er gegeven met betrekking tot de voorbereiding en vormgeving van de preek?

- De prediker moet innerlijke betrokkenheid hebben op wat hij verkondigt en een voorbeeld zijn in levenswandel.
- De prediker moet de zonden van zijn tijd kennen, alsmede de dwalingen uit de geschiedenis.
- Gebaren (passend bij de gedachten aan Jezus en de Heilige Geest) en stemgebruik zijn van belang.
- Het memoriseren van de preek is van belang.

/ Vergelijkende analyse

Plaatsen we nu de homiletiek van Perkins tegen de achtergrond van die van Hyperius. Tussen de eerste publicatie van beide werken bevindt zich een tijdspanne van 39 jaar. Qua motivatie en theologische oriëntatie is er sprake van sterke overeenkomst. Perkins is beknopter in zijn verantwoording ten opzichte van andere theologische disciplines. Beide hebben in hun homiletiek aangesloten bij het vroeg-humanistische denken. Perkins toont zich met zijn meer dialectische benadering leerling van Ramus. Hun homiletisch model is in zijn aard hetzelfde; bij Perkins is het krachtiger en handzamer van opzet.

1. *Aansluiting bij de actuele situatie (algemeen-cultureel aspect)*

Het waarschuwen tegen de zonden vormt bij zowel Hyperius als Perkins een belangrijke spits van de preek. Ze komen erin overeen dat dit moet gebeuren in relatie tot plaats, tijd en personen. Hyperius werkt dit verder uit, Perkins houdt het bij deze beknopte aanduiding. Perkins heeft op andere plaatsen in zijn oeuvre wel breder aandacht gegeven aan de functie van de Wet in het leven van de christen. We kunnen er dan ook geen verstrekkende conclusie aan verbinden dat hij hier met een beknopte aanduiding volstaat. Zowel Hyperius als Perkins waren verwant aan de wijsgerige inbreng van Ramus, die – in onderscheid van de Scholastiek – een praktische benadering voorstond.

2. *Aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn (persoonlijk-geestelijk aspect)*

Perkins stemt met Hyperius overeen dat de prediking staat in soteriologisch kader. Wel zijn er accentverschillen. Bij Hyperius wordt sterker de relatie gelegd met de kerk en de eschatologie. Bij Perkins krijgt de plaats van het geweten in de relatie van de mens tot God een nadere homiletische doorden-

king. Deze accentverschuiving zal er verband mee houden dat Hyperius meer op de theologie is gericht en Perkins meer op de praktijk. Een verklaring voor deze accentverschuiving bij Perkins is dat hij wat betreft de doorwerking van de reformatorische uitgangspunten teleurgesteld was in de kerk. Vanwege de in zijn ogen zwakke opstelling van de Engelse kerk inzake de Reformatie ging hij de nadruk leggen op de persoonlijke verantwoordelijkheid van de christenen. Zij vormen als leden van het lichaam van Christus immers de kerk. Hierin komt zowel het puriteinse als het piëtistische karakter van de theologie van Perkins naar voren.

Bij Hyperius zagen we dat de verkondiging van de Wet de hoorders pijn mag doen. Hyperius toont zich hierin reformatorisch. Luther stelde immers onomwonden dat in de werking van het heil de Wet vóórgaat op het Evangelie. We vinden dit – zij het wat meer genuanceerd – ook terug bij Calvijn. Perkins stond aan de wieg van het preparationisme. Deze Engels-theologische beweging verzelfstandigde het functioneren van de Wet als voorbereiding op het ontvangen van het heil. In zijn homiletiek is Perkins wel stellig over het vooropgaan van de Wet, maar dit heeft bij hem geen homiletische implicaties.

Bij Perkins vinden we een onderscheidend aanspreken van de hoorders. Hyperius heeft daarover niet geschreven in zijn homiletiek. Maar ook hier zet Perkins niet ineens een grote stap. Hyperius' tijdgenoot Hemmingsen had namelijk ook al geschreven over het onderscheiden van de hoorders en baseerde zich hierbij op het *genera*-model van Hyperius. Wat dat betreft is de werkwijze van Perkins anders. Hij onderscheidt ongelovigen, mensen die een verontrust geweten hebben en gelovigen. Dat doet hij niet volgens een bepaald model, maar met passende Schriftplaatsen. Hij toont zich ook vrij om dit element in te vullen met andere Bijbels beargumenteerde onderscheidingen.

Bij Hyperius is er uitgebreid aandacht voor het bewegen van het gemoed. Dit was een onderdeel in de klassieke retorica. Deze vormde een belangrijk kader in de denktrant van Hyperius. Perkins volgde meer de dialectische benadering. Dit kan als verklaring dienen dat hij geen aandacht schonk aan het bewegen van het gemoed.

Perkins is bekend geworden om zijn *plain style of preaching*. Eigenlijk brengt hij hiermee alle aspecten die hij noemt eenvoudig samen in één Bijbels-homiletisch principe: prediking dient levendige verkondiging van Christus te zijn. Bijbels, geestelijk, praktisch, aansprekend, krachtig, eenvoudig, in één woord: 'the plainer the better'.

3. Exegetisch-hermeneutische uitgangspunten van de preek

Perkins breekt met de gedachte van de viervoudige Schriftzin. Naar zijn overtuiging heeft de Schrift één betekenis: de letterlijke. Hij geeft een hermeneutisch model waarin we de hand van Augustinus terugzien, die stelde dat we het Oude Testament lezen in het licht van het Nieuwe Testament. Bij Perkins gaat in het verstaan van de Schrift het Nieuwe Testament voor het Oude Testament. De Romeinenbrief beschouwt hij als de sleutel tot het verstaan van de brieven; Johannes is dat voor de Evangelieën. Deze twee boeken vormen de sleutel van het Nieuwe Testament en daarmee van de gehele Heilige Schrift. Ten aanzien van het Oude Testament stelt hij dat eerst de leerstellige boeken, dan de profetische en tot slot de historische dienen te worden gelezen. Hij noemt hierbij uit elke categorie het boek om mee te beginnen: respectievelijk de boeken Psalmen, Jesaja en Genesis.

Hierin neemt Perkins allerm minst afstand van de hermeneutische uitgangspunten van Hyperius. Laatstgenoemde ging alleen verder in het meer specifiek doordenken van Bijbels-hermeneutische vragen. Daarbij maakte hij gebruik van een dialectisch kader: een kenmerk is geen oorzaak en andersom. Denk ook aan de vergelijking tussen analyse en narratieve tekstgedeelten en synthese en leerstellige teksten. Bijzonder is ook dat Hyperius het door hem ontworpen *genera*-model niet alleen homiletisch maar ook hermeneutisch inzet. Daarin volgt Perkins hem niet. Perkins kiest hermeneutisch gezien voor een benadering op hoofdlijnen.

Komt de Schrift dan wel in zijn werkelijke betekenis aan het woord? Dit was voor Perkins een belangrijke vraag. Hij noemde de stap tussen verklaren en toepassen 'lering'. Was de *amplificatio* bij Hyperius een retorische uitbreiding om de stof goed bij de hoorder over te brengen, bij Perkins krijgt deze tussenstap een meer dialectische doordening. De lering moet helpen de tekst te doordenken in zijn diepste Bijbelse betekenis. Perkins benut deze tussenstap dus als een hermeneutisch-exegetische check, voordat hij tot de toepassing overgaat.

Voor Perkins zijn exegetische vragen niet minder wezenlijk, alleen relateert hij deze aan hun belang voor de toepassing. Het kader is hierbij de zin van de Schrift zelf, en de methode het gereformeerde principe van de vergelijking van Schrift met Schrift. Er is bij Perkins dus sprake van een eigen doordening, maar tegelijk sluit hij hierin weer heel nauw aan bij Hyperius. Laatstgenoemde stelde dat Schriftvergelijkingen in het kader van het overbrengen van de tekst op de hoorders 'de tweede betekenis van de Schrift' ontsluiten. Juist daar-

van wil de Heilige Geest Zich bedienen om de hoorders Gods Woord te doen ontvangen en omhelzen. Dergelijke Bijbelse uitbreidingen van de tekst zijn nodig om uiteindelijk de gevoelens van de hoorders te bewegen, een aspect dat hij ontleende aan de retorica. Perkins heeft dit punt voluit gehonoreerd en verder dialectisch doordacht. Perkins benut het principe van de enkelvoudige Schriftzin dus zo dat hij komt tot de werkelijke betekenis van de tekst en vandaaruit tot de toepassing voor de hoorders.

De hoofdinhoud van de Schrift is voor Perkins Christus. De ‘tweede betekenis van de Schrift’ krijgt bij Perkins dus een Christologische en Christocentrische invulling. Alle elementen in de preek dienen om Hem centraal te stellen, hoe duidelijker hoe beter. Met dit krachtig centraal stellen van Christus geeft Perkins invulling aan het principe van Gods Woord als levende stem. Hij beschouwde de prediking meer dialectisch dan Hyperius en Melancthon in hun retorische benadering. Toch laat hij met zijn benadering zien dat hij wel degelijk een klassiek luthers principe honoreert. Tegelijk voorzag hij dit principe van een krachtige, op calvijnsse leest geschoeide hermeneutische fundering. De leer van Christus blijkt in het vergelijken van Schrift met Schrift.

4. *Systematisch-theologische uitgangspunten ten aanzien van de preek*

De Bijbel functioneert als bron, middel en principe van de theologie. Theologie is dienstbaar aan de Schrift. Alle hoofdstukken van ons geloof, alle *loci communes* van onze religie worden op de meest nauwkeurige manier in de Schriften uiteengezet. De prediker geeft aandacht aan (de belangrijke plaats van) de *loci communes*. In navolging van Hyperius stelt ook Perkins dat elke Bijbeltekst in zichzelf kracht van argument bezit. Dit kan wel door het geheel van *loci* worden versterkt, maar is daarvan niet afhankelijk.

Het *genera*-model dat door Hyperius is geïntroduceerd, keert bij Perkins terug. Hyperius ontleent deze *genera* aan de Schrift zelf (2 Timotheüs 3:16, Romeinen 15:4). De *genera* hebben direct een plaats in de verklaring van de tekst en functioneren dus als een hermeneutische sleutel. Argumenten die zo aan de orde komen, worden bij hem versterkt in de *amplificatio* (uitbreiding), waarna de toepassing volgt.

Perkins kiest hier een andere route. Nadat de tekst is verklaard, voegt hij het ramistische doctrine-*usus* model in. De doctrine komt bij hem tot stand volgens het klassieke principe van de *divisio*, het verdelen van de argumenten. In de homiletiek gaat het dan om het analyseren en samenvoegen van Schriftgegevens. Ook Perkins zorgt bij zijn model voor een Bijbels kader; hij verbindt

dit aan het ‘rechtsnijden’ van het Woord (Engels: ‘divide’, 2 Tim. 2:15). Vanuit de zo tot stand gekomen doctrine volgt de *usus*. De *genera* hebben bij Hyperius een meer hermeneutische en bij Perkins een meer leerstellige plaats. Wat betreft het *genera*-model is Perkins schatplichtig aan Hyperius. Met zijn keus voor de *amplificatio* kiest Hyperius een meer retorische lijn. Perkins toont zich met zijn keus voor het doctrine-*usus* model leerling van Ramus met diens voorkeur voor een dialectische benadering.

Hyperius zette het op het nut gerichte *genera*-model gelijk bij de tekstverklaring in; Perkins deed dat pas bij de leringen. Daarmee heeft het verklarende deel bij Perkins een meer explorerend karakter. De *amplificatio* bij Hyperius toont sterke overeenkomst met de lering bij Perkins. Bij Hyperius is dit onderdeel meer uitbreidend, bij Perkins meer funderend van aard. Hyperius moet worden beschouwd als de eerste gereformeerde homileet, Perkins als de vader van het verklaren-leren-toepassen-principe. Hij heeft deze homiletische drieling in zijn oorspronkelijke vorm geïntroduceerd.

Zijn er door het gebruikmaken van wijsgerige inzichten in de theologie van Perkins wissels omgegaan vergeleken met theologen voor hem? Voor het antwoord op deze vraag moeten we hem niet in de eerste plaats vergelijken met Hyperius, maar hen beiden met de generatie daarvoor: Beza en Melancthon. Laatstgenoemden volgden het denkpatroon van Aristoteles. Hyperius was leerling van Sturm, net als Ramus die op zijn beurt Perkins beïnvloedde. Beide zijn zo door het humanistische denken van die dagen gestempeld. Het is aristotelisch om in de redeneertrant alle aandacht te geven aan de voorafgaande argumenten. De nieuwe generatie gereformeerde theologen wilde daarnaast ook oog hebben voor het daarna volgende praktische nut. In die zin is er inderdaad een wissel omgegaan. Het is belangrijk hoe dit moet worden gedeut.

Hyperius koos zijn *genera*-model wat dat betreft op een cruciale positie. Het gaat in 2 Timotheüs 3:16 immers juist over de nuttigheid van de Schrift. Hiermee heeft Hyperius generaties na hem een focus meegegeven voor de praktische relevantie van de Schrift, en dat met argumenten die hij aan de Schrift zelf ontleende. Alleen is het woord *genera* hier te weinig doordacht. De opsomming van nuttigheden die de apostel Paulus daar doet, is illustratief, niet prescriptief of limitatief. Daarom kan niet worden volgehouden dat alle nuttigheid van de Schrift zijn origine vindt in die vier of vijf karakteristieken.

Hier wordt zichtbaar dat bij Hyperius de retorische benadering prevaleerde. Daardoor viel er bij hem meer accent op de goede presentatie dan op het

doordenken van de argumenten, zoals in de dialectiek die bij Perkins prevaleerde. Dit dialectische specialisme komt naar voren doordat Perkins niet van ‘uitbreiding’ maar van ‘lering’ sprak. Daarmee heeft hij meer kracht en scherpte meegegeven aan de Bijbelse doordening van de Bijbelse waarheid die moet worden toegepast.

Welke impact moet aan deze nieuwe wijsgerige benadering worden toegekend? Zowel bij Hyperius als bij Perkins concluderen we dat het gehanteerde denkraam dienstig was aan de inhoud en niet daarover heerste. Daarbij werd de relevantie van het nut verdisconteerd. Daardoor wordt de dienstbaarheid van de denktrant ten opzichte van de inhoud versterkt. In de mentaalhistorische ontwikkeling was deze vernieuwing actueel. Theologisch gezien gaat de wissel om van het scholastische ‘*recte*’ naar het ramistische ‘*bene*’. De derde generatie reformatoren beoogde hiermee een bijbelgetrouwe Schriftuitleg, maar dan ontdaan van scholastische overdaad aan argumentatie.

5. Voorbereiding en vormgeving van de preek

Bij Perkins ligt alle nadruk op de inhoudelijke doordening. De praktische uitwerking kon meer impliciet blijven, omdat het gewoon was daarvoor te rade te gaan bij de klassieke retorica. Augustinus had dat voorbeeld al gegeven. Daarin volgde Perkins het spoor dat Hyperius (uitvoerig) had gewezen.

GUILIELMUS AMESIUS (1576-1633)

Guilielmus Amesius (1576-1633)

KORTE LEVENSSCHETS

William Ames werd geboren in 1576 te Ipswich, de hoofdstad van Suffolk. Hij groeide op in een niet onbemiddeld handelaarsgezin. Zijn ouders waren het gedachtegoed van het Puritanisme toegedaan. Ze leefden stipt overeenkomstig de Bijbelse en gereformeerde leer en wensten dat de kerk van Engeland zou worden gezuiverd van rooms-katholieke invloeden. Williams opvoeding droeg van meet af aan dit stempel.

Hij doorliep de Latijnse school in zijn geboorteplaats. Toen hij op jonge leeftijd zijn ouders verloor, nam zijn oom, Robert Snelling, de verantwoordelijkheid voor de verdere vorming van William op zich. Hij bezocht de theologische faculteit te Cambridge. Hij had ook voor Oxford kunnen kiezen. In Cambridge werkten verschillende puriteinse hoogleraren, onder wie Perkins. Dat heeft hij zich bij de keuze voor Cambridge ongetwijfeld gerealiseerd. Gezien de puriteinse achtergrond van William en ook van zijn oom Robert, heeft dit waarschijnlijk de doorslag gegeven. In Cambridge kreeg Ames naast zijn opleiding ook de gelegenheid onder puriteinse theologen een netwerk op te bouwen, dat zijn leven lang stand zou houden.²⁰³

Na zijn studie ontving Ames – zijn naam was inmiddels verlatiniseerd tot Guilielmus Amesius – een beroep uit Colchester. De bisschop onder wie die gemeente ressorteerde, wees het verzoek tot bevestiging resoluut af. Daarmee

---

203 H. Visscher, *Guilielmus Amesius. Zijn leven en zijn werken*, dissertatie, Haarlem 1894, 19.

was ook voor de toekomst de weg naar het predikambt voor Amesius afgesneden. Daar kwam bij dat hij op een gegeven moment in Engeland van zijn veiligheid niet meer zeker kon zijn. Hij had namelijk een Latijnse vertaling verzorgd van William Bradshaws (1571-1618) *English Puritanism*, en dat van een voorwoord voorzien.²⁰⁴ In deze uitgave zette Bradshaw het wezen en de bedoeling van het Puritanisme uiteen, wat hem op vervolging door de overheid kwam te staan. Vanwege verwickelingen die hiermee verband hielden, vertrok Amesius naar de Nederlanden. In 1610 kwam hij aan in Rotterdam.

Hij vestigde zich korte tijd in Leiden, want in 1611 reeds lezen we van zijn verblijf in Den Haag. Hij is daar predikant geworden van de Engelse kerk, waar hij tot 1618 is gebleven. In deze periode waren er verscheidene godsdienstdisputen rond de kwestie van het remonstrantisme. Amesius heeft daaraan een bijdrage geleverd, getuige zijn *Rescriptio Scholastica* en zijn *Coronis ad Collationem Hagiensem*.²⁰⁵ Zijn brief die hij onder het pseudoniem Hieronymus Philadelphus over de kerkelijke toestanden in Schotland schreef, kwam hem duur te staan. Onder diplomatieke druk vanuit Engeland moest hij in 1618 zijn positie als predikant van de Engelse gemeente te Den Haag opgeven.

Op voorspraak van zijn vrienden ontving hij in dat jaar een aanstelling als persoonlijk adviseur van de preses van de Nationale Synode, Johannes Bogerman (1576-1637). Door zijn opstelling in de voorgaande jaren had hij hiervoor het benodigde aanzien gekregen. Kennelijk hebben de Engelse afgevaardigden zijn benoeming niet tegengehouden, hoewel hij ten opzichte van George Carleton (1559-1628) niet in een onverdeeld gunstige verhouding stond.²⁰⁶

In 1619 besloten de curatoren van de Leidse Universiteit tot de aanstelling van Amesius om de studenten te onderwijzen in de praktische theologie. Deze benoeming is door de provinciale synode overgenomen, maar werd door de aartsbisschop van Canterbury tegengehouden. Bemiddeling van Festus Hommius (1576-1642) aan het Engelse hof mocht niet baten. De Engelse gezant Carleton heeft de curatoren ook laten weten hoe gevoelig deze kwestie bij zijn koning lag. Van een echte benoeming kon dus geen sprake zijn. Wel heeft Amesius zich tot 1622 verdienstelijk kunnen maken als begeleider van studenten die in Leiden studeerden op kosten van vermogende heren uit Amsterdam.

---

204 W. Bradshaw, *Puritanismus Anglicanus, sive praecipua dogmata eorum, qui inter vulgo dictos Puritanos in Anglia, rigidiores habentur*, Frankfurt 1610 (vert. G. Amesius).

205 G. Amesius, *Rescriptio Scholastica & brevis*, Amsterdam 1615. G. Amesius, *Coronis ad Collationem Hagiensem*, Leiden 1618.

206 Visscher, *Guilielmus Amesius*, 45 e.v.

In het kader van deze werkzaamheden schreef hij zijn *Medulla Theologica*.²⁰⁷

In 1622 werd Amesius benoemd tot hoogleraar theologie aan de universiteit te Franeker. Ook hier wilde het Engelse hof een stokje voor steken. Maar de bemiddeling van Prins Maurits (1567-1625) maakte een einde aan de patstelling. In Franeker werd Amesius vooral belast met het doceren van het Oude en Nieuwe Testament, hoewel hij ook publiceerde op het gebied van ethiek en dogmatiek.

In 1632 besloot Amesius zich bij vrienden te voegen die in Amerika een Engelse gemeente wilden stichten. Ter voorbereiding daarop vertrok hij uit Franeker en vestigde zich in Rotterdam. Daar overleed hij tamelijk onverwacht in oktober 1633.

/ De theologie van Amesius

De *Medulla Theologica*, waarvan de eerste uitgave in 1623 verscheen te Amsterdam, kan worden gezien als een praktische dogmatiek. Amesius koos voor dit werk een bijzondere opbouw. Hij werkte vanuit de stelling dat theologie twee delen heeft: het geloof in God en de gehoorzaamheid aan God. Het eerste aspect werkt hij uit als hoe God Zijn genade in de mens verheerlijkt. Onder het tweede aspect beziet hij de mens in zijn gehoorzaamheid aan God.²⁰⁸ Centraal punt in zijn theologie is dus Gods genade voor de mens en wat die in diens leven uitwerkt.

Amesius kiest voor de dogmatiek een soteriologische benadering. Opmerkelijk is dat hij de uitwerking van de genade in het leven van de gelovige hierin nadrukkelijk plaats geeft. Daarbij noemde hij de wil als constituerende factor van het geloof.²⁰⁹ Voor het wezen van het geloof legt Amesius de nadruk op het vertrouwen.²¹⁰ Dit past zowel bij een modernere als bij een piëtistische benadering.

---

207 G. Amesius, *Medulla Theologica*, Amsterdam 1641. Nederlandse vertaling: G. Amesius, *Mergh Der Ghodtgheleerdtheidt*, Amsterdam 1656 (vert. L. Meyer); Engelse vertaling: G. Amesius, *The marrow of theology*, Boston Philadelphia 1968 (vert. J. D. Eusden).

208 H. Visscher beschouwt dit mede als leerstellige fundering voor de belangrijke plaats die de *praxis pietatis* in het Puritanisme heeft. Visscher, *Guilielmus Amesius*, 85 e.v.

209 Amesius achtte de wil niet beslissend voor de genade (remonstrantse denkwijze), maar stelde dat Gods herscheppende werk als eerste tot uiting komt in daden van de vernieuwde wil. W. van 't Spijker, 'Amesius, Guilielmus (1576-1633)', in: W. J. op 't Hof (red.), *Encyclopedie Nadere Reformatie*, deel 1, Utrecht 2015, 41.

210 Van 't Spijker wijst erop dat Amesius hier anders definieert dan Gisbertus Voetius, die het verstand de constituerende factor noemde en ten aanzien van het geloofswezen de kennis benadrukte. Ookal ging Amesius soms andere wegen dat leidinggevende theologen van de Nadere Reformatie, dit doet niets af van zijn puriteinse instelling. Van 't Spijker, 'Amesius, Guilielmus (1576-1633)', in: Op 't Hof, *Encyclopedie Nadere Reformatie*, 35-44.

Bijzonder is ook de plaats die Amesius inruimt voor de leer van de predestinatie. Hij behandelt deze namelijk niet bij de Godsleer, maar bij de christologie. De predestinatie komt dan als eerste weldaad voor in de orde des heils. Amesius benadert de verkiezing dus als een weldaad die de gelovige ontvangt vanuit de Middelaarsbediening van Christus. Dit laat onverlet dat Amesius de verkiezing beschouwt als gedaan van eeuwigheid en dat hij haar bijzonder toeschrijft aan God de Vader. Hier is een infralapsarische positionering van de verkiezingsleer te zien vanuit een duidelijk pastorale benadering. Hierbij past de fundamentele aandacht die Amesius heeft voor de verantwoordelijkheid van de mens.

J.D. Eusden (1922-2013) legt er de vinger bij dat Amesius aan de verwerping niet een apart hoofdstuk wijdt. Aan het slot van het hoofdstuk over de verkiezing omschrijft hij de verwerping als die predestinatie door God van bepaalde mensen in wie Gods recht zal worden verheerlijkt.²¹¹ Hij werkt dit in elf punten verder uit, waarin de eigenheid van de verwerping wordt weergegeven en wordt benadrukt dat deze geen parallellie is van de verkiezing.²¹² De theologie van Amesius draagt een duidelijk gereformeerd karakter. Dit blijkt bijvoorbeeld ook in zijn benadering van de noodzaak van het Borgwerk van Christus en de heiliging door Zijn Geest. Tot de zaligheid van de zondaar is de genade van God allesbepalend.

In de werken van Amesius is de wijsgerige invloed van Ramus merkbaar.²¹³ Zoals we bij de behandeling van Perkins zagen, had deze wijsgeer veel aanhang in Cambridge, de plaats waar niet alleen Perkins doceerde, maar waar ook Amesius zijn opleiding genoot. Ook Amesius houdt zich in zijn theologie verre van speculatie. Hij kiest de benadering van de relevantie. Dat daarbij sprake is van verband tussen het geheel en de delen in dichotome verhoudingen, is eveneens tekenend voor deze humanistische benadering van de werkelijkheid.

／ Medulla Theologica

Zoals we reeds zagen, kiest Amesius in zijn *Medulla* voor een verdeling van de

---

²¹¹ Amesius, *The marrow of theology*, 155.

²¹² Amesius besteedt in totaal 41 aandachtspunten aan de predestinatie.

²¹³ Vgl. J.D. Eusden, 'Introduction' in: Amesius, *The marrow of theology*, 37 e.v. En: Visscher, *Guilielmus Amesius*, 106, 107.

theologie in twee aspecten: het geloof in God en de dienst van God.²¹⁴ Bij het eerste aspect zet hij de leer van God uiteen, alsmede de leer van de mens en de leer van de verlossing in Christus. De toepassing van dit heil is volgens Amesius verbondsmatig, maar hij werkt de toepassing wel heilsordelijk uit: predestinatie, roeping, rechtvaardiging, aanneming, heiliging en heerlijkmaking.

De prediking valt eveneens onder de toepassing van het heil in Christus.²¹⁵ De eigenlijke toepassing vindt plaats in de gelovigen. Zij vormen de Kerk. Amesius beschouwt de kerk als middel tot de toepassing van het heil. De Kerk is geestelijk en heeft een geïnstitutionaliseerde gestalte. Ze komt tot stand en wordt onderhouden door het Woord van God. Opmerkelijk is dat Amesius de dienaren van het Woord stelt vóór het Woord. De predikers met een extraordinaire roeping hebben het Woord gebracht en op schrift gesteld. Zo heeft God de mensen Zijn Woord geschonken. De predikers met een ordinaire roeping zijn na die tijd geroepen en dragen het Woord uit. Hier wordt benadrukt dat predikers altijd boodschappers zijn van God, of de boodschap nu door hen zelf op schrift wordt gesteld of dat zij die aan het op schrift gestelde Woord ontleenen.

Ten aanzien van het predikambt gaat Amesius eerst in op de roeping. God werkt deze roeping middellijk. De roeping is van Hem, de ordening tot het predikambt is van de kerk. De kerk is daarin volgend en beperkt van inzicht. Zij kiest degenen die geschikt schijnen, wat het duidelijkst wordt als de predikers worden beproefd voordat zij dienen.²¹⁶ Voor het heil van de kerk is het vereist dat de prediker voor en tijdens het leren van anderen, ook zichzelf onderwijst.

De gewone roeping van de dienaars is om de kerk met gewone middelen te behouden. Deze opdracht valt in tweeën uiteen:

- 1) wat de dienaar doet in Gods Naam voor het volk en
- 2) wat de dienaar doet in de naam van het volk voor God.

Het belangrijkste hierbij is Gods wil uit Zijn Woord voor te stellen tot stichting van de hoorders. De dienaar doet dit niet in het algemeen, maar heeft daarbij oog voor ouderen, jongeren, slaven; kortom, voor ieder persoonlijk.²¹⁷

---

214 J.D. Eusden verwijst naar de kaart waarin de opbouw van het werk van Amesius schematisch is weergegeven. Deze kaart is ontdekt te Londen in een uitgave uit 1642. De kaart is niet afkomstig van Amesius zelf. Maar komt volgens Eusden wel overeen met zijn denktrant. Eusden, 'Introduction', in: Amesius, *The marrow of theology*, 41-42; 71 e.v. Vgl. Amesius, *Mergh Der Ghodtghleerdtheid*, 1.

215 De prediking wordt behandeld in Amesius, *Mergh Der Ghodtghleerdtheid*, 206-217.

216 Amesius verwijst hier naar 1 Timotheüs 3:10.

217 Amesius verwijst hier naar Titus 2 en 3, 2 Petrus 1:12, 1 Thessalonicenzen 2:11 en Handelingen 20:20.

Voor het predikambt is onmisbaar dat de prediker geoefend is in de Bijbel. ‘Op postillen / en uitlegghingen moet men niet vertrouwen.’²¹⁸ Het is goed als men net als van Apollos van de prediker zegt dat hij ‘mchtig is in de Schiften’.²¹⁹ Daarom moet de Schrift in het algemeen worden verklaard en toegepast aan de onderscheiden hoorders. Predikers die wel de Schrift uitleggen en daar veel over zeggen, maar er geen lering uit trekken, ‘bedrieghen de toehoorders / en vergheeten zich zelf teenemaal’.²²⁰

Bij de toepassing denkt Amesijs aan leerstellingen en aan nuttigheden die uit de leringen volgen. De prediker die dit veronachtzaamt, belet de vrucht op de eigen prediking. Bij de leringen worden de hoofdzaken uit de tekst naar voren gebracht en in Bijbels verband geplaatst. Als dit gedeelte in de preek ontbreekt, wordt het voor de luisteraar dus moeilijker om de belangrijkste zaken uit de preek te onthouden. Dan komen ze ook niet terug in de gesprekken die op die zondag en in de daaropvolgende week worden gehouden. Zodoende gaat de meeste vrucht op de prediking verloren.

Onder lering verstaat Amesijs een Godgeleerde geloofsspreuk, óf in de woorden der Schrift uitdrukkelijk gesteld, óf door een onmiddellijk gevolg daaruit voortvloeiend.²²¹ Voordat de lering behandeld wordt, moet deze terdege nagespeurd worden. Hiervoor benut de prediker de middelen van grammatika en retorica. Amesijs noemt de analyse en de logica met name. Bij de analyse van een Schriftwoord moet men volgens de retorica letten op het doel en de manier waarop het tot stand is gekomen. Om de leer te bevestigen moeten onduidelijke zaken opgehelderd worden. Voor het begrip van de hoorders kan het nodig zijn een lering met bewijzen te staven. Deze bewijzen moeten gehaald worden uit de heldere getuigenissen van de Schrift.²²²

Daarna moet de lering worden overgezet in gebruiken, de uiteindelijke toepassing. Dit is noodzakelijk met het oog op het belangrijkste doel van de prediking: de stichting van de toehoorders. Amesijs stelt dat die predikers zondigen, die hun preek laten bestaan in enkel het vinden en verklaren van de waarheid. Zij laten de gebruiken en de oefeningen achterwege, terwijl daarin nu juist de godsdienst en de zaligheid ligt; zij stichten het geweten niet.

Het spreekt voor zichzelf dat niet alle leringen kunnen worden behandeld.

---

218 Amesijs, *Mergh Der Ghodtghelcerdheit*, 209.

219 Amesijs citeert hier Handelingen 18:24.

220 Amesijs, *Mergh Der Ghodtghelcerdheit*, 209.

221 Amesijs, *Mergh Der Ghodtghelcerdheit*, 210.

222 Ook hierbij kan de retorica dienstbaar zijn. Amesijs noemt: *Inventio, dissentanea en comparata*.

Evenmin kunnen alle gebruiken worden uiteengezet. De prediker moet hier keuzes maken, naar gelang op grond van ‘de omstandigheden van plaats, tijd en personen’ nodig wordt geacht. Daarvan zijn volgens Ameseius de belangrijkste, die het meest strekken om de ijver van de godsdienst op te wekken of te versterken. Hierbij tekent hij aan dat die predikanten zondigen die veel zeggen, maar er niet op letten wat ze zeggen. Zij rapen en schrapen de gedachten bijeen en zouden het uit de tekst willen wringen, ofschoon het er niet in is. Dit is tot ontstichting van de hoorders, met name van de onervaren luisteraars. Predikers moeten ervoor zorgen dat leringen en gebruiken een eenheid vormen. Als het verband hierin niet duidelijk is, bemoeilijkt dat het begrip van de preek.

Onder een gebruik verstaat Ameseius een Godgeleerde geloofsspreuk die afgeleid wordt uit de leringen, en daarvan het nut, het goede of het doel aantoonst.²²³ Het argument waarom het gebruik uit de tekst wordt afgeleid, moet duidelijk zijn. Ameseius noemt vier soorten: oordeel of oefening, onderwijzing, bewijzen van de waarheid of het weerleggen van verkeerde leer.²²⁴ Het weerleggen van dwalingen moet met beleid plaatsvinden. Hier wijst Ameseius op de noodzaak van actuele relevantie. Als de hoorders dit onderdeel niet kunnen verbinden met wat voor hun tijd en plaats van belang is, stuit het hun tegen de borst en heeft het een averechts effect. Onder oefening verstaat Ameseius ‘de besturing des levens’, bestaande in onderwijzing en verbetering. Bij onderwijzing moet men denken aan het aanwijzen van het te volgen leven, terwijl verbetering moet worden opgevat als een veroordeling van het leven waarvan men vluchten moet.²²⁵

Na de verklaring volgt de toepassing. Deze is vaak nauw verbonden aan het ‘uittrekken van de nuttigheden’, zodat deze met elkaar verweven kunnen worden. Het gaat erom dat de algemene waarheid tot in het gemoed van de hoorders kan doordringen. Daartoe moet de lering worden toegespitst (‘gescherpt’) en de godvruchtige hartstochten bewogen. De hoorders moeten ervaren dat het Woord van God een tweesnijdend zwaard is. Daarom moet de prediking niet dood zijn, maar levend en krachtig zodat een ongelovige door het horen van het Woord geraakt wordt en God de eer geeft.

Ameseius citeert hier de apostel Paulus. ‘En alzo worden de verborgene

---

223 Ameseius, *Mergh Der Ghodtghelcerdheit*, 212.

224 Ameseius verwijst hier naar 2 Timotheüs 3:16: Al de Schrift is van God ingegeven, en is nuttig tot lering, tot wederlegging, tot verbetering, tot onderwijzing, die in de rechtvaardigheid is.

225 Ameseius, *Mergh Der Ghodtghelcerdheit*, 212 e.v.

dingen zijns harten openbaar; en alzo, vallende op zijn aangezicht, zal hij God aanbidden, en verkondigen, dat God waarlijk onder u is.²²⁶ Dit citaat is belangrijk, omdat Amesijs er onderscheiden karakteristieken van de toepassing aan verbindt. Zo stelt hij dat een bedrukt gemoed moet worden vertroost. Iemand die bezwijkt onder het najagen van het goede moet worden opgewekt, en degene die verflauwt in het wijken van het kwaad moet worden vermaand. Bewijsredenen die vertroosting als toepassing bevatten, zijn bedoeld om smart en vrees weg te nemen. Daarbij is het nuttig om enkele kentekenen toe te voegen waaruit het geweten kan opmaken dat hem de desbetreffende weldaad toebehoort. Bij de opwekking wordt inwendige deugd gekweekt of gestimuleerd. Belangrijk is de middelen daartoe aan te wijzen. In de vermaning worden de bewijsredenen aangewend om het verkeerde te verbeteren. Ook hier is het belangrijk om middelen aan te wijzen voor deze verbetering.

In het houden van de preek zelf is Amesijs wars van uiterlijk vertoon. De manier van doen moet niet pocherig zijn, tot vertoning van menselijke wijsheid en het opwekken van vleeselijke hartstochten. Dan is de preek ijdel, als hooi en stoppelen.²²⁷ Prediking moet zijn in betoning van Geest en kracht.²²⁸ Daarom geen wetenschappelijke betogen of citaten van de klassieken op de kansel. Het volk verstaat die niet. Bovendien wordt dan de zuiverheid, volmaaktheid en opperheerlijkheid van Gods Woord aangetast en aan de hoorders ergernis gegeven. Amesijs maakt dit concreet en stelt dat de luisteraar zodoende van de eenvoud van Gods Woord begint te walgen en de gezonde leer niet meer wil verdragen.²²⁹ De prediker moet hoe dan ook terughoudend zijn met (lange) citaten van anderen.

Uitspraak en gesticulatie moeten geestelijk zijn, opbloeiende uit het innerlijk van het hart. Dat is dienstig om de hoorders veel ervaring in de Schrift en de oefeningen der godzaligheid te doen kennen. Nodig is dat de dienaar daar zelf in deelt. De dienaar dient zelf thuis te zijn in deze zaken, ze moeten in zijn geweten zijn gegrift. Hij noemt hierbij de volgende persoonskenmerken: ijver, liefde, zachtmoedigheid, vrijheid, nederigheid met een deftig aanzien. Ten aanzien van het stemgebruik stelt Amesijs dat dit natuurlijk moet zijn en goed te verstaan. Ook nodig is dat het stemgebruik overeenkomt met de

---

226 1 Korinthe 14:25.

227 1 Korinthe 3:12.

228 Amesijs verwijst hier naar 1 Korinthe 1:17 en 1 Korinthe 2:1,4.

229 Amesijs werpt zelf tegen dat de apostel Paulus dit in zijn bediening wel heeft gedaan, maar hij deed het zonder namen te noemen en waarschijnlijk niet frequent.

zaken die aan de orde zijn, ‘opdat het de hartstochten bewegen kan’.²³⁰ Een voordracht die in de senaat of in een rechtszaal lachwekkend is, moet men op de kansel zeker vermijden.

Volgens Amesius blijkt de werking van de Heilige Geest het duidelijkst in eenvoud. Om deze reden zei Paulus slecht te zijn in woorden.²³¹ Iemand die over de gave van welsprekendheid beschikt, dient deze gave met natuurlijke eenvoud te gebruiken. Zoveel gemaktheid als er wordt vertoond, zoveel werkelijkheid en aanzien gaan er verloren.²³²

Amesius gaat ervan uit dat voorafgaand aan en volgend op de prediking een gebed wordt gedaan. In het voorafgaande gebed kunnen algemene zaken uit de gemeente worden voorgesteld. Deze moeten staan in het teken van het doel van de prediking. Daarom moeten aan de orde komen onze behoefte, onwaardigheid en plicht, maar ook Gods genadige beloften. De bedoeling hiervan is onder andere dat het gemoed van de hoorders wordt opgewekt om deze zaken van God te verlangen. Het slotgebed is tot dankzegging en om de zaken, die in de preek zijn behandeld, te maken tot pleitredes en gebeden.

／ Casus conscientiae

Zoals genoemd in de introductie van hoofdstuk 1 gaat Amesius ook in zijn *Casus conscientiae*²³³ in op de prediking. Hij publiceerde deze ethiek reeds in zijn eerste jaar als hoogleraar te Franeker. Hij benoemt allerlei praktische voorvallen waarin het geweten functioneert en maakt duidelijk dat hierin de staat van de mens ten opzichte van God duidelijk naar voren komt. Dat werkt hij daarna uit door in te gaan op de plichten van de mens in het algemeen, tegenover God en tegenover de naaste. Een inhoudelijke relatie met het werk van Teellinck wordt formeel onderstreept doordat Amesius in zijn opdracht aan de Staten van Zeeland de ernst en toewijding roemt waarmee in Zeeland is gearbeid in de leer der godzaligheid. Hij noemt daarbij de naam van Teellinck.

De plichten van de mens tegenover God behandelt Amesius aan de hand van de eerste vier geboden van de Wet des Heeren. Bij het eerste gebod komt

---

²³⁰ Amesius verwijst hier naar Galaten 4:20. Overigens ziet Amesius twee soorten predikanten die tegen deze regel zondigen. De eerste soort preekt met een lome, trage, zingende en slaperige stem, de andere soort spreekt zo snel dat het ook nauwelijks is te verstaan.

²³¹ 2 Korinthe 11:6.

²³² Amesius, *Mergh Der Ghodtghelerdheid*, 217.

²³³ Amesius, *Casus conscientiae*. Nederlandse vertaling: Amesius, *Vyf Boecken Vande Conscientie en haar regt of gevallen*.

aan de orde de plicht van de gemeente om het Woord van God te horen.²³⁴ Dat moet men doen met eerbied voor de Goddelijke Majesteit. De hoorder moet niet alleen luisteren naar de woorden en hun betekenis. Bovendien wordt hij verplicht om op godsdienstige wijze de wil van God te onderhouden, waar God hem aan houdt.

De behandeling van het tweede gebod zet in met de positie van de kerkelijke gemeente. Aansluitend behandelt Amesijs de beroeping van predikanten. Hij wijst erop dat alle christenen de opdracht hebben het Woord van God te verbreiden. Maar het predikambt is bijzonder aan de kerk verbonden. Voor de vervulling van dit ambt is wel een roeping vereist. Amesijs noemt daarbij zes punten:

- 1) Hij acht het nodig dat God Zelf tot dit ambt afzondert;²³⁵
- 2) Het gewicht van het ambt vereist dat ook;
- 3) Tevens heeft de dienaar een zonderling vertrouwen op God nodig
- 4) alsmede een bijzonder vertrouwen op Gods hulp;
- 5) De prediker moet een sterk geloofsleven kennen;
- 6) Het gaat er uiteindelijk om dat mensen zich onderwerpen aan de wil van God.

De prediker zelf heeft allereerst nodig dat zijn levenswandel wordt gekenmerkt door oprechtheid en geloof. Hij moet ook kennis en ervaring hebben van het christelijk geloof, waarin hij zich in gunstige zin onderscheidt van andere gelovigen. Ook heeft hij een goed getuigenis nodig van degenen die buiten zijn.²³⁶ De gave om anderen te leren is nodig, met de wil om het ambt op zich te nemen en uit te voeren. Niet geleerdheid en gaven zijn bepalend, maar de oprechtheid van het hart.

Amesijs gaat in op de vraag of het predikambt ook wordt bediend in het lezen van een preek. In een leesdienst kan Gods Woord niet door de voorganger worden toegepast. Terwijl de toepassing wel wezenlijk tot de prediking behoort: 'Naar verscheidenheid van hoorders, tijden, plaatsen en andere omstandigheden, met die veranderingen die veelsoortige gelegenheden vereisen.'²³⁷ De prediker moet ingaan op de vragen van zijn tijd en de tegensprekers weerleggen. Hij moet de gemeente voorgaan in het betrachten van de geestelijke gaven. Dit kan hij met een leesprek niet doen.

---

²³⁴ Amesijs, *Vyf Boecken Vande Conscientie en haar regt of gevallen*, boek 4.

²³⁵ Handelingen 13:2.

²³⁶ 1 Timotheüs 3:7.

²³⁷ Amesijs verwijst hier naar 2 Timotheüs 2:15.

Voordat Amesius dit onderdeel besluit met opmerkingen van kerkrechtelijke aard, geeft hij nog enkele praktische wenken. Hij veroordeelt het scherp als mensen met een bijbedoeling of uit winstbejag predikant willen worden. Maar het is godvruchtig om het ambt te begeren uit oprechte begeerte om de kerk te stichten en God te verheerlijken. Amesius acht het in overeenstemming met de dienst als men zich in de voorbereiding op het ambt aan het oordeel van anderen aanbiedt om onderzocht en beproefd te worden.

Ook het preken zelf komt uitvoerig aan de orde.²³⁸ In de prediking moet het gaan om de verklaring van de Heilige Schrift. Amesius ziet de noodzaak van catechismusprediking wel, maar pleit ervoor dat ook voor de leerdienst de hele Schrift wordt benut.

Het opzeggen van preken die anderen vroeger hebben geschreven (postillen) is een Evangeliedienaar onwaardig. De gaven die God gegeven heeft, blijven dan onbenut (uitgezonderd gaven van geheugen en uitspraak). Op deze manier kan de prediker het Woord ook niet goed toepassen naar de verscheidenheid van omstandigheden. De overredingskracht van iemand die naspreekt, is minder dan die van iemand die zijn preek uit de Schrift heeft opgediept. De dienaars nemen zo ook niet toe in kennis, maar alleen in geheugen. Het maakt ook dat ze bij veel hoorders in verachting zullen worden gehouden. Het gebruik van oude preken kan voor jonge predikanten wel zegenrijk zijn met het oog op hun vorming. Amesius wijst dan op de rechte gang die de ouden kenmerkte in hun bediening. Zij kunnen door de inhoud ook zelf gesterkt worden. Als ze zien hoe oudere predikanten in de prediking optraden, kan het hun vertrouwen geven in hun eigen functioneren.

Wel waarschuwt Amesius ervoor dat de gebruikte preken van een Bijbels en gereformeerd gehalte moeten zijn. Geschriften van heidense denkers en dichters moeten op de kansel niet worden voorgesteld of aangehaald. Menselijke wijsheid hoort in de prediking niet thuis. Amesius verwijst dan niet alleen naar 1 Korinthe 2:1,4 en 2 Korinthe 1:12, hij beroept zich ook op Mozes die vanuit zijn scholing aan het hof van Farao overvloedig wereldse wijsheid had kunnen inbrengen, maar dat niet heeft gedaan.

Schriftgetrouwe schrijvers mogen worden geciteerd, maar dan niet als het einde van alle tegenspraak. Want het gezag van de prediking ligt in Gods Woord, niet in wat andere predikers hebben gezegd. Het kan evenwel verdui-

---

²³⁸ Amesius, *Vyf Boecken Vande Conscientie en haar regt of gevallen*, boek 4, 414-428.

delijkend werken om oudere schrijvers te citeren, al was het alleen maar om duidelijk te maken in welke traditie men wil staan.

Het gebruik van de klassieke talen is alleen zinvol als de vertaling goed wordt uitgelegd. Anders zal het ook de aandacht doen verslappen. Amesijs is er wars van dat een predikant door het gebruik van klassieke talen zijn eigen kennis zou etaleren. Evenzo moet een predikant terughoudend zijn in het invoeren van uitleggingen die de gemeente onbekend voorkomen. Het gaat er niet alleen om dat in dergelijke gevallen het Schriftuurlijke karakter van de uitleg wankelt, maar het gevolg is ook dat het geloofsleven niet op de Schrift wordt gefundeerd.

Moet de prediking beginnen met een inleiding? Volgens Amesijs is dit geen vereiste. Een inleiding die geheel vreemd is aan de strekking van de preek, werkt eerder verwarrend dan stichtend. Evenzo geeft het geen pas de preek te beginnen met een spreekwoord, praktisch voorval of iets dergelijks. Amesijs vindt een dergelijke benadering niet alleen te menselijk, maar hij noemt zulke inleidingen het Woord van God onwaardig en schrijft ze een zekere kinderlijke gemaaktheid toe. Beter is het de preek te beginnen met een ontvouwing van de tekst en een samenvatting van wat in de preek aan de orde komt.

Welke tekst moet worden gekozen? Dit moet altijd ingevuld worden 'na de gesteltheit van toehoorders/ plaatsen en tijden'.²³⁹ Over het algemeen ontraadt Amesijs de keuze van een te kleine tekst. Hoe groter de tekst, hoe meer aanknopingspunten er zijn voor het aanspreken van meerdere groepen in de gemeente. Altijd veel van weinig te willen zeggen, riekt naar pocherigheid.

Moet alles uit de Heilige Schrift worden behandeld? De dienaar moet hier een keuze maken. Het heeft geen zin om te bewijzen wat mensen allang weten en waaraan geen christen twijfelt. Dit betitelt Amesijs als tijdverdrijf en het vermoeien van de hoorders. Ook onnodige opeenhoping van bewijzen moet worden vermeden.

Belangrijk is de vraag welk onderdeel van de preek de meeste aandacht behoeft: de uitleg, de leringen of de toepassing? Bepaalde omstandigheden kunnen nadruk op uitleg en leringen noodzakelijk maken, maar de toepassing is het belangrijkste. Dat is immers het doel van zowel uitleg als lering. In de toepassing komt ook de grote nood van de toehoorders aan de orde; het merendeel van hen leeft immers in onbekeerlijkheid. De blindheid en verkeerdheid

---

²³⁹ Amesijs, *Vyf Boecken Vande Conscientie en haar regt of gevallen*, 422.

van de mensen is zo groot dat een krachtige toepassing noodzakelijk is. Christus, de profeten en de apostelen hebben het in hun bediening steeds toegelegd op het gebruik en op de oefeningen van het leven.

Welsprekendheid mag worden toegepast in de prediking, maar dan wel met de gave des onderscheids. Apostelen en profeten bedienden zich ook van bijvoorbeeld stijlfiguren. Maar Amesius dringt aan op terughoudendheid. Dichtkunst op de preekstoel, bijvoorbeeld, vindt hij niet passend bij de heiligheid van de prediking. Het moet gaan om de betoning des Geestes en der kracht.

Na een duidelijke uiteenzetting van tekst en leer, moet de prediker proberen zijn hoorders in hun geweten aan te spreken. Dat kan het beste door dit met bewogenheid van het hart en zonder enige gemaaktheid te doen. Dit vereist een teer geestelijk leven.

Als de tekst er geen aanleiding toe geeft, moet de prediker twistzaken laten rusten. Maar soms is het nodig er aandacht aan te geven om de gemoederen van de gemeente te sturen. Maar dit vraagt de nodige wijsheid. Moeilijke en spitsvondige zaken moeten niet in de gemeente behandeld worden. Oude ketterijen moeten niet worden genoemd en ook niet met veel moeite worden weerlegd. Lange opsommingen van argumenten zijn evenmin zinvol. De beste manier is om eenvoudig de gronden van de Bijbelse leer aan te tonen. 'In de maniere van handelen / moet den ijver der waarheyt getempert worden met die zagzinnigheyt en matigheyt /welke der zake betaamt / en die eenvoudelick dwalenden van godloze lasteraars onderscheydt.'²⁴⁰

Kenmerken homiletiek G. Amesius

1. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aansluiten bij de actuele situatie waarin gemeente en prediker zich bevinden? (algemeen-cultureel aspect)

- De tekstkeuze wordt 'altijd ingevuld naar de gelegenheid van toehoorders, plaatsen en tijden'.
- Die leringen, die nodig zijn met het oog op 'omstandigheden van plaats, tijd en personen', worden uit een tekst getrokken.
- De toepassing maakt de actualiteit van Gods Woord duidelijk: naar

---

240 Amesius, *Vyf Boecken Vande Conscientie en haar regt of gevallen*, 427.

verscheidenheid van hoorders, tijden, plaatsen en andere omstandigheden, met die veranderingen die veelsoortige gelegenheden vereisen. De prediker gaat in op de vragen van zijn tijd en weerlegt de tegensprekers.

2. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn? (persoonlijk-geestelijk aspect)

- Het Woord staat in de context van de kerk, omdat de kerk tot stand komt en wordt onderhouden door het Woord van God.
- Het belangrijkste in de prediking is Gods wil uit Zijn Woord voor te stellen tot stichting van de hoorders; niet in het algemeen, maar gericht tot ouderen, jongeren, slaven; kortom, voor ieder persoonlijk.
- De Schrift wordt in het algemeen verklaard en toegepast aan de onderscheiden hoorders. Bij de toepassing denkt Amesius aan leerstellingen en aan nuttigheden die daaruit volgen. De prediker die dit veronachtzaamt, belet de vrucht op de eigen prediking.
- De godsdienst en de zaligheid liggen niet in de algemene verklaring, maar in de bijzondere toepassing van het Woord.
- Die leringen zijn de belangrijkste die het meest strekken om de ijver van de godsdienst op te wekken of te versterken.
- Een gebruik is 'een Godgeleerde geloofsspreuk die afgeleid wordt uit de leringen, en daarvan het nut, het goede of het doel aantoot'. Soorten gebruiken zijn: oordeel of oefening, onderwijzing, bewijzen van de waarheid of het weerleggen van verkeerde leer.
- In de toepassing wordt de lering toegespitst ('gescherpt') en worden de godvruchtige hartstochten bewogen.
- Deze toespitsing draagt drieërlei karakter: vertroosting, opwekking en vermaning.
- Leringen en gebruiken vormen een eenheid. Als het verband hiertussen niet duidelijk is, bemoeilijkt dat het begrip van de preek.

3. Welke exegetisch-hermeneutische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- Bij dit onderzoeksaspect zijn geen bijzondere aandachtspunten.

4. Welke (systematisch-)theologische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- Leringen hebben in de preek een cruciale functie als ‘Godgeleerde geloofsspreuk, of in de woorden der Schrift uitdrukkelijk gesteld, of door een onmiddellijk gevolg daaruit voortvloeiend’. Nadere onderbouwing van leringen gebeurt met behulp van Schriftwoorden.
- Grammatica en retorica (met name analyse en de logica) zijn dienstbaar aan de uitleg van het Woord en het formuleren van leerstellingen.
- Weerlegging van dwalingen moet worden gedaan met beleid.
- Daarom geen aandacht besteden aan oude, niet actuele dwalingen.

5. Welke concrete wenken worden er gegeven met betrekking tot de voorbereiding en vormgeving van de preek?

- Predikers zijn boodschappers van God, of de boodschap nu door hen zelf op schrift wordt gesteld of dat zij die aan het op schrift gestelde Woord ontlenen.
- Prediking is een opdracht van God die door middel van de kerk aan bepaalde personen wordt opgelegd.
- Predikers moeten goed onderlegd zijn in de Schriften.
- Persoonlijke kenmerken van de prediker: ijver, liefde, zachtmoedigheid, vrijheid, nederigheid met een deftige aanzienlijkheid.
- De levenswandel van de prediker moet worden gekenmerkt door oprechtheid en geloof. Hij heeft een goed getuigenis nodig van degenen die buiten zijn, alsmede de gave om anderen te leren.
- Prediking moet zijn in betoning van Geest en kracht; alsmede terughoudendheid met (lange) citaten van anderen.
- Toepassing moet zijn naar tijd en plaats.
- Geen gelezen preek, want dan ontbreekt adequate toepassing.
- Geen citaten van heidense denkers of dichters, in elk geval niet als het einde van alle tegenspraak.
- Uitspraak en gesticulatie moeten geestelijk zijn, opbloeiende uit het innerlijk van het hart.
- Stemgebruik moet natuurlijk zijn en goed te verstaan. Maar ook overeenkomend met de zaken die aan de orde zijn, ‘opdat het de hartstochten bewegen kan’.
- De manier van doen moet niet pocherig zijn tot vertoning van menselijke wijsheid en het opwekken van vleselijke hartstochten. De wer-

king van de Heilige Geest blijkt het duidelijkst in eenvoud. ‘Zoveel gemaaktheid als er blijkt, zoveel werkelijkheid en aanzien gaat er verloren.’

- De prediking wordt voorafgegaan door gebed waarin de algemene noden van de gemeente aan de orde komen, opdat de harten worden gericht om Gods Woord te ontvangen. Het slotgebed is tot dankzegging en om de behandelde zaken in de preek te maken tot pleitredes en gebeden.
- De preek hoeft niet te beginnen met een inleiding, zeker niet als deze aan het gewone leven is ontleend. Laat de preek beginnen met de tekst, de ontvouwing daarvan en een samenvatting van wat in de preek aan de orde komt.
- Twistzaken, moeilijke en spitsvondige zaken en oude ketterijen moeten in de gemeente niet behandeld worden. Lange opsommingen van argumenten zijn evenmin zinvol.

/ Vergelijkende analyse

We plaatsen nu het homiletische werk van Amesius in het licht van dat van zijn leermeester Perkins. Op de achtergrond vergelijken we dit ook met de homiletische bijdrage van Hyperius, de eerste gereformeerde homileet. De homiletische bijdragen van Amesius zijn inhoudelijk congruent en vullen elkaar aan. Ook wordt zijn homiletisch werk gekenmerkt door zijn systematisch denken. Daarbij blijkt dat hij hermeneutische uitgangspunten in zijn homiletiek integreerde.

1. *Aansluiting bij de actuele situatie (algemeen-cultureel aspect)*

Amesius is degene die voor het eerst duidelijk markeerde dat de prediking moet zijn ‘na de gesteltheit van toehoorders / plaatsen en tijden’. Op meerdere momenten komen we deze uitdrukkelijke opdracht tegen.

Gaat het over de plaats van dit tijdbetrokken punt in de homiletiek zelf, dan is het opmerkelijk dat Amesius dit aspect niet alleen aan het eind van het homiletisch proces plaatst. Dat zou passen bij de lijn van Hyperius en Perkins, die ervoor pleiten dat de tekst in de toepassing verbonden wordt aan de situatie van de hoorders. Amesius doet dat ook, maar hij plaatst dit punt van aansluiting ook in het begin van het homiletisch proces: zowel bij de keuze van de tekst als van de leringen. Daarbij stelt hij dat de leringen een averechts effect zullen hebben als hoorders de relevantie van de leringen niet in hun levens-

praktijk kunnen plaatsen. In de terminologie van Perkins: zijn leerling Amesius plaatst tijdbetrokkenheid dus niet alleen in de toepassing, maar ook in de verklaring en in de leringen. Hier wordt een volgende stap gezet in het humanistische denkspoor van Ramus. De relevantie van de tekst was ook voor Perkins van belang. Maar Amesius maakt duidelijk dat deze relevantie a priori mag worden meegewogen. Let wel: deze relevantie bepaalt niet de inhoud van de tekst, maar hetgeen vanuit de tekst naar voren wordt gehaald.

Hermeneutisch bouwt Amesius hier voort op Hyperius en Perkins, die beiden stelden dat elk tekstwoord afzonderlijk Gods Woord is en kracht van argument in zich heeft (in afwijking van Melanchthon die de kracht van argument zag in de gemeenschappelijke Schriftplaatsen). Uitgaande van het door Hyperius en Perkins gehanteerde principe maakt het voor de waarheid van de Schrift dus niet uit welke tekst of lering naar voren wordt gehaald. Ze zullen ieder afzonderlijk de hoofdzaak van de Schrift ontsluiten. Schrift met Schrift vergelijken is ook bij Amesius het devies; zowel in de verklaring, de lering als in de toepassing. Het Goddelijk gezag is zo principieel en integraal in de Schrift aanwezig dat, met het oog op de hoorder, de keus van preektekst en leringen mag worden geprioriteerd. De inzet van de leringen garandeert dat het geheel van de Schrift wordt verdisconteerd. Amesius valt op door een tijdbetrokken doordenking van de hermeneutiek. Amesius zoekt wel naar praktische relevantie voor de hoorder. Deze wordt door hem gehonoreerd als het niet gaat om de betekenis van de tekst, maar om de inhoud van de preek.

2. Aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn (persoonlijk-geestelijk aspect)

Amesius plaatst de prediking in de soteriologie; hij beschouwt haar als onderdeel van hoe Christus Zijn heil toepast. Dat blijkt ook uit zijn inhoudelijke typering van de prediking: de hoorders moeten overtuigd worden van zonde en gelovig deel ontvangen aan Christus. Hij werkt dit verder niet uit. Het *genera*-model van Hyperius, dat behulpzaam is om de specifieke relatie tussen tekst en hoorder te verduidelijken, zien we bij hem niet terug. Ook volgt hij zijn leermeester Perkins niet in het expliciet onderscheiden van aparte groepen bij de hoorders. Uit zijn motivering van het soteriologisch kader van de prediking blijkt dat hij in doel en functie van de prediking niet afwijkt van Hyperius en Perkins. Hij onderscheidt nadrukkelijk gelovigen van niet-gelovigen, maar de verdere onderscheidingen van Perkins neemt hij niet over. Daarin heeft mogelijk meegespeeld dat Amesius weinig expertise heeft ontwikkeld als gemeentepredikant en daarom op dit pastorale punt niet verder inging.

3. *Exegetisch-hermeneutische uitgangspunten van de preek*

In zijn homiletische bijdragen vestigt Amesius niet expliciet de aandacht op exegetische vragen. Uit het geheel blijkt dat hij zich in het gereformeerde spoor begeeft. Hij hanteert de Schrift in zijn letterlijke betekenis. Net als Perkins gaat hij ervan uit dat de Schrift een boodschap heeft; een hoofdzakelijke inhoud. Deze wordt in de leringen ontsloten; dus door Schrift met Schrift te vergelijken. De hermeneutiek van de verklaring is dus ook de hermeneutiek van de toepassing.

4. *Systematisch-theologische uitgangspunten ten aanzien van de preek*

Amesius studeerde bij Perkins in Cambridge. Aan deze universiteit genoten de inzichten van Ramus groot aanzien. Dat blijkt ook in het werk van Amesius, bijvoorbeeld als we denken aan zijn dichotome benadering van de werkelijkheid. Opvallend is ook dat hij het wezen van het geloof plaatst in het vertrouwen. Hierin voer hij een andere koers dan voetiaanse theologen, die vertrouwen sterk verbonden met kennis en het verstand beschouwden als constituerende factor.

In zijn homiletische arbeid ging Amesius in het spoor van Perkins. Beide zijn – via Ramus – in de homiletiek meer beïnvloed door de dialectica. Dit blijkt in hoe ze kentheoretische begrippen dienstbaar maken aan de homiletiek. Hyperius doet dit minder. Hij benutte wel de dialectiek, denk bijvoorbeeld aan zijn Schriftleer. Hij beschouwde in onderscheid van Melanchthon de homiletiek wel als een zelfstandige theologische discipline, maar maakte net als hij voor de homiletiek vooral gebruik van de retorica. Wat dit betreft hebben Perkins en Amesius dus bijgedragen aan verdergaande ontwikkeling.

Bij Amesius treft de systematische benadering van de theologie. Hij denkt vanuit de kernbegrippen van de Schrift. Zo geeft hij de prediking een plaats in de toepassing van het heil van Christus. Het heil komt bij hem op uit Gods verkiezing en wordt uitgewerkt in de weg van het verbond. In de verbondsbediening vormt de prediking de rode draad. In het Oude Testament was de schriftelijke vastlegging van het Woord een opbrengst van de prediking. In het Nieuwe Testament is het vastgelegde Woord bron van de prediking. Maar steeds gaat het om de prediker; Amesius plaatst de bediening van het Woord vóór het Woord zelf. Het sluit aan bij Luthers uitgangspunt van de *Viva Vox Dei*, waarbij de verkondiging belangrijker was dan het op schrift gestelde Woord. Zowel bij Luther als bij Amesius staat het schriftgeworden Woord in dienst van het vleesgeworden Woord. Bij Perkins en Hyperius vinden we deze gedachte

niet. Wel stelde Perkins Christus centraal. Maar hij vond hiervoor een homiletisch model. Door de leringen de schakel te laten zijn tussen verklaring en toepassing kan hij steeds de relatie tot Christus helder maken: 'the plainer, the better'. Bij Amesius treft de christologische benadering met plaats voor verkiezing en verbond. Hij is meer systematisch van denktrant.

Amesius hanteerde de door Perkins ontworpen homiletische drieslag. Is bij Perkins nog sprake van drie aparte componenten, Amesius plaatst lering en nuttigheden beide onder de toepassing. De leringen maken duidelijk welke hoofdzaken van de Schrift in de tekst aan de orde zijn. Zonder leringen mist de luisteraar dus deze duiding. Amesius zet ook nauwkeurig uiteen hoe de leringen tot stand worden gebracht. Hier bemerken we weer duidelijk invloed van de dialectiek. Hij onderscheidde ook gebruiken als meer praktische leringen. Van beide (leringen en gebruiken) vormen nuttigheden de praktische toespitsingen. Deze sterke onderlinge betrokkenheid van leringen en gebruiken maakt gelijk duidelijk waarom Amesius ze beide onder de toepassing rekende.

5. Voorbereiding en vormgeving van de preek

Wat betreft de vormgeving van de preek toont Amesius zich een leerling van Perkins. In het houden van de preek zelf bepleit hij uiterste soberheid, waarbij stemgebruik en gesticulatie ten dienste staan van de boodschap. Bij de eenvoud in de voordracht noemt Amesius ook de betoning des Geestes en der kracht. Opmerkelijk is dat hij een inleiding krachtig afwijst, of het moet een samenvatting van de preek zelf zijn; gerelateerd aan de preektekst dus en helpend om de preekstof beter te begrijpen.

WILLEM TEELLINCK (1579-1629)

Willem Teellinck / (1579-1629)

KORTE LEVENSSCHETS

Willem Teellinck werd op 4 januari 1579 geboren te Zierikzee.²⁴¹ Zijn leven valt geheel binnen de periode van de Nederlandse Opstand (1568-1648). Zijn vader Joost Teellinck (1543-1596) was calvinist en Oranjegezind. Hij diende als burgemeester van Zierikzee en later als lid van de Raad van State. De moeder van Willem, Johanna de Jonge, was afkomstig uit een geslacht van schepenen en burgemeesters. Teellinck overwoog aanvankelijk theologie te gaan studeren, maar koos toch voor de rechtenstudie. Deze keus lag voor een jongeman uit regentenkringen voor de hand.²⁴² In 1593 verliet Willem Zierikzee voor zijn letteren- en rechtenstudie aan de pas opgerichte universiteit in Leiden. Tussen 1599 en 1607 maakte Teellinck een studietour langs universiteitssteden in Europa. Uit de keuze van de universiteitssteden blijkt zijn protestantse voorkeur en mogelijk ook van zijn geldschieters. In 1600 staat zijn naam vermeld onder de studenten aan de kleine theologische faculteit te St. Andrews (Schotland). Het jaar daarop verbleef hij in Parijs. In 1603 promoveerde hij in Poitiers (Frankrijk) tot doctor in de Rechten.

Na de afronding van zijn studie reisde hij opnieuw naar Engeland. In september 1604 ging hij in Zierikzee in ondertrouw met de Engelse Martha

²⁴¹ Eind 1582 vond in Zeeland de overgang van oude naar nieuwe stijl in jaartelling plaats. Dat betekent dat toen tien dagen werden overgeslagen. Het was niet gebruikelijk de overgeslagen tien dagen met terugwerkende kracht te verdisconteren. Teellinck zelf geeft 4 januari 1579 op als geboortedatum. Dat zou betekenen dat Teellinck geboren is op 25 december 1578 (oude stijl). Zie: W.J. op 't Hof, *Willem Teellinck. Leven, geschriften en invloed*, Kampen 2008, 62.

²⁴² M. Golverdingen, *Avonden met Teellinck. Actuele thema's uit zijn werk*, Houten 1993, 17.

Greendon. Haar achternaam werd verholandst tot Grijs. Daarna werd hun huwelijk in Engeland voltrokken, waar zij zich samen vestigden in Ashby-de-la-Zouch in de buurt van Leicester. Arthur Hildersham (1563-1632) was hier predikant.²⁴³ Na enkele maanden verhuisden zij naar Banbury, een plaats even ten noorden van Oxford.²⁴⁴

Zijn verblijf in Engeland bracht Teellinck in Londen. Hier maakte hij kennis met de cultuur in de Britse hoofdstad en kreeg contacten in de hogere kringen. Maar aan zijn verblijf in Engeland is vooral de kennismaking met het Britse Puritanisme verbonden. Gedurende het verblijf in Banbury raakte Teellinck thuis in een kring van puriteinen. Hulpprediker William Whately (1583-1639) maakte deel uit van deze kring.²⁴⁵ Ook ontmoette Teellinck er de puriteinse prediker John Dod (ca. 1549-1645).

Tijdens een particuliere biddag, waarschijnlijk in 1604, beleefde Teellinck een ingrijpende bekering. In die tijd rijpte in hem ook de overtuiging om predikant te worden.²⁴⁶ De kennismaking met het Puritanisme heeft hem ten aanzien van zijn latere leven en predikantschap diepgaand beïnvloed.²⁴⁷ Met name de levensheiliging zoals die uitkwam in het beleggen van speciale biddagen en ook in het dagelijkse leven. Een strakke dagindeling met ruime aandacht voor gebed, meditatie en ontmoeting met andere vromen, is in zijn leven een terugkerend motief.

In 1606 keerde Teellinck definitief naar de Nederlanden terug. In de lente en zomer van dat jaar stond Teellinck opnieuw in Leiden ingeschreven, nu als theologiestudent.²⁴⁸ In 1606 waren daar als professor werkzaam Jacobus Arminius (1560-1609), Franciscus Gomarus en Lucas Trelcatius jr. (1573-1607). M. Golverdingen (1941-2019) noemt Trelcatius jr. als degene die Teellinck het meest heeft beïnvloed.²⁴⁹ Bij hem bestudeerde hij de geloofsleer en proponeer-

---

243 W.J. op 't Hof, *De theologische opvattingen van Willem Teellinck*, Kampen 2011, 9.

244 Dat hun eerste kind in 1605 in Angers (Frankrijk) wordt geboren, ziet op een mogelijk langer verblijf in de omgeving van Saumur.

245 Golverdingen, *Avonden met Teellinck*, 19. Vgl. Op 't Hof, *De theologische opvattingen van Willem Teellinck*, 9.

246 Teellinck heeft daar met zijn puriteinse vrienden over gesproken en zij 'spraken als hun eenparig gevoelen uit, dat hij er niet aan behoefde te twijfelen, dat de werkzaamheden in zijn hart wezen op een opdracht van Godswege om predikant te worden', Golverdingen, *Avonden met Teellinck*, 21. Vgl. Op 't Hof, *Willem Teellinck*, 77.

247 Op 't Hof, *Willem Teellinck*, 73 e.v., vgl. Golverdingen, *Avonden met Teellinck*, 19 e.v.

248 Golverdingen noemt 1604 als beginjaar van de theologiestudie. Hij vermeldt er in een noot bij dat hij zich niet officieel als student liet inschrijven. Ook Op 't Hof signaleert dat Teellinck anders slechts een kwart jaar theologie heeft gestudeerd. Dus moet hij zich in de voorgaande jaren reeds in de theologie hebben bekwaamd. Niet voor niets schrijft Golverdingen dat we hem in 1604 tegenkomen als theologiestudent in Leiden. Golverdingen, *Avonden met Teellinck*, 21, zie ook voetnoot 25.

249 Golverdingen, *Avonden met Teellinck*, 21.

de hij. Op 13 juli 1606 ontving hij zijn attestatie van de gereformeerde gemeente van Leiden, waarbij hij werd aangeduid als kandidaat in de theologie. Dat hij in driekwart jaar zijn theologiestudie volbracht, moet inhouden dat hij zeer intelligent was en zich ook reeds eerder in de theologie heeft verdiept.

Als predikant diende Teellinck twee gemeenten. Zijn eerste arbeidsveld was Burgh en Haamstede. Hij kwam daar als kandidaat in 1606 en heeft er zeven jaar gearbeid. Vanaf 1613 was hij predikant te Middelburg. Hij zou er zijn verdere leven blijven. Teellinck overleed te Middelburg op 8 april 1629 in de leeftijd van 50 jaar. Vier dagen later werd hij in de Pieterskerk begraven.

/ Vader van de Nadere Reformatie

Overzien we Teellincks omvangrijke oeuvre, dan treft ons de grote tijdbetrokkenheid en praktische benadering. Velen in Teellincks dagen kleedden zich in zijn ogen onzedig en overdadig. Maar pronk- en modezucht stroken niet met de Bijbelse norm, zo betoogt hij in *Den spiegel der zedicheyt*²⁵⁰, een uitgave die uit preken bestaat. In *Bueren-cout*²⁵¹ gaat Teellinck in op de discrepantie tussen leer en leven. In dit geschrift laat hij buren over allerlei praktische zaken van gedachten wisselen, met als doel dat de gemeenteleden het Bijbelse gedachtegoed consequent zullen gaan naleven. Daar hoort ook bij dat christenen hun dagindeling daarnaar richten. In de postuum uitgegeven *Ordere*²⁵² blijkt dat Teellinck een strakke dagindeling voorstond, met veel aandacht voor gebed, Bijbellesing en meditatie, zowel persoonlijk als in gezinsverband.

Dat Teellinck veel nadruk op het uitwendige christelijke leven legt, is niet omdat hij de innerlijke motivatie van minder belang acht, integendeel, zijn stelling is dat leerstellige zuiverheid pas blijkt in praktische vroomheid. Dat deze vroomheid nauw samenhangt met het innerlijke van het geloofsleven, blijkt onder andere uit de *Sleutel der devotie*²⁵³, het *Soliloquium*²⁵⁴ en zijn publicaties over de sacramenten. Westerink heeft erop gewezen dat Teellinck zijn reformatiestreven op een bijzondere wijze verbond met een diep inzicht in

---

250 W. Teellinck, *Den spiegel der zedicheyt, daer in alle soorten van menschen haer selven besienende, bemercken mogen, oft sy oock niet geweken zijn van de eenvoudicheyt, die sy in hare cleedinge behoorden te betrachten*, Middelburg 1620.

251 W. Teellinck, *Bueren-cout. Ofte tsamen-spreuck. Vervatende thien stichtelijcke gesproken van religions saecken, vol trouwe waerschouwingen tegen verscheyden vergrijpinghen hedensdaechs in swange gaende*, Leiden 1620.

252 W. Teellinck, *Ordere, van Mr. W. Teellinck geconcipieert, Om by hem selven alleen, in syn Huysgesin, en bij andere, te betrachten*, Utrecht 1660.

253 W. Teellinck, *Sleutel der devotie. Ons openende De Deure des Hemels*, Amsterdam 1624.

254 W. Teellinck, *Soliloquium, ofte betrachtighen eens sondaers, die hy gehadt heeft inden angst zijner weder-gheboorte*, Middelburg 1628.

de menselijke constitutie. Tussen God en mens in staat het geweten van de mens. Zo kan de mens (innerlijk) worden aangespoord om (uiterlijk) Gods wil te doen.²⁵⁵ Het spreken van Teellinck over wedergeboorte, geloof en bekering, rechtvaardiging en heiliging staat in dit licht.

Juist over de praktijk der godzaligheid maakte Teellinck zich zorgen. De Reformatie vroeg blijkbaar om een Nadere Reformatie. Teellinck streefde dit na voor zowel het kerkelijke als het publieke leven. Zijn betrokkenheid op het publieke leven blijkt uit het feit dat hij vele van zijn werken opdroeg aan overheidscolleges. Het wordt ook zichtbaar in achtergrond en inhoud van *Den politycken Christen*²⁵⁶ en *Ecce Homo*²⁵⁷. Dit laatste boek droeg hij op aan de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), met verzoek het aan alle Indiëgangers uit te reiken.

Als we Teellinck willen typeren aan de hand van de terminologie die in het actuele academische onderzoek gangbaar is, dan was hij in de eerste plaats een gereformeerde piëtist. Blijkens zijn geschriften ging het hem om ‘de innerlijke doorleving van de leer en de persoonlijke levensheiliging alsmede de radicale en totale heiliging van alle terreinen van het leven’.²⁵⁸ Hier ligt de motivatie die zijn optreden kenmerkt. Dat hij zijn vroomheidsideaal inhoudelijk en vooral praktisch uitdroeg en via zijn vele geschriften onder de aandacht bracht van overheid en onderdaan, maakt hem tevens tot nadere reformator. Dit streven is bij Teellinck niet incidenteel, maar het is voor hem overduidelijk als een programma dat hij systematisch uitdraagt. Van de predikanten uit de Nederlandse gereformeerde traditie is hij de eerste van wie dit geldt. Daarom wordt hij aangeduid als de vader van de Nederlandse Nadere Reformatie.

/ Homiletische inzichten

Achter in zijn *Den spiegel der zedicheyt* heeft Teellinck een homiletische schets met 22 punten nagelaten.²⁵⁹ Hierin geeft hij een ordelijke, vrij chronologische beschrijving van de opbouw van de preek. De tekst moet successievelijk wor-

---

255 Westerink, *Met het oog van de ziel*, 126-127.

256 W. Teellinck, *Den politycken Christen. Ofte Instructie voor hooge en leege Staats-persoonen*, Middelburg 1650.

257 W. Teellinck, *Ecce homo, ofte Ooghen-salve voor Die noch sitten in blintheydt des ghemoedts*, Middelburg 1622.

258 W.J. op 't Hof, *Engelse Piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, dissertatie, Rotterdam 1987, 24. Vgl. W.J. op 't Hof, *Het Gereformeerd Piëtisme*, Houten 2005.

259 Teellinck, *Den spiegel der zedicheyt*. De lijst van 22 homiletische adviezen is alleen opgenomen in de uitgave die verscheen te Amsterdam 1626. Zie ook de weergave van T. Brienen: J. Hoornbeek, *De eerste Nederlandse Homiletiek*, Kampen 2009 (vert. T. Brienen), 19 e.v.

den verklaard. Sommige delen bevatten een moeilijk woord dat moet worden uitgelegd, bij andere delen kan men volstaan met parafrase. Ook zullen er delen zijn die een substantieel onderdeel van de tekst vormen zodat daaraan zeer wel een lering kan worden verbonden.

Teellinck stelt voor om zo mogelijk uit elk deel van de tekst een lering te trekken. Het beste is zich te richten op in elk geval de leringen die direct uit de tekst volgen ‘andere voor by gaende, ten ware dan de stichtinghe en de noot van uwe Kudde wat anders vereyschte’.²⁶⁰ Bij het trekken van de leringen moeten de predikers ‘alle de konst van Logica’ benutten. Hierbij wijst Teellinck op het voorbeeld van Perkins in diens *Prophetica*.

De leer moet rustig worden voorgesteld, met gebruik van herhaling in andere en eenvoudige woorden. De leer moet worden onderbouwd vanuit de tekst zelf, vanuit andere Schriftplaatsen, met voorbeelden en redenen uit de Schrift genomen; dit alles versiert met behulp van de retorica, waarna een samenvatting wordt gegeven, waaruit blijkt dat de leer vaststaat. Dit wordt tevens gezien als een motivatie voor de hoorders om de hierop gegronde nuttigheden direct aan te nemen.

Teellinck verdeelt de nuttigheden in drie categorieën: als eerste de bestraffingen of wederleggingen. De prediker betracht deze door de dreigementen van de Wet en verkeerde voorbeelden uit de Schrift aan te voeren. De prediker moet erop beducht zijn dat mensen dan gemakkelijk met uitvluchten komen. Hij kan deze weerleggen met een beroep op de voorgaande leer van de tekst of door de hoorder in zijn oprechtheid te beproeven.

Daarna volgt de nuttigheid van de vertroosting. Deze wordt ondersteund met de beloften van het Evangelie en met de goede voorbeelden uit de Schrift. Ook hier kunnen mensen licht tot uitvluchten komen; voor de één is de nood te groot en voor de ander zijn onwaardigheid. Hiervan kan men de hoorder trachten te weerhouden door te wijzen op de almacht van God dan wel op de verdiensten en de waardigheid van Christus. Zoals het bij de bestraffingen nodig was om de hoorders in hun oprechtheid te beproeven, zo is het bij de vertroosting nodig aan te tonen waarom de degenen die wij vertroosten daarvoor in aanmerking komen.

Als laatste nuttigheid noemt Teellinck de vermaningen. Daaronder verstaat hij het aanbevelen van de voorgaande twee nuttigheden. Teellinck hecht

---

260 Teellinck, *Den spiegel der zedicheyt*, aanhangsel punt VI.

eraan dat de leraar dit doet met een toebereid en bewogen gemoed. De prediker kan enkele beweegredenen noemen met de toezegging ‘uyt ons eygen bevindinge’ dat een toegewijd gebruik van de middelen grote zegen met zich meebrengt. Bij de nuttigheden moet alle retorische kunst worden ingezet ‘omme de gemoederen te beroeren’.²⁶¹

/ Noodwendigh vertoogh

In zijn *Noodwendigh vertoogh* heeft Teellinck een homiletische verhandeling nagelaten.²⁶² Teellinck noemt daar de prediking het werktuig Gods, van God verordend om de volken voor God te winnen, hen Christus in te planten en dan voorts haar daarin te bevestigen (Jak. 1:18). Met een nieuwe verwakkerde ijver moet de prediking hierop worden aangelegd. Teellinck wijst voor de praktijk op drie belangrijke aspecten:

- 1) de stof die bepreekt wordt;
- 2) de manier waarop de stof wordt verdeeld, tot de meeste stichting van het volk;
- 3) wat de predikant doen moet om met kracht en vrucht te prediken.

Wat betreft de stof die bepreekt wordt, onderscheidt Teellinck Wet en Evangelie. De Wet moet scherp gepredikt worden.²⁶³ De Wet is een tuchtmeester tot Christus. Niet de prediking van onze plichten drijft ons tot Christus, maar dadelijke bevinding van ons onvermogen. De ervaring leert dat waar de Wet niet scherp gepreekt wordt, de Heere Christus niet veel wordt geacht. Daar zullen de mensen zich gemakkelijk verlaten op hun eigen werken en in een jammerlijke verwaandheid roemen van het geloof in Christus de Medicijnmeester, zonder enig rechtschapen gevoel daarvan te hebben. De Wet moet ook gepreekt worden tot dagelijkse gehoorzaamheid, opdat het volk niet in een ingezonken en zondig leven vervalt.

Ten aanzien van de te bepreken stof geeft Teellinck nog enkele praktische wenken. Zo is de prediking niet gegeven om over de Bijbel te discussiëren, maar voornamelijk om erdoor wedergeboren te worden. De prediking is er ook om door het geloof uit Christus bediend te worden. In de prediking moet de korthed en onzekerheid van het leven worden aangetoond. Ook moet de

---

261 Teellinck, *Den spiegel der zedicheyt*, aanhangsel punt X.

262 W. Teellinck, *Noodwendigh vertoogh, Aangaende den tegenwoordigen bedroefden Staet, van Gods volck*, Middelburg 1627, 108a-140b. Vergelijk Westerink, *Met het oog van de ziel*, 93-107.

263 Heidelbergse Catechismus, vraag 113.

prediker de redenen aantonen waarom wij de plicht hebben God te gehoorzamen. Hij mag geen menselijke vondsten op de kansel brengen. Die zijn niet van God en doen geen kracht. De prediking moet een voorbeeld zijn van en een aansporing tot heiligmaking.

Vervolgens besteedt Teellinck aandacht aan de manier waarop de prediker de te behandelen stof moet verdelen. Hij doet dit niet door een tekst uit zijn verband te nemen en dan een eigen betoog te houden. Maar hij stelt de tekst voor en ontleedt deze zonder dat hij aan de tekst een gedachte toevoegt die de tekst van zichzelf niet heeft. Teellinck staat een duidelijke opbouw van de preek voor ogen:

- 1) De preek begint met een verklarend deel.
- 2) Daaruit worden de voornaamste leringen weergegeven.
- 3) Die worden bevestigd met de voornaamste Schriftplaatsen, voorbeelden en Schriftuurlijke redenen.
- 4) Ten slotte volgen de nuttigheden die uit de lering voortvloeien zoals vermaning, verootmoediging, bestraffing, wederlegging, waardoor de tekst op de hoorder wordt toegepast.

De ervaring heeft geleerd dat dit de meest leerzame wijze van prediken is. Als de prediker zo de tekst verklaart, zal de hoorder ervan onder de indruk komen en erkennen dat het inderdaad Gods Woord is. Ten aanzien van de toepassing wijst Teellinck onder verwijzing naar 2 Timotheüs 2:15 op de onderscheiden legeringen en behoeften van de gemeente.

Veel aandacht besteedt Teellinck aan wat de prediker moet doen om de boodschap met kracht en vrucht te prediken. Zo gaat hij in op de taal. De prediker moet de taal van het volk spreken: de eigenschappen van de taal en de gewone manier van spreken in acht nemen, geen terminologie gebruiken die eigen is aan onderwijs en logica. Het betoog moet kort en bondig zijn, niet zo uitgebreid en wijdlopig dat eenvoudige mensen het niet kunnen volgen. Is de verklaring wat lang, dan moet deze worden besloten met een samenvatting.

Bij de prediking doen de gemoedstoestand van prediker en hoorders zeer ter zake. Teellinck stelt dat bij het krachtig aandringen van de zaken in het prediken veel op het hart van de prediker aankomt. De predikant moet dus letten op de godzaligheid van zijn levenswandel en in het bijzonder op zijn ambtsbediening. Hij moet zelf geestelijk het gewicht verstaan van wat hij preekt. Dit kan niet zonder meditatie en gebed. De prediker dient één of twee dagen, of naar dat hij tijd heeft, te wachten op de werking van de Geest, of Hij in de tekst spreken wil. Hiervan is hij immers afhankelijk. Hij moet zich inle-

ven in de aard van de woorden in de tekst die hij behandelt. Bijvoorbeeld: als gepreekt wordt over Christus, Die van benauwdheid druppels bloed zweet, zal de prediker op die dag bijzonder op zichzelf letten: de zinnen niet verstrooien, het lichaam onderwerpen aan de oefeningen van de geest.

Tegelijkertijd dient de prediker bij de voorbereiding van de preek te weten en voor ogen te staan wat de gemeenteleden nodig hebben. In geestelijk opzicht zijn er verscheiden soorten personen: onwetenden, onwilligen, onmachtigen, verwaanden, kleinmoedigen en welgestelden. Als het gaat om wat de gemeenteleden nodig hebben, benadrukt Teellinck het belang van een rustige voordracht. Ook doet de prediker er goed aan om uit zijn hoofd te preken. Tijdens het spreken moet hij zuchten tot God of hij zielen voor Hem winnen mocht.

De prediker moet erop toezien dat hij zijn leer niet brengt met beweeglijke woorden van menselijke wijsheid. ‘Want het betaemt gansch niet / dat de predickers des cruyses Christi (...) souden spreken aen het volck (’t welck sy van de werelt meer ende meer moeten afwinnen) op de wijze / die de wereltsche orateuren onder den heydenen plegen te ghebruycken; op soeckende wel noestelyck / en blijckelijck alle bloemkens / ende figuurkens van welspreken-theyt.’²⁶⁴ Dit wordt door sommigen behendig toegepast en het behaagt velen. De niet-wedergeboren mensen zijn er bijzonder op gesteld. De ervaring leert evenwel dat zulke manier van prediken zeer krachteloos is om de onbekeerden te bekeren en zeer smakeloos aan de bekeerde harten. Daarin vertoont zich weinig kracht des Geestes. Beter dan dergelijke aandacht aan de voordracht te besteden, kunnen wij liever vertrouwen op de Heere, de almachtige God, Die er immers een vermaak in heeft grote dingen door kleine te werken.

Met het oog op de toepassing moet de prediker tijdens het preken zien of er zielen zijn die nog gevangen zitten in drank, hoererij, valse el of gewicht. Zo iemand moet hij tonen welke plagen en straffen hem boven het hoofd hangen. En andersom: als er een zalige ziel is, moet hij laten zien hoe groot haar troost is.

Teellinck geeft voorbeelden van hoe een prediker achter de kudde dient aan te dringen. ‘Ick beswere u alle / in den naem des Vaders / des Soons / en des H. Gheestes / daer in ghy alle zijt gedoopt geweest (...) dat ghij dese vermaninghe aen neemt. (...) Daerom bidde en verzoecke ick van ulieden alle / ende van elck eene van u / nog eens / om de dierbare verdienste / ende om het bittere lijden /

---

²⁶⁴ Teellinck, *Noodwendigh vertoogh*, 129-130.

ende sterven onzes Heilandts en Saligmakers Jezu Christi wille (...) neemt toch onse vermaning ter herte.²⁶⁵

De preek wordt besloten met het in Gods Naam neerleggen van de verantwoordelijkheid van het gesprokene bij zijn hoorders en de aansporing ernaar te handelen.

Na de preek valt de prediker in gebed met het gebrachte Woord de Heere te voet, biddend om Zijn vergeving en zegen. Hij doet er goed aan om in de week die volgt op de preek bij het verkeren onder de gemeenteleden het gesproken Woord aan te halen. Hopelijk helpt dat gemeenteleden om het belang ervan te voelen.

/ Aandacht voor de affecten

Ook bij Teellinck heeft de retorica een functie. Dit betreft niet alleen de opbouw van de toepassing, maar ook het aanspreken van de hoorders. Zoals meerdere homileten spitst Teellinck dit toe op het bewegen van het gemoed. Vanuit de retorica bezien gaat dit over de leer van de affecten. Meerdere homiletten verwijzen hiernaar. Westerink heeft inzichtelijk gemaakt hoe Teellinck hieraan invulling heeft gegeven.²⁶⁶ Daarbij treft de theologische doordenking van Teellinck en de centrale plaats die hij daarbij geeft aan het geweten. In zijn nadruk op het geweten toont hij nauwe verwantschap met Perkins.

Het woord ‘affecten’ moet worden opgevat als genegenheden van het hart. Het gaat om een emotie of gevoel als reactie op een toestand of gebeurtenis. Een affect beïnvloedt op zijn beurt voelen en denken en kan gepaard gaan met fysieke symptomen. Het oude begrip ‘hartstochten’ illustreert duidelijk het door Teellinck gegeven kader.²⁶⁷ Het gaat hem om door God ingeschapen krachten die het hart trekken tot beweging. Teellinck beschouwde namelijk het geweten als het centrum van het verstand en het hart van de ziel. In het geweten staat de mens voor God. Daar worden ook de meest wezenlijke beslissingen genomen over de concrete levensuitingen. ‘De consciëntie geeft samenhang en betekenis aan de overige krachten en werkingen van de ziel: ze kan ervoor zorgen dat de hele ziel betrokken is op de verheerlijking van God’.²⁶⁸

---

265 Teellinck, *Noodwendigh vertoogh*, 135.

266 Westerink, *Met het oog van de ziel*, 173 e.v. Hij baseert dit op Teellincks geschrift *Adam rechtschapen, wanschapen, herschapen* (W. Teellinck, *Adam rechtschapen, wanschapen herschapen*, Utrecht 1659).

267 Synoniemen zijn: begeerte, gedrevenheid, geestdrift, passie.

268 Westerink, *Met het oog van de ziel*, 188.

Satan voorziet onze affecten van prikkels tot het kwade. Sinds de zondeval wordt de mens gedreven door eigenliefde. Deze hartstocht is volgens Teellinck impotent; ze kan niet vervuld worden. De zonden maken de hartstochten tomeloos. Lichamelijke affecten zijn tomeloze passies. De toets voor de hartstochten is Gods Woord. De hartstochten kunnen worden geleid door onderwijs en kennis. Het werkelijk reguleren van de affecten vindt plaats in een godzalig leven, door Teellinck ‘kunst der kunsten’ genoemd. Hier zien we Ramus’ definitie van theologie terug: *ars bene vivendi*. Hierop richt zich de toepassing van de preek. De zondige affecten moeten worden bestreden. Het hart moet bewogen worden tot het liefhebben van God en de naaste, tot het doen van goede werken.

Teellinck positioneert de hartstochten aan de ingang en aan de uitgang van de ziel. Volgens hem heeft de ziel twee faculteiten: verstand en wil. In de wil wordt de beslissing genomen om iets te kiezen of iets af te wijzen. In het verstand worden goed en kwaad overwogen. Het verstand kan de hartstochten beheersen, de wil kan ze bedwingen. De gewone zintuigen (gezicht, gehoor, reuk, smaak en gevoel) brengen bij de mens wel reactie teweeg. Deze uiterlijke zinnen appelleren aan de innerlijke zinnen: fantasie en herinnering. Zo worden begeren en schuwen in werking gesteld. Maar dit alles beschouwt Teellinck als behorend tot de ‘zinnen’. Deze werkingen in de mens houden wel verband met de ziel, maar zijn algemeen. Ze hoeven niet noodzakelijkerwijs het geweten (het *hart* van de ziel) te raken en zijn daarom als zodanig niet in staat de mens zelf in beweging te brengen. Dat gebeurt wel door de hartstochten. Deze zijn als zintuigen van de ziel. Als de hartstochten op een goede wijze worden bewogen, wordt middellijkerwijs het hart bewogen. Daarbij is van belang dat Teellinck het geweten rekent tot het verstand, niet tot de wil. Als iemand in zijn wil wordt bewogen, kan dit nog altijd buiten het geweten omgaan. Een verstandelijke beweging is evenmin voldoende; het gaat om het bewogen worden van het geweten. Dit is het hart, dat tot het verstand gerekend wordt en de wil reguleert. Als de ziel op deze wijze door iets bewogen wordt, verenigt de wil zich met het geweten (verstand) en richt de ziel de zintuigen en de begeerte tot dat doel.²⁶⁹

---

269 Teellinck plaatst de affecten dus aan het begin van de oorzakelijke keten. Concrete gedragingen (die op hun beurt ook weer met affecten verband houden) ziet hij als het beoogde doel. Vergelijk Mattheüs 15:11 ‘Hetgeen ten monde ingaat, ontreinigt den mens niet; maar hetgeen ten monde uitgaat, dat ontreinigt den mens.’ Galaten 5:6: ‘Want in Christus Jezus heeft noch besnijdenis enige kracht noch voorhuid, maar het geloof, door de liefde werkende.’

We zien hier bij Teellinck een praktisch-psychologische uiteenzetting van de herscheppende genade van de Heilige Geest. Ze heeft in de praktijk bij de mens geloof en bekering tot gevolg.²⁷⁰ Want zo wordt vanuit het hart het concrete gedrag van de mens aangestuurd. De affecten, die de mens van God bij de schepping heeft gekregen, zijn hierin belangrijke instrumenten. Zonder affecten zou een mens onbewogen zijn, ‘als een stuk hout of steen’.²⁷¹

In de klassieke retorica worden ten aanzien van de werking van de harts-tochten uitgewerkte modellen gehanteerd. Voorbeelden van affecten zijn: dapperheid (*audacia*) als tegenovergestelde van angst (*timor*); liefde (*amor*) tegenover haat (*odium*); begeerte (*desiderium*) tegenover afkeer (*fuga*); hoop (*spes*) tegenover vertwijfeling (*desperatio*), en vreugde (*gaudium*) tegenover verdriet (*tristitia*). Ook komt daarin naar voren dat er verschillende manieren zijn om op affecten te reageren: flegmatisch (onverschillig), sanguinisch (hartstochtelijk), cholericus (opvliegend) en melancholisch (zwaarmoedig). Deze vier componenten zijn bij ieder mens in unieke verhoudingen aanwezig. Zo zal iedereen dus op een andere manier op de prikkelingen reageren. Zo bezien is het geen eenvoudige opgave om middelen en doel optimaal op elkaar af te stemmen. Het ging Teellinck hierbij om de bekering van de mensen tot God. Daarin wilde hij Gods Woord tot spreken brengen. Hij betoogt dat retorische middelen hierbij dienstig kunnen zijn.

Overigens gaat het in de retorica zelf ook niet om de inhoud maar om de vorm. Op basis van de klassieke retorica ontwierp Athanasius Kircher (1602-1680) in de zeventiende eeuw een theorie over op welke wijze met muzikale stijlfiguren de gemoederen kunnen worden bewogen.²⁷² De retorische affectenleer was dus actueel voor meerdere disciplines. De retorica leverde inzichten waarmee methodieken werden ontwikkeld om de affecten te bewegen en zo de ontvangst of doorwerking van de inhoudelijke boodschap te beïnvloeden of te bewerkstelligen.

---

270 Vgl. de beschrijving hiervan in de Dordtse Leerregels 3-4, par. 11 en 12: ‘Hij opent het hart dat gesloten is; Hij vermurwt dat hard is; Hij besnijdt dat onbesneden is. In den wil stort Hij nieuwe hoedanigheden, en maakt dat de wil, die dood was, levend wordt; die boos was, goed wordt; die niet wilde, nu metterdaad wil; die wederspanning was, gehoorzaam wordt; Hij beweegt en sterkt die alzo, dat hij als een goede boom vruchten van goede werken kan voortbrengen.’

271 Vgl. de beschrijving hiervan in de Dordtse Leerregels 3-4, par. 16: ‘Alzo werkt ook deze Goddelijke genade der wedergeboorte in de mensen niet als in stokken en blokken, en vernietigt den wil en zijn eigenschappen niet, noch dwingt hen met geweld tegen hun dank, maar maakt hen geestelijk levend, heelt, verbetert en buigt hen tegelijk liefelijk en krachtiglijk.’

272 A. Kircher, *Musurgia universalis sive ars magna consoni et dissoni in X libros digesta*, Rome 1650.

/ Waarderingen van Teellincks homiletische arbeid

Op 't Hof signaleert dat Teellinck in het *Noodwendigh verdoogh* scherp afwijzend is over de kunst der retorca, terwijl hij er in zijn werk *Den spiegel* positief over spreekt.²⁷³ In het eerste geval heeft hij het over de welsprekendheid, over het invoegen van woorden van menselijke wijsheid die haaks staan op het kruis van Christus, in het tweede geval heeft hij het over afleiden en onderbouwen van leringen en toepassingen. Hier bedoelt hij de retorca dus in methodologische zin en begeeft hij zich – zoals hijzelf ook aangeeft – in dezelfde lijn als Perkins. Ook valt het Op 't Hof op dat Teellinck in zijn beide homiletische verhandelingen niet of nauwelijks ingaat op hermeneutische uitgangspunten die hij hanteert. Op andere plaatsen heeft hij zich wat dat betreft wel verantwoord. Hij hanteert de enkelvoudige Schriftzin en stelt dat de Schrift met de Schrift verklaard moet worden. Daarbij stelt hij met een beroep op 2 Korinthe 3:6 de zin van de Heilige Geest tegenover de letterlijke betekenis van de tekst. Dit zal moeten blijken uit het verband van de tekst of uit het vergelijken van Schrift met Schrift.

Wat betreft de opbouw van de preek ziet Westerink dezelfde lijn als bij Trelocatius jr.: inleiding, uiteenzetting en toepassing. Hij signaleert hier tevens overeenkomst met Perkins.²⁷⁴ Met deze heeft hij ook de benadering van de gemeente in onderscheiden groepen gemeenschappelijk. T. Brienens legt er de vinger bij dat Teellinck gebruik maakte van logica en retorca om de leringen van de tekst op te stellen. 'Hier krijgen niet-theologische disciplines uit de scholastieke wetenschapsbeoefening van die tijd een behoorlijke functie in de homiletiek!'²⁷⁵

Kenmerken homiletiek W. Teellinck

1. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aansluiten bij de actuele situatie waarin gemeente en prediker zich bevinden? (algemeen-cultureel aspect)
  - De prediker weet wat de gemeente nodig heeft; de onderscheiden legeringen en behoeften van de gemeente.

---

273 Op 't Hof, *De theologische opvattingen van Willem Teellinck*, 42 e.v.

274 Westerink, *Met het oog van de ziel*, 99.

275 T. Brienens, *De eerste homiletiek in Nederland: ontstaan, vertaling, inhoud en verwerking van de homiletiek De ratione concionandi van Johannes Hoornbeeck*, Kampen 2009, 22.

2. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn? (persoonlijk-geestelijk aspect)

- Het gaat er in de prediking om dat mensen wedergeboren worden en daarna gesterkt in het geloof en opgeroepen tot heiligmaking.
- Teellinck onderscheidt zes groepen in de gemeente: onwetenden, onwilligen, onmachtigen, verwaanden, kleinmoedigen en welgestelden.
- Teellinck onderscheidt de leringen en nuttigheden als volgt: goddelozen moeten worden gewaarschuwd en gelovigen vertroost. Aan het einde van de preek moeten de hoorders met klem op hun verantwoordelijkheid worden gewezen. Ook wijst hij op 2 Timotheüs 2:15.
- Hoorders moeten bewogen worden in hun gemoed.

3. Welke exegetisch-hermeneutische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- De onderscheiding van Wet en Evangelie.

4. Welke (systematisch-)theologische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- De Wet gaat voor het Evangelie. Scherpe prediking van de Wet is nodig om oprechte behoefte aan Christus te bewerkstelligen.
- De prediker mag de logica gebruiken om door te dringen tot betekenis en bedoeling van de tekst.
- Uit elke tekst worden leringen geëxpliciteerd. Afhankelijk van de duidelijkheid van de tekst op dat punt worden hierbij bewijzen, voorbeelden en redeneringen uit andere Schriftplaatsen aangevoerd.

5. Welke concrete wenken worden er gegeven met betrekking tot de voorbereiding en vormgeving van de preek?

- De prediker let op de godzaligheid van levenswandel en ambtsbediening.
- Hij verstaat geestelijk het gewicht van wat hij preekt.
- De prediker wacht 'één of twee dagen, of naardat wij tijd hebben' op de werking van de Geest, of Hij in de tekst spreken wil.
- De prediker leeft zich in in de aard van de woorden in de tekst die hij behandelt.

- De prediker weet wat de hoorders nodig hebben.
- De opbouw van de preek bestaat in: verklaringen, leringen, bevestigingen met andere Schriftplaatsen, nuttigheden en toepassingen.
- Begrijpelijke taal gebruiken; niet wijldlopig. De prediker dient zich op de kansel verre te houden van wereldse welsprekendheid.
- Tijdens het preken bidden om de krachtige werking van de Heilige Geest.

/ Vergelijkende analyse

Teellinck verwijst zelf naar de homiletische arbeid van Perkins. Hoe verhoudt zijn arbeid zich tot die van zijn voorgangers? Hyperius, Perkins en Amesius gaven een verdergaande theologische verantwoording. Bij Teellinck vinden we dat niet zo. Hij mag beschouwd worden als de eerste homileet die vooral insteekt op de levenspraktijk van de hoorders. Hij nam de lijn van Perkins over en gaf die een eigen verwerking met het oog op het homiletische werk van een gemeentepredikant.

1. *Aansluiting bij de actuele situatie (algemeen-cultureel aspect)*

Net als Amesius stelt Teellinck dat de keus van de leringen moet worden bepaald afhankelijk van de stichting of de nood van de gemeente. Wel is er sprake van een accentverschil: Teellinck gaat ervan uit dat de leringen in eerste instantie worden aangereikt vanuit de tekst zelf. Hij gaf in de keus van de leringen het spreken van het Woord expliciet voorrang boven de behoefte van de gemeente. Amesius zou dit niet als een principiële verschil hebben opgevat, omdat in zijn overtuiging elke lering leidt naar de vaste waarheid van het Woord. Zo diep gaat Teellinck er niet op in: hij benadert dit vooral praktisch. Amesius stelde ook dat de prediker in zijn tekstkeus mag afgaan op de nood van de gemeente. Ook dit vinden we bij Teellinck niet expliciet. Teellinck is dus praktischer en voorzichtiger dan Amesius en bevindt zich op dit punt dichter bij het profiel dat bij Perkins naar voren komt.

Teellinck komt terug op de actuele situatie van de gemeente als het gaat over het moment dat de preek wordt gehouden. Dan moet de prediker er alert op zijn of zich onder zijn gehoor mensen bevinden die nog gevangen zitten in drank, hoererij, valse el of gewicht. De prediker moet de boodschap voor deze mensen kracht bijzetten door hen te wijzen op de oordelen van God die hen zullen treffen als zij zich niet bekeren. We zien hier hoe Teellinck de actualiteit

benaderde. Hij verdisconteerde die niet in een theologisch denkraam, maar benaderde heel praktisch: in de dagelijkse context waarin de gemeente zich bevindt moet zij worden opgeroepen tot bekering.

2. *Aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn (persoonlijk-geestelijk aspect)*

Teellinck benadrukt het soteriologisch belang van de preek. Het gaat om de verheerlijking van Christus. In heel de preekvoorbereiding moet het geestelijk belang van de gemeente de prediker voor ogen staan. Wil het zaligmakend werk van Christus door de hoorders op de juiste waarde worden geschat, is het nodig dat de mens door de Wet zijn zonde inziet. Hier markeert Teellinck duidelijk een heilsordelijk punt. In de toe-eigening van het heil gaat de Wet voor het Evangelie. Als hij mensen in hun praktische omstandigheden aanspreekt, is het met deze spits.

Teellinck ziet de mens als een schuldig wezen dat gered moet worden uit de macht van de zonde. Praktische omstandigheden en geestelijk belang zijn bij hem dus nauw aan elkaar verbonden. Westerink heeft in dit verband de centrale positie belicht die door Teellinck wordt toegekend aan het geweten. In het geweten wordt de mens voor God geplaatst; èn vanuit het geweten komen de praktische daden voort. Zo was het voor Teellinck dus belangrijk om de hoorder aan te spreken in zijn ziel. Hier zien we dat de geestelijke existentie van de hoorder wordt geëxpliciteerd. Het gaat niet alleen om het belang van zijn ziel, maar ook de werkzaamheden van de ziel – zoals die in het geweten – worden benoemd. Zo bezien kan worden gesteld dat juist het praktische belang Teellinck in zijn homiletiek drong tot een bevindelijke spits. We zien Teellinck hier als nadere reformator en tegelijk als gereformeerd piëtist.

Teellinck wilde dat de preek zo dicht mogelijk bij het geweten wordt gebracht. Zoals iemands levensuitingen duidelijk maken wat er in zijn ziel leeft, zo zijn de gemoedsbewegingen uitingen van wat er in het hart omgaat. Dit gegeven uit de klassieke filosofie had Hyperius al een plaats gegeven in zijn homiletiek. Teellinck sluit daarbij aan. Westerink heeft aangetoond dat Teellinck dit een plaats gaf in zijn Bijbels-theologische benadering van de mens in zijn persoonlijke verhouding tot God.

Bij de integratie van dit model in zijn benadering van de gemeente probeerde hij steeds op Bijbelse gronden te legitimeren. Zijn zienswijze valt te combineren met de beschrijving die in de Dordtse Leerregels wordt gegeven van de wedergeboorte. Het ging Teellinck niet om de retorica als zodanig, maar hij wilde inzichten en instrumenten uit de retorica benutten in een

Bijbels-homiletisch kader, namelijk als middelen om in de preek de ziel van de hoorder zo dicht mogelijk te naderen. Wel is het opmerkelijk dat hij dit model niet in zijn homiletische geschriften verantwoordde. En dat hij niet concreter uitwerkte hoe dit gebruik van de retorica in de preek dan concreet gestalte zou moeten krijgen.

De nuttigheden worden door Teellinck in drie soorten onderscheiden: bestraffing (wederlegging), vertroosting, vermaning. Hij noemt zes soorten hoorders: onwetenden, onwilligen, onmachtigen, verwaanden, kleinmoedigen en welgestelden. Teellinck geeft bij deze onderscheidingen geen uitgebreide theologische verantwoording. Hij verwijst ook niet naar het door Hyperius ontworpen *genera*-model. Teellinck volstaat met naar 2 Timotheüs 2:15 te verwijzen. Daarmee sluit hij zich aan in de hoofdlijn van het spoor zoals getrokken door Hyperius en Perkins. Zeker de laatstgenoemde indeling is illustratief, niet beperkend of voorschrijvend. Al met al is ook hier de benadering van Teellinck vooral praktisch.

3. Exegetisch-hermeneutische uitgangspunten van de preek

Anders dan Hyperius en Perkins geeft Teellinck geen hermeneutische verantwoording of exegetische instructie. Kennelijk vond hij die vragen voor zijn homiletische bijdragen niet voldoende relevant. We weten dat volgens hem de tekst één betekenis heeft: de letterlijke. Daarnaast is er de zin van de Heilige Geest. Dan gaat het dus om de bedoeling die de Heilige Geest met de desbetreffende tekstwoorden heeft. Ook Teellinck stelt dus dat deze niet één op één gelijk is aan de betekenis van de tekst. De zin van de Heilige Geest blijkt uit de Schriftvergelijkingen. Het is een variatie op wat we eerder tegenkwamen. Hyperius leert een ‘tweede betekenis van de Schrift’. Daarmee bedoelt hij de hoofdzaak van de Schrift. Deze wordt ontsloten in de Schriftvergelijkingen. In deze lijn stelt Perkins dat de Schrift in analyse of synthese van de waarheid in de tekst bekwaam wordt om te stichten.

4. Systematisch-theologische uitgangspunten ten aanzien van de preek

Zoals we al zagen is typerend voor de homiletiek van Teellinck de gemarkeerde plaats voor de Wet. In de meer systematische positionering van de homiletiek bij Amesius vormt de christologie het centrale thema. Teellinck steekt niet systematisch in, maar zet wel een eigen accent. Alleen waar de Wet scherp gepreekt wordt, ontstaat noodzaak en waardering voor Christus. Dit is een herkenbaar principe in de gereformeerde theologie. Maar Op 't Hof stelt nadrukkelijk dat

Teellinck hier door Luther is beïnvloed. Diens theologie wordt beheerst door het contrast dat God in de Wet eist en verdoemt, en in het Evangelie belooft en geeft. ‘Perkins en de puriteinse theologie in het algemeen hebben het in een heilsordelijk verband gezet en Teellinck heeft dat van hen overgenomen.’²⁷⁶

Allereerst valt op dat Perkins dit in zijn homiletiek niet deze nadrukkelijke plaats heeft gegeven. Teellinck trekt op dit punt de lijnen dus door. We kunnen dit niet los zien van het reformatiestreven dat hij heeft willen bevorderen. Door de wedergeboorte als heilsordelijke notie centraal te stellen, gaat de concrete praktijk der godzaligheid functioneren als toetssteen en ontvangt deze veel gewicht. Teellinck verbond hieraan ‘een pastoraal getoonzette beschrijving van de geestelijke ervaringen en gevoelens die een mens tijdens het wedergeboorteproses opdoet’.²⁷⁷ Volgens Op ’t Hof verbindt Teellinck deze piëtistische trekken met klassiek-christelijke thema’s als Jezusliefde en mystiek verlangen.

Dan rijst de vraag waarom de prediking van de Wet in de homiletiek van Teellinck wel wordt gemarkeerd, maar niet wordt uitgewerkt. Wij zouden tenminste verwachten dat zo’n cruciaal punt wordt toegelicht en van praktische handreiking voorzien. Kennelijk formuleerde Teellinck zijn homiletiek op hoofdlijnen. Voor een prediking zoals getypeerd door Op ’t Hof biedt de homiletiek van Teellinck inderdaad een basisstructuur. Naast de functie van de Wet noemt hij immers ook het aanspreken van de hoorders in hun specifieke omstandigheden en dat alles onder het motief van Gods genadige verlossing in Christus. Intussen vormt de homiletische drieslag de reden waarom hij op hoofdlijnen formuleerde. Het onderdeel van de leringen spoorde aan om de Schrift te laten spreken. Kennelijk voelde Teellinck niet de behoefte om dat verder dogmatisch in te vullen. Het element van de leringen biedt immers tevens garantie dat de genoemde zaken – voor zover ze Bijbels zijn – ook vanuit het geheel van de Schrift op verantwoorde wijze naar voren zullen komen.

We merken bij de systematisch-theologische uitgangspunten op dat ook Teellinck gebruikmaakte van de klassieke filosofie. Daarin was hij kind van zijn tijd. Brienen suggereert dat Teellinck met deze gebruikmaking van de filosofie afweek van het Bijbelse spoor. Dat is ons echter niet gebleken. Ieder mens gebruikt kentheoretische uitgangspunten. Teellinck heeft zich er uitge-

---

²⁷⁶ Op ’t Hof, *De theologische opvattingen van Willem Teellinck*, 217.

²⁷⁷ W.J. op ’t Hof, ‘Willem Teellinck senior’, in: W.J. op ’t Hof (red.), *Encyclopedie Nadere Reformatie*, deel 2, Utrecht 2016, 369.

breid rekenschap van gegeven. Daarin blijkt dat hij het kader benutte om Bijbelse argumenten de doorslag te laten geven. We zien dat in het principe van de lering, waarin de toepassing Bijbels wordt gefundeerd, en in het principe van de affecten waar Bijbelse argumenten zo worden ingezet dat de mensen op hun verantwoordelijkheid worden aangesproken.

Zien we bij Hyperius een voorliefde voor de retorica, Perkins en Amesius haakten meer aan bij de dialectiek. Zij toonden zich hierin leerlingen van Ramus. Bij Teellinck treffen we op dit punt geen intellectuele uiteenzettingen aan. Hij geeft beide lijnen een werkbare plaats in zijn homiletiek: de leringen worden getrokken met behulp van de logica (Perkins) en versierd met behulp van de retorica (Hyperius).

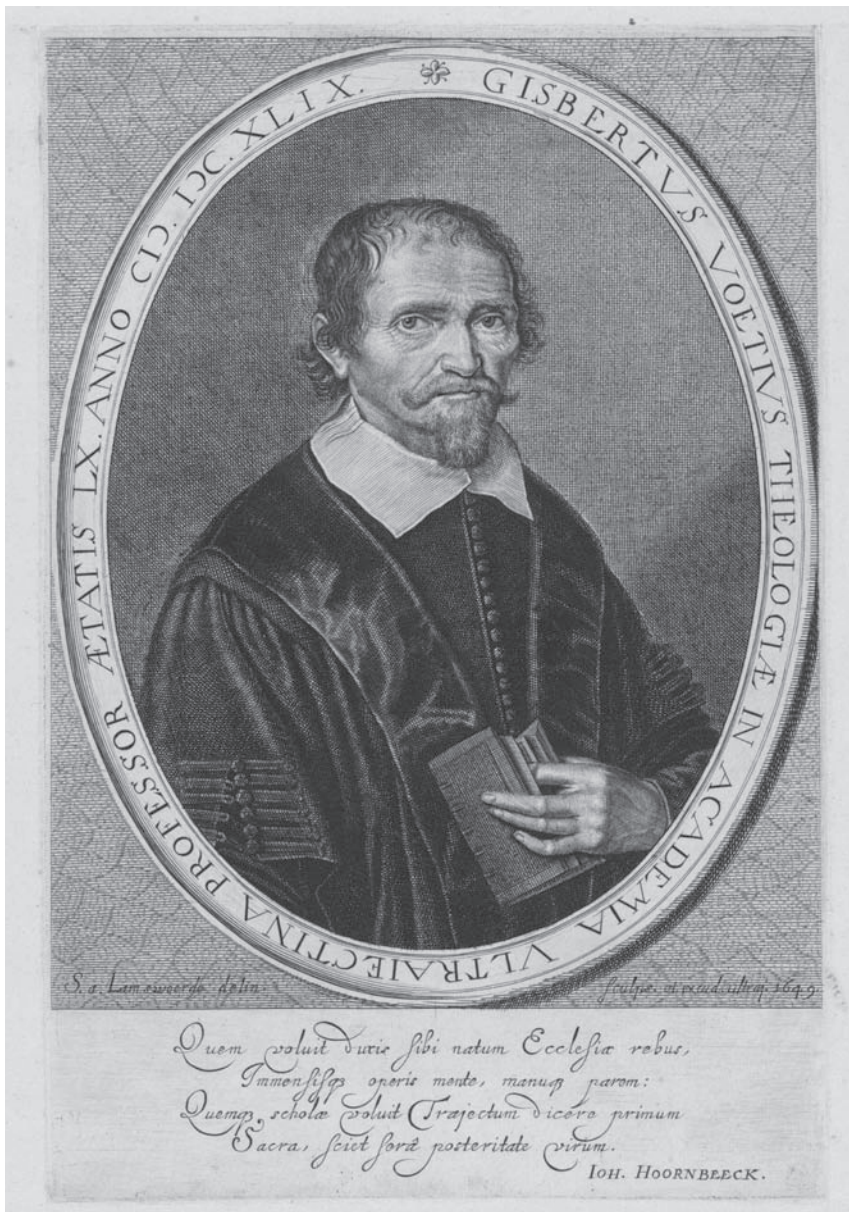
5. Voorbereiding en vormgeving van de preek

Op de preekstoel moet niet worden gesproken als in onderwijs en logica, maar bondig en eenvoudig. Hier zien we opnieuw dat de klassieke wijsbegeerte bij Teellinck een beperkte en dienstbare plaats kreeg. De opbouw van de preek ziet hij als volgt voor zich: inleiding, uiteenzetting en toepassing. De inleiding werd door Amesius juist krachtig afgewezen. Daarin volgt Teellinck hem dus niet.

Teellinck gebruikte de drieslag verklaren, leren en toepassen. Opmerkelijk is dat hij verder ingaat op de uitwerking ervan. Hij ziet deze drieslag niet als een paragraafverdeling van de preek. Hij stelt namelijk dat de toepassing steeds moet gebeuren wanneer een verklarend deel is afgerond. Dan functioneert de homiletische drieslag dus als een stramen: zodra de verklaring van een bepaald aspect in de tekst afgerond is, komen op dat punt eerst de leringen en de toepassingen. Kennelijk vond Teellinck dat de preek te theoretisch wordt als de leringen en nuttigheden worden bewaard tot de tekst in alle delen is verklaard. Hier zien we opnieuw bevestigd dat de homiletiek van Teellinck vooral een praktisch karakter draagt.

De prediker moet gericht zijn op de werking van de Heilige Geest en zich daardoor laten leiden; niet alleen in de voorbereiding maar ook in het houden van de preek. Het houden en voordragen van de preek moet een spontane component in zich hebben. Dit geeft de relatie tussen prediker en hoorder een impuls. Tegelijk is hieraan de notie van de verantwoordelijkheid van de prediker verbonden, alsmede de notie van de leiding van de Heilige Geest. Dit praktische element heeft dus een spirituele connotatie en geeft invulling aan het principe van prediking als *viva vox*.

GISBERTUS VOETIUS (1589-1676)

Gisbertus Voetius / (1589-1676)

OVER DE PUBLIEKE
BEHANDELING VAN GODS WOORD

De persoonlijke achtergronden van Gisbertus Voetius hebben we geschetst in de Inleiding.

In zijn *Politicae Ecclesiasticae*²⁷⁸ treffen we een bijdrage aan over de homiletiek. Deze verscheen ruim tien jaar voor zijn levenseinde en kan beschouwd worden als een kader van hoe hij als hoogleraar in Utrecht deze materie behandelde.²⁷⁹ De reden dat we deze bijdrage toch niet kwalificeren als een homiletiek in eigenlijke zin, is dat ze vooral bestaat uit waarschuwingen over hoe het niet moet. Zo stelt hij een aantal homiletische kaders. Binnen die kaders kan gebruikgemaakt worden van het goede dat meerdere andere auteurs hebben nagelaten. Voetius verwijst naar hen en voegt daar dan zijn eigen commentaar aan toe. We vatten zijn bijdrage nu eerst samen en komen daarna terug op zijn bijzondere aanpak en brengen de opbrengst ervan in kaart.

Nadat Voetius het principiële belang van de openbare lezing van het Goddelijk Woord heeft onderstreept,²⁸⁰ zoomt hij in het tweede deel van de verhandeling in op de prediking. Hij noemt dan enkele auteurs in het algemeen, o.a.

²⁷⁸ G. Voetius, *Politicae Ecclesiasticae*, deel 1, Amsterdam 1663, Cap. III, Tract. II, sect. II, 598-631.

²⁷⁹ S. van der Linde, 'Gisbertus Voetius' gedachten over de prediking', in: *Reformatorsch Dagblad*, 1 december 1976.

²⁸⁰ Voetius beperkt de Schriftelezing tot de canonieke boeken. De vormgeving van deze lezing mag door de kerkenraad worden bepaald. Zo wijst hij erop dat Ezra een preekstoel liet maken, terwijl Jezus zat. Voetius, *Politicae Ecclesiasticae*, 604.

Erasmus en de jezuïet Carolus Regius (?-1557). Ook noemt hij ‘van de onzen’: Perkins, Guilielmus Bucanus (?-1603), Abraham Scultetus (1566-1625), Bartolomäus Keckermann (ca. 1572-1609), Trelocatius jr., etc. Hij wijst in hun benadering onderscheiden accenten aan. Hij roemt daarbij de praktische uiteenzetting van Perkins, die zelfs uit de geschriften van Homerus (ca. 800 - ca. 750 v.Chr.) put om de opbouw van velen te dienen. Opvallend is het genuanceerde oordeel van Voetius over de keus van de preekmethode. De prediker moet de afweging maken welke methode hij in zijn kerk gebruikt, passend bij hemzelf en het niveau van zijn hoorders. Wat dit betreft is de stichting van de gemeente het belangrijkste doel. De preekmethode volstaat als deze wordt gebruikt ‘om Christus te preken aan het hart van de mensen, en hen krachtig op te wekken tot geloof en bekering’.²⁸¹

Het belang van de gemeente waar de preek wordt gehouden benadrukt Voetius ook als het gaat over de tekstkeuze. Daarbij moet de behoefte en onderhavige stand der Kerk door de prediker worden overwogen. De prediker moet kunnen inschatten of woorden van bemoediging, van wat niet correct is, van instructie of van troost in de desbetreffende situatie nodig zijn. In concreto vindt Voetius het dan van belang dat de hele Schrift op de kansel aan de orde komt. Van preken volgens tekstkalenders (het zogenoemde perikopenstelsel) moet hij niets hebben, want dan komt niet meer dan een bloemlezing van de Schrift aan de orde. Zo hekelt hij gebruiken uit de rooms-katholieke en ook uit de lutherse traditie.²⁸² De zogenoemde *predicatio continua* toont hij wel te kunnen waarderen. Daarin wordt immers gedeelte na gedeelte een Bijbelboek in zijn geheel doorgewerkt. De prediker is dan vrij een perikoop in zijn geheel of een tekst apart te behandelen. Het verband tussen tekst en context is voor Voetius van belang. In dit licht behoeft de catechismuspraak de nodige aandacht.²⁸³ Deze moet Woordverkondiging blijven, dus ingekaderd zijn door een Schriftlezing en een korte uitleg van een Bijbelpassage.

Ten aanzien van de analyse en de verdeling van de tekst merkt Voetius op dat hierbij twee uitersten moeten worden vermeden. Wie hierin doorschiet kan de stof namelijk zo zwaar maken, dat het voor de hoorders niet meer te

---

281 Voetius, *Politicae Ecclesiasticae*, 607.

282 Het lezen van preken veroordeelt Voetius niet; preken van N. Rogers (1594-1660) over Lukas 15 en die van Hildersham over Johannes 4 en Psalm 51 beveelt hij juist aan. Voetius, *Politicae Ecclesiasticae*, 606. Maar het gebruik van de aan de tekstkalender verbonden voorgeschreven preken (de zogenoemde postillen) wijst hij krachtig van de hand. Voetius, *Politicae Ecclesiasticae*, 608 e.v.

283 Voetius, *Politicae Ecclesiasticae*, 612 e.v.

volgen is. Maar onderscheid en expliciete afbakening mogen niet ontbreken. Want door het verwarren van onderdelen als toepassing, betekenis, uitleg en versterking gaat elke vorm van informatie langs de hoorders heen, of ze worden verder afgestompt. Voetius beveelt aan hiervoor te rade te gaan bij logici die hun vak verstaan, ook als het over het analyseren van seculiere teksten gaat. Als derde deel gaat Voetius in op de uitleg van de tekst. Hier wijst hij op zeven voetangels en klemmen.

- 1) Men zou een preek kunnen houden waarin de tekst niet of slechts oppervlakkig wordt aangeroerd. Dit is duidelijk niet de bedoeling, ook niet wanneer men ermee volstaat om naar aanleiding van de tekst praktische of dogmatische gedachten die anderen naar aanleiding van de tekst ten beste hebben gegeven, naar voren te brengen.
- 2) Het tweede gevaar is dat men zich vastklampt aan de verklaring van woorden en zinnen op zich. Daarmee kan de betekenis van de tekst juist worden verduisterd.
- 3) Ook moet de prediker niet zo grondig zijn dat elke zin wordt onderbouwd met het aanhalen van een Bijbeltekst. Ook dat komt het begrip niet ten goede.
- 4) Als vierde punt noemt Voetius dat de prediker het niet te ingewikkeld moet maken. Een preek is geen academisch betoog, maar een uitleg voor de kerk.
- 5) Ook moeten onzekere gissingen niet worden vermengd met de uitleg van de tekst.
- 6) Als zesde punt noemt Voetius dat niet een variëteit aan interpretaties moet worden gegeven; dat wekt verwarring.
- 7) Tot slot: de uitleg moet niet de hele preek of het grootste gedeelte ervan in beslag nemen.

Voetius gaat ook in op de leringen. Ze kunnen in de preek op twee manieren aan de orde komen. De leerstelling ligt in de tekst besloten of wordt aan de tekst ontlokt. Dit verband moet dan wel duidelijk zijn. Over het algemeen geldt dat de prediker het aantal leerstellingen dat wordt behandeld niet te groot moet maken. Ook waarschuwt de Utrechtse hoogleraar geen leerstellingen van de kansel te bevestigen die in de theologie slechts in mindere mate zijn uitgekristalliseerd.

Voor de toepassing, die Voetius als zesde onderwerp behandelt, gebruikt hij het woord *amplificatio*. Kennelijk beschouwt hij het als een uitbreiding, een versterking van de tekst, waarin kernzaken goed moeten uitkomen. Tussen haken vermeldt Voetius dat de *amplificatio* moet worden opgebouwd en vorm-

gegeven ‘volgens de kunst van de retorica.’²⁸⁴ De spits van de toepassing kan onderscheiden zijn, zoals vermaning, afhouding, berisping, het behandelen van een gewetenskwesie en vertroosting. Nadrukkelijk stelt Voetius dat de toepassing altijd als een aparte rubriek in de preek moet worden geplaatst. Is de toepassing klein, dan zou de predikant ervoor kunnen kiezen deze onder de leerstellingen te plaatsen. Voetius waarschuwt dat niet te doen. Hij stelt dat zo zelfs een ernstige, Godonterende ketterij kan insluipen.

Op enkele aspecten van de toepassing gaat Voetius afzonderlijk in. Zo komt de weerleggende nuttigheid aan de orde. De prediker moet deze niet aan de orde stellen, behalve waar fouten weerlegd worden die van buitenaf of van binnenuit insluipen in de ingewanden van de kerk. En dan moet dit niet op academische wijze gebeuren, maar kort, volgens het getuigenis van de Schrift en daaruit voortvloeiende argumenten, naar het bevattingsvermogen van de hoorders.

Het gebruik van de vermaning tot elk goed werk, specifiek en in het algemeen, mag in geen preek ontbreken. Uitdrukkelijk vraagt Voetius dan aandacht voor de persoonlijke staat van de hoorders. Bij dit gebruik is ‘voorzichtigheid en omzichtigheid’ nodig. Deze woorden lijken op elkaar. Letterlijk betekent het Latijnse woord voor omzichtigheid ‘om zich heen zien’.²⁸⁵ Gezien de visie van Voetius op hoe de vermaning moet worden toegepast, nemen we aan dat hij dat ook zo bedoelde. Hij ziet er namelijk niets in dat overal en altijd op dezelfde wijze wordt vermaand. Dan worden klachten, correcties en bestraffingen stilzwijgend in hypothetische vermaningen verpakt waardoor van geestelijke voorzichtigheid niets terechtkomt. In de vermaningen moet juist het geestelijke karakter voorop staan.²⁸⁶ Specifiek noemt Voetius in het achtste punt vermaningen die betrekking hebben op onderlinge verhoudingen tussen mensen. Hij gaat er niet op in, maar verwijst naar zijn behandeling van de Tien Geboden.

Als negende gaat Voetius in op de stijl van de preek. Deze moet transparant en ernstig zijn en zo Bijbels mogelijk. Uit de voorbeelden die hij gebruikt, blijkt dat hij er wars van is om Schrift en actualiteit te gemakkelijk in elkaar te laten overvloeien. Christus was geen ‘hertog’ van Jeruzalem en Jozua geen

---

284 Voetius, *Politicae Ecclesiasticae*, 616.

285 *Circumspectio*, Voetius, *Politicae Ecclesiasticae*, 616.

286 Kennelijk is tijdbetrokkenheid voorwaarde voor een dergelijk geestelijk gehalte.

‘majesteit’ van God.²⁸⁷ Het maken van vergelijkingen is goed, maar de werkelijkheid van de prediker en die van de Bijbel moeten gerespecteerd worden.

Als tiende gaat het Voetius om de voordracht. Deze moet aansprekend zijn, in die zin dat het Woord van God ‘niet zonder vrees en beven’ voor ‘het hart van de gemeente’ wordt behandeld. Van dingen die hiervan afleiden, moet Voetius niets hebben.²⁸⁸ Hij noemt algemene gevoeligheid, weelderigheid, een gespeelde stem of al te uitbundige gebaren, en het platvloerse van het theater.

Als laatste twee punten stelt Voetius de inleiding (*exordium*) en de epiloog aan de orde. Van beide is hij geen tegenstander; als het maar dienstbaar is aan de preek. De inleiding mag niet te lang zijn.

Voetius ziet de voorbereiding, de studie en het gebed als de meest wezenlijke bestanddelen. Drie ‘boeken’ moeten daarbij worden geraadpleegd: het Woord van God, het eigen geweten en de kerk. De eerste twee zaken worden in de opleiding onderwezen, de laatste moet in de praktijk van het werk in de gemeente worden geleerd. Hoe belangrijk dit punt is, blijkt als Voetius juist in verband hiermee verwijst naar Mattheüs 7:29 waar het gaat over het spreken van Christus ‘als macht hebbende, en niet als de Schriftgeleerden’. Maar dan moet vanuit het eigen hart tot het hart van de gemeente worden gesproken, en niet zoals in het pausdom: zonder persoonlijke betrokkenheid en geestelijke ervaring, in het algemeen en abstract. Voetius voegt er een lang citaat aan toe van de jezuiet Regius.²⁸⁹ In tachtig punten geeft hij diens kritiek op de rooms-katholieke preekpraktijk weer. Voetius is het met Regius eens; de tachtig punten staan in lijn met zijn eigen betoog.

Vermeldenswaard is verder dat Voetius over noodzaak en functie van de *documenta* of leringen een uiteenzetting geeft in zijn vertaling van *De praktijk der godzaligheid* van Lewis Bayly (1575-1631).²⁹⁰ In dit werk publiceerde Bayly een heilige samenspreking tussen de ziel en haar Zaligmaker, die als volgt wordt geopend: ‘De ziel (Z) Heere: waarom hebt Gij de voeten van Uw discipelen gewassen? Christus (C) Om u te leren hoe gij u zoudt bereiden, om tot Mijn Heilig Avondmaal te komen.’ In een voetnoot merkt Voetius daarbij op dat men de redenen en oorzaken die Bayly aan de lijdensgang van Jezus verbindt, met

---

287 Volgens S. van der Linde neemt Voetius hier stelling tegen een praktijk die onder de coccejanen opgeld deed. Van der Linde, ‘Gisbertus Voetius’ gedachten over de prediking’, in: *Reformatorisch Dagblad*, 1 december 1976.

288 Voetius, *Politicae Ecclesiasticae*, 617.

289 Het citaat beslaat ruim tien pagina’s van de 25 die uit deze verhandeling over de prediking gaan.

290 L. Bayly, *De praktijk der godzaligheid*, Kampen 2009, 422.

goede onderscheiding (discretie) moet lezen. Men hoeft ook niet aan te nemen, dat ‘elke actie of hartstocht of omstandigheid in het lijden van Christus’ ‘naar Gods bijzondere intentie en wil precies zulk een effect of zulk een betekenis zou hebben’, als door Bayly in deze samenspraak wordt gesteld. Voetius noemt hier de noodzaak van het beoordelen (siften) en met redenen bespreken (disputeren). Het ontbreekt hem aan de ruimte om het werk van Bayly op dit punt van commentaar te voorzien; hij laat het bij deze enkele waarschuwing. Wel merkt hij erbij op dat dit een gebrek is bij Bayly en ‘niet weinige’ ‘oude en hedendaagse schrijvers’: ze willen de oorzaken en redenen uitvinden van wat in de Bijbelse geschiedenis wordt verhaald, en doen dat vaak door ‘vermetelegeissingen’ in plaats van met ‘vaste en schriftuurlijke bewijzen’.

/ De positie van Voetius

Aan het begin van zijn verhandeling over de prediking merkt Voetius op dat er over dit onderwerp al veel geschreven is. Hij noemt dan ook een groot aantal namen van auteurs bij wie hij zou willen aansluiten. Gelet op de vele verwijzingen in het verdere verloop van zijn betoog, moeten we concluderen dat Johannes Hoornbeeck en met name Amesius wat dit betreft een voorbeeldrol toebedeeld krijgen. Hij beschouwt zijn bijdrage als aantekeningen die hij plaatst tussen hun werk.²⁹¹ Opvallend is dat Voetius steeds negatief gestelde opmerkingen maakt. Soms gebeurt het na enkele positief gestelde zinnen, maar steeds waarschuwt hij hoe het niet moet. Dat geldt alle twaalf punten op één na.

Dit aspect is mede bepalend voor hoe we dit werk van Voetius waarderen en plaatsen tussen dat van zijn collega's. Voetius sluit aan bij collega's: met name Hoornbeeck en Amesius neemt hij over en hij beveelt aan hen te volgen. Op de andere collega's pleegt hij geen correctie en laat hun inhoud onverlet. Wel laat hij tot twaalf keer toe een waarschuwing horen; hij trekt dan een grens die we in acht moeten nemen. Het eigene van zijn homiletiek is dus dat hij op twaalf punten grensbepalingen geeft: in ogeschouw nemend wat de (gewaardeerde) meningen van collega's zijn, zijn dít de grenzen waar de prediker niet buiten moet treden.

Uit de keuze van Voetius van deze twaalf punten kunnen we afleiden dat

---

291 Voetius, *Politicae Ecclesiasticae*, 607.

ook hij het uitgangspunt huldigt dat de preek moet worden opgevat als verklaring en toepassing van Gods Woord. Daarin hebben achtereenvolgens verklaring, lering en toepassing een plaats, met nadruk op de eigen positie van laatstgenoemde. Een inleiding en epiloog keurt hij goed, mits dienstbaar aan de preek en aan de gemeente.

Dit laatste is voor Voetius een belangrijk criterium. Hij schroomt niet de keuze van het homiletisch concept ondergeschikt te noemen aan wat de prediker voor de gemeente nuttig acht. Christus prediken aan het hart van het volk is voor hem het doel. De betrokkenheid op de gemeente staat in dit licht. Zo blijkt ook uit de epiloog van zijn stuk. Persoonlijke betrokkenheid en geestelijke ervaring zijn van doorslaggevend belang voor een goede vertolking van de boodschap; ze vormen de schakel tussen Gods Woord en de gemeente in de concrete situatie waarin zij zich bevindt. De betrokkenheid op de gemeente acht hij verwaarloosd in de rooms-katholieke preekpraktijk. Volgens zijn analyse is dat een belangrijke reden waarom predikers niet op de juiste geestelijke toonhoogte komen en hun preken algemeen en abstract blijven.

S. van der Linde (1905-1995) vat de *amplificatio* op als een zekere pathetisch-retorische overdrijving. Hij stelt dat Voetius dit laat voor wat het is, maar dergelijke overdrijvingen in geen geval wil zien gebeuren waar het de *doctrina* betreft.²⁹² Het is waar dat bij de *amplificatio* retorische middelen worden ingezet. In dat verband is ook het door Voetius gebruikte woord ‘pathetiek’ te plaatsen. Zoals we echter bij Hyperius al zagen, is de *amplificatio* toch niet te verwarren met een overdrijving. Het is een versterken van bepaalde zaken om die voor de hoorders goed te laten overkomen; inzoomen op die dingen die voor de hoorders belangrijk zijn.²⁹³ Dat gebeurt juist met zaken die onder de *doctrina* aan de orde zijn gekomen. Dat laat Voetius staan. Hij waarschuwt om de *doctrina* en de *amplificatio* in inhoudelijk en methodisch opzicht niet te verwarren.

Van der Linde stelt dat Voetius niet hechtte aan een classificatiesysteem waarbij de hoorders in de toepassing van de preek in onderscheiden groepen

---

292 Van der Linde, ‘Gisbertus Voetius’ gedachten over de prediking’, in: *Reformatorsch Dagblad*, 1 december 1976.

293 Vergelijk hoe Everhardus van der Hooght de nuttigheid van de bestraffing ‘vergroot’. Daaronder verstaat hij dat de volledige omvang en de gevolgen van de zonde aan de orde worden gesteld. Daar moet dan het verwijt op volgen en het verdoemen; namelijk dat op de zonde tijdelijke en eeuwige straffen zullen volgen. E. van der Hooght, *Korte Aan-merkingen over De Ordre van een Wel-gestelde Predikatie*, Amsterdam 1689, 26.

worden benaderd.²⁹⁴ Op basis van Voetius' homiletische schets kan de stelling van Van der Linde echter niet worden volgehouden. We zagen al dat Voetius met Perkins van oordeel is dat de toepassing gedaan moet worden met het oog op de persoonlijke omstandigheden van de hoorders.²⁹⁵ Naast dit belangrijke inhoudelijke kadergegeven moeten we ook letten op de bedoeling van Voetius' betoog. Het betreft geen homiletiek in eigenlijke zin. Er worden weliswaar een aantal positieve uitspraken gedaan, maar deze zijn niet uitputtend met betrekking tot zijn homiletische visie. Hij geeft vooral de grenzen aan die niet moeten worden overschreden. Bij zo'n benadering is dus toegestaan wat niet wordt uitgesloten.

Uit het feit dat Voetius de classificatiemethode als zodanig niet noemt, kan dus zeker niet worden afgeleid dat hij die afwees. Perkins en Teellinck zijn duidelijk voorstander van het onderscheiden van de hoorders. Voetius roemt ook hen in hoge mate. Het onderscheiden van de hoorders viel dus binnen het door Voetius gehanteerde kader. Daarom concluderen we dat Voetius deze homiletische praktijk heeft gehonoreerd.

Kenmerken homiletiek G. Voetius

- 1. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aansluiten bij de actuele situatie waarin gemeente en prediker zich bevinden? (algemeen-cultureel aspect)**
  - De toestand van de gemeente is bepalend voor de keuze van tekst en toepassingen.
  - Voor de vermaningen in de preek is goede afstemming op de omstandigheden van de gemeente noodzakelijk.

---

294 'Dat betekent, dat de prediking, zoals Voetius die gebracht wil zien, Christusprediking is. De tegenstelling uit de vorige eeuw: "niet de leer, maar de Heer" gaat voor hem niet op. Voetius ontwijkt hier alle leer- en systeemoverwegingen om voor een zo levend en direct-aansprekend mogelijke prediking te pleiten. We menen reden te hebben er hier weer op te wijzen, dat van zoiets als een classificatiemethode in zijn prediking niet kan worden gesproken. Hij behandelt hier immers alle voor hem vitale aspecten der prediking, maar rekent daar blijkbaar de genoemde methode niet toe. Hij bindt niemand aan een bepaalde wijze van doen: als Christus maar wordt gepredikt.' Van der Linde, 'Gisbertus Voetius' gedachten over de prediking', in: *Reformatorisch Dagblad*, 1 december 1976.

295 Dit punt heeft geen plaats in de samenvatting van Van der Linde, wel in de analyse van Brienen, T. Brienen, 'Voetius en Hoornbeek over de homiletiek', in: J. van Oort e.a. (red.), *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*, Kampen 1989, 9.

2. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn? (persoonlijk-geestelijk aspect)

- Voordat van de leringen naar de toepassing wordt gegaan, moeten toe te passen zaken worden uitgebreid of versterkt vanuit de Schrift.
- Vermaningen moeten niet een hypothetisch karakter krijgen, maar in alle voorzichtigheid op de specifieke omstandigheden worden gericht. Dat vereist goed ingevoerd zijn in de specifieke omstandigheden van de hoorders.

3. Welke exegetisch-hermeneutische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- Van belang is het verband tussen tekst en context.
- Twee uitersten: de tekst verklaren op associatieve dan wel zeer grondige wijze. In beide gevallen kan de betekenis van de tekst worden verduisterd.
- De prediker moet de gemeente duidelijkheid verschaffen over de verklaring die hij kiest.

4. Welke (systematisch-)theologische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- De leerstellingen worden afgeleid of samengevoegd. Daarbij moet de relatie met de preektekst duidelijk zijn.
- Het aantal leerstellingen dat wordt behandeld mag niet te groot zijn.
- Op de kansel worden geen leringen bevestigd die in de theologie niet in behoorlijke mate zijn uitgekristalliseerd.

5. Welke concrete wenken worden er gegeven met betrekking tot de voorbereiding en vormgeving van de preek?

- Opbouw en vormgeving van de preek is ondergeschikt aan het soteriologische doel, en mag dus per situatie wisselen.
- De onderdelen van de preek dienen goed onderscheiden te worden. Zulk overzicht is nodig voor een goed verstaan van de preek.
- De uitleg van de tekst mag niet het grootste gedeelte van de tijd in beslag nemen.
- De stijl is transparant en zo Bijbels mogelijk.
- De voordracht is aansprekend, met ontzag voor Gods Woord en gericht

op het hart van de gemeente. Geen emotionaliteit, weelderigheid, gemaaktheid of platvloersheid.

- Het gezag van de preek wordt niet verkregen zonder persoonlijke betrokkenheid en geestelijke ervaring.

/ Vergelijkende analyse

Omdat Voetius geen homiletiek biedt maar een homiletisch kader, is er slechts beperkte mogelijkheid tot vergelijkende analyse. Het kader dat Voetius geeft, wijst enerzijds het grote verband aan. Tegelijkertijd veroorloofde hij zich algemeen te blijven. Op deze wijze ontstijgt hij wel het discours van andere homileten. Zo gaf hij in zijn verkenning ook theologen met een andere theologische achtergrond een plaats. Wat dat betreft is ook zijn inhoudelijke punt opmerkelijk dat de homiletische vorm ondergeschikt is aan wat past bij dienaar en gemeente.

Voetius ruimt royaal plaats in voor Amesius en Hoornbeeck, die inhoudelijk door hem worden gehonoreerd. In zijn gebruik van het begrip *amplificatio* kiest hij voor een meer retorische dan dialectische benadering van de homiletiek. Hij grijpt hier terug op Hyperius. Dat lijkt tevens de verklaring voor zijn keus om geen uitgebreide verantwoording te geven, maar vooral de homileten te volgen die zelf een goede theologische verantwoording hebben gegeven. Evenwel zorgt hij ervoor dat hij een praktisch auteur als Teellinck dichtbij zich houdt. We zien dit terug in de aandacht voor het geweten en het sterk benadrukken van het geestelijk aspect van de prediking. Zo gaan bij Voetius ook in zijn bescheiden homiletische bijdrage wetenschap en Godsvrucht hand in hand.

Stond Voetius als theoloog bekend om zijn aristotelische benadering, de door hem aanbevolen geestverwante homileten volgden de vroeg-humanistische lijn. Dit weerhield Voetius er niet van hen hartelijk aan te bevelen en het grondpatroon van hun homiletiek te volgen. Opmerkelijk is in dit verband dat hij de keus voor de preekmethode aan de prediker overlaat. Zoals we zagen, toont hij zich in zijn voorwoord op 'De praktijk der godzaligheid' van Bayly ontevreden over de oppervlakkige manier waarop belangrijke delen in de preek worden beargumenteerd. Hij miste daarin vaste en Bijbelse bewijsvoering. Is dit een stille wenk om toch liever de aristotelische denktrant te volgen? Voetius kennende zou hij dat dan wel expliciet hebben gemaakt. Passender is de conclusie dat Voetius van oordeel was dat het goed opvolgen van de homi-

letische instructie zoals gegeven door Perkins, Amesius en Hoornbeeck deze oppervlakkigheid voorkomt.

MARTINIKERK GRONINGEN BEGIN 18^E EEUW

Johannes Martinus / (1603-1665)

KORTE LEVENSSCHETS

Johannes Martinus werd in 1603 geboren in Danzig, destijds in Duitsland, nu in Polen gelegen. Zijn vader was daar rector aan de St. Marienschule. Aan deze school werd de basis voor Johannes' opleiding gelegd. Hij studeerde theologie in Bremen. Daar ontmoette hij Johannes Coccejus, met wie hij bevriend zou blijven. Ook studeerde Martinus in Frankfurt an der Oder en in Franeker. Werd hij in Bremen in een gematigde verbondstheologie onderwezen, in Franeker zou hij met name de invloed ondergaan van de Voetiaan Meinardus Schotanus (1593-1644). Op zijn advies stelde hij zich in Friesland beroepbaar in plaats van terug te keren naar Danzig. Zo werd Martinus in 1627 predikant te Deinum. In 1637 verwisselde hij deze plaats voor de stad Groningen. Daar is hij gebleven tot hij in 1665 overleed.

Als predikant maakte Martinus indruk. Naar eigen zeggen was zijn 'eenichste oogemerck dat ick van herten soecke den eenvoudigen in een eenvoudicheyt den gront der leere Christo den gekruycichden in te scherpen tot meesten dienst van 't ware geloove ende d'oprechte godtsaligheyt'. Dat verklaart ook waarom zijn preken en stichtelijke werken verschoond bleven van 'ingewikkelde exegeses, onnodig filosofisch vertoon, barokke taal, aanvechtbare allegorieën en nutteloze speculaties'.²⁹⁶ Zijn preken richten zich op de harten en levens van de hoorders. Ze maken duidelijk dat het optreden van

---

²⁹⁶ Geciteerd door R.E. van der Woude, 'Martinus, Johannes' in: W.J. op 't Hof (red.), *Encyclopedie Nadere Reformatie*, deel 2, Utrecht 2016, 96.

Martinus in het teken stond van een streven naar doorgaande reformatie. Martinus probeerde dat vorm te geven in samenwerking met zijn kerkenraad en andere kerkelijke instanties.

Hoewel Martinus niet aan de academie heeft gewerkt, heeft hij in de theologie wel zijn sporen nagelaten. Zo is de basis van de bekende concordantie op de Statenvertaling door hem gelegd. Nadat hij er twee jaar aan had gewerkt, droeg hij het over aan zijn schoonzoon Abraham Trommius (1633-1719). Het laatste jaar van zijn leven heeft hij nog aan een nieuwe catechisatiemethode gewerkt.²⁹⁷ Naast twee catechisatiemethoden bevat zijn uitgebreide oeuvre onder andere een homiletiek: *Praxeos populariter concionandi rudimenta*²⁹⁸ die voor het eerst verscheen in 1651. Martinus' homiletiek is niet onopgemerkt gebleven. Buiten Groningen werden ook in Bremen herdrukken verzorgd.²⁹⁹ Volgens R.E. van der Woude is Martinus' homiletiek geprezen om de breedheid waarin hij de toepassing plaatste waarbij hij afstemde op de onderscheiden achtergrond en toestand van zijn hoorders.³⁰⁰

/ Praxeos populariter concionandi rudimenta

Martinus stelt ten aanzien van de homiletiek het volgende in negen hoofdstukken aan de orde.

[1] Een heilige preek is volgens Martinus een redevoering aan de gemeente door een dienstknecht van God en Jezus Christus, in de Naam van God en uit Zijn Woord, waarin (een deel van) de ware leer die is naar de godzaligheid wordt verklaard en toegepast. De zaken van Gods Woord moeten aan de orde komen, hetzij bij wijze van gelijkenissen voorgesteld, hetzij in werkelijkheid, zoals in de historische boeken, of in de zin van wat nog gebeuren moet in de profeten.

[2] Volgens Martinus begint de preek met een inleiding, gevolgd door de tekstuitleg, die door hem in vier onderdelen wordt gegeven: voorlezing van de tekst, thema, verhandeling en conclusie. De inleiding is nuttig om de opbouw van de preek duidelijk te maken.

[3] Volgens Martinus moet de prediker de tekst allereerst analyseren, en wel op accurate en tegelijk toegankelijke wijze. Dit moet gebeuren zowel in de

---

297 J. Martinus, *Grotere catechisatie over den catechismus der waren Christelijken Religie*, Groningen 1686.

298 J. Martinus, *Praxeos populariter concionandi rudimenta*, z.p. 1651.

299 Heruitgave in 1657 (Groningen), 1666 (Bremen), 1679 (Bremen).

300 Van der Woude, 'Martinus, Johannes' in: Op 't Hof, *Encyclopedie Nadere Reformatie*, 96.

hoofdzaken als in de leden van de tekst. Dan moeten de woorden kort worden uitgelegd. Martinus spreekt van (leerstellige) waarnemingen. Dat zijn Bijbelse kernzaken die redelijkerwijs in de tekst worden gevonden of nauw met de tekst samenhangen. Deze moeten worden gevormd en behandeld. Dan moeten de toepassingen eenvoudig en de waarnemingen voorzichtig aan de orde worden gesteld. Daarbij moet rekening worden gehouden met affecten. Bij de analyse gaat Martinus ook in op de zaken die in de tekst aan de orde komen. Hij wijst erop dat dit op uiteenlopende manieren het geval kan zijn. Een zaak kan worden voorgesteld door een object, bijvoorbeeld door een bepaalde persoon in de tekst. Deze voorstelling kan op verschillende manieren plaatsvinden: eenvoudig, figuurlijk of bij wijze van gelijkenis, in directe zin of vergelijkenderwijs, soms zo in de tekst voorhanden, soms na beraadslaging, met uiteenlopende argumenten, soms uitgebreid, dan weer kort, nu in het algemeen, een andere keer specifiek, ter bevestiging of ontkennerwijze en op ontelbaar andere manieren.

[4,5] Martinus legt veel zorgvuldigheid aan de dag om in de analyse van de stof volledig te zijn. Uitvoerig gaat hij in op de uitleg van de woorden. Maar daarmee is niet alles gedaan. Zo onderscheidt hij met betrekking tot de preektekst interne en externe waarnemingen. Hiermee bedoelt Martinus dat de preektekst aanleiding kan geven om naast de woorden nog andere zaken te verklaren. Martinus wekt de prediker dus op om hierop gespitst te zijn en biedt handreiking om dergelijke waarnemingen vorm te geven. De interne waarnemingen kunnen materieel zijn of formeel. Een materiële waarneming moet worden ingegeven door de inhoud van de tekst. Van dergelijke waarnemingen worden de gevolgen aangegeven. Een formele waarneming houdt verband met de vorm of de structuur van de tekst. Dit zal door de prediker worden uiteengezet met behulp van Bijbelse argumenten. Ten aanzien van de externe waarnemingen maakt Martinus drie opmerkingen: het aantal uitbreidingen moet niet te groot zijn, taalkundige waarnemingen moeten expliciet worden gemaakt en de dogmatische waarnemingen moeten tot gebruik worden aangewend. Hij werkt dit alles uit op 50 pagina's, verdeeld in 64 paragrafen. De manier waarop hij de stof benadert, doet scholastisch aan.

[6] Onder de toepassing verstaat Martinus het gedeelte van de preek waarin de waarnemingen in bepaalde nuttigheden worden overgebracht. Dit moet op een duidelijke wijze en met redenaarskunst gebeuren, zodat het gemoed van de hoorders wordt bewogen. De nuttigheden hebben betrekking op het geloof of op het leven. De nuttigheden bevatten onderwijs voor de gemeente dan wel

over de tijd, de plaats en de omstandigheden. In de uitwerking vermeldt Martinus dat wat dit betreft rekening moet worden gehouden met onderscheiden situaties in de gemeente: Bevindt deze zich in een stad of op het platteland? Is er oorlog, vrede of pest? De toepassing moet plaats hebben naar aanleiding van en is ook in overeenstemming met de inhoud van de tekst. Hierbij dient gebruik te worden gemaakt van de inkadering zoals die heeft plaatsgevonden bij de waarnemingen. De toepassingen leggen de relatie tussen de waarnemingen en de gemeente. Ze doen dit op verschillende manieren: door een consequentie aan te tonen, door middel van een vergelijking of van een tegenstelling. Martinus deelt de toepassingen in in drie categorieën: de intellectuele toepassingen (onderwijzend en weerlegend); de toepassingen die zijn gericht op de wil en de daden, en de toepassingen die de gevoelens betreffen (de vertroostende en de verschrikkende). Opmerkelijk is dat hij ook spreekt van een *usus* om daarmee voor God te verschijnen. Deze bij uitstek spirituele *usus* onderscheidt hij in drieën: de *usus* van dank, van klacht en van gebed.

[7] Martinus besteedt apart aandacht aan de preekwijze met het oog op de samenstelling van de stof uit een exegetisch en een dogmatisch gedeelte. Dit moet bij elke preek worden overwogen en verdisconteerd. Als de stof daar niet om vraagt, is het wel de situatie in de gemeente die dat doet. Als voorbeeld noemt hij de tekst Johannes 2:1: de bruiloft te Kana. Hij geeft enkele manieren om de stof te verdelen: zowel bij een exegetische als bij een dogmatische benadering. En hij laat zien hoe dit verder kan worden uitgewerkt. Dergelijke uitwerking biedt hij ook voor de catechismuspreek [8].

[9] Martinus besluit met algemene wenken over de tekstkeus, de stijl, het memoriseren en de voordracht van de preek. Hierbij benadrukt hij dat de preek in al zijn delen solide moet zijn. Dat wil zeggen dat alles moet strekken tot fundering in geloof en liefde. Ook moet alles vastgemaakt zijn in het fundament van Gods Woord zodat het bestand is tegen elk onderzoek, maar ook tegen alles van de satan, de wereld en de aanslagen van het vlees. Ten aanzien van de voordracht merkt Martinus op dat deze vooral in overeenstemming moet zijn met de heiligheid en de majesteit van God. Ten aanzien van de gemeente moet de preek direct zijn, begrijpelijk en gericht op het nut.

De homiletiek van Martinus telt 200 pagina's, wordt besloten met een korte, praktische oefening en aangevuld met een verzameling voorbeeldschetsen van 400 pagina's. In deze homiletiek treft de grondigheid; om een thema in een hoofdstuk te behandelen gebruikt hij vaak tientallen paragrafen.

Kenmerken homiletiek J. Martinus

1. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aansluiten bij de actuele situatie waarin gemeente en prediker zich bevinden? (algemeen-cultureel aspect)

- De nuttigheden bevatten onderwijs voor de gemeente dan wel over de tijd, de plaats en de omstandigheden. Dit vereist rekening houden met onderscheiden situaties in de gemeente: Bevindt deze zich in een stad of op het platteland? Is er oorlog, vrede of pest?

2. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn? (persoonlijk-geestelijk aspect)

- Het gaat in de prediking om verklaring en toepassing van de leer die naar de godzaligheid is.
- Of de tekst op een exegetische dan wel dogmatische wijze wordt behandeld, hangt af van de stof dan wel van de situatie in de gemeente.
- De preek moet uitlopen op nuttigheden die betrekking hebben op de leer of het leven van de gemeenteleden.
- Toepassingen zijn er in drie categorieën: de intellectuele toepassingen (onderwijzend en weerlegend); de toepassingen die zijn gericht op de wil en de daden, en de toepassingen die de gevoelens betreffen (de vertroostende en de verschrikkende).
- Ook is er een *usus* om daarmee voor God te verschijnen. Deze bij uitstek spirituele *usus* onderscheidt hij in drieën: de *usus* van dank, van klacht en van gebed.
- De preek moet strekken tot fundering in geloof en liefde.

3. Welke exegetisch-hermeneutische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- De tekst dient woordelijk en zakelijk te worden verklaard. De Schrift is op dit punt veelzijdig.
- De bredere verbanden in de Schrift worden blootgelegd door middel van de waarnemingen. De relatie van de tekst tot zo'n breder kader kan verschillen; soms is deze intern; soms is het extern. Als de relatie intern is, kan ze nog materieel zijn (dan wordt het verband in de tekst zelf expliciet aangegeven) of formeel (dan geeft de tekst het impliciet aan

en moet dit vanuit andere Bijbelteksten worden versterkt). De externe waarnemingen zijn bijkomend van aard; ze betreffen bijvoorbeeld een taalkundige of dogmatische kwestie.

- De toepassingen leggen de relatie tussen de waarnemingen en de gemeente. Ze doen dit op verschillende manieren: door een consequentie aan te tonen, door middel van een vergelijking of van een tegenstelling.

4. Welke (systematisch-)theologische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- De preek is in alle delen vastgemaakt in het fundament van Gods Woord zodat het bestand is tegen elk onderzoek, maar ook tegen alles van de satan, de wereld en de aanslagen van het vlees.

5. Welke concrete wenken worden er gegeven met betrekking tot de voorbereiding en vormgeving van de preek?

- De preek bestaat uit inleiding, verklaring en toepassing.
- De toepassingen worden ingekaderd door de waarnemingen.
- De voordracht is in overeenstemming met de heiligheid en de majesteit van God; in dat licht wordt gebruikgemaakt van de redenaarskunst.
- Ten aanzien van de gemeente is de preek direct, begrijpelijk en gericht op het nut.

/ Vergelijkende analyse

De homiletiek van Martinus is er net als die van Teellinck één van een gemeentepredikant. Met Teellinck heeft hij ook het oproepen tot nadere reformatie gemeenschappelijk. In zijn geschriften blijkt dat Martinus aansluiting zocht bij het wetenschappelijk discours. Hij handhaaft het oorspronkelijke gereformeerde kader en gaat mee met de in zijn dagen actuele ontwikkeling als hij exegetische kwesties nadrukkelijk aan de orde stelt.

Martinus valt op door zijn gebruik van het begrip *waarneming*. Hoe verhoudt hij zich hierin tot de andere tot nu toe onderzochte homiletieken? Ten aanzien van de *Aansluiting bij de actuele situatie (algemeen-cultureel aspect)* en het *Aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn (persoonlijk-geestelijk aspect)* is er geen wezenlijk verschil. Een tekst kan meer verhalend of meer leerstellig van karakter zijn. De verklaring moet daarnaar worden opgebouwd. Aanvullend

bij Martinus in dit verband is dat ook de omstandigheden van de gemeente kunnen vragen om een exegetische dan wel dogmatische benadering. Hierbij valt de expliciet gemaakte onderscheiding van exegetisch of leerstellig op en ook dat deze ondergeschikt wordt gemaakt aan de omstandigheden van de gemeente.

Dat Martinus in plaats van *lering* spreekt van *waarneming* is dus verbonden aan zijn exegetische insteek. Bovendien beweegt hij hiermee af van de centrale plaats die de dialectiek aan het begrip doctrine geeft. Martinus sluit inhoudelijk meer aan bij het vanuit de retorica aangereikte begrip *amplificatio*. Heeft Hyperius dit begrip als zodanig in zijn homiletiek opgenomen, Martinus doet dit niet. Met het begrip *waarneming* dient hij een didactisch doel. Dit begrip sluit immers veel meer dan een theologisch begrip als doctrine of *amplificatio* aan bij de belevingswereld van de hoorders. Wat nemen we waar in deze tekst?

Intussen creëert Martinus hiermee een eigen platform. In zijn tijd komt een ontwikkeling op gang om meer oog te hebben voor de exegetische aspecten van theologie en prediking. Zijn vriend Coccejus vervulde hierin een uitgesproken en toonaangevende rol. Volgelingen van Coccejus verzetten zich tegen het element van de lering. Zij hanteerden niet de homiletische drieslag, maar gingen direct van de verklaring naar de toepassing. Het toont aan dat voor Martinus exegese een belangrijk bestanddeel van de prediking was, net als het leerstellige aspect. Waar de Coccejanen het ene spoor prefereren en de Voetianen het andere, weigert Martinus te kiezen. Dat maakt zijn homiletiek niet alleen bijzonder; het is inhoudelijk ook sterk omdat hij de exegetische en de leerstellige benadering van de tekst samen in homiletisch kader plaatst en dus verbindt. Hij benut het gegeven dat de lering in de kern niet anders is dan een vorm van Schrift met Schrift vergelijken. Hij trekt daaruit de consequentie dat dan ook exegetische zaken hierin voluit een plaats kunnen hebben. Hij voorziet dit onderdeel van de preek van nieuwe benamingen. Hij blijft dus binnen de kaders van de homiletische drieslag en geeft deze een voor zijn tijd actuele vertaalslag.

3 en 4. Exegetisch-hermeneutische en systematisch-theologische uitgangspunten van de preek

Met het begrip *waarneming* wil Martinus verduidelijken dat ook taalkundige of exegetische zaken in aanmerking kunnen komen voor de *amplificatio*. De waarneming kan zelfs de vertaling of uitleg van woorden betreffen. Hier zien we een duidelijke overeenkomst met de exegetische benadering van Cocce-

jus, die als filoloog veel waarde toekende aan de betekenis van de woorden. Al met al ontdoet Martinus het tweede element uit de homiletische drieslag van een exclusief leerstellig karakter dat daaraan kan worden toegekend. De beschrijving van exegetische casussen, hoe deze moeten worden getypeerd en behandeld, doet intussen scholastisch aan. Martinus biedt dus ruimte aan een meer exegetische georiënteerde benadering. Hij vindt het echter wel nodig dit systematisch te formaliseren.

Intussen maakt het betrekken van exegetische zaken in een waarneming duidelijk dat ook deze belangrijk zijn voor de toepassing. Wat dit betreft is de begripskeuze veelzeggend. In de klassieke filosofie is de *amplificatio* een uitbreiding van een centraal punt met het oog op het begrip en de verwerking van de hoorder. In het begrip waarneming prevaleert de inhoud van de tekst. Voor de toepassing wordt de hoorder als het ware geplaatst in de wereld van de tekst.

Martinus past dus vergeleken met de voorgaande gereformeerde homiletieken een nuancering toe. Het Schrift met Schrift vergelijken dat nodig is om met de toepassing het hart van de hoorder te bereiken, is niet per se een leerstellig onderdeel. Deze benamingskwestie is verder niet van belang. De kracht van de bijdrage van Martinus is vooral dat het onderscheid tussen exegetisch en leerstellig als een theologisch instrumentarium ondergeschikt wordt gemaakt aan de inhoud van de tekst. Inhoudelijk neemt hij de lijn van Perkins geheel in de zijne mee. Hij beweegt mee met zijn tijd door exegetische kwesties voluit te honoreren. Dat kan gezien worden als een uitbreiding ten opzichte van Perkins. Deze uitbreiding is dan wel methodisch van aard. De theologische inhoud van de preek wordt er niet door veranderd. Bij de waarneming gaat het immers nog steeds om de Schriftvergelijkingen, bedoeld als een hermeneutische check voordat van verklaring naar toepassing wordt gegaan. Praktisch gezien doet Martinus een knappe poging om tegenstanders van het element van de leringen in de preek toch te winnen voor de homiletische drieslag.

5. *Vorbereitung en vormgeving van de preek*

Op dit punt levert de homiletiek van Martinus geen wezenlijke punten van vergelijking.

JOHANNES HOORNBEECK (1617-1666)

Johannes Hoornbeeck / (1617-1666)

KORTE LEVENSSCHETS

Johannes Hoornbeeck werd in 1617 geboren te Haarlem. Op zijn zestiende levensjaar begon hij in Leiden de studie theologie. College homiletiek volgde hij bij Antonius Walaeus (1573-1639). Toen Hoornbeeck achttien en negentien jaar oud was, heerste in Leiden de pest. Hij verbleef toen in Utrecht, waar hij onder andere bij Voetius colleges volgde. In 1639 werd hij predikant in Mülheim bij Keulen. In 1644 nam hij vandaar een beroep aan naar de gereformeerde gemeente van Maastricht. Tot verhuizen naar deze stad aan de Maas kwam het echter niet.

Hoornbeeck was geboeid door de theologische wetenschap. Reeds in 1643 promoveerde hij te Utrecht tot doctor in de theologie. Kort na het aannemen van het beroep naar Maastricht kreeg hij een leerstoel aangeboden in Utrecht. Zo inaugureerde hij op 27-jarige leeftijd te Utrecht als hoogleraar theologie. In 1645 werd hij tevens als predikant aan Utrecht verbonden. Hij was er in vriendschap verbonden aan Voetius, Johannes Teellinck (1614-1674) en Jodocus van Lodensteyn (1620-1677). In 1654 verwisselde hij Utrecht voor de universiteit van Leiden. Daar werkte hij nog twaalf jaren. Maar gaandeweg verminderde zijn lichaamskracht. In 1666 kwam zijn levenseinde.

In zijn Utrechtse jaren toonde Hoornbeeck zich geestverwant van Voetius. Hij verdedigde de orthodox-gereformeerde leer en zette zich in voor de realisering van een nadere reformatie. Zo trad hij in de prediking krachtig op tegen het Utrechtse bankwezen dat een oneerlijke wijze van geldlening praktiseerde. Onder Hoornbeecks nagelaten werk bevinden zich ‘uitstekende leerboe-

ken voor verschillende theologische vakken.³⁰¹

Hoornbeecks Leidse jaren kenmerken zich door dispuut. Hij verzette zich tegen de denkbeelden van Coccejus en Abraham Heydanus (1597-1678). Hoornbeeck bewoog niet mee in hun rekkelijke opvatting van het sabbatsgebod en verzette zich principieel tegen hun ontwerp van de verbondstheologie. Ook tegen denkbeelden van de filosoof René Descartes, die vóór Hoornbeeck in Leiden had gewerkt, heeft Hoornbeeck zich – tegen de zin van Coccejus – verzet.³⁰² Hij stond niet bekend als een uitgesproken aristotelisch denker, maar verwierp de wijsgerige uitgangspunten van Descartes vanwege hun theologische implicaties.³⁰³

Hoornbeecks homiletiek is ontstaan in de praktijk van de Utrechtse collegezaal. Brienens maakt duidelijk dat deze homiletiek heeft gediend als dissertatie van H. Hoorn. Deze zou dan door Hoornbeeck zijn opgesteld en door Hoorn in een zestal disputaties zijn verdedigd. In de opbouw van het boek is de structuur van de disputaties gehandhaafd. In elk geval bij één van de disputen zijn Voetius en Carolus de Maets (1597-1651) betrokken geweest, zij worden genoemd als promotoren. Zo zou de homiletiek in de jaren 1645 en 1646 voor intern gebruik zijn vervaardigd en vanaf 1669 voor algemeen gebruik zijn gepubliceerd. Volgens W. Fieret blijkt uit deze homiletiek dat Hoornbeeck een breedgeoriënteerd theoloog was; hij verwijst in zijn homiletiek naar 25 theologen, onder wie rooms-katholieke schrijvers en Erasmus.³⁰⁴ Om deze reden stelt Fieret dat hij ten opzichte van Voetius behoorde tot een middengroep.

---

301 Brienens, *De eerste homiletiek in Nederland*, 37; vgl. p. 38 noot 61. Voor bibliografie zie: J.W. Hofmeyr, *Johannes Hoornbeeck as polemikus*, dissertatie, Kampen 1975.

302 W. Fieret, *Johannes Hoornbeeck. Een brede blik, een Bijbelse bril*, Apeldoorn 2021, 197.

303 W. Fieret illustreert dit met een dispuut in 1641 in Utrecht georganiseerd door de Utrechtse hoogleraar Henricus Regius (1598-1679) over de cartesiaanse stelling dat de eenheid van ziel en lichaam accidenteel is (op toeval berust). Voetius heeft dit met klem van de hand gewezen en gezorgd dat deze hoogleraar voortaan alleen medische en botanische colleges mocht verzorgen. Vijf jaar later herhaalde deze botsing der geesten zich in Leiden. Daar werd onder voorzitterschap van de hoogleraar Jacobus Golius (1595-1667) een dispuutatie gehouden waarin de stelling wed verdedigd dat twijfel het begin is van ontwijfelbare filosofie. Voetiaanse theologen vonden dit in strijd met de Bijbelse leer. Het betekende ook een impuls voor de aristotelische denkwijze. Fieret, *Johannes Hoornbeeck. Een brede blik, een Bijbelse bril*, 186.

304 Fieret, *Johannes Hoornbeeck, een brede blik, een Bijbelse bril*, 69. Volgens Fieret zou Hoornbeeck in de strijd tussen Voetius en Descartes moeten worden gerekend tot een middengroep die van mening was dat 'de methode van filosoferen gebruikt kon worden, zolang het schriftgezag maar niet werd aangetast' (p. 200). Hij baseert dat op Hoornbeecks geschrift *De conversione Indorum et gentilium* (J. Hoornbeeck, *De conversione Indorum et gentilium*, Amsterdam 1669), waarin hij een onderzoekende geest toonde en zich leergierig opstelde ten opzichte van bijvoorbeeld humanistische auteurs. Hij hield zich formeel aan de voetiaanse lijn, maar ging tegelijk in zijn praktische wetenschapswerk als een eclecticus te werk (p. 202).

/ Disputatio theologica de ratione concionandi³⁰⁵

[Eerste disputatie] De stelling waarmee dit deel wordt geopend, luidt: ‘De preek is een heilige handeling, uitleggend het Woord van God en dit toepassend tot opbouw van de Gemeente.’ Een heilige handeling moet gedaan worden door een heilig persoon op een heilige wijze. Het gaat om het Woord van God. Dat is de inhoud van de prediking; alleen het Woord en geheel het Woord. In het Woord van God is zowel het Nieuwe Testament als het Oude Testament begrepen.

Postillen moeten eigenlijk worden afgeschafte want preken moeten oorspronkelijk zijn en zo door de predikers worden gehouden. De kerk moet daarop toezien en predikers aanstellen. Proponenten zijn geen dragers van het predikambt en houden dus geen preek in de eigenlijke zin. Ten aanzien van de catechismuspreek stelt Hoornbeeck dat deze moet opkomen uit de Schrift, al zou ook het aansluiten bij de Schriftlezing kunnen volstaan. Maar altijd moet duidelijk zijn dat niet de Heidelbergse Catechismus, maar de Bijbel het hoogste gezag heeft.

[Tweede disputatie] Het thema van deze disputatie is de methode van preken. In de methode van preken onderscheidt Hoornbeeck twee delen: het vormen en het houden van de preek. Bij dit alles dient de prediker voor ogen te staan dat hij en zijn luisteraars gevoelig door het Woord moeten worden aangeraakt. Zo moet hij de preek voorbereiden. Als de preek hem heeft aangesproken, zal hij door zijn leer en voorbeeld des te beter anderen kunnen aanspreken. De inhoud van de preek is dus Gods Woord. De theologie is behulpzaam om Gods Woord in de preek centraal te stellen en te ontvouwen. De wijze van preken moet niet zijn met schittering van woord of wijsheid (1 Kor. 2:1). Wel mag de logica of de retorica behulpzaam zijn om tot een goede methode te komen.

Het is belangrijk dat de voorganger weet waarover hij preekt en dat hij nagaat of dat past in de gemeente. In navolging van Caesar Baronius (1538-1607) pleit Hoornbeeck voorzichtig voor ruildiensten. Preken van gastpredikers hoeven qua gehalte niet te verschillen van de preken van de eigen predikant, maar worden vaak wel met meer aandacht aangehoord. Ze kunnen daardoor beter dienen tot lering. De preek moet niet beschouwelijk zijn,

---

305 Hoornbeeck, *Disputatio theologica de ratione concionandi quam faventi Tri-uno Numine sub praesidio*. Nederlandse vertaling: Hoornbeeck, *De eerste Nederlandse Homiletiek*.

maar praktisch. In dit kader is de thematische preek een goede mogelijkheid. Hoornbeeck verwijst hierbij naar een gebruik dat onder de Engelse predikers veel voorkomt.

De tekst moet niet te kort zijn. Preken over een korte tekst kan immers de aandacht vestigen op de vindingrijkheid van de prediker in plaats van op het Woord zelf. Is de tekst gekozen, dan vat de prediker de kern samen en beme-diteert deze, biddend om de leiding en werking van de Heilige Geest. Bij de voorbereiding let de prediker op het verband tussen tekst en context. Uit wat aan de tekst voorafgaat, kan men de inleiding maken. Soms is dat letterlijk naar aanleiding van voorgaande teksten, soms is dat op basis van analyse van die teksten of van hoofdgedachten die aan de inhoud van de tekst voorafgaan. Hoornbeeck waardeert de drie mogelijkheden ook in deze volgorde; het is het beste om zo dicht mogelijk bij de tekst te blijven, anders verliest de inleiding haar functie en kan die het begrip van de preek bemoeilijken. Ten aanzien van de inleiding baseert hij zich op Bijbelgegevens; Mozes schreef in het boek Genesis geen inleiding, Lukas deed dat bij zijn evangelie wel.

[Derde disputatie] Na de inleiding komt het thema. Deze komt uit de tekst of uit de zaak die in de tekst ligt opgesloten. Het thema moet duidelijk en kort zijn. Na het thema komt de analyse van de tekst. Deze is methodisch: wat is eerst en wat is volgend, zowel in orde als in belang. Door dit voor zichzelf te analyseren, ontstaat als vanzelf een verdeling van de stof. Ook wijst Hoornbeeck erop dat veel teksten al een verdeling bevatten. In dat geval is de verdeling dus letterlijk ingegeven door de Heilige Geest. De verdeling moet uit de tekst af te leiden zijn, ook als het gaat om het aantal aandachtspunten. Dus niet de tekst verwringen om in plaats van twee tot drie punten te komen. De meest krachtige preek ontstaat als ook de orde van de punten dezelfde is als die in de tekst. Dan verkrijgt men het beste inzicht in de tekst en de meest adequate behandeling van de tekst in de preek. De delen van de tekst worden vastgesteld naar de eerste en algemene analyse ervan. Daarom kan een preek meer of andere punten bevatten dan de tekst zelf. Blijkbaar acht Hoornbeeck het mogelijk dat achter een bepaalde hoofdgedachte in de tekst in wezen meerdere gedachten schuilgaan.

Na de inleiding volgt de behandeling (*tractatio*) die bestaat uit verklaring (*explicatio*), leringen (*documenta*) en gebruiken (*usus*). De *explicatio* omvat analyse, uiteenzetting en parafrase. De analyse is tweeledig: eerst die van de woorden, daarna van de zaak. De eerste is grammaticaal (taalkundig: woordbetekenis (ook in historisch verband)), grammaticale constructie of beeldspraak.

De analyse van de zaak moet ‘terloops’ gebeuren. Daarvoor gaat men te rade bij theologie, filologie, geneeskunde, rechtspraak, enz. De analyse moet niet te lang zijn en niet te veel ingaan op dingen die al bekend zijn. In de analyse moet men geen moeilijke zaken aan de orde stellen, want daar is niemand mee gebaat. Men mag putten uit andere bronnen dan de Bijbel, maar men moet daar niet in afdwalen en blijven steken. Tot slot wordt de analyse in een parafraze samengevat.

[Vierde disputatie] Hierin staat het onderwijzen vanuit de tekst centraal, onderscheiden in leringen en nuttigheden. Onder ‘lering’ verstaat hij ‘het theologisch axioma, dat wat geleerd wordt als vervat in de tekst, uit deze [tekst] wordt afgeleid en verder ten behoeve van de preek wordt behandeld’.³⁰⁶ De lering moet naar zijn aard voor het voetlicht worden gebracht. Als voorbeeld geeft Hoornbeeck dat de prediker moet verdisconteren of de tekst bijvoorbeeld ethisch van karakter is. Verder merkt hij op dat de leringen soms in de tekst besloten liggen. Dit is vaak het geval bij historische stoffen, waarbij we moeten denken aan de moraal van een bepaalde geschiedenis. Soms moeten ze mede vanuit andere teksten worden samengesteld. Naar de aard van de tekst zal de lering nu eens betrekking hebben op de leer der waarheid, dan op de levenspraktijk. Maar alle leringen moeten gericht zijn op de praktijk. De theologie leert hierbij de grondregel: de regel moet overeenkomen met de analogie van het geloof volgens 1 Petrus 4:11. De lering zelf moet duidelijk worden voorgesteld en met andere woorden herhaald, zodat ze de zielen beter bijblijft. De lering moet ook worden uitgelegd, bewezen en uitgebreid. Bij de bewijsvoering worden meerdere teksten aangehaald. Hoornbeeck waarschuwt voor een teveel aan teksten. Enkele teksten is genoeg, in de keuze blijkt het onderscheidingsvermogen van de prediker, namelijk of hij als Apollos doorkneed is in de Schriften. Hoornbeeck sluit zich hier aan bij Wolfgang Musculus (1497-1563): ‘Indien u een goede prediker wilt worden, wordt alstublieft een goede Bijbelkenner.’ Als de lering van de tekst zo op meerdere Schriftplaatsen wordt gegrond, ‘persen wij het sap en bloed van de Schrift uit’. ‘Hierdoor is het ook dat de Heilige Geest krachtig werkt in de zielen van de mensen, namelijk door zijn eigen woord.’³⁰⁷ De teksten moeten niet zonder meer worden aangehaald; het is belangrijk dat de teksten kort worden uitgelegd en dat duidelijk wordt aangetoond dat de geciteerde plaats overeenkomt met de bedoeling van

---

³⁰⁶ Hoornbeeck, *De eerste Nederlandse Homiletiek*, 121.

³⁰⁷ Hoornbeeck, *De eerste Nederlandse Homiletiek*, 131.

de lering en de waarheid ervan aantoont. Met voorbeelden uit de Bijbel zelf wordt duidelijk gemaakt dat het aangeven van de vindplaats niet per se nodig is. Wel moeten de teksten goed worden uitgelegd en toegepast. Bij de uitbreiding noemt Hoornbeek het gebruik van voorbeelden. Hij noemt hierbij, net als bij het gebruik van Bijbelcitaten, de Hebreeënbrief als voorbeeld. Voor het gebruik van profane gezegden of wijsheden voelt hij niet veel, het citeren van bijvoorbeeld kerkvaders kan wel dienstig zijn, al dient ijdel vertoon nadrukkelijk te worden vermeden. Hoornbeek toont zich huiverig voor allegorisch Schriftgebruik. Tot slot merkt hij op dat het overschrijven van een preek of een deel van een preek de onkunde en traagheid van een prediker toont. Wel mag men ‘enige fraaie gedachten’ tot de zijne maken en gebruiken.³⁰⁸

[Vijfde disputatie] Dit deel is gewijd aan de nuttigheden. Hoornbeek drukt zich zorgvuldig uit. Hij verwijst naar Perkins, die het woord toepassing verklaart als ‘waardoor de leer die op de rechte manier verzameld is, rekening houdend met plaats, tijd, persoon, verschillend wordt aangewend’ (Ez. 34:16). Daarbij verwijst hij naar Amesius die stelt dat de nuttigheid een theologische grondregel is, ‘afgeleid uit de leer, aantonend zijn nuttigheid, goedheid of doel’.³⁰⁹ Het verschil tussen lering en nuttigheid is dat de lering algemeen is en de nuttigheid meer specifiek gericht op de praktijk van de hoorders. De lering wordt in de nuttigheid toegepast. Alle nuttigheden moeten zorgvuldig uit de tekst worden afgeleid. Ze zijn dogmatisch, dat wil zeggen gericht op geloof en waarheid, of praktisch namelijk gericht op de zeden, de vroomheid en de praktijk.

De dogmatische nuttigheden zijn ter bevestiging of verdediging van de waarheid, of ter weerlegging van een dwaling. Bij dat laatste moet men ook geen oude onbekende ketterijen aanhalen en de gemeente niet onnodig confronteren met onstichtelijke zaken. Aansluitend komen de praktische nuttigheden aan de orde. Hoornbeek onderscheidt daarbij uiteenlopende typen: leidinggevend, vermanend, weerhoudend, berispensend en vertroostend.

Bij de vertroostende nuttigheden stelt Hoornbeek de kenmerken van het geestelijk leven aan de orde. Hij fundeert het belang hiervan op enkele Bijbel-

---

³⁰⁸ Hoornbeek, *De eerste Nederlandse Homiletiek*, 147.

³⁰⁹ Hoornbeek, *De eerste Nederlandse Homiletiek*, 153.

plaatsen.³¹⁰ Hij waarschuwt de predikers hierin niet lichtvaardig of onbeheerst te werk te gaan. ‘Hoed u ervoor hier te zondigen.’³¹¹ Hoornbeeck stelt dit aspect liever weg te laten dan het niet solide en naar waarheid te behandelen. Men moet ook niet vele kenmerken noemen, want geestelijk leven brengt geenszins gemakkelijk vele kenmerken mee. Ook moeten de kenmerken niet voortdurend aan de orde gesteld worden, daarvoor is de zaak te ernstig en te heilig. Hoornbeeck stelt de medici tot voorbeeld die de kenmerken opmaken, òf uit de aard van de zaak, òf uit de oorzaken, òf uit de gevolgen. Nogmaals stelt Hoornbeeck dat de behandeling van de kenmerken niet elke preek moet gebeuren en dat de predikers ook niet gebonden zijn aan deze methodische handreiking. De situatie van prediker en gemeente moet zorgvuldig worden gewogen, wat vereist dat de prediker zichzelf en zijn gemeente kent. ‘Sommigen moeten over de waarheid, anderen – en dat zijn de meesten – meer over de praktijk worden onderricht; dezen moeten worden aangespoord, genen vertroost. En zo moet er in het bijzonder op gelet worden, wat de staat van de hoorders meebrengt.’³¹² Hoornbeeck noemt Perkins hierbij als voorbeeld. Hij benadrukt dat de prediker moet weten wanneer en hoe hij de kenmerken toepast op het geweten, om genoeg te doen aan zijn eigen geweten en dat van zijn hoorders. De prediker moet niet gaan dwalen buiten iedere strekking van de tekst of van de methode.

Hoornbeeck waardeert het gebruik van voorbeelden positief: ze mogen uit de kerkgeschiedenis, maar ook uit het gewone leven komen ‘opdat ze de zielen het best bewegen en overtuigen’.³¹³ Hoornbeeck werkt dit uit met allerlei voorbeelden en praktische raadgevingen. Bij de vermaning merkt hij op dat de prediker ‘nu indruk moet maken (...) [dat hij] als gezaghebbende (...) met betoon van geest en kracht spreekt, handelt en aanzet’.³¹⁴ Hij moet na een duidelijke verklaring van de tekst en de leringen aan niets aandacht geven dan ‘om te bewegen en bewogen te worden’. ‘Dat wordt bereikt door de hoorders nogal vaak te ondervragen, toe te spreken, hun aandacht en zielen herhaaldelijk te

---

310 Onder andere Deuteronomium 18:21: ‘Zo gij dan in uw hart zoudt mogen zeggen: Hoe zullen wij het woord kennen, dat de HEERE niet gesproken heeft?’ Lukas 1:18: ‘En Zacharias zeide tot den engel: Waarbij zal ik dat weten? Want ik ben oud, en mijn vrouw is verre op haar dagen gekomen.’ Johannes 13:35: ‘Hieraan zullen zij allen bekennen, dat gij Mijn discipelen zijt, zo gij liefde hebt onder elkander.’ Jakobus 4:2,6,8: ‘Gij begeert, en hebt niet; gij benijdt en ijvert naar dingen, en kunt ze niet verkrijgen; gij vecht en voert krijg, doch gij hebt niet, omdat gij niet bidt. (...) Ja, Hij geeft meerdere genade. Daarom zegt de Schrift: God wederstaat de hovaardigen, maar den nederigen geeft Hij genade. (...) Naakt tot God, en Hij zal tot u naken. Reinigt de handen, gij zondaars, en zuivert de harten, gij dubbelhartigen!’

311 Hoornbeeck, *De eerste Nederlandse Homiletiek*, 177.

312 Hoornbeeck, *De eerste Nederlandse Homiletiek*, 177.

313 Hoornbeeck, *De eerste Nederlandse Homiletiek*, 165.

314 Hoornbeeck, *De eerste Nederlandse Homiletiek*, 167.

prikkelen en op te wekken, met alle mogelijke aandrang, krachtige werking, lankmoedigheid, tegelijk vriendelijk en ernstig.’ Bij de berisping geeft hij aan dat deze vrijmoedig moet zijn, ‘uit een niet-vreesachtig, niet-kleingeestig, maar mannelijk, heilig en hemelsgezind hart, dat met verachting neerziet op al het lagere’.³¹⁵ Met beroep op Calvijn stelt hij dat moet worden vermeden dat de prediker irritatie opwekt bij de hoorder.

De vorm van de preek moet transparant zijn en overeenstemmen met de inhoud. Hoornbeeck voelt niet voor verborgen kunstgrepen om de preek zoveel mogelijk indruk te doen maken. Men kan de preek besluiten met een samenvatting. Een andere goede – en oude – gewoonte is te eindigen met een doxologie waarin God de eer wordt gebracht, of gebeden om Zijn zegen over de preek. Hoornbeeck besluit met een praktisch citaat van Luther. Zijn advies was ‘dat de prediker dan zou eindigen, wanneer hij zag dat het volk zeer oplet-tend was, om namelijk met des te meer zin later terug te komen’.³¹⁶

[Zesde disputatie] Deze gaat over het houden van de preek. Na het vormen van de preek moet de prediker deze in het geheugen prenten en vooral toepassen op zijn eigen ziel in gebed voor God. De preek moet niet alleen uit de mond van de prediker komen, maar vooral uit zijn ziel. Daarna besteedt Hoornbeeck aandacht aan de voordracht. De dienaar moet ‘helder, doorzichtig en onderscheiden’ spreken. Zijn gebaren moeten ‘gevoelvol, bewegend, doordringend’ zijn.³¹⁷ Ook noemt hij een aantal gevaren: monotoon spreken, meer aandacht geven aan de woorden dan aan de zaken, te korte of te lange zinnen maken, gekunstelde taal gebruiken, in relatie tot de hoorders een te verheven spreekstijl hanteren. De tijdsduur moet niet te kort zijn, maar – zo aan Hoornbeeck te merken – ook zeker niet te lang. De kerkvaders waren gewend om preken te houden van een uur. Hoornbeeck acht dit een goede standaard. Hoe vaak moet worden gepreekt? In elk geval op zondag; maar de prediker zal in het preken ijverig en onophoudelijk voortgaan, ook meerdere dagen in de week.

/ Vragen bij het gereformeerde karakter van Hoornbeecks homiletiek

In zijn definitie van het begrip ‘preek’ hanteert Hoornbeeck de tweeledigheid

---

³¹⁵ Hoornbeeck, *De eerste Nederlandse Homiletiek*, 173.

³¹⁶ Hoornbeeck, *De eerste Nederlandse Homiletiek*, 181.

³¹⁷ Hoornbeeck, *De eerste Nederlandse Homiletiek*, 193.

‘verklaren’ en ‘toepassen’. Brienens wijst erop dat Hoekstra dit zonder meer als gereformeerd accepteert, terwijl W.H. Velema (1929-2019) daar een genuanceerder standpunt over inneemt. Brienens zelf vraagt zich af of deze tweeledigheid in lijn is met Calvijn en met Hyperius, die als eerste na de Reformatie een homiletiek schreef.³¹⁸

Ook signaleert Brienens dat Hoornbeeck de leringen invoegt tussen uitleg en toepassing. Hij beschouwt ze als ‘dominerend en bepalend voor de toepassing’. De leringen ‘worden afgeleid uit de uitlegging van de tekst, in algemene axioma’s geformuleerd en dan als *usus* (nuttigheden) op de gewetens en aparte gevallen, dat is: op de staat en standen van de hoorders, toegepast’.³¹⁹ Brienens stelt dat de toepassing nu niet regelrecht voortkomt uit de *explicatio*, maar afhankelijk is van en gebonden aan de uit de *explicatio* afgeleide leringen. Hierdoor zijn volgens hem *explicatio* en *applicatio* niet alleen onderscheiden maar ook gescheiden ‘en tot twee min of meer zelfstandige grootheden geworden!’ Hij verwijst hierbij naar Hoekstra die stelt dat Hoornbeeck bij de leringen vrij baan geeft aan het dogmatiseren in de preek. Brienens stelt dan dat de applicatie op deze manier ‘meer dogmatisch wordt gevuld dan tekstueel en dat in de applicatie meer rekening wordt gehouden met de staten en de standen van de hoorders dan met de wil van de Here God’.

Brienens vergelijkt de plaats en de totstandkoming van de *usus* bij Hoornbeeck met de wijze waarop Hyperius dat deed. Hyperius plaatste de *usus* direct bij de *explicatio*, Hoornbeeck verplaatst de *usus* naar de applicatie na daar eerst de *documenta* te hebben tussengevoegd. Volgens Brienens is Hoornbeeck de eerste die dit zo heeft gedaan en geeft hij hiermee een voorbeeld dat later veel is nagevolgd. Hij concludeert dat hier bij Hoornbeeck een afwijking plaats heeft van de lijn der Reformatie. Volgens hem is hier een homiletische legitimatie geboden aan de praktijk van dogmatische vooringenomenheid en geestelijke verstarring.³²⁰

---

318 Hoornbeeck, *De eerste Nederlandse Homiletiek*, 212.

319 Hoornbeeck, *De eerste Nederlandse Homiletiek*, 225.

320 Hoornbeeck, *De eerste Nederlandse Homiletiek*, vgl. 226, 268.

Kenmerken homiletiek J. Hoornbeeck

1. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aansluiten bij de actuele situatie waarin gemeente en prediker zich bevinden? (algemeen-cultureel aspect)

- De prediker moet zorgen dat de preek past in de gemeente.

2. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn? (persoonlijk-geestelijk aspect)

- De gemeente moet worden opgebouwd.
- Prediker en hoorders moeten door de preek gevoelig worden aangeraakt.
- De preek is niet beschouwelijk maar praktisch.
- Lering en gebruik worden bepaald door het karakter van de tekst, of deze bijvoorbeeld een ethische spits heeft.
- Toepassing is de onderscheiden aanwending van de leer die op de rechte manier verzameld is, rekening houdend met plaats, tijd, persoon (Perkins).
- De nuttigheid is een theologische grondregel, afgeleid uit de leer, die de nuttigheid, goedheid of het doel van de leer aantoonst (Amesius).
- Alle nuttigheden dienen zorgvuldig uit de tekst te worden afgeleid.
- Nuttigheden zijn dogmatisch (gericht op geloof en waarheid) of praktisch (onderscheiden in: leidinggevend, vermanend, weerhoudend, berispelend en vertroostend).
- De kenmerken van het geloof worden behandeld en toegepast; op grond van de Schrift en met wijze voorzichtigheid (het moet niet in elke preek gebeuren en predikers zijn niet gebonden aan deze methodische handreiking).
- In de toepassing gaat het 'om te bewegen en bewogen te worden.' 'Dat wordt bereikt door de hoorders nogal vaak te ondervragen, toe te spreken, hun aandacht en zielen herhaaldelijk te prikkelen en op te wekken, met alle mogelijke aandrang, krachtige werking, lankmoedigheid, tegelijk vriendelijk en ernstig.'

3. Welke exegetisch-hermeneutische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- In de prediking gaat het om alleen de Schrift en heel de Schrift, zowel

Oude als Nieuwe Testament.

- De tekst moet niet te klein zijn; dan zou de dienaar te veel op eigen vindingrijkheid afgaan en te weinig op het Woord.
- De *explicatio* omvat analyse, uiteenzetting en parafrase. De analyse is tweeledig: eerst die van de woorden, daarna van de zaak. De eerste is grammaticaal (taalkundig: woordbetekenis (ook in historisch verband)), grammaticale constructie of beeldspraak. De analyse van de zaak moet ‘terloops’ gebeuren. Daarvoor gaat men te rade bij theologie, filologie, geneeskunde, rechtspraak, enz.
- De prediker moet kritisch zijn ten opzichte van allegorisch Schriftgebruik.

4. Welke (systematisch-)theologische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- De theologie is dienstbaar om het Woord te ontvouwen.
- De logica (retorica) kan behulpzaam zijn om tot een goede methode te komen.
- Voor de leringen geldt de regel des geloofs (1 Petr. 4:11; onderworpen aan de Schrift).
- Onder ‘lering’ verstaat Hoornbeeck ‘het theologisch axioma, dat wat geleerd wordt als vervat in de tekst, uit deze [tekst] wordt afgeleid en verder ten behoeve van de preek wordt behandeld’.
- De praktische leringen die in een tekst liggen opgesloten, moeten worden uitgelegd door Schrift met Schrift te vergelijken en te bewijzen.
- In de leringen klopt het hart van de Bijbelse boodschap (het ‘bloed van de Schrift’); ze vormen als het ware de bloedsomloop. Door de Schriftplaatsen wat dit betreft in onderling verband te laten spreken, wordt dit bloed ‘uitgeperst’.
- De verklaring van de Heidelbergse Catechismus moet Woordverkondiging zijn; de Catechismus is aan het Woord ondergeschikt.

5. Welke concrete wenken worden er gegeven met betrekking tot de voorbereiding en vormgeving van de preek?

- Een preek is een heilige handeling gedaan door een heilig persoon op een heilige wijze.
- De prediker moet de gemeente kennen.
- De wijze van preken moet niet met schittering van woorden of wijsheid.

- Uit het aan de tekst voorafgaande Schriftgedeelte kan (eventueel) een inleiding worden samengesteld. Een inleiding kan ook uit andere teksten of uit hoofdgedachten uit de tekst worden samengesteld, maar moet altijd bij de Bijbel aansluiten.
- Na de inleiding volgt de behandeling (*tractatio*) bestaande uit: verklaring (*explicatio*), leringen (*documenta*) en gebruiken (*usus*). Deze laatste wordt gerekend tot de toepassing (*applicatio*).
- Het citeren van bijvoorbeeld kerkvaders kan dienstig zijn; het gebruik van profane gezegden of wijsheden wordt juist afgeraden.
- Na het vormen van de preek prent de prediker deze in het geheugen en past deze toe op zijn eigen ziel in gebed voor God.
- De dienaar spreekt ‘helder, doorzichtig en onderscheiden’.
- Zijn gebaren zijn ‘gevoelvol, bewegend, doordringend’.
- Gevaren zijn: monotoon spreken, meer aandacht geven aan de woorden dan aan de zaken, te korte of te lange zinnen maken, gekunstelde taal gebruiken, in relatie tot de hoorders een te verheven spreekstijl hanteren.
- De tijdsduur van een preek is ongeveer een uur (als de kerkvaders).

/ Vergelijkende analyse

Hoornbeeck heeft in de Nederlandse gereformeerde traditie de eerste complete Nederlandse academische homiletiek op zijn naam staan en is daarom voor ons onderzoek van belang.³²¹ De eerste uitgave was in 1669; later dan de homiletiek van Martinus in 1651. Maar die van Hoornbeeck werd al vanaf 1645 intern in de academie gebruikt en is daarmee toch ouder. Teellinck, Amesius en Voetius waren wel eerder. Maar hun homiletische bijdrage maakte deel uit van een breder georiënteerd theologisch werk. De homiletische bijdrage van Voetius moet getypeerd worden als een kaderstellende evaluatie van wat door anderen op homiletisch terrein te berde was gebracht. Vergeleken met de homiletiek van Hyperius ontbreekt in die van Hoornbeeck een bredere theologische positionering van de homiletiek. Dat is jammer, juist omdat het hier gaat om een academische publicatie.

Hoornbeeck verwerkte ontwikkelingen die zich toen voordeden. Zo geeft hij expliciet aandacht aan het zelfonderzoek. In zijn nadruk op de lering als theolo-

---

³²¹ Brienens, *De eerste homiletiek in Nederland: ontstaan, vertaling, inhoud en verwerking van de homiletiek De ratione concionandi van Johannes Hoornbeeck*, 265. Brienens stelt dit omdat Hoornbeeck een totaaloverzicht biedt, zowel materieel, formeel als praktisch.

gisch axioma zien we een typisch voetiaanse reactie op de verbreding van theologische inzichten zoals die onder coccejaanse invloed op gang was gekomen.

1. *Aansluiting bij de actuele situatie (algemeen-cultureel aspect)*

Hoornbeek benadrukt het ambtelijke karakter van prediking. Daarmee staat de dienaar des Woords ook ten dienste van de gemeente. En dat is de bedoeling van de prediking: het Woord van God op goede wijze aan de gemeente overbrengen. In aansluiting bij Perkins stelt hij dat in de toepassing rekening moet worden gehouden met plaats, tijd, persoon. Hoornbeek werkt dat niet verder uit ten aanzien van zaken als de keus van tekst en dispositie, het gebruik van voorbeelden en dergelijke. Amesius ging hierin verder. Hoornbeek hanteert dus dezelfde hoofdlijn en kiest daarbij voor consolidatie.

2. *Aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn (persoonlijk-geestelijk aspect)*

In navolging van Perkins onderscheidde Teellinck de hoorders in groepen. Het onderscheid tussen gelovig en niet-gelovig is daarbij een centraal punt. Verdere onderscheidingen achtten zij afhankelijk van de preektekst en de omstandigheden in de gemeente. Bij Martinus treffen we dit zo niet aan; hij maakt net als Teellinck onderscheid tussen diverse typen teksten. Daarmee beweegt ook hij in dezelfde richting als Hyperius, die dit sterk verbond aan de door hem onderscheiden *genera*.

Wat zien we nu bij Hoornbeek? Hij stelt dat de kenmerken van het ware geloof naar voren moeten worden gebracht. Is dit een nieuw gezichtspunt? Hij is de eerste homileet die het zo benoemt. In feite is het een consequentie van zowel het aanspreken van de gemeente in groepen als het afstemmen van de toepassing op het karakter van de tekst. Beide moeten worden gelegitimeerd door argumenten. Bezien in de optiek van het geestelijk leven van de gemeenteleden gaat het bij deze argumenten over kenmerken van het geloof. Hoornbeek zorgt hier dus voor een doorontwikkeling van wat al bij Perkins aanwezig is.

Hoornbeek geeft dit punt wel een meer pastorale en ook persoonlijke vorm. Het gaat immers niet om de typering van een groep of van een tekst, maar om kenmerken van het geloof. Daarin wordt elk gemeentelid aangesproken in zijn geestelijke hoedanigheid. Opmerkelijk is dat Hoornbeek stelt dat dit gebruik van kenmerken op voorzichtige wijze moet gebeuren en niet te uitgebreid. Hoornbeek onderstreept dat het pastorale belang van de gemeente hier de doorslag geeft. Gods genadewerk is teer, het moet met beleid en zorg worden bejegend. Het is ook een zaak tussen God en het gemeentelid persoonlijk; in die persoonlijke zin kan de prediker daar in zijn kanselrede niet indringen. Hij moet rekening houden met de situatie van de gemeente en van hem

zelf. Het onderricht is dan het meest belangrijk met het oog op de praktijk, meer dan met het oog op de waarheid.

In de toepassing gaat het ‘om te bewegen en bewogen te worden’. Bij Hype-rius en Teellinck lijkt dat nogal te leunen op de regels van de retorica, Hoornbeek geeft dit een praktische toespitsing. ‘Dat wordt bereikt door de hoorders nogal vaak te ondervragen, toe te spreken, hun aandacht en zielen herhaaldelijk te prikkelen en op te wekken, met alle mogelijke aandrang, krachtige werking, lankmoedigheid, tegelijk vriendelijk en ernstig.’

Kiest Hoornbeek op algemeen-culturele tijdbetrokkenheid voor consolidatie, ten aanzien van het persoonlijk-geestelijke aspect maakt hij het innerlijk geestelijke leven meer expliciet. Daarbij moet gedacht worden aan het noemen van de kenmerken van het geloof. Hiermee staat hij in de piëtistische traditie. Dat hij in de algemeen-culturele tijdbetrokkenheid geen stappen zet, wijst erop dat hier sprake is van verinnerlijking. Hier zien we dat de Nadere Reformatie aan kracht inboet als we het afmeten aan praktische acties. Maar de gemeente aanspreken in de kenmerken van het geloof kan ook worden opgevat als teken van geestelijke kracht, mits de praktische relevantie duidelijk is. Dat moet in deze ontwikkeling worden aangemerkt als de kwetsbare schakel.

3. Exegetisch-hermeneutische uitgangspunten van de preek

Hoornbeek geeft nadrukkelijk aandacht aan de exegese, maar minder dan Martinus. Hoornbeek kwam eerder met zijn homiletiek dan Martinus en stond nadrukkelijk in de lijn van Voetius. Praktisch gezien is de beperktere aandacht van Hoornbeek voor de exegese te verklaren doordat hij zich minder richt op de casuïstiek en meer op de hoofdlijn. Bij de verklaring moeten woorden worden uitgelegd (grammaticaal, taalkundig, woordbetekenis (ook in historisch verband), grammaticale constructie of beeldspraak) en ook de zaken. Hij geeft dit vorm door te markeren dat het verklarende deel dient te bestaan uit: analyse, uiteenzetting en parafrase. De parafrase wordt ook door Teellinck genoemd. Hij zet deze in als de prediker aan verdere uitleg niet toekomt. Hoornbeek geeft de parafrase in die zin nadrukkelijk een eigen plaats als nieuw element. Hij kiest er heel praktisch voor dat de prediker in alle gevallen de verklaring besluit met in eigen woorden de verklaarde tekst weer te geven. Hij benut de parafrase dus als een versterking van het verklarende deel. Een ander opmerkelijk gegeven is de nadruk op het verband tussen tekst en context. Exegetisch gezien is dit een basale versterking van de werkwijze; eenvoudig maar erg effectief. Praktisch gezien doet Hoornbeek de suggestie

om dit te verwerken in de inleiding op de preek.

Tot drie maal toe komt Hoornbeek dus met een homiletisch format waarmee het exegetisch aspect van de preek wordt versterkt. Dit duidt op toegenomen belangstelling voor de exegese. We zagen dit ook bij Martinus. Vertoonde laatstgenoemde daarbij in het niet honoreren van de lering overeenkomst met Coccejus, zo ver ging Hoornbeek niet. Maar in algemene zin blijkt er dus sprake van een trend ten gunste van de exegese die ook in de voetiaanse lijn opgeld deed. Hoornbeek toont zich een meester in de kennis van zijn bronnen. Hij weet die ook een extra vertaalslag te geven. Maar hij houdt zich strak aan de voetiaanse lijn, waarmee hij dus nadrukkelijk afstand houdt van Coccejus en zijn volgelingen. Je zou van een hoogleraar verwachten dat hij exercities onderneemt om de kenmerken en consequenties van de nieuwe invloeden inzichtelijk te maken. De tegenstellingen waren scherp; het bieden van wetenschappelijk inzicht had kunnen helpen. Hoornbeek koos er echter voor om zich op dit punt niet expliciet uit te spreken. Kennelijk woog de scherpste van een debat hierover niet op tegen het comfort dat de voetiaanse traditie hem bood, of lagen de consequenties voor de homiletiek achter zijn horizon.

Wel doet Hoornbeek ten aanzien van te tekstverklaring iets opmerkelijks. Hij raadt de prediker aan om daarvoor te rade gaan bij ‘theologie, filologie, geneeskunde, rechtspraak, enz.’. Hij honoreert dus nadrukkelijk ook andere vormen van wetenschap in het dienstbaar zijn aan de uitleg van de Heilige Schrift. Hoewel de buitenbijbelse bronnen op de tweede plaats staan en het principe dat de Schrift zijn eigen uitlegger is bij Hoornbeek beslissend blijft, blijkt hieruit openheid voor de cultuur en de wetenschap.

Op hermeneutisch vlak positioneert Hoornbeek zich duidelijk in de lijn van Hyperius en Perkins. De tekstvergelijkingen zijn nodig om tot een goede verklaring van de tekst te komen. Zowel voor de verankering in de Schrift als voor het bereiken van een goede toepassing op de hoorders wordt dit aspect versterkt in de *amplificatio* of lering. Hyperius vult dit meer retorisch in. Zijn stelling is dat in de Schriftvergelijkingen de tweede betekenis van de Schrift aan het licht komt; de kernboodschap die bestemd is voor de harten van de hoorders. Perkins vult dit meer dialectisch in. Hij onderscheidt de Schriftvergelijkingen analytisch en synthetisch en verbindt dit aan de Bijbelse uitdrukking ‘het Woord der waarheid recht snijden’. In deze lijn stelt Hoornbeek dat in de Schriftvergelijkingen het sap en bloed van de Schrift worden uitgeperst. Kennelijk vormen de Bijbelwoorden in zijn Schriftbeschouwing een bloedsomloop en is er sprake van een kern, een kloppend hart in de Bijbel. Wat die

kern is, blijkt in de Schriftvergelijkingen. Met het woord ‘uitpersen’ wordt benadrukt dat dit nu precies het nut voor de hoorders bepaalt. Afgezien van deze heel praktische en bevindelijke toespitsing is er sprake van een hermeneutisch uitgangspunt: hoe ook wordt geëxegeseerd, Schrift met Schrift vergelijken zal altijd brengen bij dezelfde kernwaarheid van de Schrift.

4. *Systematisch-theologische uitgangspunten ten aanzien van de preek*

Bij Hoornbeeck tekent de homiletische drieslag zich duidelijk af. Hij handelt de lering en kadert deze inhoudelijk in. Het gaat volgens hem om: ‘het theologisch axioma, dat wat geleerd wordt als vervat in de tekst, uit deze [tekst] wordt afgeleid en verder ten behoeve van de preek wordt behandeld.’ Voor de leringen geldt de regel des geloofs. Hoornbeeck verwijst hierbij naar 1 Petrus 4:11, waar gewezen wordt op onderworpenheid aan de Schrift. Hier gebeurt ook iets bijzonders. Hoornbeeck maakt expliciet dat de prediker theologie bedrijft. Hij vindt dat de prediker dit moet duidelijk maken en wel aan de hand van de preektekst met het oog op het nut van de hoorders. Hoornbeeck bindt de theologie dus aan de Schrift. En hij plaatst de actualiteit van de theologie dus in het hart van de prediking.

Daarbij merken we op dat de functie van de *documenta* – of in Perkins terminologie: de leringen – voor het eerst zo uitgesproken theologisch wordt gedefinieerd. Na Perkins was het Amesius die groot vertrouwen toonde in de gereformeerde hermeneutiek. Goed gebruik van de Bijbelse argumenten zou altijd de ware betekenis van de Schrift ontsluiten. Hoornbeeck, die in deze traditie stond, sprak daarbij toch van een theologisch axioma. Dit maakt duidelijk dat voor hem een beroep op gereformeerde hermeneutische principes alleen niet vanzelfsprekend zou leiden tot eenzelfde Schriftverstaan. Als Brienens een sterker wordende systematische inbreng signaleert, is dat terecht. Hoornbeeck is hierin als vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie meegegaan. Brienens spreekt daarmee van een dogmatisch model dat wordt opgelegd. Daarmee doet hij de intenties van Hoornbeeck geen recht. Er is geen sprake van een model, wel van een duidelijker systematisch-theologische profilering.

Hoornbeeck toont zich opnieuw een bekwaam homileet door ook voor de lering een versterkend format te bieden. De lering moet worden uitgelegd, bewezen en uitgebreid. Bij het bewijs worden de Schriftplaatsen genoemd (*documenta*). Brienens suggereert dat Hoornbeeck de *documenta* voegde tussen verklaring en toepassing. Hier gebeurt in feite echter niets nieuws; het model van de homiletische drieslag gaat in wezen al terug op Hyperius. Wel expli-

citeert Hoornbeeck dat de lering of uitbreiding voorzien moet worden van argumenten. Met het woord *documenta* kiest hij een klassiek begrip, dat tevens duidelijk maakt dat het in de lering om niets anders gaat dan de woorden van de Schrift. De theologie wordt dus niet vanuit de Schrift geëxtrapoleerd, maar vanuit de Schrift zelf geëxpliciteerd.

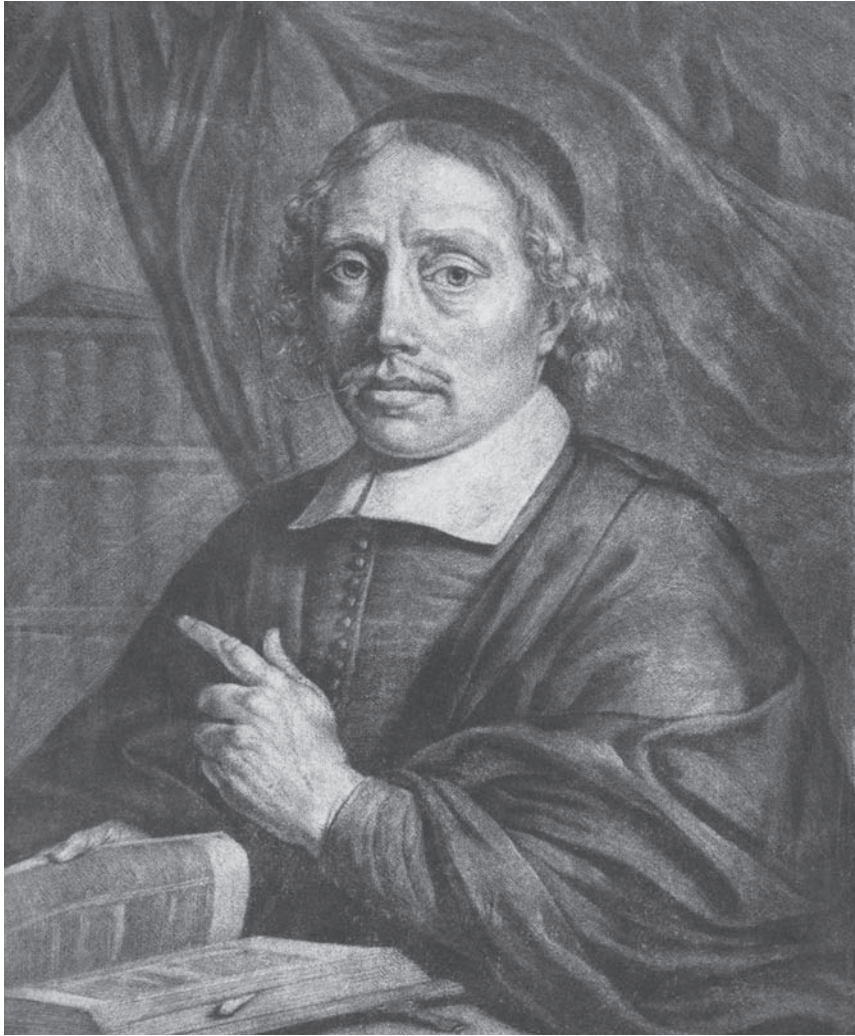
Hoornbeeck stelt dat dit met het oog op de hoorders moet worden ‘uitgebreid’. Dit herinnert aan de *amplificatio* van Hyperius. Op eigenstandige wijze worden hier dialectiek en retorica verbonden. In de kern wordt Perkins gevolgd, maar in de uitwerking krijgt Hyperius een plaats. De *amplificatio* verbindt hij praktisch aan (bij voorkeur) Bijbelse voorbeelden. Voor het overbrengen van de kern van de boodschap op de hoorders is dus een voertuig nodig. Dat is hetzelfde als het middel waarmee de hoorders worden bewogen het woord ter harte te nemen. Dat is bij Hoornbeeck (opnieuw) de Schrift.

Op het gedeelte van de lering volgt de nuttigheid. Hieronder verstaat Hoornbeeck in aansluiting bij Amesius een theologische grondregel, afgeleid uit de leer, die de nuttigheid, goedheid of het doel van de leer aantoonst. Ook hier wordt dus theologisch handwerk gevraagd. Maar dan om de basis van de Schriftleer te verhelleren en te bekrachtigen in zijn praktisch en geestelijk nut voor de gemeente. Nuttigheden zijn dogmatisch (gericht op geloof en waarheid) of praktisch (onderscheiden in: leidinggevend, vermanend, weerhoudend, berispelend en vertroostend). Hier zien we de *genera* van Hyperius terug.

5. Voorbereiding en vormgeving van de preek

Zoals we zagen, ziet Hoornbeeck voordelen in het gebruiken van een inleiding. Maar het is geen must: een inleiding is ten dienste, niet in plaats van de preek. Naast het gebruik van een inleiding is er bij Hoornbeeck ook aandacht voor het thema. Dat is dialectisch sterk: de verdeling van de tekst gaat niet zonder het benoemen van de kerninhoud.

Verder vinden we bij Hoornbeeck een aantal praktische handreikingen. Daarmee onderscheidt hij zich niet zozeer, maar toont hij zich wel de homileet die oog heeft voor de praktische afwerking en uitvoering. Zo benadrukt hij dat het Woord centraal dient te staan. Het gaat niet om de schittering van woord of wijsheid; logica of retorica moeten behulpzaam zijn. De voordracht moet eenvoudig en helder zijn; dienstbaar aan de inhoud. Hoornbeeck doet enige praktische handreiking bij het bewegen van het gemoed. Ook benadrukt hij het belang van de tijd: preken moeten niet langer duren dan ongeveer een uur. Ook dienen ze niet te worden voorgelezen.

GUILJELMUS SALDENUS (1627-1694)

Guiljelmus Saldenus / (1627-1694)

KORTE LEVENSSCHETS

Willem Salden werd in 1627 geboren te Utrecht. Zijn vader had zich daar vanuit Sittard gevestigd als kleermaker. In Utrecht bracht Willem zijn jonge jaren door en hij studeerde er theologie van 1643 tot 1648. Hij maakte de hoogleraren Voetius en De Maets mee, en vanaf 1644 ook Hoornbeeck als opvolger van de in dat jaar overleden Schotanus. Willem Salden – inmiddels Guiljelmus Saldenus geheten – werd in 1649 predikant te Renswoude. Daarna volgde Kockengen (1652), Enkhuizen (1655), Delft (1664) en 's-Gravenhage (1677). Na zijn vrij plotselinge overlijden in 1694 werd hij in de Oude Kerk te Den Haag begraven.

Wat de arbeid van Saldenus betreft, valt op dat hij op het gebied van de dogmatiek enkele werken liet verschijnen: *Christelijke kinderschool* en *Kort en Klaar Bericht Van de Roeping des armen Sondaars tot Godt*.³²² G. van den End (1942-2001) wijst erop dat Saldenus in zijn theologiebeoefening praktisch was ingesteld. Dit is mede ingegeven door het feit dat hij veel van zijn arbeidstijd ten dienste van het gemeentewerk heeft besteed. Verder wordt vermeld dat Saldenus zich beijverde voor de doorwerking van de Reformatie, zowel binnen als buiten de eredienst. Zo werkte hij in Renswoude aan orde rond de bediening van het Heilig Avondmaal, stelde hij in Enkhuizen gevraagde woekerrente van ban-

---

³²² G. Saldenus, *Christelijke kinderschool*, Utrecht 1668. G. Saldenus, *Een christen Vallende en Opstaende: of Noodige en stichtelijke bedenkingen Over 't Gheestelick Weder-invallen, ende de heerschappye der sonde*, Utrecht 1667; achteraan dit boek is toegevoegd *Kort en Klaar bericht Van de roeping Des armen Sondaars tot Godt*.

ken aan de orde en bestreed hij bij de burgerlijke overheid in Den Haag de blijspelen.

/ Concionator Sacer

Saldenus deed ook een homiletiek het licht zien. Het werk verscheen in 1677 onder de titel *Concionator Sacer, sive de concionandi ratione (imprimis practica) artis directiones*³²³ (Bedienaar van het Heilige Woord, of (vooral praktische) aanwijzingen van hoe gepreekt moet worden). Volgens Saldenus' biograaf, Van den End, is Saldenus bij het schrijven van zijn homiletiek vooral beïnvloed door zijn leermeester Hoornbeeck. Verder duidt hij op Duitse en met name Engelse invloed. Het boek van de Engelsman Oliver Bowles (1574-1644?), *De pastore euangelico tractatus*³²⁴, was volgens Saldenus niet genoeg aan te prijzen.

Saldenus stelt dat de prediker voldoende onderlegd moet zijn in theologie en wijsbegeerte. Ook legt hij de nadruk op persoonlijke, geestelijke ervaringen. Volgens Van den End sluit Saldenus hier aan bij Voetius die het onderzoek van eigen geweten door de predikers groot gewicht gaf.³²⁵

De prediker moet van onbesproken gedrag zijn en kunnen rekenen op respect en vriendschappelijke bejegening van het kerkvolk. Dan zal zijn prediking ook ingang vinden. De prediker moet een persoon zijn van de mannelijke kunne. Met geestdrijvers en nieuwlichters, die de kansel voor iedereen, ook voor vrouwen, willen openstellen, gaat Saldenus niet mee.

Saldenus wilde het voorgaan voorbehouden aan de studenten die het preparatoir examen met goed gevolg hadden afgelegd. De kerk moet toezien op de wettige roeping van de dienaren. Als dit bij de predikers wordt gemist, doet dit afbreuk aan de zeggingskracht van hun preek. Studenten die in het voorgaan moeten oefenen, zouden dit in particuliere kringen moeten doen.

Volgens Saldenus is een preek een heilige behandeling van Gods Woord door een duidelijke uitleg en een grondige toepassing. Hij onderscheidt twee stijlen van prediking. De eerste is de Engelse preekstijl, de *plain style of preaching*. In deze methode is de preek helder gestructureerd en onderverdeeld in uitleg, leringen en toepassingen. Volgens de andere methode is een preek meer

---

323 G. Saldenus, *Concionator Sacer, sive de concionandi ratione (imprimis practica) artis directiones*, Den Haag 1677. Heruitgave 1678 (Den Haag).

324 O. Bowles, *De pastore euangelico tractatus*, London 1659.

325 G. van den End, *Guiljelmus Saldenus (1627-1694). Een praktisch en irenisch theoloog uit de Nadere Reformatie*, dissertatie, Leiden 1991, 65.

een betoog waarin ruimte is voor uitgebreide beschouwingen over exegetische kwesties. Saldenus kiest voor de Engelse methode, hoewel de Schrift volgens hem ruimte laat dat de prediker de methode kiest die bij hem en – niet het minst van belang – zijn gemeente past. De Engelse methode heeft een afwisselender compositie. Dat alleen al komt de verstaanbaarheid ten goede. Daarbij wordt in deze methode expliciet aansluiting gezocht bij de situatie waarin de hoorder zich bevindt.

De tekstkeuze moet niet gebonden zijn aan een perikopenstelsel of iets van dergelijke aard. Dan komt niet heel de Schrift aan de orde. En dat is juist de bedoeling; zowel wat betreft het Oude als het Nieuwe Testament. In de preek moet het verband van de tekst worden aangegeven. Zodat vandaaruit de *scopus* van de tekst blijkt. Dat de Heilige Schrift bron en norm van de prediking is, onderstreept hij met de stelling dat elke catechismuspreek moet worden ingeleid met een Bijbeltekst. Zo wordt voorkomen dat tegenstanders van de gereformeerde religie reden zouden hebben om te stellen dat de Catechismus boven de Schrift staat. De tekstkeuze moet worden afgestemd op de situatie van de gemeente en van de tijd. Louter moraal in de prediking betekent een verarming. Theorie en praktijk moeten hand in hand gaan. De uitleg van de Bijbel geeft aan de praktische aspecten gezag.

De preek dient te worden opgebouwd volgens de orde inleiding, uitleg en toepassing. De inleiding is bij Saldenus een soort voorproefje. Het moet de hoorder belangstellend maken om ook de rest van de preek te horen. Het is dus niet de bedoeling dat kerninhouden van de tekstverklaring of toepassing in de inleiding worden opgenomen. De inleiding moet als laatste onderdeel van de preek worden geschreven.

Allereerst moet de prediker de inhoud van de tekst typeren. Welk type stof is hier aan de orde? Vanuit de grondtekst moeten tekst en context nadrukkelijk aan de orde komen. De prediker moet daarmee niet geleerd doen, maar zo wordt het invoegen van eigen leringen voorkomen.

De dispositie (verdeling) van de tekst moet zuiver (helder, representatief) zijn, zodat in de behandeling ook alle delen van de tekst aan de orde kunnen komen. Meestal werd in Saldenus' dagen de stof verdeeld in twee punten. Hij vindt dat goed, maar laat het afhangen van de tekst. Die maakt wellicht een verdeling in drie of vier punten noodzakelijk. De orde van de tekst hoeft in de behandeling niet slaafs te worden gevolgd. Het goede begrip maakt het soms nodig dat eerst een uitdrukking vanuit het midden van de tekst wordt uitgelegd.

Niet alleen de woorden moeten worden behandeld, ook de zaken. Een voorbeeld daarvan is het geloof. Als dit in de tekst aan de orde is, moet worden uitgelegd wat het geloof is in wezen en werkzaamheden, alsook Wie het geloof werkt en in stand houdt en hoe het in de praktijk functioneert. De uitleg moet worden afgesloten met een parafrase van de tekst. Daarmee wordt het begrip van de luisteraar getoetst en kan zo worden overgegaan naar de toepassing.

De toepassing valt bij Saldenus in twee delen uiteen: de leringen en de gebruiken. De leringen vloeien als vanzelf uit de tekst voort. Zij zijn algemeen van karakter. De toepassingen spreken vanuit de leringen tot het hart van de hoorder en zijn dus meer persoonlijk.

De leringen zijn volgens Saldenus tweërlei van aard: er is een theoretische lering die samenvat wat de leer is ten aanzien van het desbetreffende punt. Er is ook een praktische lering. Deze vat samen wat op het desbetreffende punt onze handelwijze moet zijn. Van den End onderstreept dat Saldenus nauwelijks kon begrijpen dat het voor het voetlicht brengen van de leringen onder de orthodoxen partijvorming heeft teweeggebracht.³²⁶ In de Schrift zelf worden immers ook regelmatig uitdrukkingen gebruikt als ‘wij besluiten dan’. Belangrijk is de leringen zo rechtstreeks mogelijk te doen aansluiten bij de Schrift. Een preek mag menselijke redeneringen bevatten, als deze maar dienstbaar zijn aan het Schriftuurlijk getuigenis. De leringen winnen aan kracht als ze zo min mogelijk afhankelijk zijn van redeneringen. Saldenus’ terughoudendheid ten aanzien van het citeren van klassieken en het gebruik van voorbeelden staat in dit licht.

Uit de leringen vloeien gebruiken voort. Door deze nuttigheden expliciet te maken wint de preek aan praktische relevantie. Voor Saldenus ligt hier de kracht van de Engelse preekwijze. Perkins was een meester in het invoegen van de onderscheidingen. De keuze van Saldenus voor deze lijn is duidelijk. Hij wijst er nogmaals op dat de meer impliciete preekstijl wel knappe uitweidingen kan bevatten over een bepaald gedeelte uit de tekst, maar te weinig raakvlakken heeft met de praktische situatie waarin de hoorders zich bevinden. Om dit effect te optimaliseren doet de prediker er verstandig aan het aantal gebruiken vanuit één tekst te beperken tot de meest relevante. Anders zou de hoeveelheid gebruiken het zicht op de tekst juist bemoeilijken.

Saldenus onderscheidt de theoretische gebruiken in onderwijzende en

---

³²⁶ Van den End, *Guiljelmus Saldenus (1627-1694)*, 70.

weerleggende. Hij benadrukt hierbij dat de weerleggende gebruiken niet moeten worden aangegrepen om geschilpunten onder orthodoxen breed uit te meten. Zo worden de zaken niet binnen proporties gehouden.

Bij de praktische gebruiken noemt Saldenus concrete soorten van gebruiken. Allereerst gaat hij in op de berisping. Zonden moeten aan de orde worden gesteld en zondaars vermaand. Saldenus pleit daarbij voor terughoudendheid om te voorkomen dat – bijvoorbeeld hooggeplaatste – personen juist als gevolg van de openlijke berisping door het kerkvolk worden beroddeld en veracht.

Ook is er de aansporing of opwekking. Zo worden de hoorders opgewekt het gehoorde in praktijk te brengen. Opvallend is dat Saldenus hier wil verdisconteren dat sommige hoorders wedergeboren zijn en andere niet. Degenen die God niet dienen met een vernieuwd gemoed, moeten vanuit de Wet worden vermaand; degenen die de Heere vrezen, moeten vanuit de weldaden van het Evangelie worden bemoedigd en aangespoord. De dienaar moet duidelijk maken wie van de luisteraars hij op het oog heeft. Al zijn de hoorders mogelijk merendeels onbekeerd, toch moet de prediker de meeste aandacht geven aan de wedergeborenen. Te veel spreken vanuit de Wet maakt de onbekeerden niet begerig naar Gods heil en kan de kleingelovigen gemakkelijk ontmoedigen. Het spreken vanuit Gods weldaden tot de ware gelovigen opent het meeste perspectief.

Bij de onderwijzing moeten we denken aan de uitleg van wat een leerstelling als ‘de alwetendheid van God’ betekent in het persoonlijk leven. Saldenus ziet dit graag concreet en precies geformuleerd zodat de gemeente weet waar ze aan toe is. Wel is het belangrijk hierin te onderscheiden tussen hoofd- en bijzaken en dus ook niet te gedetailleerd te werk te gaan. Dat zou mensen in verwarring kunnen brengen of kunnen maken dat ze hun zaligheid op verkeerde wijze funderen.

Een belangrijke vorm van de praktische gebruiken is de vertroosting. Daarvoor wordt voorkomen dat zielen in hun nood zouden bezwijken. Biedt de tekst zelf onvoldoende materiaal, dan moet naar andere passende Bijbelgedeelten worden gezocht om dit aspect te versterken. Opvallend is dat Saldenus aanbeveelt hier ook stemgebruik en mimiek aan te passen aan de verdrietige situatie waarin de troost klinkt. De troost is intussen niet algemeen. De niet-wedergeborenen moeten niet traag worden of zich genade gaan inbeelden. Daarom moet de troost onderscheidend worden gebracht. Een andere reden hiervoor is dat gelovigen duisternis over zich halen als ze zich te spoedig en te gemakkelijk laten vertroosten. Het gaat erom of de gelovige in het Woord Christus heeft gevonden.

Tot slot is zelfonderzoek van belang, omdat daarin blijkt hoe de hoorder staat ten opzichte van de zaken die in de preek aan de orde komen. Hier pleit hij voor het gebruik van Bijbelse kenmerken. Deze moeten voorzichtig worden gebruikt en zoveel mogelijk worden ontleend aan de Bijbel zelf, en niet aan het brein van minder geoefende predikers. Zij hebben de neiging te veel kenmerken aan te dragen. Dat werkt verwarrend. Daarom moet de prediker duidelijk onderscheid maken tussen kenmerken die verbonden zijn aan de genade zelf of aan de uitwerking ervan. Ook is het belangrijk de toestand van de hoorder in ogenschouw te nemen. Of men rustig is of verward, heeft grote uitwerking op het nuttige gebruik van de kenmerken. In de prediking moet het zelfonderzoek zich ook richten op het onderscheid tussen kinderen, jongelingen, mannen of vaders in de genade. Deze moeten niet op dezelfde manier worden behandeld.

Saldenus waarschuwt tegen een te groot accent op de kenmerken. Dan kunnen de hoorders immers te veel van de kenmerken afhankelijk worden. Dat is niet de bedoeling; zij moeten verbonden worden aan de zaak waar de kenmerken op wijzen. Daar ligt dan ook het nut van de kenmerken. Mensen die het ware geloof missen, worden zo ontmaskerd. Die beproefd worden, ontvangen zo juist bevestiging van Gods genade door Zijn Woord. Wanneer de ziel dorstig is naar Gods ontferming, zullen de kenmerken met vrucht kunnen worden gebruikt. Ook benadrukt Saldenus dat de kenmerken in bescheidenheid moeten worden gebracht. Zoals de theoretische en apologetische theologie ten onder is gaan aan spitsvondigheden, zo zou dit door een te scholastische benadering ook bij de kenmerken kunnen gebeuren.

De prediker moet de preekstof eerst zelf ter harte nemen en biddend toeven naar de tijd dat hij de preek zal houden. Het woordelijk uitschrijven van de preek acht Saldenus niet raadzaam, behalve voor jonge predikers, want zij kunnen zodoende hun woordenschat vergroten. Saldenus wijst het aanhalen van wijsheidsliteratuur krachtig van de hand, zowel die van klassieke als die van scholastische snit. Ook moeten overbodige kwesties niet op de kansel worden gebracht. Die zouden de gewetens van de hoorders slechts bezwaren. Wat betreft taalgebruik, welsprekendheid en ondersteunende gebaren pleit Saldenus voor bescheidenheid. Wel moet de prediker gevoelvol spreken. Naarmate de toepassing vordert, mag hij dit meer ruimte geven dan in het begin van zijn preek. Zijn stemgebruik mag aan het einde van de preek – idealiter is dat ongeveer na een uur – zo zijn dat daaruit blijkt dat hij de overwinning heeft behaald.

/ Eigen plaats voor de homiletiek van Saldenus

Van den End noemt in zijn dissertatie Saldenus een dankbare leerling van Hoornbeeck. Hij noemt ook enkele verschillen tussen deze twee. Bij Hoornbeeck vallen de leringen onder de *explicatio* en alleen de *usus* onder de *applicatio*. Bij Saldenus vallen naast de gebruiken ook de leringen onder de *applicatio*. Het zelfonderzoek ontbreekt bij Hoornbeeck, terwijl het bij Saldenus juist veel aandacht ontvangt. De kenmerken en de daarbij behorende onderscheidingen keren bij Saldenus steeds weer terug. Typerend is dat de Wet vooral een functie heeft in het schuldig stellen van de onbekeerden en dat de weldaden van het Evangelie met onderscheid aan de ware gelovigen moeten worden gepreekt.

Van den End heeft de homiletiek van Saldenus vergeleken met die van Perkins. Daarbij valt op dat beiden nadruk leggen op het vooropgaan van de Wet en het volgen van het Evangelie. In de vergelijking die hij maakt met Teelinck valt op dat ook bij hem de nuttigheden uit de leringen voortkomen. Het zijn er steeds drie: bestraffing, vertroosting en vermaning.

Ook legt Van den End er de vinger bij dat in de uitgave van Saldenus in 1655 de onderscheiding Wet en Evangelie en bij de toepassing het gebruik van de zelfbeproeving nog geheel ontbreken. Het onderscheidende preken – door Van den End een Engelse invloed genoemd – is bij Saldenus in de loop van de tijd sterker ontwikkeld.

Kenmerken homiletiek G. Saldenus

- 1. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aansluiten bij de actuele situatie waarin gemeente en prediker zich bevinden? (algemeen-cultureel aspect)**
  - De tekstkeuze wordt afgestemd op de situatie van de gemeente en van de tijd.
- 2. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn? (persoonlijk-geestelijk aspect)**
  - Onder de ware gelovigen zijn (aan de hand van kenmerken) kinderen, jongelingen, mannen of vaders te onderscheiden.
  - Theorie en praktijk moeten hand in hand gaan. De uitleg van de Bijbel geeft aan de praktische zaken gezag.

- Juist door de gebruiken expliciet te maken, vindt de prediker aansluiting bij de hoorders.
- Gebruiken zijn theoretisch dan wel praktisch van aard.
- Theoretische gebruiken zijn onderwijzend dan wel weerleggend.
- Praktische gebruiken zijn berispelend, aansporend, onderwijzend, vertroostend en zetten aan tot zelfonderzoek.
- vertroosting dienen onderscheidend te worden gebracht, om te voorkomen dat de niet-wedergeborenen zich de genade zouden inbeelden. Ook voor wedergeborenen is het belangrijk dat de troost werkelijk past in hun situatie; als zij deze zich te gemakkelijk toe-eigenen, brengen ze hun ziel in duisternis.
- Zelfonderzoek aan de hand van kenmerken is van belang. Dit ontdekt degenen die het ware geloof niet kennen en onderwijst de gelovigen.
- Om het zicht op de tekst helder te houden, moet het aantal nuttigheden beperkt worden tot de meest belangrijke.

3. Welke exegetisch-hermeneutische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- Heel de Schrift moet aan de orde komen, zowel het Oude als het Nieuwe Testament. Daarom geen perikopenstelsel hanteren.
- De tekst moet woordelijk en in zijn verband worden vertaald.
- Type van de stof en *scopus* van de tekst moeten worden duidelijk gemaakt.
- Niet alleen de woorden moeten uitgelegd worden, ook de zaken.

4. Welke (systematisch-)theologische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- Wie God niet dient, wordt vermaand vanuit de Wet; wie de Heere vreest, wordt met de weldaden van het Evangelie bemoedigd en aangespoord.
- De leringen in de preek worden uit de tekst afgeleid. Soms is daarvoor een redenering nodig. Laat die dan eenvoudig zijn en zoveel mogelijk met Bijbelwoorden worden gestaafd.
- De preek is Woordverkondiging. Daarom zal ook de catechismuspreek worden ingestoken aan de hand van een Bijbeltekst.
- De leringen zijn theoretisch dan wel praktisch van aard.

5. Welke concrete wenken worden er gegeven met betrekking tot de voorbereiding en vormgeving van de preek?

- Een preek is een heilige behandeling van Gods Woord door een duidelijke uitleg en een grondige toepassing.
- De prediker moet als zodanig in het ambt zijn gesteld. Dan kan hij spreken met (van God afgeleid) gezag.
- De prediker moet een man zijn en onbesproken van gedrag.
- De prediker is voldoende onderlegd in de theologie en de wijsbegeerte.
- De prediker zal steeds zijn eigen geweten nauw onderzoeken. Hij dient de preken in de eerste plaats tegen zichzelf te houden. Hij moet bid-dend toeleven naar het houden van de preek.
- De preek dient te worden opgebouwd volgens de orde inleiding, uitleg (*explicatio*) en toepassing (*applicatio*), waartoe zowel leringen als gebruiken worden gerekend).
- Vanwege de afwisseling en de expliciete aandacht voor de hoorder heeft de onderscheidende (Engelse) manier van preken de voorkeur boven de betogende preekwijze.
- De preek duurt ongeveer een uur.
- De verdeling van de stof zorgt ervoor dat alles in de tekst aan de orde komt. De volgorde hoeft niet die van de tekst te zijn. De uitlegkunde kan een andere volgorde doen prefereren.
- Om het begrip te toetsen, wordt de uitleg afgesloten met een parafraze van de tekst.
- Het citeren van wijsgeren wordt afgewezen.
- Bescheidenheid in taalgebruik, welsprekendheid en ondersteunende gebaren worden aanbevolen.
- De prediker dient gevoelvol te spreken, zeker als hij bij de nuttigheden spreekt over de troost. De mensen moeten aan mimiek en stemgebruik merken waar het om gaat.
- Het woordelijk uitschrijven van de preek is alleen raadzaam voor jonge predikers; om hun woordenschat te vergroten.

/ Vergelijkende analyse

Saldenus was gemeentepredikant. Zijn homiletiek wordt gekenmerkt door een hiermee verbonden praktische insteek. Dit blijkt niet alleen in zijn pastorale benadering van het zelfonderzoek, maar ook in zijn benadering van het

debat met de Coccejanen. Deze is praktisch als hij de aandacht vestigt op de afwisseling in de preek. Tegelijk is deze benadering theologisch als hij duidelijk maakt dat het leerelement van de preek helpt om te komen tot het verkondigen van de weldaden van Christus. De Engelse preekstijl stond bij de Coccejanen niet in gunstig daglicht. Hoornbeeck versterkte het exegetische element en benadrukte verder vooral de voetiaanse lijn; Saldenus gaat meer in op punten van kritiek. Hij laat zien dat door creatief gebruik van het leringen-principe de preek levendiger wordt en de aansluiting bij de praktische en geestelijke beleving van de hoorders wordt versterkt.

1. *Aansluiting bij de actuele situatie (algemeen-cultureel aspect)*

De tekstkeus moet worden afgestemd op de situatie van de hoorders (gemeente in de tijd). Daarmee zegt Saldenus niets nieuws. Wel kiest hij met dit oude uitgangspunt duidelijk positie in het debat over de preekstijl zoals dat in zijn dagen opgeld deed. Al wil hij zijn visie niet opleggen, het gaat hem aan het hart dat onder invloed van de Coccejanen een preekstijl in zwang is gekomen die de preek definieert als een uitlegkundig betoog. Deze stijl biedt wel ruimte voor exegetische verhandelingen. Maar de gemeente wordt minder aangesproken op haar geestelijk welzijn. Bovendien vindt de preek door het beschouwende karakter ervan minder aansluiting in de levenspraktijk van de hoorders.

Opmerkelijk is dat Saldenus juist in deze constellatie terugrijpt op het door Perkins beschreven model van de *plain style of preaching* dat gekenmerkt wordt door de homiletische drieslag. Hij beargumenteert dit met het oog op het actualiteitsgehalte. Het afwisselende karakter van de preekmethode van de homiletische drieslag komt de verstaanbaarheid ten goede, omdat daarin expliciet aansluiting wordt gezocht bij de situatie waarin de hoorder zich bevindt. Volgens Saldenus bewijst de homiletische drieslag zijn kracht ook ten aanzien van het geestelijk gehalte van de preek. De leringen bieden niet alleen aanknopingspunten voor de praktijk, ze verankeren ook de nuttigheden van de tekst in de breedte van de Schrift. Zo wordt op een Bijbels verantwoorde manier steeds het heil verkondigd, waarvan de weldaden van Christus als middelpunt kunnen worden aangemerkt. Saldenus toont zich hier een bekwaam theoloog in de lijn van Perkins. Hij onderscheidt zich door goed in te gaan op de discussies van zijn tijd en tevens de reeds bestaande homiletische uitgangspunten opnieuw te doordenken en uit te werken.

2. *Aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn (persoonlijk-geestelijk aspect)*

Bij de gebruiken zien we de vijf *genera* terug. Kenmerkend voor (de latere) Saldenus is dat in lijn daarmee sterke nadruk valt op het onderscheidend preken. Hij maakt dit ook bij het punt van de *genera* concreet. Zo beschouwt hij de troost als niet algemeen. Hoorders die niet wedergeboren zijn, kunnen lui worden of zich de genade gaan inbeelden. Kleingelovigen kunnen een duisternis over hun ziel halen als zij zich te spoedig en te gemakkelijk laten vertroosten.

Wat betreft het hanteren van de *genera* sluit Saldenus aan bij de traditie. Dit accent op het onderscheidend preken is ook niet nieuw; we vinden het al bij de eerste gereformeerde homileet: Hyperius. Wel zet Saldenus hierin een volgende stap als hij homiletisch beargumenteert hoe dit onderscheidende element gestalte moet krijgen. Zo krijgen bevindelijke argumenten een plaats in de homiletiek. Duidelijk wordt dit zichtbaar in de ruime en instructieve aandacht die Saldenus in zijn homiletiek geeft aan de kenmerken van het geloof. Hij is hierin uitgebreider dan zijn leermeester Hoornbeeck. Wie kenmerken noemt, impliceert het belang van zelfonderzoek. Anders dan Hoornbeeck maakt Saldenus ook dit punt expliciet. Weliswaar hanteert Saldenus hier een voorzichtige toon. Maar ook op deze plaats in zijn homiletisch handboek valt het bevindelijk gehalte op: wanneer de ziel dorstig is naar Gods ontferming, zullen de kenmerken met vrucht kunnen worden gebruikt.

Volgens Van den End is bij Saldenus de nadruk op het onderscheidend element en het zelfonderzoek in de loop der tijd versterkt. Hij baseert dat op vergelijking van de homiletiek uit 1677 met de korte homiletische schets die hij in 1655 verzorgde. Hoe is dit te verklaren? Feit is in elk geval dat Saldenus in 1655 nog jong was: 28 jaar. Bij het verschijnen van zijn homiletiek was het aantal jaren ambtelijke ervaring van 6 toegenomen naar 28. Daar komt bij dat de uitgave van 1655 alleen al vanwege het beknopte karakter minder ruimte bood voor nadere toelichting. Duidelijk is ook dat Saldenus hier verder invult en inhoudelijker argumenteert dan Hoornbeeck. Hij gaat wel in op de coccejaanse argumenten, maar kiest bewust voor een sterke verbinding met de puriteinse lijn. Per saldo zet hij een stap in de richting van het innerlijke aspect van de preek en gebruikt hij daarbij een levendige preekstijl als argument. Hij wil tot het hart spreken om te voorkomen dat de preek over het hoofd heengaat.

3. *Exegetisch-hermeneutische uitgangspunten van de preek*

Bij Saldenus heeft de exegese een plaats. Zowel woorden als zaken moeten worden behandeld. Het verband tussen tekst en context is belangrijk. Net als Hoorn-

beek vindt hij dat de verklaring moet worden afgesloten met een parafraze. Maar de plaats die hiermee aan de exegese wordt gegeven, is niet vernieuwend. Saldenus is zich ervan bewust dat hij hiermee niet ingaat op de vernieuwende inzichten van predikanten, die in hun preekopbouw juist ruimte zoeken voor meer aandacht voor de exegese. Andere homileten laat hij vrij wanneer ze hier met het oog op de situatie van henzelf of van hun gemeente wel voor kiezen. Maar Saldenus meent dat het vasthouden aan de homiletische drieslag tot een afwisselender preektrant leidt die ook gemakkelijker aanknopingspunten biedt om aan te sluiten bij het hart van de hoorders. We zien hier dat Saldenus – in tegenstelling tot zijn docent Hoornbeek – dus wel het debat met de coccejaanse school aangaat, zij het op beknopte wijze. Eigenlijk wil hij het debat overstijgen en afdoen door zijn inzet toe te spitsen op klassiek-homiletische principes.

4. *Systematisch-theologische uitgangspunten ten aanzien van de preek*

Net als zijn leermeester Hoornbeek spreekt Saldenus bij het gedeelte van de leringen van *documenta*. Ook bij hem gaat het dan om axioma's. Hij duidt deze echter niet theologisch, maar algemeen (in de zin van 'Bijbels') dan wel praktisch. Op dit punt komt deze leerling van Hoornbeek voorzichtiger naar voren.

Volgens Van den End valt bij Hoornbeek de lering onder de explicatie, bij Saldenus onder de applicatie. Formuleringen hierover zijn inderdaad verschillend. Bij Brienen is dit een belangrijk item als het gaat over het afnemen van het Bijbelse gehalte van de homiletiek van de Nadere Reformatie. Het is echter de vraag of hieraan dergelijke consequenties mogen worden verbonden. Het is een punt van discussie geworden toen de Coccejanen het leerelement wilden laten vervallen; in de oorspronkelijke bronnen is het geen issue. Daarin gaat het bij de leringen om het diepere Schriftverstaan. Doorslaggevend is of men de homiletische drieslag wilde handhaven. Of het dan onder verklaring of onder toepassing werd gerekend, doet eigenlijk niet ter zake. De lering vormt immers bij beide het scharnier tussen de verklaring en de nuttigheden. Bij beide wordt deze opgebouwd door op kernzaken van de tekst Schrift met Schrift te vergelijken. Saldenus vindt de lering een volstrekt Bijbels principe. Om dit helder te houden moet de prediker in het weergeven van de leringen zo dicht mogelijk bij de Bijbel aansluiten. Hiermee laat hij niet de verklaring prevaleren boven de leer, maar laat hij zien dat de leringen voor hem een Bijbels-hermeneutische plaats en functie hebben.

In hoeverre is er sprake geweest van Engelse invloed, zoals Van den End stelt? Het model van de homiletische drieslag is beschreven door Perkins.

Zodoende is er dus in principe al sprake van Engelse invloed. Dit is precies het punt waarvan de Coccejanen zich distantieerden. De kritiek van de Coccejanen op de Voetianen heeft bij Saldenus een – in coccejaanse ogen – averechts effect gehad, omdat hij expliciet de Engelse methode bepleit.

Dat Saldenus zorgde voor versterking van het profiel blijkt ook in zijn onderstrepen van de functie van de Wet. Hij is sinds Teellinck de eerste die dat expliciet doet. Degenen die ontdekt zijn door de Wet, zullen verlangen naar een woord van genade. Prediking die onderscheidend is, doet ook geestelijke kracht. Ook hier verwijst hij naar Engelse schrijvers. Dat zij onderscheidend waren in hun toepassingen, waardeert Saldenus duidelijk positief. In de toepassing gaat het volgens hem om de weldaden van het Evangelie. Al met al zien we in zijn homiletiek een nadere profilering van praktisch-soteriologische aard. Wat dat betreft is het niet vreemd dat precies hij de eerste is na Teellinck die de functie van de Wet benadrukt. Ruim een halve eeuw later stond het homiletisch model ter discussie. Saldenus heeft het debat geanalyseerd en het model nader uitgewerkt. Daarvoor benutte hij accenten uit de puriteinse traditie die volgens hem van dienst zouden zijn.

5. Voorbereiding en vormgeving van de preek

De voordracht moet eenvoudig zijn; dienstbaar aan de inhoud. De inbreng van Saldenus op het punt van de vormgeving van de preek kenmerkt zich het meest door de plaats die hij aan de inleiding wil geven. Deze moet er zijn, en daarin moet niet iets van de tekst, maar iets ter inleiding op de tekst worden behandeld. De predikant dient de inleiding te schrijven als laatste onderdeel van zijn preekvoorbereiding.

Verder valt op dat Saldenus de nadruk legt op het ambtelijke karakter van de prediking. Nieuwlichters en geestdrijvers wilden de preekstoel openstellen voor iedereen, ook voor vrouwen. Saldenus verzet zich daartegen. Hij voerde dit debat niet in het licht van emancipatie- of gelijkheidsdenken zoals dat sinds de 20^e eeuw in zwang is gekomen. Aan hem zal de moderne ontwikkeling zijn voorgekomen als een uiting van de tegenstelling tussen Reformatie enerzijds en wederdopers en geestdrijvers anderzijds. In het afwijzen van vrouwelijke predikers houdt hij vast aan een klassiek-Bijbelse lijn.

Ook voor het houden van preekoefeningen moet de ambtelijke lijn als uitgangspunt worden gehanteerd. Voorgangers in de gemeente moeten afgestudeerd zijn aan de universiteit en beroepbaar gesteld voor de kerk (preparatoir examen).

DAVID KNIBBE ÆTAT. A. LVI.
S. MINISTERIO FUNCTUS BERSINGERHORNE ANNOS IV.
PURMERENDÆ I. LUCDUNI XXVIII.

*Et amor illi tuus. Logalium, floque occusque.
Cui labue. habitas. Gratia. sine D. & S.
Vox genui Christo. scriptus. et. roce. mundros.
Magnum. et. ex. oculis. si. facit. alter. oris.
Fec. 1700.*

DAVID KNIBBE (1639-1701)

David Knibbe / (1639-1701)

KORTE LEVENSSCHETS

David Knibbe werd in 1639 geboren te Middelburg, waar zijn vader – oorspronkelijk afkomstig uit Vlaanderen – goudsmid was. Over zijn studie is niet veel bekend. Zijn naam komt voor in de registers van het Gymnasium te Middelburg. En in 1659 komen we Knibbe tegen als student in de presentielijsten van de Leidse Hogeschool. Zo heeft hij gestudeerd bij Coccejus (Bijbelse theologie, kerkgeschiedenis en kerkelijke oudheden), Hoornbeeck (exegese van het Oude Testament) en Heydanus (dogmatiek). Na zijn opleiding werd hij in 1663 predikant te Barsingerhorn. Na vier jaar vertrok hij naar Purmerend. In 1668 werd hij bevestigd tot predikant te Leiden. Zijn laatste preek hield Knibbe in de Leidse Marekerk over Romeinen 5:14. Dat was op de ochtend van 8 november 1701, waarna hij die avond overleed aan een beroerte.

In zijn Leidse periode heeft Knibbe naast het predikantschap behoorlijk werk gemaakt van zijn studie. Zo verdiepte hij zich getuige zijn publicaties op exegetisch, homiletisch en catechetisch terrein. Ook gaf hij in de pastorie privécolleges homiletiek aan studenten theologie. Zijn nagelaten homiletiek getuigt ervan dat hij dit grondig aanpakte. Voor zijn homiletiek is vooral de nadruk op de exegese kenmerkend. Knibbe volgt hierin met name de analytische methode. C. Graafland noemt Knibbe typisch voetiaans in zijn preekopbouw.³²⁷ Maar de nadruk op de exegese komt veeleer van Coccejus, Knibbes leermeester, die net als hij ook in Leiden had gewerkt. Kennelijk voelde Knib-

---

³²⁷ C. Graafland, 'Knibbe, David', in: D. Nauta e.a., *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel 4, Kampen 1998, 255.

be zich gedrongen zich op dit punt rekenschap te geven. Opmerkelijk is dat hij nooit als docent aan de Leidse universiteit verbonden is geweest. Verder dan de kandidatuur als regent voor dit Statencollege is het niet gekomen.

/ Kort onderwijs

Achter in de uitgave van zijn catechismusverklaring, die verscheen met een aanbeveling van de predikant Abraham Hellenbroek (1658-1731), heeft Knibbe ten behoeve van geïnteresseerde gemeenteleden een homiletiek opgenomen, onder de titel *Kort onderwijs*³²⁸. In deze homiletische inleiding verstaat Knibbe onder een preek ‘Een heylige reedenvoering / welke van een wettig Leeraar in Gods naam voor de Gemeente in ’t openbaar word gedaan; waar in hy het Woord van God Schriftmatig verklaard, en geestelijk op de siel toepast, tot Gods eer en stigting der Toehoorders.’³²⁹ Bij de omschrijving van het onderwerp noemt Knibbe onderscheiden soorten preekteksten en stelt hij dat een preek in drie delen bestaat: de dispositie (inleiding), de verklaring en de toepassing.

De inleiding begint met een tekst, voorbeeld of actueel voorval. De centrale gedachte hieruit wordt met Bijbelse voorbeelden versterkt. Tot slot wordt in de inleiding ‘sagtelijk en allengskens’ overgegaan tot de behandeling van de tekst. Knibbe spreekt dan ook van een propositie, wat hij beschouwt als een korte samenvatting of parafrase van de tekst. Het is volgens hem niet altijd nodig en mogelijk om deze weer te geven. Wel moet er altijd een verdeling van de preekstof zijn, en wel in twee tot vier punten.

In het tweede deel moeten zowel de woorden als de zaken van de tekst worden verklaard. Bij de verklaring van de woorden is exegetisch vakwerk nodig. Voor de verklaring van de zaken wijst Knibbe op het bijeenbrengen van gelijkkluidende spreekwijzen uit andere Schriftplaatsen, op het beschrijven van de zaak aan de hand van het verklaarde woord en op het onderscheidenlijk aanwijzen van waarin de zaak bestaat.

Onder toepassing verstaat Knibbe ‘een overtuigende toe-eygening van de verklaarde woorden / door verscheydene gebruyken, middelen, beweegree-

---

328 D. Knibbe, ‘Kort onderwijs om een predikatie met order te kunnen hooren, en in de huysgesinnen, of bysondere by-een-komsten te herhaalen’, in: D. Knibbe, *De Leere der Gereformeerde Kerk, Volgens de order van de Heydelbergse Katechismus*, Leiden 1727, 7.

329 Knibbe, ‘Kort onderwijs om een predikatie met order te kunnen hooren, en in de huysgesinnen, of bysondere by-een-komsten te herhaalen’, in: Knibbe, *De Leere der Gereformeerde Kerk, Volgens de order van de Heydelbergse Katechismus*, 7.

denen en vertroosting, op de siel en staat der Toehoorderen.’³³⁰ De toepassing kan leerstellig zijn of algemeen. Een leerstellige toepassing bestaat uit een uiteenzetting van de leer op de zaak die in de tekst aan de orde is en een bevestiging van deze leer met andere Bijbelteksten. Een algemene toepassing vertoont dezelfde opbouw, maar is korter, want dan moet er meer tijd overblijven voor de bijzondere gebruiken. De toepassing vindt plaats na de verklaring van de woorden en de zaken in de tekst. De strekking van de toepassing is naar gelang van de strekking van de tekst.

De gebruiken, die deel uitmaken van de toepassing, zijn volgens Knibbe – met verwijzing naar 2 Timotheüs 3:16,17 – vierderlei: tot onderwijs, bestraffing, vermaning en vertroosting. Voor elk type geeft Knibbe een uiteenzetting van de opbouw. Daarbij blijkt dat hij voorstander is van terughoudend gebruik van kenmerken van het ware geloof. Ze moeten niet worden gebruikt als de zaken duister zijn of de kentekenen te specifiek. De kentekenen moeten kenmerkend zijn voor alle gelovigen en noodzakelijk voor het verkrijgen van de zaligheid. Knibbe stelt daarom dat ze op een voorzichtige wijze moeten worden gebruikt.³³¹ In een toepassing kunnen ook middelen worden aangewezen die nodig zijn om iets te doen of te verkrijgen. Zo zijn er ook de beweegredenen: ‘sielroerende argumenten en reedeneer waar door de mens op een kragtige wijze wordt opgewekt om te zoeken of te betragten / die dingen / welke in de Text zijn voorgesteld.’³³² De preek moet worden besloten met een samenvatting, een krachtige en troostrijke Schriftplaats, een wens voor de gemeente of een dankzegging aan God.

De verhandeling, die geschreven is voor de kerkganger, besluit met enkele paragrafen die de kerkganger stimuleren en helpen de preken goed te volgen en daarna op een goede wijze tot zich te nemen.

/ Homiletiek

Knibbe heeft ook een uitgewerkte homiletiek nagelaten: *Manuductio ad oratoriam sacram*.³³³ In zijn voorrede geeft hij aan dat de publicatie daarvan samen-

---

330 Knibbe, ‘Kort onderwijs om een predikatie met order te kunnen hooren, en in de huysgesinnen, of bysondere by-een-komsten te herhaalen’, in: Knibbe, *De Leere der Gereformeerde Kerk, Volgens de order van de Heydelbergse Katechismus*, 14.

331 Deze stelling interpreteren we als volgt: volgens Knibbe moeten kenmerken in specifieke gevallen verduidelijken wat in het algemeen geldt.

332 Knibbe, ‘Kort onderwijs om een predikatie met order te kunnen hooren, en in de huysgesinnen, of bysondere by-een-komsten te herhaalen’, in: Knibbe, *De Leere der Gereformeerde Kerk, Volgens de order van de Heydelbergse Katechismus*, 20-21.

333 D. Knibbe, *Manuductio ad oratoriam sacram*, Lausanne 1682.

hangt met het privé-onderricht in de homiletiek, dat hij gegeven heeft aan studenten theologie die in zijn woonplaats Leiden aan de academie studeerden. Omdat er veel vraag naar was, heeft hij in 1675 zijn aantekeningen op schrift uitgegeven. Drie jaar later vermeldt hij in zijn ‘Woord vooraf’ van *De Leere der genade Gods in Christo Jesu*³³⁴ dat deze handleiding, die hij eerst voor zichzelf had opgesteld, niet alleen op ernstig verzoek van ‘eenige deftige jongelingen’ die zich op de predikdienst voorbereidden, is uitgegeven, maar ook dat deze ‘veelen behaagde’. De inhoud kan beschouwd worden als nadere uitwerking en onderbouwing van zijn *Kort onderwijs*.

In zijn voorwoord schetst Knibbe het algemene kader van de homiletiek. Daarbij kijkt hij zowel naar de pauselijke als naar de lutherse traditie. Hij noemt onder andere de namen van Erasmus, Keckermann, Hoornbeeck, Martinus, Scultetus, Perkins, Bucanus, Arnold de Lannoy (1590-1635) en Saldenus. Uit de index van voorbeeldschetsen, die in de uitgave van Lausanne 1682 na het voorwoord is afgedrukt, blijkt dat Knibbe preekteksten onderscheidde in tien categorieën, steeds genoemd naar het aspect waardoor de boodschap van de tekst gekenmerkt wordt: leiding, belofte, troost, verlangen, aanklacht, leerstelling, historie, over de Heere Jezus, over het lijden (van Jezus) en tot slot het aparte genre van de catechismuspreken. Dan volgt – in 25 punten – de behandeling van de stof, die we voor zover van belang voor ons onderzoek hierna hebben samengevat.

[1] Onder een preek verstaat Knibbe in zijn homiletiek een heilige handeling in een openbare dienst, voor de gemeente, waarin het Woord van God wordt verklaard en toegepast, tot eer van God en tot stichting en heil van de hoorders. De roeping tot de heilige dienst maakt het verschil uit tussen een preek en een optreden in het theater of in de politiek. Ten aanzien van de gemeente stelt Knibbe dat de preek moet passen bij het bevattingsvermogen en de situatie en ontwikkeling van de gemeente en dat de wijze van preken behoedzaam en ernstig dient te zijn. Bij de definitie van de preek noemt Knibbe ook de omstandigheden van plaats en tijd. De aandacht daarvoor moet niet onredelijk zijn of te lang. De preek bestaat uit een uiteenzetting van de punten, een verklarend en een toepassend gedeelte; het geheel dus eventueel voorafgegaan door een inleiding.

[3] Uitvoerig gaat Knibbe in op de zin van de Schrift en de *scopus* van de tekst

---

334 D. Knibbe, *De Leere der genade Gods in Christo Jesu*, Leiden 1677, Voorreden.

en hoe de prediker met deze zal omgaan. De preek moet zijn naar analogie van de tekst en ook naar analogie van het geloof. Hij verwijst daarbij niet alleen naar de symbolische geloofsartikelen, maar ook naar de Decaloog, de preken van Jezus en voor wat betreft het catechetisch onderwijs naar Romeinen 12:6. Om de verbinding te leggen tussen de analogie van de tekst en die van het geloof moet de analogie van de context in acht worden genomen. Knibbe benadrukt in dit alles de eenheid; meer dan één waarheid is er immers niet.

[4] Een inleiding is – met beroep op de kerkvaders en andere heilige en voor-
aanstaande predikers – niet absoluut en niet altijd noodzakelijk. Als een inleiding wordt gebruikt, dient deze gebaseerd te zijn op een tekst, een gevoel of een voorbeeld uit de Bijbel of verband houdende met de Bijbel. Dit wordt vanuit de Heilige Schrift ingekaderd en in een korte conclusie benut als een inleiding op de preek. Knibbe zet verschillende typen inleidingen uiteen. *Ab occasione temporis* is één van de soorten inleidingen, alhoewel Knibbe direct opmerkt dat deze weinig voorkomt. Feestelijkheden, zaken waarvoor gebeden moet worden, het werk of bepaalde tegenslagen kunnen er de aanleiding toe zijn. Dit staat dan in het licht van de vergankelijkheid van de mens en de eeuwigheid en trouw van God.

[7] De uitleg van de tekst betreft de woorden en de zaken die erin aan de orde zijn. Bij de uitleg van de woorden moet gebruik gemaakt worden van de grammatica en de retorica. Knibbe verzorgt hierbij een uitgebreide exegetische toelichting. De uitleg van de zaken richt zich op hetgeen als zodanig of in de vorm van argumenten door de tekst wordt aangereikt. Deze moeten vanuit het hoofdstuk expliciet worden gemaakt en uitgebreid. Daarbij moet niet het hele hoofdstuk worden behandeld, maar alleen voor zover het in verband staat met de te behandelen zaak.

[9] In de toepassing wordt de uitleg van de tekst krachtig en gevoelvol overgebracht tot nut van de hoorders. In de academie gaat het om de beschouwing van de tekst als zodanig, in de gemeente is de preek gericht op de toepassing op de hoorders. Knibbe verwijst naar 2 Timotheüs 3:16,17. In de toepassing zoekt de prediker aansluiting bij de *scopus* van de tekst. De toepassing dient gevoelvol te zijn (waarbij wordt verwezen naar 2 Tim. 4:2) en erop gericht de harten van de gemeenteleden te bewegen (met verwijzing naar 1 Kor. 2:4).

[10] De toepassing kan op verschillende manieren worden opgebouwd. Knibbe onderscheidt er drie:

- 1) aan de hand van algemene leerstellingen uit de tekst;
- 2) aan de hand van verschillende waarnemingen waar de tekst aanleiding toe geeft, of

3) aan de hand van algemene praktische gebruiken.

Knibbe merkt erbij op dat de zaken van de tekst hierbij leidend zijn, maar ook de verkondiging van Christus, waarheid en vroomheid en belangrijke richtlijnen als de analogie van geloof en tekst. De beste methode is daarom zich te richten op wat nodig is in de gemeente.

[11] De leringen of *documenta* beschouwt Knibbe als grondwaarheden, basale aspecten van de Bijbel: deze houden verband met het geloof of met de vroomheid. Zij moeten worden voortgebracht en vormgegeven in overeenstemming met de *scopus* van de tekst. De leringen zijn in de tekst besloten of worden uit meerdere teksten samengevoegd. In het laatste geval wordt gebruik gemaakt van parallelle teksten, redelijke argumentatie op basis van Bijbelteksten of door deze als voorbeeld te gebruiken.

[12] Onder de waarnemingen verstaat Knibbe leerstellingen die niet zozeer met de *scopus* van de preektekst samenhangen, maar ingegeven worden wanneer men de stof in de tekst op zichzelf beschouwt. Hij verbindt de waarnemingen met name aan historische teksten en wijdlopende teksten als de Psalmen. Knibbe zet uiteen hoe ook hier de fundering in de Schrift moet plaatsvinden.

[13] De toepassing wordt in het algemeen vormgegeven door de stof over te brengen in praktische gebruiken. Hierbij moet de stof worden uitgebreid van de these naar de hypothese of van de hypothese naar de these. Met deze begrippen, waarmee Knibbe laat zien gebruik te maken van de klassieke retorica, bedoelt hij dat de zaak die in het algemeen in de tekst ligt verklaard, in de toepassing op bijzondere gevallen wordt toegespitst. Een zaak die in een tekst voor een bijzonder geval duidelijk is, zal in de toepassing algemeen moeten worden gemaakt. Dat hier uitbreiding nodig is, laat zich verstaan: de argumentatie hiervoor moet aan de Schrift worden ontleend. Knibbe vindt het belangrijk dat voor de gemeente transparant is hoe de prediker vanuit de tekst tot zijn toepassingen komt. Uitvoerig gaat hij erop in hoe dit in uiteenlopende gevallen kan worden gerealiseerd. Hij wijdt een aparte paragraaf aan de methode van het overbrengen van een specifieke toepassing uit de leer in een algemene toepassing en andersom.

[15] De *usus* is dat deel van de preek waarin de algemene toepassing aan het persoonlijk geweten wordt gelegd. Voor de verschillende typen gebruiken verwijst Knibbe opnieuw naar 2 Timotheüs 3:16, nu aangevuld met Romeinen 15:4. Zo komt hij tot twee categorieën: in de theoretische categorie vallen de onderwijzende en de weerleggende gebruiken; in de praktische categorie de bestraffende, waarschuwende en vertroostende nuttigheid. Knibbe geeft de

praktische wenk dat een *usus* kan worden opgebouwd vanuit de tekst of de leer bij wijze van consequentie, vergelijking of tegenstelling. Ook vermeldt hij dat de *usus* gericht is op de gemeente, op zodanige manier dat de tekst op passende wijze wordt overgedragen aan de mensen in die tijd, op die plaats en in die omstandigheden. Dat is belangrijk, want boeren, soldaten, burgers en hovelingen hebben elk hun eigen zonden. De toepassing moet gevoelvol zijn. Knibbe beveelt aan daarbij Bijbelteksten te gebruiken. En ook in de overdracht moet de prediker zich tot het uiterste inspannen om de boodschap aan het hart te leggen. De prediker blijft echter bescheiden, zodat hij niet lijkt op een acteur.

[16] De onderwijzende *usus* valt op doordat hij inhoudelijk dicht bij de leringen ligt. Maar Knibbe maakt het onderscheid duidelijk met een voorbeeld. Bij de lering van Jezus' Borglijden hoort de *usus* van het zien op Hem. Daarbij zal de prediker ingaan op het hebben van vele zonden, en op het aanspraak kunnen maken op de gerechtigheid van God en op de moeilijkheid van het zalig worden; dat kan immers alleen door het bloed van Christus. Op deze wijze is er met betrekking tot Jezus' Borglijden dus verschil tussen de lering en de onderwijzende *usus*.

[17] Bij de *usus* van de weerlegging gaat het om oude dwalingen. Bij het aan de orde stellen van verschillen in interpretatie en exegese van orthodoxe predikers moet men voorzichtig zijn; de vrede in de gemeente mag niet op het spel worden gezet. Actuele dwalingen die de kerk zeer bedreigen, dienen wel aan de orde te komen. Knibbe noemt de dwalingen van het pausdom, het socinianisme, het anabaptisme en het remonstrantisme.

[18] Bij de *usus* van de berisping gaat het om zonden tegen de tekst of tegen de leer. Alle zonden moeten worden berispt, de grote en de kleine. Maar niet altijd. Dat is afhankelijk van de tekst en de leringen die eruit voortvloeien. Ook moet goed worden afgewogen wie de berisping doet. Kandidaten tot de heilige dienst kunnen zich er beter van onthouden. Zij hebben daarvoor onvoldoende autoriteit. Het is ook niet stichtelijk de zonden breed uit te meten. De berisping moet onderscheidend plaats vinden (met verwijzing naar 1 Tim. 5:1,2). Knibbe is er beducht voor dat de berisping van publieke personen uit politiek of kerk gezagsondermijnd zal werken. Knibbe noemt ook enkele zonden: lastering van Gods Naam, schending van de sabbat, bijgeloof, dronkenschap en overspel, maar waarschuwt opnieuw deze alleen te berispen als de tekst er aanleiding toe geeft.

[19] De *usus* van de waarschuwing houdt in dat men tot het goede moet worden aangemoedigd en van het kwaad moet worden afgemaand. Bij de waar-

schuwingen pleit Knibbe ervoor onderscheid te maken tussen hoofd- en bijzaken. Deze *usus* kan allerlei personen van onderscheiden stand en achtergrond betreffen, maar daarbij is voorzichtigheid geboden. Dat geldt ook de manier waarop deze *usus* wordt gepreekt. Eigen gevoelens, natuurlijke of tijdbetrokken argumenten of zaken die vanuit de tekst zijn verklaard, kunnen daarin een plaats hebben. De argumenten die hiervoor worden ingezet, kunnen verschillen van karakter. Tijdsomstandigheden kunnen er ook zeker een rol in spelen.

[20] De *usus* van de troost is wanneer een ziel die lichamelijk of geestelijk in beproeving verkeert, wordt bevestigd. Deze troostende bevestiging houdt in dat de ziel tot het tegengestelde wordt vernieuwd en opgericht. Dit moet gebeuren door middel van de prediking en de toepassing van actuele weldaden en de beloften van het toekomstige leven. De vertroosting staat tegenover zonden, kwellingen en de dood. Knibbe werkt dit met diverse onderscheidingen en voorbeelden uit.

[21] De preek moet eindigen met een epiloog of conclusie. Deze kan worden vormgegeven door middel van de herhaling van hoofdzaken van de tekst, door middel van een belofte, een wens of de lofverheffing van God.

[25] Knibbe besluit zijn homiletiek met een uiteenzetting van de *actio*: hoe de prediker de preek daadwerkelijk houdt. Zonder deze uiteindelijke vorm is de preek als een dood lichaam. Deze vorm is belangrijk, omdat daardoor in de hoorders de bewegingen en gevoelens worden opgewekt. Om tot deze vorm te komen acht Knibbe de pre-meditatie het voornaamste. Alle andere handelingen en voorbereidingen moeten hieruit voortkomen. Als goede pre-meditatie ontbreekt, staat de preek als het ware buiten de tijd en komt ze alle inspanningen ten spijt niet goed over. Ook een pure, eenvoudige en ongekunstelde voordracht is van belang. Vreemde en moeilijke woorden en uitdrukkingen moeten worden vermeden. De woorden en zinnen moeten correct worden geciteerd uit een inheemse Bijbelvertaling. De duur van de preek moet niet te kort of te lang zijn. Het gaat om een preek met toepassing naar het bevattingvermogen van de hoorders. De lengte moet zo zijn dat 'de hoorders optimaal worden onderricht, maximaal gesticht en hogelijk tot Godsvreze opgewekt'.³³⁵ De stijl moet ernstig en waardig zijn. Zowel monotoon als zangerig stemgebruik moeten vermeden worden. De voordracht moet in het begin van de preek rustig zijn, in het midden geleidelijk aan sterker en warmer worden en

---

335 Knibbe, *Manuductio ad oratoriam sacram*, 165.

aan het eind zeer intensief en snel zijn. De gesticulatie betreft volgens Knibbe het hele lichaam. Ze moet eenvoudig en gepast zijn.

Kenmerken homiletiek D. Knibbe

1. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aansluiten bij de actuele situatie waarin gemeente en prediker zich bevinden? (algemeen-cultureel aspect)

- De actualiteit kan een (prominente) plaats krijgen in de inleiding van de preek.
- De *usus* is gericht op de gemeente, op zodanige manier dat de tekst op passende wijze wordt overgedragen aan de mensen in die tijd, op die plaats en in die omstandigheden.
- De preek moet passen bij het bevattingsvermogen, de situatie en de ontwikkeling van de gemeente.
- Tegen actuele zonden moet worden gewaarschuwd. Maar alleen wanneer de preektekst er aanleiding toe geeft en altijd met wijze terughoudendheid.
- In het gebruik van de waarschuwing wordt tijdbetrokkenheid vormgegeven.

2. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn? (persoonlijk-geestelijk aspect)

- De gebruiken zijn vierdelig: tot onderwijs, bestraffing, vermaning en vertroosting (2 Tim. 3:16,17).
- Het gebruik van kentekenen moet voorzichtig worden gedaan: niet als de aanleiding in de tekst te summier is of de kentekenen te specifiek.
- De toepassing is gericht op het geweten van de hoorder. Ze moet gevoelvol zijn om de harten van de hoorders te bewegen.
- Toepassingen zijn er in twee categorieën: theoretische gebruiken (onderwijzende en weerleggende); en praktische gebruiken (bestrafend, waarschuwend en vertroostend).

3. Welke exegetisch-hermeneutische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- De preektekst wordt ingedeeld in één van negen categorieën, steeds

genoemd naar het aspect waardoor de boodschap van de tekst gekenmerkt wordt: leiding, belofte, troost, verlangen, aanklacht, leerstelling, historie, over de Heere Jezus, over het lijden (van Jezus).

- De preek moet zijn naar analogie van de tekst. De analogie van de context is belangrijk om de verbinding te leggen met de analogie van het geloof.

4. Welke (systematisch-)theologische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- De preek moet (ook) zijn naar analogie van het geloof. Knibbe verwijst daarbij naar de symbolische geloofsartikelen, de Decaloog en de preken van Jezus.
- De tekst wordt niet alleen woordelijk, maar ook zakelijk verklaard. Bij het laatste aspect komen de bredere verbanden in de Schrift aan de orde.
- De leringen komen rechtstreeks op uit de tekst of worden samengevoegd vanuit teksten die er verband mee houden. Met het laatste zijn de waarnemingen te vergelijken, al is de relatie tot de tekst dan minder omlijnd.
- Gebruiken kunnen ook zonder leringen of waarnemingen worden aangewend; maar dan zijn ze algemeen (dan is hun verankering in de Schrift legitiem).
- Dwalingen moeten aan de orde komen om ertegen te waarschuwen. Actuele dwalingen hebben daarbij voorrang. Terughoudendheid is geboden bij het aan de orde stellen van verschillen in interpretatie van orthodoxe predikers, de vrede in de gemeente mag niet op het spel worden gezet.

5. Welke concrete wenken worden er gegeven met betrekking tot de voorbereiding en vormgeving van de preek?

- Het is een mogelijkheid de preek te beginnen met een inleiding. Deze is naar aanleiding van een Bijbeltekst of voorbeeld.
- De tekst wordt samengevat (geparafraseerd) en verklaard.
- Bij de uitleg wordt gebruikgemaakt van retorica en grammatica.
- De toepassing wordt opgebouwd uit leringen, waarnemingen of algemene gebruiken.
- De toepassing wordt gedaan als de tekst zakelijk is verklaard.
- De preek wordt besloten met een samenvatting, een krachtige en troostrijke Schriftplaats, een wens voor de gemeente of een dankzegging aan God.
- Voor de prediker is pre-meditatie van onmisbaar belang.

- De voordracht dient puur en ongeunsteld te zijn, de gesticulatie eenvoudig en gepast, de stijl ernstig en waardig.
- De duur van de preek moet niet te kort of te lang zijn; gericht op het bevattingsvermogen van de hoorders.
- Monotoon zowel als zangerig stemgebruik moet vermeden worden.
- De ernst in de voordracht moet toenemen naarmate men komt bij de toepassing.

/ Vergelijkende analyse

Knibbe probeerde uit andere homiletieken dingen over te nemen en te verwerken in zijn eigen constructie. Denk aan het noemen van de geloofskenners in navolging van Hoornbeek, de nadruk op exegese zoals Coccejus, en de benamingen *documenta* (Hoornbeek) en *amplificatio* (Hyperius). Zo wilde Knibbe een middenpositie innemen. Als particulier docent zal hij zeker zijn invloed hebben gehad. Al geeft zijn homiletiek blijk van origineel en conceptueel denkwerk, toch doet ze theoretisch aan en is ze niet baanbrekend te noemen.

1. Aansluiting bij de actuele situatie (algemeen-cultureel aspect)

Knibbe benadrukte in zijn homiletiek dat de preekvoorbereiding allerlei keuzemomenten met zich meebrengt. Hij brengt deze in kaart en geeft een uitgebreide en gedetailleerde beschrijving van de mogelijke casussen. Zijn uitgangspunt is steeds dat recht wordt gedaan aan de tekst. Maar binnen dat kader moet de prediker situaties van tijd en omstandigheden van de gemeente verdisconten in zijn preek. Uit Knibbes definitie van de preek blijkt dat hij deze afstemming op de situatie van wezenlijk belang acht. Hij verdisconteert dit ook in zijn homiletiek bij de vormgeving van de inleiding. De prediker kan dan een actuele situatie nemen en vandaaruit de aansluiting maken naar de preektekst.

2. Aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn (persoonlijk-geestelijk aspect)

Uit de korte homiletische schets van Knibbe weten we dat hij een voorstander was van terughoudend gebruik van kenmerken van het ware geloof. Ze moeten niet worden gebruikt als de zaken duister zijn of de kentekenen te specifiek. De kentekenen moeten kenmerkend zijn voor alle gelovigen en noodzakelijk voor het verkrijgen van de zaligheid. Hoornbeek was de eerste van de onderzochte homileten die de kenmerken van het geloof expliciet een plaats gaf in zijn homiletiek. Knibbe begeeft zich wat dit betreft dus in zijn

spoor. Daarbij valt op dat Knibbe zijn terughoudendheid uitdrukt in duidelijke randvoorwaarden. Het moet bij de kenmerken gaan om wat wezenlijk is voor het geloof. Dat punt is duidelijk. Maar het is voor het eerst dat er op deze manier een grens aan het onderscheidende element wordt gesteld. Kennelijk heeft Knibbe willen behoeden voor uitwassen waarin door het onderscheiden het zicht op wat wezenlijk is voor iedere gelovige uit het oog wordt verloren. Dit punt past bij het gematigde profiel dat Knibbe steeds kenmerkt.

Ten aanzien van de toepassing hanteert Knibbe het door Hyperius geïntroduceerde model van de *genera*. Hij onderscheidt deze in theoretische en praktische nuttigheden. Ook het bewegen van het gemoed heeft bij Knibbe een plaats. Opmerkelijk is dat hij daarbij een tekstverwijzing doet: ‘En mijn rede, en mijn prediking was niet in bewegelijke woorden der menselijke wijsheid, maar in betoning des geestes en der kracht’ (1 Kor. 2:4).

3. *Exegetisch-hermeneutische uitgangspunten van de preek*

Knibbe is als homileet een opmerkelijke figuur. Hij woonde en werkte in Leiden. Hij was er predikant en heeft nooit een functie aan de academie bekleed. Wel gaf hij privécolleges homiletiek. Dit alles is van belang, omdat Leiden de plaats was waar Coccejus doceerde en zijn invloed daar het grootst was. Knibbe was zelf leerling van hem. Hij heeft een aanvullende bijdrage willen leveren.

Coccejus legde in zijn theologie grote nadruk op de woordelijke verklaring van de Schrift. Welke positie neemt Knibbe in? Gezien de plaats die hij exegeese geeft in de preekvoorbereiding, is de uitleg voor hem belangrijk. Op dit punt heeft hij de exegetische oriëntatie van Coccejus duidelijk verwerkt. Hij reikt een uitgebreid model aan om exegeese in de preek een verantwoorde plaats te geven. De wijze waarop hij teksten typeert en onderscheidt, is zeer gedetailleerd en doet haast scholastisch aan. Maar ook inhoudelijk geeft hij zich rekenschap. Met het oog op de tekstverklaring benadrukt Knibbe het belang van de analogie van de tekst en van de analogie van het geloof. Voor de verbinding tussen beide acht hij de analogie van de context de sleutel. Hij heeft dit vormgegeven in een concept waarin hij aan de hand van de *scopus* van de tekst de preektekst categoriseert met het oog op de toekomst. Zo probeerde Knibbe tevens een verbinding te creëren tussen de voetiaanse lijn waarvan de prediking als te leerstellig werd beschouwd en de coccejaanse lijn waarin de prediking meer werd opgebouwd vanuit een exegetisch primaat. Maar in dit alles kiest Knibbe toch de klassieke voetiaanse structuur. De preek is bij hem toepassingsgericht en hij handhaaft de homiletische drieslag.

4. Systematisch-theologische uitgangspunten ten aanzien van de preek

Knibbe geeft de lering niet een aparte plaats. Hij rekent haar tot de toepassing. De woorden moeten exegetisch worden verklaard, de zaken systematisch. In navolging van Hoornbeeck noemt Knibbe de leringen *documenta*. Ze moeten worden afgeleid uit de tekst of worden samengesteld uit meerdere teksten. In navolging van Martinus gebruikt Knibbe ook het begrip ‘waarnemingen’. Hij gebruikt dat voor die situaties waarin de leringen niet expliciet in de tekst worden genoemd, maar wel impliciet aanwezig zijn. Knibbe wijst dan op historische of poëtische stoffen. Ook hier blijkt dat Knibbe sterk opkomt uit de verklaring van de tekst. Zo kleurt hij de homiletische drieslag in.

Zijn zorgvuldige manier van definiëren en onderscheiden zien we ook bij zijn gebruik van het begrip ‘uitbreiding’. Ook hier volgt hij Hoornbeeck, bij wie we het door Hyperius gebruikte begrip *amplificatio* terugzagen. Knibbe weet dit begrip een specifieke plaats te geven in het overbrengen van de nuttigheden in de tekst op de hoorders. Als de nuttigheid specifiek is, moet deze worden verbreed naar meerdere situaties. Daarvoor is dus uitbreiding nodig; de benodigde argumentatie moet aan de Schrift worden ontleend.

5. Voorbereiding en vormgeving van de preek

In zijn aanvankelijk gepubliceerde korte homiletische schets stelt Knibbe dat een preek altijd moet beginnen met een inleiding. In zijn later verschenen homiletiek is hij daarin minder stellig. Wel geeft hij enkele opties van hoe een inleiding kan worden vormgegeven.

De voor Knibbe kenmerkende zorgvuldige manier van definiëren en onderscheiden, zien we ook terug bij hoe hij het begrip *usus* gebruikt. De *usus* is bij hem dat gedeelte van de toepassing waarin deze praktisch wordt overgebracht op de hoorder. Hij ziet het dus zo dat de *usus* aan de orde komt, nadat eerst (in het algemeen) is duidelijk gemaakt en zo nodig beargumenteerd welke toepassingen aan de hand van de tekst moeten worden gemaakt.

In de uiteindelijke vormgeving van de preek komt de voorbereiding tot leven. De preekschets bestaat zo bezien uit dode letters; eerst het houden van de preek is levende bediening. Zo begrijpen we ook dat Knibbe grote nadruk legt op het belang van de pre-meditatie. Van levende verkondiging kan alleen sprake zijn als de dienaar eerst zelf de boodschap van de tekst heeft geëigend voor zijn persoonlijk geloofsleven. We zien hier een piëtistisch element terugkeren dat al door Teellinck is ingebracht.

HERVORMDE KERK NIEUWENDAM 1742

Everhardus van der Hooght / (1642-1716)

KORTE LEVENSSCHETS

Everhardus van der Hooght kwam uit Utrecht, waar hij in 1642 het levenslicht zag. In zijn kinderjaren werd de prediking van Teellinck het middel tot een ommekeer in zijn persoonlijk leven. Later ontwikkelde hij liefde voor de prediking van Van Lodensteyn, die hij beluisterde nadat Teellinck in 1660 uit de stad verbannen werd. In zijn jeugd studeerde hij theologie in zijn geboortestad. In theologisch opzicht is hij altijd leerling van Voetius gebleven.

In 1669 werd Van der Hooght predikant te Knollendam, welke plaats hij in 1680 verwisselde voor Nieuwendam. Hij was een tijdbetrokken predikant. Dat blijkt uit de manier waarop hij stelling nam in de discussie die Balthasar Bekker (1634-1698) ontketende. Hij nam het op voor de oude gereformeerde visie op leer en leven; in zijn polemieken nam hij, evenals zijn leermeester Voetius, stelling tegen de cartesiaanse inzichten van Bekker. Hij legde zich toe op de studie van de Bijbelse talen. Meerdere publicaties daarover deed hij het licht zien. In 1716 overleed Van der Hooght te Nieuwendam.

/ **Ordre van een Wel-gestelde Predikatie**

In 1689 heeft Van der Hooght zijn kleine homiletiek *Ordre van een Wel-gestelde Predikatie*³³⁶ opgesteld ‘om de Predikatien beter te verstaan, t’ onthouden en te

---

³³⁶ Van der Hooght, *Korte Aan-merkingen over De Ordre van een Wel-gestelde Predikatie*.

vertellen', zo vermeldt het titelblad. Op de keerzijde hiervan is een citaat afgedrukt van Hoornbeeck, waarin deze zegt in zijn homiletiek niet een bindend voorschrift te geven, wel een methode om naar de behoefte van de gemeente onderscheidend te preken. Daaronder volgt een citaat van Amesius waarin hij het belang van de orde in de preek benadrukt; anders beklijft de preek niet bij de hoorders.

In zijn voorrede vermeldt Van der Hooght de aanleiding tot het ontstaan van dit geschrift. In zijn eerste (gecombineerde) gemeente Knollendam en Marken had hij niet alleen veel goede gesprekken over de belangrijkste zaken van het geloof, maar ook over de 'deelen in een wel-gestelde predicatie'.³³⁷ Hij noemt de namen van een aantal broeders van de gemeente, die de indrukken met hem deelden die zij hadden opgedaan bij diverse preken die zij als varengasten beluisterden tijdens hun rondreizen in Friesland, Groningen of Overijssel. Dit tekent de praktische insteek die Van der Hooght hierin dreef. Tussen 16 en 23 januari 1680 heeft hij zijn gedachten op schrift gesteld en ze daarna ook onderwezen aan catechisanten en studenten die zich bij hem bekwaamden in de Bijbelse talen. Verder maakt Van der Hooght in zijn voorrede duidelijk dat hij zich wil begeven in de lijn van het homiletisch werk van onder andere Walaeus, Amesius, Hoornbeeck, Ludovicus Wolzogen (1663-1690), Melchior Leydecker (1642-1721), Saldenus en Knibbe.

／ Korte Aan-merkingen

Een wel-gestelde (goed opgebouwde) preek moet volgens Van der Hooght de volgende zaken bevatten:³³⁸

1. Een 'klaare / stof-rijke / na-drukkelijke en op den tijd ofte Toe-hoorder' goed passende tekst.
2. Een korte, duidelijke inleiding. Deze moet niet te ver gezocht zijn, maar moet de hoorders brengen bij de kern van de preek.³³⁹
3. Een 'saamenknooping' van de tekst met de voorgaande en volgende tekstwoorden.

---

³³⁷ Van der Hooght, *Korte Aan-merkingen over De Ordre van een Wel-gestelde Predikatie*, 3.

³³⁸ Van der Hooght, *Korte Aan-merkingen over De Ordre van een Wel-gestelde Predikatie*, 5,6.

³³⁹ In zijn voorwoord op Van Lodensteyns *Geestelijke opwekker* maakt Van der Hooght duidelijk dat Van Lodensteyn een korte inleiding voorstond. Van der Hooght gaat aan de hand van de desbetreffende prekenbundel uitgebreid op de materie in en verwijst daarbij naar zijn eigen *Predik-ordre* (E. van der Hooght, *Predik-ordre*, Amsterdam 1708). J. van Lodensteyn, *Geestelijke opwekker, voor het Onverloochende, Dode, en Geesteloose Christendom*, Amsterdam 1716, 65 e.v.

4. Een voorstel van de bedoeling van de tekst en de zaken die men zal behandelen.
5. Is er een ‘gantsch gewichtige / ofte ook teedere sake’ aan de orde, dan kan het dienstig zijn dat de prediker een ‘korte uytschietende Suchting’ bidt om Gods hulp.
6. De verdeling van de tekst in hoofd- en onderdelen.
7. De verklaring van de tekst.
8. Een kernachtige toepassing volgens de bedoeling van de tekst is:
  - a. Met uiteenzetting van leringen ‘na de gelegentheyd van de Text / Tijd / Plaats en Toe-hoorder’, volgens 2 Timotheüs 3:16.³⁴⁰
  - b. Zonder leringen, alleen door het overbrengen van de tekst tot nuttigheden of gebruiken. Dan verwijst Van der Hooght naast 2 Timotheüs 3:16 ook naar 2 Timotheüs 4:2.³⁴¹

Deze gebruiken hebben betrekking op de leer of op het leven. Gaat het over de leer, dan noemt Van der Hooght: onderrichting en wederlegging. Gaat het over het leven, dan noemt hij bestraffing, vermaning en vertroosting. Het kan voorkomen dat de vermaning aanleiding geeft om de kentekenen te behandelen waaruit blijkt of men deel heeft aan de vertroosting. Overwogen moet worden om dit dan toch onder de vertroostingen te doen.

9. Men sluit af met een samenvatting, een belofte of een wens om vervulling van wat geleerd is en met dankgebed.

Deze zaken werkt hij verder uit. Voor de tijdbetrokkenheid in de tekstkeus wordt verwezen naar Spreuken 25:11.³⁴² Van der Hooght onderscheidt verschillende stoffen: praktische en historische. Ook noemt hij preken naar aanleiding van Jezus’ lijden en de catechismus. Deze stoffen moeten ook op onderscheiden wijze worden behandeld. In tijdpreken moet men niet te uitgebreid op de tekst ingaan, maar de plaag of zegen voor land of kerk aan de orde stellen tot dankbaarheid en boete bij de hoorders en opdat zij hun hoop op God zouden stellen. In de catechismuspreek wordt geen tekst behandeld, omdat er moeilijk een tekst te vinden is die op alle delen van de behandelde Zondagsafdeling past. Daarom behandelt men ‘niet soo seer de text / als wel de waarheden des Catechismi.’³⁴³

---

³⁴⁰ 2 Timotheüs 3:16: ‘Al de Schrift is van God ingegeven, en is nuttig tot lering, tot wederlegging, tot verbetering, tot onderwijzing, die in de rechtvaardigheid is.’

³⁴¹ 2 Timotheüs 4:2: ‘Predik het woord; houd aan tijdelijk, ontijdelijk; wederleg, bestraf, vermaan in alle lankmoedigheid en leer.’

³⁴² Spreuken 25:11: ‘Een rede, op zijn pas gesproken, is als gouden appelen in zilveren gebeelde schalen.’

³⁴³ Van der Hooght, *Korte Aan-merkingen over De Ordre van een Wel-gestelde Predikatie*, 8.

De tekst moet niet te kort zijn en niet te lang. Er moet tijd overblijven voor een ‘gevoelige Toe-passing’.

Van der Hooght vervolgt met het geven van een handreiking voor de exegete in vijf regels. De juiste betekenis van de woorden blijkt uit:

- 1) de grondtaal,
- 2) de voorgaande en volgende woorden,
- 3) vergelijking van de tekst met andere teksten,
- 4) de analogie van andere grondstukken van het geloof, en
- 5) uit de verklaring van ‘gesonde Gods-geleerden’.

Voor Van der Hooght staat de enkelvoudige schrijfszin buiten kijf. Daarom moet een figuurlijke tekst niet letterlijk worden verklaard en andersom. Soms heeft een tekst een dubbele zin: een letterlijke zin naar de woorden en een profetische zin naar de mening van de Heilige Geest. Als voorbeelden hierbij noemt Van der Hooght Hosea en Hooglied.

De klassieke predikers hebben volgens Van der Hooght zelden een inleiding gebruikt. Toch is hij er zelf voorstander van. Een goede inleiding is kort en *to the point*: de bedoeling is dat de hoorders rustig naar de kern van de tekst worden geleid. Als suggesties worden genoemd:

- 1) een samenvatting van de voorgaande woorden van de tekst;
- 2) een algemene verwoording van wat in de tekst bijzonder wordt geleerd, bijvoorbeeld een inleiding over Psalm 34:20 op een preek over de beproeving van Job;
- 3) zo kan ook in de inleiding een tegenstelling tot de tekst aan de orde worden gesteld;
- 4) zo ook een gelijkenis van de tekst, bijvoorbeeld het huwelijk tussen Ahasveros en Esther als inleiding op een preek over het geestelijke huwelijk tussen Christus en Zijn Bruidskerk;
- 5) op bijzondere dagen als nieuwjaarsdag kan de inleiding worden opgebouwd aan de hand van een tekst die op die tijd betrekking heeft.

De samenvatting van de voorgaande en volgende teksten is nodig, omdat daaruit het doel van de tekst naar voren komt. Daarin moet de prediker niet het hele hoofdstuk aan de orde stellen, maar zich beperken tot de verzen die rechtstreeks op de tekst betrekking hebben. Dit is per tekst en per hoofdstuk verschillend. In het Spreukenboek bijvoorbeeld is soms moeilijk verband tussen opeenvolgende teksten aan te wijzen.

Dan moet de hoofdinhoud, de bedoeling van de tekst kort worden samengevat. Dit is nodig om de hoorders tot luisteren te motiveren. Dit is ook het

moment waarop de prediker eventueel een kort gebed om hulp kan uitroepen tot God. Van der Hooght is echter van mening dat dit een uitzondering moet blijven: alleen in geval van zware tijden, een moeilijke tekst of een bijzonder voorval.

Het aantal punten dat wordt onderscheiden hangt af van de tekst. Van der Hooght houdt het daarbij op minimaal twee en maximaal vier. Een groter aantal delen komt de preek niet ten goede. De orde van de punten moet zijn de orde van de tekst; anders wordt de tekst meer verduisterd dan verklaard. Alles wat in de tekst aan de orde komt, moet in de punten zijn samengevat. De delen moeten ook van elkaar verschillen. Een deel mag ook niet gelijk zijn aan het geheel; de delen samen vormen het geheel. De hoofdgedachte moet zo worden gekozen, dat niet te veel deelgedachten noodzakelijk zijn. Dan doet Van der Hooght een oproep aan de predikers: ‘N.B. Die de onder-deelen van het tweede of derde Hooft-deel noemen / eer dat het eerste Hooft-deel geheel verklaart is / veroorzaken meer verwerring als gemak.’³⁴⁴

De verklaring heeft betrekking op de woorden zowel als de zaken die in de tekst begrepen zijn. Zoals hij in zijn inleidende paragraaf al heeft aangegeven, vindt Van der Hooght studie van de grondtaal belangrijk. Wel benadrukt hij dat niet alle woorden van de tekst moeten worden uitgeplozen, het gaat om die waarvan het verstaan van de tekst afhankelijk is. Het verklaren van de zaken is nodig om de inhoud van de tekst te verstaan. Maar theologische twisten moeten niet op de preekstoel worden gebracht. Bij onduidelijkheid moet de prediker kiezen wat het meeste sticht. Als een tekst een schijnbare tegenstrijdigheid bevat ten opzichte van andere teksten, moet de prediker deze schijn wegnemen. Op de preekstoel mogen ook geen zaken aan de orde komen waar de tekst geen duidelijke aanleiding toe geeft. De verklaring moet niet te lang zijn, maar lang genoeg voor een vast en genoegzaam fundament, ‘want men moet altijd eerst leren, eer men kan beweegen.’³⁴⁵ Uitweidingen zijn niet goed. Maar teksten die dienen tot verklaring en bevestiging moeten woord voor woord aan de orde komen en in hun kracht en gepastheid worden getoond. Heidense auteurs of argumenten kunnen dienen tot verklaring. Paulus heeft daarvan een voorbeeld nagelaten in Handelingen 17. Maar Van der Hooght vindt dat dit niet te vaak moet gebeuren. Want predikanten zijn, ten eerste, ‘van Christus voor christenen’ en, ten tweede, kan niet-christelijk

---

344 Van der Hooght, *Korte Aan-merkingen over De Ordre van een Wel-gestelde Predikatie*, 13.

345 Van der Hooght, *Korte Aan-merkingen over De Ordre van een Wel-gestelde Predikatie*, 16.

woord- en taalgebruik wel overtuigen, maar niets bewijzen. Heidens licht is geen licht zoals Gods Woord dat verspreidt. De preekstijl moet eenvoudig en Schriftuurlijk zijn. Van der Hooght waarschuwt voor het stilistisch nabootsen op de kansel van de academische les en het werelds toneel. Stem en bewegingen moeten ingetogen zijn. Het bewegen moet men sparen voor de toepassing. Aan het eind van de verklaring kan een korte samenvatting worden gegeven.

Volgens Van der Hooght is de applicatie de ziel van de preek. De gemeente moet worden verbeterd en versterkt. Daarom moet de prediker krachtig aandringen en toepassen overeenkomstig het doel van de tekst zoals deze is verklaard. Deze toepassing moet niet te kort zijn, maar ook niet zo lang dat de preek meer weg heeft van een traktaat. De toepassing kan verschillende vormen aannemen:

- 1) als een generale hoofd-leer;
- 2) als verscheiden opmerkingen uit elk deel van de preek samengevoegd;
- 3) zonder leringen enkel uit gebruiken die uit de tekst worden afgeleid.

Onder een lering verstaat Van der Hooght een vaststelling van een of ander punt dat het geloof raakt, dat betrekking heeft op leer of leven, en voortkomt uit de tekst. Als een tekst meerdere leringen bevat, moeten de belangrijkste met voorrang worden behandeld. De lering moet ook worden onderbouwd met enkele Schriftplaatsen en Bijbelse argumenten en voorzien van voorbeelden uit de Bijbel, de kerk- en (in beperkte mate) de algemene geschiedenis. Het karakter van de lering bepaalt ook de manier waarop deze wordt overgedragen; zo is het onderscheiden of een lering wijst op de plicht of op de aard van het geloof.

De lering kan uiteenvallen in meerdere kleine aanmerkingen. Dat gebeurt volgens Van der Hooght met name in lange en historische teksten. Reden daarvan is dat de lering in dat geval moeilijk onder één noemer te vatten is. Deze kleine aanmerkingen moeten op dezelfde wijze worden onderbouwd als de algemene hoofdlering. En ze moeten pas worden genoemd als de uitleg van de tekst op dat punt is afgerond. Anders passen de opmerkingen niet meer in het hoofddoel van de tekst.

Ook is het dus mogelijk zonder lering direct tot de nuttigheden over te gaan. In die gevallen zal de lering genoegzaam zijn verwerkt in de verklaring dan wel in de nuttigheden. Van der Hooght vindt het ook in die gevallen raad-

zaam om het woord ‘lering’ te noemen, want zo spreekt immers de apostel Paulus.³⁴⁶

De nuttigheden of gebruiken zijn dat deel van de preek waarin de tekst of de leer wordt toegepast op ieders geweten. Dit moet met aandrang gebeuren wat in de gesticulatie tot uitdrukking komt. De nuttigheden moeten voortkomen uit de tekst. Ook moeten ze passen bij tijd, plaats en toehoorder; anders zijn het geen nuttigheden. Naar analogie van 2 Timotheüs 3:16, 4:2 en Romeinen 15:4 rubriceert Van der Hooght de nuttigheden als volgt:

- 1) onderrichting;
- 2) wederlegging;
- 3) bestraffing;
- 4) vermaning;
- 5) vertroosting.

Van der Hooght gaat ervan uit dat in elke preek in de toepassing wel meerdere soorten van nuttigheden aan de orde zullen komen. Ook hier geldt dat de inkleuring daarvan bepaald wordt door de tekst. Het kan goed zijn om ook hier Bijbelteksten te citeren.

Van der Hooght gaat daarna in op de onderscheiden nuttigheden. Uit deze uiteenzetting maken we op dat volgens hem de onderrichting verschilt van de lering, omdat ze duidelijk maakt welke plicht er uit de lering vloeit. Zo bevat de vermaning het oordeel dat in de lering ligt opgesloten. Bij de wederlegging moeten ketterijen aan de kaak worden gesteld. Dat kan natuurlijk alleen gebeuren als dat ook aan de orde is. Ook is het meestal niet wijs om hierin niet-actuele zaken op te rakelen. Terloops merkt Van der Hooght op dat het onverstandig is om woorden van andere predikanten (die evenwel een goede leer voorstaan) op de kansel scherp en zwart af te tekenen. Dat scheidt meestal verwarring.

Bij de nuttigheid van de bestraffing komt aan de orde dat het bestrafte moet worden ‘vergroot’.³⁴⁷ Van der Hooght verstaat daaronder dat de volledige omvang en de gevolgen van de zonde aan de orde worden gesteld. Daar moet dan het verwijt op volgen en het verdoemen, namelijk dat op de zonde tijdelijke en eeuwige straffen zullen volgen. Tegenover de nog overblijvende zwakheden van Gods kinderen moet men zich wel anders opstellen dan tegenover de grove fouten van hardnekkige zondaars.

---

³⁴⁶ Hier wordt opnieuw verwezen naar 2 Timotheüs 3:16 en 2 Timotheüs 4:2.

³⁴⁷ Van der Hooght, *Korte Aan-merkingen over De Ordre van een Wel-gestelde Predikatie*, 26.

Als de vermaning aan de orde komt, gaat Van der Hooght toch niet zozeer in op het oordeel als wel op de plichten in. Daarbij noemt hij het feit dat sommige predikers hier kentekenen gebruiken, zodat de hoorders kunnen nagaan of ze in het doen van de plichten al enige vordering hebben gemaakt en ook of zij wel een oprecht christen zijn. Dit geven van kentekenen dient echter zorgvuldig te gebeuren en men moet hierin omzichtig te werk gaan ‘op dat men niemand bedroeve / die God wil vertroost hebben / ende op dat men niemand vertrooste / die God wil bedroeft hebben / ende alsoo niet eenigsins schuldig werde aan eens anders bloed en ziele’.³⁴⁸ Daarom moet dit onderdeel worden beperkt of worden veranderd in het aanwijzen van enkele plichten, zeker als de tekst tot dergelijke kentekenen geen aanleiding geeft. Over het algemeen moeten de kentekenen worden toegepast bij noodzakelijke zaken of als de tekst zelf deze aanwijst. En altijd moeten ze duidelijk, onfeilbaar zijn en weinig.

De vertroosting hebben betrekking op de zonde of de straffen daarover. De vertroosting moet opkomen uit de tekst, gericht zijn op bepaalde tijdelijke of geestelijke noden, nooit zijn met ontkenning van het kruis dat mensen dragen en ook nooit zijn voor onwaardige en God-loze personen. ‘En hierom moet men (als het soo in de ordre te passe komt) veeltijts seggen: Deese troost is alleen voor de geene, die lust hebben tot de volgende, ofte te vooren genoemde Plichten, etc.’³⁴⁹ Op dit punt kan naar enkele tekenen van het geestelijke leven worden verwezen.

Het besluit van de preek is een samenvatting waarin tevens het beloofde heil wordt verwoord, voorzien van de wens dat God de verkondiging daarvan in de praktijk zal zegenen, of een dank- en lofzegging van God.

Een aparte paragraaf wijdt Van der Hooght aan de preken over historische stoffen. Dan is een goede dispositie extra belangrijk om te voorkomen dat de gemeente de draad kwijtraakt. De toepassing zal dan vaak bestaan in korte opmerkingen. Soms is het dienstig om het punt van lering en toepassing duidelijk te maken met behulp van andere Schriftplaatsen. De toepassing aan het eind gaat dan alleen in op de hoofdstrekking van de tekst.

Ook wordt apart ingegaan op het houden van lijdenspreken en preken ter behandeling van de Heidelbergse Catechismus. Ten aanzien van dat laatste signaleert Van der Hooght dat op sommige plaatsen, met name in Zeeland, de vragen en antwoorden van de Catechismus niet worden voorgelezen. Hij vindt

---

³⁴⁸ Van der Hooght, *Korte Aan-merkingen over De Ordre van een Wel-gestelde Predikatie*, 30-31.

³⁴⁹ Van der Hooght, *Korte Aan-merkingen over De Ordre van een Wel-gestelde Predikatie*, 32.

het nodig dat dit wel gebeurt: ‘tot mont stopping van de Libertijnen, Remonstranten en andere.’³⁵⁰ In het kort behandelt hij de opbouw van een catechismuspreek. Opmerkelijk is zijn stelling dat bij de behandeling van de Tien Geboden en het gebed eerst de desbetreffende oorspronkelijke woorden uit de Heilige Schrift moeten worden verklaard. De gebruiken kunnen in deze categorie preken wat korter aan de orde worden gesteld, hoewel het wel dezelfde zijn als bij de gewone preken.

Van der Hooght besluit zijn geschrift met een N.B. Hij signaleert dat veel predikers toepassingen houden zonder de leringen en de nuttigheden expliciet te noemen. Maar wie nu zijn ‘weynige bladeren’ tot zich heeft genomen, zal toch eenvoudig bemerken op welke wijze de prediker leringen en nuttigheden predikt.

/ Een aanvulling

In 1708 verscheen een tweede druk van Van der Hooghts *Predik-ordre*³⁵¹. Daarin is niet alleen de dan negentien jaar oude tekst van de eerste druk opgenomen, maar hij vult deze ook aan met zaken uit de praktijk van de kerkvaders die voor zijn tijd relevant zijn. Hij verwijst naar Bernard van Clairvaux (1090-1153), Basilius van Caesarea, Augustinus, Aurelius Ambrosius (ca. 340-397), Clemens van Alexandrië (150-215), Hieronymus Zanchius. Ook wil Van der Hooght extra Schriftplaatsen aanvoeren als bewijs. Hij heeft zijn aanvullingen gegeven in de vorm van een aparte bijlage. Van der Hooght had namelijk intussen 27 preken uitgegeven als praktische voorbeelden bij zijn homiletiek. In deze preken verwijst hij naar specifieke gedeelten uit zijn homiletiek. Deze verwijzingen zouden niet meer kloppen als hij de aanvullingen in de tekst zelf had verwerkt.

De eerste aanvulling betreft hoofdstuk 2. Bij de tekstkeuze moet de prediker niet de voorkeur geven aan teksten die de rationele bespiegeling of zelfs de speculatie ruim baan geven. Hij kan beter teksten kiezen die verband houden met de zeden en de oefening van geloof en deugd. Het komt immers aan op de daden van het geloof. Hij voegt er de praktische raad aan toe dat dit kan betekenen dat een tekst moet worden bepreekt die een correctie inhoudt op situaties van leer of leven. Ook een gastpredikant mag dit niet uit de weg gaan. Al heeft hij geen formele binding aan de desbetreffende kerkenraad, hij staat

---

³⁵⁰ Van der Hooght, *Korte Aan-merkingen over De Ordre van een Wel-gestelde Predikatie*, 38.

³⁵¹ Van der Hooght, *Predik-ordre*.

wel in dienst van dezelfde Koning van de kerk. Van der Hooght stelt dat gast-predikanten in dit opzicht de arbeid van hun collega's kunnen 'bekrachten / en alsoo den volke dienen tot bekeering'.³⁵²

Ten aanzien van de inleiding van de preek benadrukt Van der Hooght dat de stof daarvoor ook ontleend kan worden aan de actualiteit. Toch vindt hij het het beste als de inleiding wordt samengesteld uit gedachten die ontleend zijn aan het verband van de preektekst. Ook de 'samenknoping' wordt nader toegelicht. Van der Hooght verstaat hieronder de verhouding van de tekst tot de context; de plaats die de tekst inneemt in de betoogtrant. Hij beveelt aan om dit in het begin van de preek aan te geven, want dat komt de aandacht van de hoorders ten goede.

Van der Hooght vindt dat de verklaring niet te lang moet zijn en evenmin veel aandacht moet geven aan zaken die reeds bekend zijn. Ook moet er voldoende tijd over blijven voor een 'genoegsame en wel aangedrongene toepassing'.³⁵³ Wat de toepassing betreft: Van der Hooght zet de argumenten op een rij voor het verweven van de toepassing in de preek dan wel voor het behandelen van de toepassing aan het eind van de preek. Als de toepassing direct bij het desbetreffende gedeelte van de uitleg wordt gedaan, is temeer duidelijk hoe de toepassing uit de Schrift volgt. Wanneer elke toepassing zodoende een logische plaats ontvangt, kan de hoorder de preek ook beter onthouden. Daartegenover staat dat de aandrang die een toepassing moet kenmerken optimaal is als alle toepassingsdelen samen worden behandeld. Dan kan de hoorder de samenhang en bedoeling van de tekst overzien en begrijpen. Het bewaren van de toepassingen tot het slot van de preek helpt ook voorkomen dat toepassingen worden gemaakt die buiten de spits van de preekstof vallen. Van der Hooght spreekt geen voorkeur uit. Het komt voor dat een tekst eigenlijk alleen een toepassing aan het eind toelaat. Het kan ook zijn dat de situatie in de gemeente erom vraagt dat ieder afzonderlijk gedeelte van de tekst wordt toegepast; 'nuttich tot Gods eere / of tot reformatie / of ook tot troost / of tot eenige andere diensten'.³⁵⁴

Ten aanzien van de leringen merkt Van der Hooght op dat het vrij staat om in plaats daarvan te spreken van vaststelling of besluit. Het gaat in elk geval om leringen die ook met enige kracht kunnen aansporen tot navolging. Daar-

---

352 Van der Hooght, *Predik-ordre*, 45.

353 Van der Hooght, *Predik-ordre*, 51.

354 Van der Hooght, *Predik-ordre*, 53.

bij moet de prediker de omstandigheden in ogenschouw nemen: van hemzelf, van de tijd, van de plaats, van de gemeente en van de situatie. Bij de bestraffing voegt Van der Hooght een citaat uit de klassieke oudheid toe, waaruit blijkt hoe hij dat op indringende wijze deed. Dit voorbeeld dient tot navolging, al benadrukt Van der Hooght ook dat voorzichtigheid geboden is. Het gaat erom dat de hoorders de bestraffing verdragen en ter harte nemen. Wat betreft de vermaning beveelt Van der Hooght aan dat de gebaren en het stemgebruik daarop worden afgestemd. Om zielen bij hun beweegredenen te bepalen, kan de methode van het stellen van vragen worden gebruikt. En als daarbij de opwekkingen worden herhaald, wordt des te meer duidelijk dat het de prediker te doen is om het behoud van de zielen.

Bij het preken over historische teksten beveelt Van der Hooght aan om samen te vatten en in te gaan op de zaken die met de tekst verband houden. Het is van basaal belang om te wijzen op de vervulling van de geloofsstukken in Christus' vernedering en verhoging. De methodiek voor de historische teksten is ook van belang voor profetische teksten en gedeelten waarin een voorbeeld of gelijkenis wordt gegeven. Deze stoffen gaan volgens Van der Hooght immers om toekomstige historie. Hij gaat afzonderlijk in op de vervulling van de profetieën. Hij beveelt aan dat de prediker die aanwijst, vanuit Gods Woord, waarbij dit in het bijzonder op de overtuiging van de Joden, op Christus en op de kerk betrokken moet worden.

Als laatste uitbreiding stelt Van der Hooght de voorbeelden, gelijkenissen en verbloemde spreuken aan de orde. Hierin moet de prediker zoeken naar de overeenkomst tussen beeld en tegenbeeld. Schrift met Schrift vergelijken zal ook hier dienstbaar zijn. Al met al wordt zo stof geboden voor een duidelijke toepassing.

/ Homiletisch debat

In zijn voorrede bij de uitgave van negen preken van Van Lodensteyn³⁵⁵ legt Van der Hooght verband tussen de nood van de kerk en het volgens hem onvoldoende onderscheidenlijk preken.³⁵⁶ Het onderscheidend preken heeft alles te maken met het kunnen maken van de goede toepassing. Van der Hooght signaleert ook dat de leringen achterwege worden gelaten. Hij laakt deze praktijk, omdat daarmee Gods Woord niet op de goede wijze wordt ontsloten.

---

³⁵⁵ Van Lodensteyn, *Geestelijke opwekker, voor het Onverloochende, Dode, en Geesteloze Christendom*.

³⁵⁶ Hij verwijst hierbij naar 2 Timotheüs 3:1,5 en Mattheüs 7:18.

Ten aanzien van de oudtestamentische boeken waren Christus en de apostelen daarin zeer bedreven. Zij waren daarin eensgezind, terwijl nu grote verschillen zichtbaar worden. Sommigen houden de toepassing erg algemeen, anderen maken haar bijzonder. Uitdrukkelijk noemt Van der Hooght ook dat er zijn die zich verbeelden te weten wat de precieze tijd van de vervulling is van een voorzegging die door bijvoorbeeld Johannes is gedaan. Dit heeft volgens Van der Hooght te maken met hoe men de beide Testamenten hanteert. De Coccejanen verheffen het Nieuwe boven het Oude Testament. Maar intussen leidt men de nieuwtestamentische kerk op oudtestamentische wijze. De vervulling van Gods Woord voor het hier en nu wordt centraal gesteld op een manier waarbij het heil in Christus naar de achtergrond gaat.

Van der Hooght laakt deze – in zijn ogen: toenemende – praktijk. Duidelijk is dat Van der Hooght deze – coccejaanse – zienswijze verwerpt. Hij ziet er een ‘zielsmagerheid’ door ontstaan. ‘Want de Leraar heeft zichzelf en niet den Heere Jesum gepreekt.’³⁵⁷ Is de toepassing oppervlakkig, zo zijn de predikers valse profeten en moeten ook vragen worden gesteld bij de echtheid van de bekering. Op de Pinksterdag werden de bekeerlingen verslagen in het hart en vroegen zij naar de wil van God over hun leven. In zijn tijd ziet Van der Hooght echter de aardsgezindheid meer en meer de overhand krijgen.

Kenmerken homiletiek E. van der Hooght

1. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aansluiten bij de actuele situatie waarin gemeente en prediker zich bevinden? (algemeen-cultureel aspect)

- De preektekst moet nadrukkelijk aansluiten bij de tijd en de hoorders.
- Teksten moeten worden gekozen die actuele betekenis hebben, zoals het opwekken tot de oefening van geloof en deugd of het beogen van een correctie op leer en leven.
- In de preek dient tegen de zonde te worden gewaarschuwd.
- De stof voor de inleiding mag aan de actualiteit worden ontleend, al heeft dat niet de voorkeur.
- De inhoud en de vorm van de toepassing moeten worden aangepast aan de gemeente.

---

³⁵⁷ Van Lodensteyn, *Geestelijke opwekker, voor het Onverloochende, Dode, en Geesteloze Christendom*, Voorreden 13.

2. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn? (persoonlijk-geestelijk aspect)

- De toepassing wordt afgeleid uit leringen die met de tekst verband houden of uit de tekst zelf. In het laatste geval bevat de verklaring of de toepassing zelf de leringen.
- Nuttigheden moeten passen bij tijd, plaats en toehoorder, anders zijn het geen nuttigheden.
- De gebruiken betreffen de leer of het leven. Ze zijn onderverdeeld in de bekende vijf *genera*.
- Kentekenen van het geestelijk leven mogen aan de orde komen, maar daarbij is grote omzichtigheid geboden.

3. Welke exegetisch-hermeneutische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- De preektekst is vol van stof.
- De tekst wordt op samenvattende wijze in de context geplaatst.
- De Schriftzin is één.
- De Schrift kan niet met zichzelf in tegenspraak zijn. Als dit zo lijkt, moet de prediker deze gedachte weerleggen.
- Zowel woorden als zaken moeten worden verklaard.
- Schrift met Schrift vergelijken is een belangrijke exegetische regel.

4. Welke (systematisch-)theologische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- De uitleg moet in overeenstemming zijn met het geheel van de Schrift.
- Bij de lering neemt de prediker de omstandigheden in ogenschouw van hemzelf, van de tijd, van de plaats, van de gemeente en van de situatie.
- De wederlegging betreft alleen zaken die vanuit de preektekst aan de orde zijn. Het is meestal niet wijs om niet-actuele dwalingen op te raken.

5. Welke concrete wenken worden er gegeven met betrekking tot de voorbereiding en vormgeving van de preek?

- De preek bestaat uit inleiding, verklaring, lering, toepassing, waarbij de lering in principe onder de toepassing valt.
- De inleiding brengt de hoorders in het kort bij de kern van de preek.

- De preek wordt afgesloten met een conclusie of wens (belofte).
- De dispositie bestaat uit minimaal twee en maximaal vier punten.
- Heidense auteurs mogen in de preek worden geciteerd (Handelingen 17).
- De preekstijl dient eenvoudig en Schriftuurlijk te zijn.
- Stem en bewegingen zijn ingetogen en worden vooral ingezet bij de toepassing; ook worden gebaren en stemgebruik afgestemd op het type toepassing.
- Vergroting of uitbreiding komt aan de orde als het over het waarschuwen tegen de zonde gaat: de oorzaken, de gevolgen en de straf moeten dan worden verduidelijkt.
- Toepassingen kan men direct doen bij de verklaring. Dan is het verband met de Bijbeltekst maximaal. Men kan ze ook bewaren tot het slot van de preek; dan is de prediker het meest gedreven om de zielen van de hoorders te bewegen.
- Suggestie voor een tussenvorm wat betreft de toepassing: na de lering steeds een tekst noemen die de schakel kan vormen naar de toepassing. En dan alle toepassingen voor het laatst bewaren.
- Het is onverstandig om woorden van andere predikanten (die evenwel een goede leer voorstaan) op de kansel scherp en zwart af te tekenen.
- Bij tijdpreken niet te uitgebreid op de tekst ingaan, maar de plaag/zegen voor land/kerk aan de orde stellen tot dankbaarheid/boete.

/ Vergelijkende analyse

Van der Hooght was gemeentepredikant. Hij toont de controverse tussen Voetianen en Coccejanen grondig te hebben geanalyseerd. Voetiaanse homileten als Martinus en Knibbe bieden een compromis door het exegetische aspect verder uit te werken. Hoornbeek benadrukt het voetiaanse principe. Saldenus laat zien dat hij het homiletische principe van de Voetianen inhoudelijk beheerst. Zo geeft hij toegesneden invulling aan de kritiek van coccejaanse zijde. Van der Hooght is de eerste en enige onder de hier onderzochte homileten die naast de aandacht voor de exegese ook de verbondsleer markeert als belangrijk punt in de theologie van Coccejus. Dat laatste is te meer opmerkelijk, omdat – zoals hierna zal blijken – de hier onderzochte coccejaanse theologen dat geen van alle hebben gedaan. Van der Hooght komt de Coccejanen tegemoet door dit punt in zijn homiletiek van een praktische uitwerking te voorzien.

1. *Aansluiting bij de actuele situatie (algemeen-cultureel aspect)*

Van der Hooght gaf tijdbetrokkenheid een plaats bij de tekstkeus. Hij verwijst daarbij naar Spreuken 25:11: 'Een rede, op zijn pas gesproken, is als gouden appels in zilveren gebeelde schalen.' Tijdbetrokkenheid kan ook maken dat de prediker aan de actuele omstandigheden de stof voor de inleiding ontleent. In de uitbreiding op zijn homiletiek (1708) erkent hij deze mogelijkheid, maar hij blijft er voorkeur aan geven dat de inleiding wordt opgebouwd aan de hand van een Bijbeltekst.

De actualiteit krijgt in deze homiletische aanvulling nog een bijzondere plaats. De prediker dient namelijk aan te wijzen of profetieën uit de Bijbel in de actualiteit zijn vervuld. Dit moet gebeuren 'vanuit Gods Woord, waarbij dit in het bijzonder op de overtuiging van de Joden, op Christus en op de kerk betrokken moet worden.' We zien hier duidelijk de doorwerking van de leer van Coccejus van de gefaseerde afschaffing van het werkverbond en openbaring van het genadeverbond. Opmerkelijk is dat dit principe uit de theologie van Coccejus door een Voetiaan van de homiletische consequentie wordt voorzien. Het maakt duidelijk dat Van der Hooght zich niet blindstaarde op controverses, maar het theologisch debat op inhoud wilde voeren. Ook laat hij hiermee zien dat hij als Voetiaan lering wilde aannemen uit de school van Coccejus. Onder de hier onderzochte voetiaanse homileten is Van der Hooght de eerste die tot dergelijke inhoudelijke synthese komt. Is hij hierin nagevolgd? Gesteld kan worden dat de Voetianen bij hun eigen lijn bleven en dat onder de Coccejanen een meer beschouwende prediking en een makkelijker leefwijze terrein won. Deze tendens heeft Van der Hooght niet kunnen keren.

2. *Aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn (persoonlijk-geestelijk aspect)*

Bij de gebruiken komt het *genera*-model terug. Van der Hooght onderscheidt de *genera* in twee categorieën: leerstellig en praktisch. Als bij de nuttigheden de vermaning aan de orde komt, noemt Van der Hooght de kenmerken van het ware geloof. Hij dringt aan op voorzichtigheid en beperking. Het is opmerkelijk dat het verdisconteren van de kenmerken altijd vergezeld gaat van dit voorbehoud. Van der Hooght doet dit 'op dat men niemand bedroef / die God wil vertroost hebben'.

In zijn voorrede op een uitgegeven prekenbundel van Van Lodensteyn laakt Van der Hooght de opkomende praktijk om minder onderscheidend te preken, een tendens die samenhang met het weglaten van de leringen en het veralgemeniseren van de toepassing zoals voorgestaan in de breedte van het

coccejanisme. Hij neemt daar stelling tegen door te pleiten voor een goede onderbouwing van de toepassingen. Dat hij steeds nuanceert, laat zien hoezeer het debat tussen Voetianen en Coccejanen gepolemiseerd was. Ook maakt het duidelijk hoe nodig hij het vond om in die context zijn visie tot erkenning te brengen.

3. Exegetisch-hermeneutische uitgangspunten van de preek

Het waarnemen van vervulling van de profetie werkt bij Van der Hooght door in zijn exegetisch concept, namelijk in die zin dat hij verband legt tussen profetische en historische stoffen. Profetische stoffen zijn de historische stoffen van de toekomst. Voorbeelden of gelijkenissen die daarin aan de orde komen, moeten op gelijke wijze worden behandeld. Dit geeft aan zijn benadering van de exegese een sterk tijdbetrokken accent. Dat geldt zowel bij de behandeling van profetische als historische teksten. Het is ook knap theologisch denkwerk, want met behoud van voetiaanse uitgangspunten slaat hij een brug naar Coccejus' principe van de voortgaande verbondsopenbaring.

Martinus versterkte de homiletische drieslag door het begrip waarneming centraal te stellen. Dat is een methodologische geste. Die van Van der Hooght is inhoudelijk van aard; bij de exegese van de tekst wordt de tijd gewogen in het licht van de vervulling van Gods bedreiging en belofte.

Ook in het algemeen heeft de exegese bij Van der Hooght een belangrijke plaats. Hij geeft vijf regels als handreiking bij de exegese. Daarin honoreert hij onder andere de plaats van de context. In de preek zelf moet de context worden samengevat; dit maakt het doel van de tekst duidelijk. Ook de hoofdinhoud van de tekst zelf dient te worden samengevat met het oog op een goed verstaan van de tekst.

4. Systematisch-theologische uitgangspunten ten aanzien van de preek

Ten aanzien van de lering probeert Van der Hooght ook een genuanceerde positie in te nemen. Hij stelt dat de verklaring via de lering overgezet kan worden naar de toepassing, maar het kan ook zonder. Maar in die gevallen is de lering dan per saldo al in de verklaring of in de toepassing aanwezig. Al is de lering dan impliciet in de tekst aanwezig, in zulke gevallen mag – onder verwijzing naar de apostel Paulus – van lering gesproken worden. Hieruit blijkt terloops dat Van der Hooght de lering rekent tot de toepassing. Zijn genuanceerde houding ten aanzien van de leringen blijkt ook als hij in zijn aanvulling op de homiletiek stelt dat in plaats van 'lering' ook gesproken kan worden van

‘vaststelling’ of ‘besluit’. Met dit alles toonde hij de homiletische drieslag niet zozeer als een preekindeling te beschouwen, maar als een homiletisch principe dat creatief kan worden ingezet.

5. *Vorbereitung en vormgeving van de preek*

In zijn aanvulling van 1708 gaat Van der Hooght in op de vraag of de toepassing moet worden gedaan als een punt uit de verklaring helder is geworden, of dat alle punten van toepassing moeten worden bewaard tot het einde van de preek. Van de nu onderzochte homileten is hij sinds Teellinck de eerste die deze vraag expliciet aan de orde stelt. Daar leiden we uit af dat deze kwestie niet van groot belang is geacht. De toepassingen direct na een verklaard punt maken verheldert de Bijbelse fundering en maakt dat men de toepassingen beter kan onthouden. De situatie in de gemeente vereist soms deze benadering. Maar het kan ook zijn dat juist het samenvoegen van de toepassingen de aanspraak van de hoorders sterker maakt. Had de eerste werkwijze de voorkeur van Teellinck; de laatste werkwijze heeft de voorkeur van Van der Hooght. Beweegt Van der Hooght zich hiermee in het voetiaanse spoor, de vormgeving van de preek komt zodoende wel meer overeen met de preken uit de coccejaanse school. Daarin werd de meeste ruimte ingenomen door het verklarende gedeelte en was er minder aandacht voor de toepassing. Het zal dus ook moeite hebben gekost en zorgvuldigheid hebben gevraagd om de luisteraars te benaderen met de toepassing. Tegen deze achtergrond wilde Van der Hooght de punten voor de toepassing liever samenvoegen; zo komt de toepassing sterker over.

Het is opmerkelijk dat deze vraag sinds Teellinck niet is gesteld. De homiletische drieslag had breed ingang gevonden en heeft voor de ontwikkeling van het coccejanisme niet ter discussie gestaan. De drieslag verklaren, leren, toepassen is bedoeld als homiletisch principe, niet als model voor de vormgeving van de preek. Wanneer het principe maar werd gevolgd, leidde de vormgeving niet tot discussie. Nu probeerde Van der Hooght de discussie in zijn voordeel te beïnvloeden op het punt van de vormgeving, terwijl de discussie zich juist inhoudelijk toespitste. Van der Hooght volgde daarin duidelijk de voetiaanse lijn. Hij deed hier een geste op de vorm, omdat hij het inhoudelijke punt niet wilde prijsgeven. Maar qua homiletisch principe had hij eigenlijk reeds terrein verloren.

SALOMON VAN TIL (1643-1713)

Salomon van Til / (1643-1713)

KORTE LEVENSSCHETS

Salomon van Til werd in 1643 geboren te Weesp. Zijn vader was in zijn jonge jaren ouderling in Weesp en later predikant te Zuid-Scharwoude en Broek op Langedijk. De jonge Van Til bezocht de Latijnse school te Alkmaar en studeerde theologie te Utrecht bij onder andere Voetius, Andreas Essenius (1618-1677) en Franciscus Burmannus sr. (1628-1679). Met name onder invloed van laatstgenoemde trok hij naar Leiden waar Coccejus doceerde. Zoals later uit zijn werken is gebleken, koos hij in zijn theologiebeoefening voor de coccejaanse richting. Hij deed dit tegen de zin van zijn vader. Salomon onderbrak – vanwege een spraakgebrek – zijn theologiestudie enige tijd om zich toe te leggen op de geneeskunde. Hij keerde echter tot zijn eerste keuze terug en rondde in 1664 zijn studie af.

In 1666 werd hij bevestigd tot predikant te Den Helder en Huisduinen. In 1676 volgde zijn bevestiging te De Rijp en in 1682 te Medemblik. Daar is hij maar kort gebleven; in 1683 werd hij predikant te Dordrecht. Daar was hij predikant tot hem in 1702 te Leiden een leerstoel in de godgeleerdheid werd aangeboden. In 1710 werd hij getroffen door een beroerte; drie jaar later overleed hij.

/ **Volgeling van Coccejus**

Van Tils geleerdheid bleef niet onopgemerkt. Al in Dordrecht was hem een positie aangeboden aan de Illustre School. Hij aanvaardde deze benoeming; Van Til doceerde er gewijde geschiedenis en taalwetenschap. Later aan de Leid-

se academie doceerde hij in het Oude Testament.

Net als bij Coccejus is bij Van Til de gedachte van een voortgaande verbondsontwikkeling het centrale principe in zijn theologie. Op basis van de indeling in zeven perioden zoals die ontleend wordt aan het Openbaringenboek, volgde Van Til zijn leermeester in het aanbrenge van zeven perioden in de verbondsontwikkeling. Hij stelde dat alle profetieën in het Oude Testament in eerste instantie zien op de Persoon en het werk van Christus, al kunnen deze ook breder betrekking hebben op de komst van Christus' Koninkrijk. Juist dit punt was voor Van Til actueel, omdat hij de laatste van de zeven perioden nog verwachtte.

In zijn *Inleydinge Tot de prophetische schriften*³⁵⁸ zet Van Til zijn hermeneutiek uiteen. Daarin neemt de typologie een bijzondere plaats in. Hij stelde desalniettemin dat men niet zonder reden van de letterlijke betekenis mag afwijken. Ook waarschuwde hij tegen de allegorese zoals die werd beoefend door de Alexandrijnse school. Maar het moet ook weer niet zo zijn dat koudwatervrees voor typologie de exegeet dan maar doet kiezen voor de magerste uitleg. Deze argumentatie laat zien dat Van Til het thema van de typologie op genuanceerde en pragmatische wijze benaderde. Dit wordt geïllustreerd door de in 1714 postuum gepubliceerde *Commentarius de tabernaculo Mosis*³⁵⁹. In de twee hierin gebundelde werken verleent Van Til alle in het Oude Testament voorkomende viervoetige dieren een emblematische betekenis.

R.A. Muller ziet Van Til als een voorbeeld van een theoloog die zich minder aan de confessie gebonden voelde dan in de Orthodoxie gebruikelijk was en die nieuwe wetenschappelijke inzichten een plaats in zijn theologie probeerde te geven. J. van den Berg noemt hem voluit orthodox, al 'gaf het rationele element in zijn denken een opening naar een latere, min of meer rationalistische, supranaturalistische ontwikkeling'.³⁶⁰ Het goed gebruiken van de natuurlijke theologie zou de bezwaren van atheïstische en vrijzinnige wetenschappers wegnemen.³⁶¹ Van Til stelt dat de natuurlijke theologie en de openbarings-theologie niet mogen worden vermengd. Hij gaat ervan uit dat de natuurlijke theologie de basis vormt en dat de openbaring van God daarop aansluit. Van

---

358 S. van Til, *Inleydinge Tot de prophetische schriften*, Alkmaar 1682.

359 S. van Til, *Commentarius de tabernaculo Mosis, ad Exod. XXV-XXX et zoologia sacra*, Dordrecht/Amsterdam 1714.

360 J. van den Berg, 'Til, Salomon van', in: D. Nauta e.a., *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel 4, Kampen 1998, 427.

361 Van den Berg, 'Til, Salomon van', in: Nauta, *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, 424 e.v.

Til maakte zelf duidelijk wat daarvan de consequentie is toen hij in cartesiaanse trant stelde dat alle Schriftuitleg waarvan de zin in strijd is met de gezonde rede, verworpen moet worden.

Het werk van Van Til is mede bepalend geweest voor vele predikanten na hem. Juist daarom kan Van Til een sleutelfiguur genoemd worden in de overgang tussen Orthodoxie en gematigd verlicht Protestantisme.

/ **Predik-ordre**

De homiletische bijdrage van Van Til is voor ons van belang, juist vanwege zijn uitgesproken coccejaanse oriëntatie. In Leiden heeft Van Til onder andere predikkunde gedoceerd. Reeds in zijn Dordtse tijd had hij een homiletisch werkje uitgegeven. Het verscheen in 1688 te Dordrecht onder de titel: *Methodus concionandi juxta praecepta artis hermeneuticae et oratoriae concinnata*. In 1705 verscheen hiervan een Nederlandse vertaling.³⁶² In het ‘Woord vooraf’ beveelt de uitgever, Wilhelmus van Kessel, deze preekorde aan. Al is het boekje dun, hij meent dat het compleet is. Mocht iemand nog iets missen, dan kan dat enigszins vergoed worden door wat Michel le Faucheur (1585-1657) geschreven heeft: *Verhandeling van de Uitspraak en gebaarmaaking van eenen Redenaar*³⁶³. Naar andere homiletieken wordt niet verwezen. Zijn beknopte geschrift is opgebouwd in drie delen: een algemeen deel, een gedeelte waarin hij ingaat op de behandeling van teksten en een deel waarin hij de uiterlijke vormgeving van de preek behandelt.

[1. Algemene aanmerkingen] Hiermee opent het eerste, algemene deel. Onder predikkunst verstaat Van Til het goed uitleggen en gelukkig toepassen van Gods Woord, voorzien van de kunst van een sierlijke uitspraak, tot stichting van de kerk van Christus in geloof, hoop en liefde. Een preek bestaat volgens hem uit vier delen: inleiding, voorbereiding, verklaring en toepassing.

[2. Van de inleiding] De bedoeling van de inleiding, ook volgens de klassieke redenaars, is dat de aandacht van de hoorders op de stof wordt gericht. Van Til onderscheidt vier soorten: de inleiding die aansluit bij de strekking van de

---

³⁶² S. van Til, *Methodus concionandi juxta praecepta artis hermeneuticae et oratoriae concinnata*, Dordrecht 1688. Heruitgave 1712 (Frankfurt), 1716 (Frankfurt), 1717 (Utrecht), 1727 (Utrecht), 1730 (Franeker). Nederlandse vertaling: S. van Til, *Predik-ordre, geschikt naar de leerregeelen der uitleg- en redeneerkunde*, Haarlem 1705. Heruitgave 1730 (Amsterdam).

³⁶³ M. le Faucheur, *Verhandeling van de Uitspraak en gebaarmaaking van eenen Redenaar*, Haarlem 1701 (vert. J. van Zanten). Dit boek is oorspronkelijk in het Latijn uitgegeven.

tekst, de inleiding die de tekst bij wijze van gelijkenis dan wel bij wijze van tegenstelling illustreert en de inleiding die ontleend is aan de actualiteit. De inleiding moet zijn opgebouwd uit een stelling, voorzien van een korte toelichting, uitgebreid met de noodzakelijke argumentatie en een conclusie.

[3. Van de voorbereiding] Onder de voorbereiding verstaat Van Til dat de prediker van de inleiding overgaat naar de preek zelf. Dan geeft hij eerst kort de samenhang van de tekst weer; waarom de Heilige Geest deze op zodanige wijze heeft laten opschrijven. Van Til wijst erop dat de tekst verbonden kan zijn met het voorgaande vers. Ook kan de hoofdinhoud een tegenwerping of vooroordeel weergeven. Dan volgt het voorstel, het thema van de preek. Tot slot komt de verdeling van de stof aan de orde. Hij benadrukt dat de inhoud van de tekst daarin goed moet zijn weergegeven; ‘niet meer / noch minder’.³⁶⁴

[4. Van de verklaring van de tekst in het algemeen] Bij de verklaring moet men letten op de woorden en op de zaken. Bij dit verklarende werk moet men de zaken die duidelijk en zeker zijn, laten rusten. Ook moet men geen spreekwijzen gebruiken die de kerkgangers onbekend zijn. Van Til staat stil bij het onderscheid tussen de eigenlijke en de oneigenlijke betekenis van een woord. Hij wijst dan op drie situaties:

- 1) als de natuur van de zaak in strijd is met de eigenlijke betekenis van een woord;
- 2) als de Schrift anders met zichzelf in tegenspraak zou zijn;
- 3) als de uitkomst van de zaak, bijvoorbeeld het ontbreken van een letterlijke vervulling, vraagt om een ‘leenspreukelijke’ betekenis. Zo’n leenspreuk kan worden genomen uit de wijsbegeerte of de geschiedenis van de oudheid.

Het is vooral van belang dat de prediker de overzetting van het beeld nauwkeurig beargumenteert. Als de zaken aan de orde komen, is de rede en de Bijbel leidend. De prediker dient wel vreemde en verouderde zakelijke verklaringen te vermijden, alsmede ‘gemeene plaatsen’ en geschillen met tegenstanders.³⁶⁵ Een zaak hoeft ook niet altijd tot zijn beginsel herleid te worden; men moet bij de hoorders ook wat bekend veronderstellen en anders komen dezelfde ‘beginselen altijd tot walgens toe weder op de baan’.

[5. Van de delen van de verklaring in het bijzonder] Ten aanzien van de

---

³⁶⁴ Van Til, *Preekordere, geschikt naar de leerregelele der uitleg- en redeneerkunde*, 11.

³⁶⁵ Van Til, *Preekordere, geschikt naar de leerregelele der uitleg- en redeneerkunde*, 16. Voor ‘gemeene plaatsen’ gebruikte hij in het Latijn: *loci communes*.

woordelijke verklaring is de benadering van Van Til vooral taalkundig. Onrechtzinnige verklaringen van het onderwerp moeten worden afgewezen. Onderwerpelijke benamingen moeten ook goed in hun context worden gezien. Als voorbeeld wordt dan genoemd de aanduiding ‘rechtvaardig’, waarbij Van Til vergelijkt hoe dit woord ten aanzien van Zacharias en Elisabeth en ten aanzien van Simeon wordt gebruikt. Zo behandelt Van Til de verklaring van het onderwerp, het gezegde en de daartoe behorende bepalingen. Aan de behandeling van samengestelde teksten wijdt Van Til een aparte paragraaf [6]. Daarin gaat hij in op de woorden die de relatie tussen de delen aangeven; deze moeten nauwkeurig worden verklaard. Het geheel van de verklaringen moet goed op elkaar aansluiten, al kan een overzichtelijke behandeling van de tekst aanleiding geven tot het eerst behandelen van zaken die in de tekst het laatst zijn genoemd. Van Til stelt nadrukkelijk dat de toepassingen tot het laatst bewaard moeten worden. Dan zullen de hoorders er het meest door bewogen worden en voorkomt de prediker dat hij onbelangrijke toepassingen te veel aandacht geeft.

[7. Van de toepassing in het algemeen] Onder de toepassing verstaat Van Til een verzameling van alles wat aan de orde is geweest, wat gerangschikt wordt naar het doel van de preek, gepaard gaande met een krachtige en bewegelijke toe-eigening tot wettige gebruiken. Deze bestaat uit twee delen: een grondslag en de toe-eigening zelf.

De grondslag is het doel van de toepassing. Die moet het doel van de tekst bevatten. Bij de grondslag wordt dus op basis van de tekstinhoud de toepassing gemotiveerd. De toepassing moet ook aansluiten bij de aard van de tekst. Bij een onderwijzende tekst moet de waarheid van het leerstuk worden bewezen en verdedigd en de tegengestelde dwaling weerlegd. Bij een profetische of voorbeeldige tekst moet de toepassing worden vormgegeven aan de hand van de gelijkvormigheid van geschiedenis en vervulling. In een vermanende tekst gaat het om het wijzen op de plicht en een berisping ten aanzien van de tegengestelde gebreken. Zo spreekt ook in geval van een dreigende en een troosten-de tekst de strekking van de toepassing voor zich. Ook zijn er teksten die een algemene regel bevatten die naar de actuele omstandigheden moet worden overgezet (van de stelling naar de veronderstelling). Zo gebeurt het ook dat een bijzondere regel moet worden overgebracht tot een algemene waarheid of verplichting. Alleen in dit laatste geval mag gebruik worden gemaakt van de Engelse preekmethode, die wil dat het volk door leringen onderwezen wordt. De bewijsredenen die nodig zijn om de toepassing te bevestigen of er mee aan

te dringen, moeten enkel uit de preektekst zelf worden afgeleid. Daarvoor heeft men geen nieuwe Schriftbewijzen nodig, tenzij men de grondslag van een gebruik wil verduidelijken met behulp van woorden die de Heilige Geest Zelf heeft geïnspireerd. Maar als uit de grondslag voor de toepassing de juiste zaken worden afgeleid, dan hebben de daarbij gebruikte argumenten dezelfde kracht als een andere aangehaalde Bijbeltekst. De predikers redekavelen niet anders 'als de Heilige Geest / zelf door mensen / die van Gods Geest gedreeven wierden / gereedekaveld heeft',³⁶⁶ De stijl waarin de toepassing wordt uitgesproken, moet aansluiten bij de strekking ervan. Van Til wil dus niet weten van de lering die het verband met de geloofswaarheden in de Schrift verduidelijkt.

[8. Van de toepassing tot beschouwende gebruiken] Hierbij verwijst Van Til naar 2 Timotheüs 3:16: het nut bij een dergelijke tekst is volgens hem tot lering en wederlegging. Hij werkt dit vervolgens uit. Ook hier benadrukt hij dat de argumenten genomen moeten worden uit de verklaring van de tekst zelf. De leerstellingen en dwalingen die erbij aan de orde worden gesteld, moeten ook met de tekst zelf verband houden. Zo moeten ook geen dwalingen aan de orde worden gesteld dan die met de argumentatie bij deze tekst kunnen worden weerlegd.

[9. Van de toepassing tot praktische gebruiken] Volgens Van Til zijn in dergelijke teksten de volgende nuttigheden aan de orde: bestraffing, onderwijzing en vertroosting. Het is niet zo dat elk van deze gebruiken in elke tekst aan de orde is. Ook moet men afwisselen in de manier waarop men deze gebruiken aan de orde stelt. Verder vermeldt Van Til hierbij dat de prediker de toestand en de legering van zijn kudde goed moet kennen en zijn redevoering moet afstemmen op de verscheidenheid van de gemeenteleden. Altijd en overal kan men tegen de zonde waarschuwen en oproepen tot heiligmaking. Er kan sprake zijn van bepaalde gebreken die samenhangen met de tijd, het volk of de roeping of de toestand van de kerk. In de aanspraak van de gemeente kan men variëren door te spreken in de derde, tweede of eerste persoon. De eerstgenoemde spreekwijze is algemeen, de tweede levendiger en de laatste wordt als het krachtigst bestempeld. Dan sluit de prediker zichzelf immers in. Hierbij dient de spreekstijl 'bevallig en deftig' te zijn en moet duidelijk zijn dat de dienaar spreekt met volmacht van God Die hem gezonden heeft.

---

366 Van Til, *Preekdik-ordre, geschikt naar de leerreegelen der uitleg- en redeneerkunde*, 37.

[10. Van de berisping] Hierbij dient het taalgebruik voorzichtig en omzichtig te zijn, want men moet de zondaar niet verbitteren maar verbeteren. De ernst van de zonde moet worden aangewezen, maar ook de Vaderlijke kastijdingen van God, Zijn lankmoedigheid en goedertierenheid. Als redenen om de zondaar te bewegen, noemt Van Til: ontraden, beschaamd maken en verschrikken. De berisping wordt afgesloten met een besturing waarmee aan de zondaar richting wordt gegeven. Ook hier geldt dat de berisping niet moet gaan buiten de door de preektekst aangereikte stof. De genoemde beweegredenen moeten tevens worden afgestemd op de ernst van de zonden en de hardnekkigheid van de zondaren.

[11. Van de vermaning] Deze omvat de nuttigheden van opwekking en onderwijzing. In de opwekking kan worden opgeroepen tot vijf verschillende zaken, die alle dienstbaar zijn aan het goed ontvangen van de opwekking door de hoorders. Namelijk dat wat eerlijk, voordelig, vermakelijk (aangenaam), noodzakelijk en gemakkelijk of mogelijk is. In de onderwijzing moet de prediker niet steeds hetzelfde zeggen, want dan maakt hij zichzelf belachelijk en zijn toehoorders verdrietig. Onderwijzingen bij samengestelde teksten moeten aan de preek zelf en niet uit andere Bijbelplaatsen worden ontleend.

[12. Van de vertroosting] Deze nuttigheid bestaat in het verwoorden van het geval of de toestand, van een versterking en soms van een beproeving. De situatie waarin troost nodig is, kan een uiterlijke nood betreffen, zoals beroving van goederen, eer, gezondheid of vrijheid. Het kan ook inwendig zijn en dan een bedreven zonde betreffen, verzoeken van de duivel of geestelijke verlatting. Van Til werkt nauwkeurig uit op welke wijze in deze onderscheiden situaties het Woord kan versterken. Ten aanzien van de uitwendige noden is hij praktisch in zijn raad, ten aanzien van de inwendige geestelijk. De zelfbeproeving is nuttig om de ware gelovigen te onderscheiden van de geveinsden of zorgelozen. De onderzoeking is soms nodig om de vertroosting des te dieper in de gemoederen van de mensen te laten indalen. Als het gaat om geestelijke vertroosting, moet men niet inspelen op uiterlijke emoties, want deze hoeven niet voort te komen uit het inwendig gevoelen van het gemoed. Kentekenen van oprechtheid blijken ook niet altijd in de huidige situatie. Daarom moet de aandacht niet te zeer op de actuele omstandigheden worden gericht. Of er in het leven sprake is geweest van waarachtig berouw en van geloof op de grondslag van Gods onberouwelijke genade, is genoegzaam om de oprechtheid aan te tonen.

In het tweede deel gaat Van Til nader in op de behandeling van de teksten.

Hij biedt een verdere uitwerking van hoe men in de vijf onderscheiden typen teksten (*genera*) tot de toepassing komt.

Het derde deel gaat over de uiterlijke vormgeving van de leerredenen.

[1. De oefening van de stijl] Het taalgebruik moet deftig zijn. Daarbij keurt Van Til ouderwets en populair taalgebruik af. Als een prediker zich daarvan bedient, is hij er oorzaak van dat zijn boodschap niet goed overkomt bij de hoorders.

[2. Van de stem] Het stemgebruik moet langzaam zijn, zodat de woorden goed tot klinken worden gebracht. Daarbij moet de prediker erop letten dat alle lettergrepen en zinsdelen de nodige aandacht krijgen. Eentonigheid moet worden vermeden. Expressie moet beheerst zijn, dus niet zo dat de prediker zich in zijn expressie verliest. Imitatie van anderen is hetzelfde als zich gedragen als apen. Natuurlijk gebruik van de eigen stem is het devies.

[3. Van de gebaren] De ‘gebaardens’ moeten overeenkomen met de inhoud van wat men spreekt. Dan zullen de gebaren de gemoederen het meest treffen. Dat betekent voor Van Til dat de gebaren beheerst en beperkt zullen zijn. In het aanhalen van teksten vinden in het geheel geen gebaren plaats. ‘Dus moet de hand rusten; alleen de uitsteeking des vingers is in derzelfver verhaal somtyds niet onsierlyk.’³⁶⁷ Het gezicht moet de bewegingen van het gemoed uitdrukken.

[4. Van het spreken uit de gedachten (voor de vuist weg)] Leerling-predikers beveelt Van Til aan hun preken op schrift te stellen. Zo oefenen zij zich in het krachtig formuleren. Maar als zij meer ervaring opdoen, acht hij het op schrift stellen niet meer zo nuttig. Het bespaart tijd, het geeft meer vrijheid, de preektrant wordt levendiger en de woorden vloeien voort als uit het binnenste van het hart. De preek moet zo worden opgebouwd dat ze goed kan worden gememoriseerd en voor de vuist kan worden uitgesproken.

Kenmerken homiletiek S. van Til

1. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aansluiten bij de actuele situatie waarin gemeente en prediker zich bevinden? (algemeen-cultureel aspect)

- De prediker kent de toestand en de gelegenheid van zijn kudde goed en

---

³⁶⁷ Van Til, *Preedik-ordre, geschikt naar de leerreegelen der uitleg- en redeneerkunde*, 113.

stemt zijn redevoering af op de verscheidenheid van de gemeenteleden.

- Altijd dient tegen de zonde te worden gewaarschuwd, zeker als daar actuele aanleiding toe is.

2. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn? (persoonlijk-geestelijk aspect)

- De preek bestaat uit uitleggen en toepassen van Gods Woord, tot stichting van Christus' kerk.
- De toepassing gaat alleen in op zaken waartoe de tekst aanleiding geeft.
- De toepassingen worden verdeeld in twee categorieën: beschouwend (leer en wederlegging) en praktisch (bestrafing, onderwijzing en vertroosting).
- De zelfbeproeving is nuttig om de ware gelovigen te onderscheiden van de geveinsden of zorgelozen.
- De onderzoeking is soms nodig om de vertroosting des te dieper in de gemoederen van de mensen te laten indalen.
- Als het gaat om geestelijke vertroosting, moet men niet inspelen op uiterlijke emoties. Want deze hoeven niet voort te komen uit het inwendig gevoelen van het gemoed.
- Kentekenen van oprechtheid blijken ook niet altijd in de huidige situatie. Of er sprake is geweest van waarachtig berouw en van geloof op de grondslag van Gods onberouwelijke genade is daarvoor genoegzaam.

3. Welke exegetisch-hermeneutische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- In het voorbereidende gedeelte van de preek wordt de tekst in de context geplaatst.
- De uitleg is op de woorden van de tekst gericht.
- Als de uitleg van een bepaald woord moeilijk is (de letterlijke betekenis past niet, is tegenstrijdig met overige Schriftgegevens of de profetie is niet letterlijk vervuld), dan neemt de prediker de toevlucht tot een spreuk die of een voorbeeld dat tot de verbeelding spreekt.
- De toepassing heeft een grondslag. Deze ligt in de tekst zelf. Alleen in het geval dat een bijzondere regel moet worden overgebracht tot een algemeen gebruik, mag het principe van de lering worden gebruikt.

- De analogie van de Schrift staat gelijk aan de analogie van de afzonderlijke tekst zoals de prediker die analyseert. De predikers redekavelen niet anders ‘als de Heilige Geest / zelf door mensen / die van Gods Geest gedreeven wierden / gereedekaveld heeft’.

4. Welke (systematisch-)theologische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- In dogmatisch opzicht heeft (de voortgaande ontwikkeling van) het verbond het primaat in de theologie van Van Til. In zijn homiletiek legt hij dit echter niet op.
- Het verwijzen naar leerstellingen wordt beslist afgewezen. Ook wordt het niet goed geacht om andere Bijbelteksten ter verklaring aan te halen, tenzij dat strikt noodzakelijk is.
- Dwalingen kunnen aan de orde komen, maar dan alleen als ze direct verband houden met de tekst.

5. Welke concrete wenken worden er gegeven met betrekking tot de voorbereiding en vormgeving van de preek?

- De actualiteit kan in de inleiding een plaats krijgen.
- De preek wordt voorzien van de kunst van een sierlijke uitspraak.
- De toepassing wordt tot het laatst bewaard. Dan is de gemeente erop gericht. Dit voorkomt ook het uitweiden over toepassingen die niet wezenlijk bij de tekst horen.
- De preek mag citaten bevatten uit wijsbegeerte of geschiedenis.
- De aanspraak van de gemeente wordt ernstiger naar gelang men spreekt in de derde, tweede of eerste persoon.
- Het taalgebruik is bevallig en deftig, het stemgebruik duidelijk (niet eentonig).
- De gesticulatie stemt overeen met de inhoud die aan de orde is.
- Geoefende predikers doen er goed aan uit het hoofd te preken, nadat ze de schets hebben gememoriseerd. Het maakt de preek levendiger, meer recht uit het hart.

/ Vergelijkende analyse

Van Til is de eerste uitgesproken Coccejaan onder de hier onderzochte homileten. Daarmee is geïllustreerd dat de coccejaanse school pas laat homiletieken

heeft voortgebracht. Van Til neemt vooral stelling tegen het leerelement en de toepassing zoals deze in de voetiaanse lijn gebruikelijk waren. Opvallend is dat hij het onderscheidende element honoreert, maar niet ingaat op de verbondsleer als het centrale thema van de theologie van Coccejus.

1. *Aansluiting bij de actuele situatie (algemeen-cultureel aspect)*

De inleiding mag opkomen uit de actualiteit. Met de actualiteit van plaats en tijd moet ook rekening worden gehouden bij het waarschuwen tegen de zonde. Niet alleen omdat in de actualiteit de aanleiding kan liggen, maar ook omdat in de manier van aanspreken rekening gehouden moet worden met de situatie in de gemeente. Van Til is er beducht voor om door ontactisch optreden het tegenovergestelde te bereiken. Hij doet hierbij de suggestie om in de aanspraak van de gemeente te variëren door te spreken in de derde, tweede of eerste persoon. De eerstgenoemde spreekwijze is algemeen, de tweede levendiger en de laatste het krachtigst. Dan sluit de prediker zichzelf immers in.

2. *Aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn (persoonlijk-geestelijk aspect)*

Een piëtistische trek in de homiletiek van Van Til is dat hij in de toepassing de zelfbeproeving een plaats geeft. Hij vindt deze nuttig om de ware gelovigen te onderscheiden van de geveinsden of zorgelozen. Maar hij toont ook zielkundig inzicht. Het zelfonderzoek is volgens hem soms nodig om de vertroosting des te dieper in de gemoederen van de mensen te laten indalen. Maar als het gaat om geestelijke vertroosting, moet men niet inspelen op uiterlijke emoties. Want deze hoeven niet voort te komen uit het inwendig gevoelen van het gemoed. Het is voor het eerst dat we een dergelijke instructie lezen in een homiletiek. Het laat zien dat het Piëtisme weerklank vond in coccejaanse kring.

Kentekenen van oprechtheid blijken niet altijd in de huidige situatie, zo betoogt Van Til verder. Daarom moet de aandacht niet te zeer op de actuele omstandigheden worden gericht. Of er in het leven sprake is geweest van waarachtig berouw en van geloof op de grondslag van Gods onberouwelijke genade is genoegzaam om de oprechtheid aan te tonen. Geloof en bekering hoeven volgens Van Til dan ook niet altijd in de concrete omstandigheden te blijken. Hier maakt hij de verbinding los tussen de actualiteit en het persoonlijk geestelijk welzijn, die juist eigen is aan Piëtisme en Nadere Reformatie. We merken bij Van Til een duidelijk piëtistische inslag. Uit het feit dat hij argumentatie gebruikt die op piëtistische leest is geschoeid, blijkt dat hij zich hiertoe positief wilde verhouden of althans dat dergelijke piëtistische duiding

door hem en zijn lezers op prijs werd gesteld. Maar hier zien we dat met een piëtistisch argument iets kan worden betoogd wat niet piëtistisch is.

3. *Exegetisch-hermeneutische uitgangspunten van de preek*

Van Til besteedt veel aandacht aan de woordelijke en taalkundige verklaring van de tekst. Hierbij is het opmerkelijk wat hij aantekent bij een mogelijk verschil tussen de eigenlijke en oneigenlijke betekenis van een woord, bijvoorbeeld wanneer een letterlijke vervulling van de zaak ontbreekt. Volgens hem kan in zo'n situatie een leenspreukelijke betekenis dienst bewijzen. De leenspreuk wordt ontleend aan een relevante bron en moet redelijkerwijs kunnen worden benut voor uitleg van het Bijbelgedeelte. Hier krijgt een buitenbijbelse bron een gezaghebbende plaats in de exegese op die momenten waarin de Bijbel volgens Van Til zichzelf niet verklaart. Criterium daarbij is of de buitenbijbelse bron redelijkerwijs overeenkomt met de desbetreffende Schriftplaats. Ook zien we dat hier spanning komt te staan op het principe van de enkelvoudige Schriftzin.

Een apart deel van zijn homiletiek wijdt Van Til aan hoe teksten behandeld moeten worden. Hij maakt duidelijk hoe deze kunnen worden herkend en getypeerd aan de hand van het *genera*-model. Hiermee treedt hij nadrukkelijk wel in het voetspoor van Hyperius. Dat is opmerkelijk, omdat hij de geëigende homiletische drieslag van verklaren, leren en toepassen verwerpt. Optimale afstemming van verklaring en toepassing wordt door hem geborgd door beide op te zetten volgens het *genera*-model. Van Til hoedt zich dus voor een leerstellig kader in de preek. Maar het indelen van Bijbelteksten naar het *genera*-model heeft ook iets hypothetisch. Als een dergelijke invulling van de verklaring al zorgt voor een optimale aansluiting met de toepassing, het legt in elk geval een claim op de oorspronkelijkheid van de exegese.

4. *Systematisch-theologische uitgangspunten ten aanzien van de preek*

Niet alleen de woorden moeten volgens Van Til worden verklaard, ook de zaken. Maar geen zaken die reeds duidelijk zijn. In lijn hiermee stelt hij dat 'gemeene plaatsen' niet hoeven te worden verklaard. Ze moeten bekend worden verondersteld, anders komen dezelfde 'beginselen altijd tot walgens toe weder op de baan.' De gebruikte uitdrukking is sinds Melanchthon een gangbare benaming voor leerstellige kernbegrippen in de Bijbel. Met deze niet mis te verstane bewoordingen profileert hij zich niet alleen ten opzichte van zijn voetiaanse ambtgenoten, maar ook ten opzichte van die van de bredere reformatorische traditie.

Van Til wees dus het onderdeel van de leringen af. De nuttigheid van de onderwijzing zou een leerstellig karakter kunnen krijgen. Bij de onderwijzende nuttigheid moet de prediker niet steeds hetzelfde zeggen, dan maakt hij zichzelf belachelijk en zijn toehoorders verdrietig. Onderwijzingen bij samengestelde teksten moeten aan de preek zelf en niet uit andere Bijbelplaatsen worden ontleend.

De Engelse methode – hier gebruikt als aanduiding voor het element van de leringen – mag alleen worden gebruikt als bij een bijzondere regel een algemene toepassing wordt gemaakt. Maar verder is beroep op andere Schriftbewijzen om de toepassing te funderen niet gewenst. De aan de tekst ontleende argumenten zijn genoeg. De hoorder wordt geholpen om deze goed op te nemen, doordat de prediker ze aan het begin van de toepassing (in de door Van Til zo genoemde ‘grondslag’) samenvat en verduidelijkt.

De afwijzing van het element van vergelijking van Schrift met Schrift met het oog op de toepassing zit er bij Van Til dus diep in. In zijn afwijzing gebruikt hij de geijkte uitdrukking ‘gemeene plaatsen’. Hieruit blijkt dat hij de consequentie aanvaardt dat hij hiermee stelling neemt ten opzichte van het geheel van de reformatische theologie. Juist in de *loci* komt de eenheid van de Schrift naar voren. Kon Amesius er de nadruk op leggen, dat deze eenheid zo sterk is dat ze zelfs blijkt uit de enkele delen (teksten), bij Van Til zien we een tegenovergestelde beweging. Zijn homiletiek voorziet in situaties waarin de betekenis van een tekst niet eenduidig is; in dergelijke gevallen mag de prediker buitenbijbelse bronnen inzetten voor de verklaring. Regel daarbij is dat de buitenbijbelse bron redelijkerwijs bij de Schriftplaats aansluit.

De enkelvoudige Schriftzin is hier ook in ander opzicht in het geding. Hyperius sprak binnen dit uitgangspunt van een tweede betekenis. Hij bedoelde daarmee niet de woordelijke, maar de zakelijke inhoud: de boodschap van de Schrift. Hyperius stelt dat deze boodschap vooral naar voren komt in het vergelijken van de Schriftplaatsen. Met andere bewoordingen komt dit terug bij Perkins en Hoornbeeck. De leringen maken de enkelvoudige Schriftzin duidelijk en helpen tevens om de boodschap van de Schrift helder te maken. Bij het weglaten van het element van de leringen is er dus meer in het geding dan alleen een leerstellig kader voor de toepassing. Van Til geeft bij het ontbreken van een eenduidige verklaring op woordniveau een opening ten aanzien van de ene Schriftzin. Bij het weglaten van het element van de leringen wordt die opening ook geboden op zaakniveau.

5. *Vorbereiding en vormgeving van de preek*

Volgens Van Til hoort de preek te beginnen met een inleiding, gevolgd door een voorbereiding waarin de inhoud van de tekst wordt geïntroduceerd. Leerling-predikers doen er goed aan hun preek op schrift te stellen. Maar verder bepleit Van Til een vrije voordracht. Dat komt de levendigheid ten goede. Verder benadrukt hij een natuurlijke voordracht. Imitatie van anderen is hetzelfde als zich gedragen als apen.

De toepassing moet tot het laatst bewaard worden. Dan komt deze het meest tot zijn recht. Het voorkomt ook dat te veel aandacht wordt besteed aan onbelangrijke toepassingen. Van Til komt tot dezelfde conclusie als Van der Hooght, maar hij argumenteert anders. Bij hem blijkt een zekere gereserveerdheid ten opzichte van de toepassing op zich. Er lijkt onzekerheid toe te slaan zowel ten aanzien van de eenduidige betekenis van de Schrift als ten aanzien van haar boodschap.

CAMPEGIUS VITRINGA (1659-1722)

Campegius Vitringa / (1659-1722)

KORTE LEVENSSCHETS

Keimpe Vitringa, zoals zijn oorspronkelijke naam luidt, werd geboren in Leeuwarden, waar hij ook opgroeide en gevormd werd aan de Latijnse school. Aan de Franeker academie studeerde hij bij onder anderen Hermannus Witsius en Johannes à Marck (1656-1731). Hij zette zijn studie voort in Leiden, waar hij in 1679 de laatste van drie dissertaties schreef over Psalm 2 en promoveerde. In 1680 deed Vitringa voor de classis Leiden proponentsexamen. In dat jaar werd hij echter in Franeker benoemd tot hoogleraar oosterse talen. Deze leerstoel heeft hij twee jaar bekleed; toen volgde zijn aanstelling tot hoogleeraar theologie. In 1693 werd zijn leeropdracht uitgebreid met kerkgeschiedenis. In 1698 werd hij voorgedragen als hoogleraar te Utrecht. Het kwam niet tot een benoeming, waarschijnlijk vanwege tegenstand uit voetiaanse kring.

Witsius vertrok in 1680 uit Franeker naar Utrecht en en À Marck ging in 1682 naar Leiden. In 1685 werd Herman Alexander Röell (1653-1718) er benoemd tot hoogleraar. En spoedig na het aantreden van Vitringa verschoof de oriëntatie van de gehele theologische faculteit in cartesiaans-coccejaanse richting.³⁶⁸ Met name Röell nam daarbij de positie van boegbeeld in, wat tot uitdrukking kwam in zijn stellingnames ten gunste van een natuurlijke theologie en in een rationalistische benadering van de eeuwige generatie van Christus en van

---

³⁶⁸ J. van Sluis, 'Vitringa, Campegius' in: W.J. op 't Hof (red.), *Encyclopedie Nadere Reformatie*, deel 2, Utrecht 2016, 462 e.v.

de vrijmacht van God. Met betrekking tot het eerste punt heeft Vitringa hem gesteund. In het tweede geval stelde hij zich tegen hem in het geweer, maar dit heeft de collegiale verhoudingen tussen hen niet geschaad.

Vitringa heeft een uitgebreid oeuvre nagelaten, voornamelijk op exegetisch gebied. Daarin toont hij zich onmiskenbaar een Coccejaan. Hij houdt vast aan de verbondsleer van Coccejus, al benadert hij de opeenvolging van de verschillende bedelingen meer als overgang dan als breukvlak. Ook valt op dat hij de vervulling van de profetie niet direct op Christus betreft, maar deze in lijn met Hugo de Groot (1583-1645) zoekt in de tijd zo dicht mogelijk na de profetie. Zijn grote historische kennis stelde hem in staat om hierin duidelijk te argumenteren. Hierbij bood hij ruimte aan mystiek en eschatologie. Ondanks zijn nauwgezette geschiedbeoefening maakte hij toch gebruik van de allegorische exegese en de typologische opvatting van de geschiedenis.

Van Vitringa verscheen eveneens een praktische theologie: *Typus theologiae practicae*³⁶⁹. Deze werd het jaar erna door Johannes d'Outrein (1662-1722) vertaald en op de markt gebracht onder de titel *Korte schets van de christelyke zedenleere Ofte van het geestelyk leven Ende desselfs Eigenschappen*³⁷⁰. In zijn voorrede stelt hij dat hij uit het levensbeginsel van de wedergeboorte de verscheidene levensdaden van ware deugden wil afleiden en verklaren. Zo wil hij de verscheiden staten, vorderingen en eigenschappen van het geestelijke leven openleggen. Hij duidt het geloof als een werkzaamheid. Hij noemt specifieke kenmerken, in onderscheid van andere godsdiensten. Hij stelt dat het er bij het geestelijk leven om gaat in Christus begrepen te zijn. De betekenis daarvan duidt hij in vooral voorwerpelijke zin. In de beschrijving van de oefeningen in het geestelijk leven blijkt dat Vitringa veel waarde hechtte aan de heiligmaking. Het accent in zijn verklaring van de praktijk van het geestelijk leven ligt op godsdienstige plichten en burgerlijke deugden. J. van Sluis stelt dat Vitringa 'niet direct als een piëtist kan worden geduid'.³⁷¹

/ Aanmerkingen over de leerwijze

De homiletiek van Vitringa, *Aanmerkingen over de leerwijze om Kerkelijke Redenvoe-*

---

369 C. Vitringa, *Typus theologiae practicae sive de vita spirituali*, Franeker 1716.

370 C. Vitringa, *Korte schets van de christelyke zedenleere Ofte van het geestelyk leven Ende desselfs Eigenschappen*, Amsterdam 1717 (vert. J. d'Outrein).

371 Van Sluis, 'Vitringa, Campegius', in: Op 't Hof, *Encyclopedie Nadere Reformatie*, 465.

*ringen wel op te stellen*³⁷², is ontstaan in zijn onderwijspraktijk als hoogleraar te Franeker. In zijn Voorreden verwijst hij met instemming naar de homiletische arbeid van zijn Franeker collega's – de Coccejanen – Johannes vander Waeyen (1639-1701) en Van Til. Hij merkt op dat hij zich in het op schrift stellen van zijn gedachten vrij en ongebonden heeft gevoeld. Hij heeft het gedaan zonder bitterheid en stekeligheid en hij hoopt ook met dezelfde oprechtheid en vrijheid beoordeeld te worden, wat gezien moet worden tegen de achtergrond van het theologisch debat tussen Coccejanen en Voetianen.

Verder wordt met instemming verwezen naar het werk van Johann Heinrich Bisterfeld (1605-1655), Simon Helliuss (ca. 1626-1704) en Gerbrandus van Leeuwen (1643-1721). Zo komen in de Voorreden ook de namen voor van d'Outrein en Hellenbroek. Laatstgenoemde was op de Leidse academie studiegenoot van Vitringa.³⁷³ Hij merkt op dat Hellenbroek en hij gemeenschappelijk hebben 'de selfde redelijkheid en gematigtheid des oordeels ontrent die dingen, waar in 't ons te deel gevallen is, iets anders, dog niet iets vreemds en hetodox te leeren'.³⁷⁴ Verder noemt hij met respect de namen van de auteurs van werken 'van dit slag': Van Lodensteyn, Petrus van Staveren (1632-1683) en zijn zonen, Petrus van der Hagen (1641-1671) en Casparus Alardin (1658-1692). Vitringa merkt nog op dat hij zich altijd in een ootmoedige luisterhouding onder de prediking heeft gezet, 'geenszins keteloorig zijnde'. De predikers moeten de eer van God en de zaligheid van de hoorders op het oog hebben. Het gaat om de ware godsvrucht. Teken daarvan is liefde en gematigdheid; niet eierzucht en opgeblazenheid. Daarom heeft hij ook een grondige afkeer van predikers die handelen met wereldse geleerdheid die niet noodzakelijk is, 'die de letter beknabbelen en niet de Geest en kragt des Woords naspeuren'. Uit de voorrede valt wel op te maken dat in Vitringa's dagen kritiek op de prediking werd geuit. En hij erkent dat de Woordbediening 'heiliger en volmakter te wenschen was'. Maar hij waarschuwt voor lieden die het verval van de kerk aan de predikers wijten zonder ook oorzaken bij zichzelf te zoeken.

In zijn voorrede noemt Vitringa prediken een kunst. Er moeten immers zielen gevangen worden. Daarbij kan zekere listigheid behulpzaam zijn (2 Kor. 12:16); de prediker wordt vermaand 'bloemtjes' te verwerpen en 'manne-

---

372 C. Vitringa, *Aanmerkingen over de leerwijze om Kerkelijke Redenvoeringen wel op te stellen*, Franeker 1724.

373 Vitringa noemt Hellenbroek 'medemakker', maar wil niet spreken van vriendschap tussen hen beiden. Eerstgenoemde was gezaghebbend in coccejaanse, laatstgenoemde in voetiaanse kring. Hier blijkt iets van de spanning die dit met zich meebracht.

374 Vitringa, *Aanmerkingen over de leerwijze om Kerkelijke Redenvoeringen wel op te stellen*, Voorreden.

lijke welsprekendheid' te begeren.³⁷⁵

Eerst wijdt hij een apart gedeelte aan het gebed. Wat betreft de ambtelijke gebeden: het gebed is noodzakelijk. Dit houdt verband met het feit dat de prediker zich tot zijn ambt van Godswege geroepen moet weten. Het ambtelijke gebed is openbaar. Daarin wordt gesproken namens de gelovigen: dank voor Gods genade voor hen en gebed om de vergeving van hun zonden. In het gebed moet onderscheidend worden gesproken over de uitverkorenen. Het gaat in het gebed, dat op deze wijze wordt vormgegeven, dus niet om alle hoorders afzonderlijk, maar om het uitverkoren deel van de gemeente. Er zijn vele huichelaars in de gemeente. Maar zij behoren niet werkelijk tot de gemeente. Dus kunnen zij ook niet in een dergelijk gebed zijn begrepen. Voor wereldse lieden zal de prediker bidden bij wijze van voorspraak. Dat gebed is dan gericht op hun bekering en geloof. In het gebed op een algemene biddag kunnen deze accenten iets anders worden gelegd; dan is boetedoening immers een centraal thema. Ook gaat Vitringa erop in hoe de Goddelijke deugden in het gebed aan de orde moeten komen.

Het grootste deel van het boek gaat over, wat Vitringa noemt, 'de heilige redevoeringen'. Hieronder verstaat hij 'Predicatie, Homilie, Kerkreden, Verhandeling en Leerreden'. Ook gebruikt hij de Bijbelse uitdrukkingen: Bediening des Woords (Hand. 6:4), Vermaning, Vertrouwing (1 Tim. 6:2), Vermaning (Hand. 20:31), Leering, Onderwijzing (1 Tim. 4:13). Een verdere definitie ontbreekt. Wel merkt Vitringa op dat de preek een verklarend gedeelte bevat en een toepassing 'waarin de Leere in den Text begrepen / naar de gemoederen en seden der toehoorders tot allerhande dienst en gebruik geschikt wort'.³⁷⁶

[1. Inleidingen] Volgens Vitringa hoeft een preek niet noodzakelijkerwijze een inleiding te hebben. Als men een inleiding doet, dan beveelt hij aan dat de stof ervoor ontleend wordt aan de tekst of het tekstverband, maar nog zonder hiervan al iets te verklaren. De inleiding moet zo bij de gemeente binnenkomen, dat de strekking van de tekst ineens duidelijk is. Een treffend voorbeeld of een zinnebeeld kan hierbij dienstig zijn. De mogelijkheden zijn hier zeer uitgestrekt, omdat de meeste zaken, personen en aannemelijke voorvallen uit het Oude Testament een 'mystique en allegorische' betekenis hebben.³⁷⁷ Vitringa voert geen Bijbelteksten aan om dit te staven. Wel gaat hij in op de

---

375 Vitringa, *Aanmerkingen over de leerwijze om Kerkelijke Redenvoeringen wel op te stellen*, 3.

376 Vitringa, *Aanmerkingen over de leerwijze om Kerkelijke Redenvoeringen wel op te stellen*, 55.

377 Vitringa, *Aanmerkingen over de leerwijze om Kerkelijke Redenvoeringen wel op te stellen*, 61.

achtereenvolgende bedelingen van het verbond. Ook merkt hij op dat deze dingen op een welsprekende wijze naar voren moeten worden gebracht.

[2. De behandeling van de tekst zelf] De ontleding is afhankelijk van het type tekst. Als de context ertoe doet, moet deze erbij betrokken worden. Maar dit moet wel worden beperkt. Terloops merkt Vitringa op dat de tekstbehandeling in orde overeen moet komen met de punten van de preek. De analyse moet de gedachten van de hoorders niet te veel in beslag nemen. Daarom geeft hij de voorkeur aan het behandelen van twee punten boven drie of vier.

[3. De verklaring van de tekst zelf] De verklaring kan op een uitbreidende of betogende manier gebeuren. Uitbreidend is het wanneer de context mede wordt behandeld. Vitringa denkt daarbij aan de context van het teksthoofdstuk en geeft aan deze 'plegtige' methode de voorkeur. Behandelt men de tekst op de vertogende manier, dan geeft de prediker een vrije verhandeling ten beste over de woorden van de tekst. Het beste kan hij daarbij ingaan op de lijn van het betoog waaruit de tekst genomen is. Expliciet wijst Vitringa de gewoonte om leringen aan de tekst te ontleen af. Hij ziet deze gewoonte binnen de overzeese kerken en schrijft de oorsprong ervan toe aan de jezuieten. Hij stelt dat in de 'woorden / uitdrukkingen en spreekwijzen der H. Schrift / sulk een grooten kragt en gewigte legt opgeslooten / dat geen enig ander Woord / van wat slag het ook mag zijn / met het selve in 't verklaren der Geestelijke saken (...) kan vergeleken worden'.³⁷⁸

Preken volgens het analytische model heeft dus zijn voorkeur. Dergelijke verklarende preken zijn dan nog in tweeërlei opzicht te onderscheiden. De eerste is wat vrijer en verheldert de inhoud en de leer van de tekstwoorden; de andere beperkt zich meer tot behandeling van de achtereenvolgende zaken in de tekst om daarna de hoofdinhoud van de tekst samen te vatten.

[4. Het praktische deel van de preek] De strekking van de toepassing ontleent Vitringa aan 2 Timotheüs 3:16 en 4:2. Hij houdt er rekening mee dat het woord toepassing stuit op ergernis. In dat geval stelt hij voor te spreken van 'regels, wetten, insettingen der leere en bestieringe des gemoets en der zeeden'.³⁷⁹ De bedoeling van de toepassing is dat de gemoederen van de hoorders in beslag worden genomen. Daartoe moet de prediker op voorzichtige en bekwame wijze te werk gaan. Een en ander zal tot gevolg hebben dat de gelovigen nauwkeurig achtslaan op: de manier waarop de Heilige Geest hun

---

³⁷⁸ Vitringa, *Aanmerkingen over de leerwijze om Kerkelijke Redenvoeringen wel op te stellen*, 87.

³⁷⁹ Vitringa, *Aanmerkingen over de leerwijze om Kerkelijke Redenvoeringen wel op te stellen*, 102.

gemoed beweegt; hetgeen in deze tekst hun opgedragen wordt; dat zij door deze tekst van hun genade verzekerd worden. Vitringa merkt nog op dat naar zijn oordeel het voordeel van deze leerwijze is dat de hoorders het goed kunnen volgen. Hij refereert aan het oude schema van verklaren, leren en toepassen. De volgelingen van Coccejus achtten de leringen te veel een herhaling van de verklaring. Met als gevolg dat men maar direct overging tot de praktische invulling van de tekst. Dat laatste betreft Vitringa; er moet worden verklaard en toegepast.

[5. De toepassing bij historische stoffen] Vitringa onderscheidt vijf soorten Bijbelse stoffen: historische stof, leerstellige stof, profetische stof, stof die een gelijkenis voorstelt en zedelijke stof. De prediker moet onderscheiden wegen inslaan om deze stoffen van een toepassing te voorzien. Bij een profetische stof bijvoorbeeld moet men het historische verhaal op de voet volgen 'en wel soo / dat uit het selve de Leerlingen of het aangemerckte / betragtender wijze op 't gemoed der toehoorders toegepast' wordt.³⁸⁰ Dit aanreiken van de leermomenten ziet Vitringa als een eerste stap. Aansluitend moet namelijk de ziel van de hoorders worden overtuigd en aangezet tot zelfonderzoek. Dit laatste is nodig, omdat er volgens Vitringa veel geloof is dat Jezus niet werkelijk kent en zich dus ook niet op Hem verlaat.

[6. De toepassing bij leerstellige stoffen] De dogmatische stoffen worden door Vitringa in tweeën onderscheiden: stoffen die gaan over God, en stoffen die gaan over weldaden die God schenkt aan een mens. In het behandelen van dit soort teksten onderscheidt Vitringa vier stappen:

- 1) Als de leer is uiteengezet, moet ze worden herhaald opdat de hoorders de zin van de tekst verstaan.
- 2) De tweede stap is dat dit aan de hand van andere Schriftplaatsen of met verwijzing naar gedeelten uit de preek zelf wordt onderbouwd.
- 3) De derde stap is dat de leer wordt verdedigd voor kerkgangers die de Bijbelse leer niet kennen.
- 4) Tot slot moet de inhoud van de tekst op het gemoed van de hoorders worden toegepast.

Vitringa zet dit uiteen aan de hand van een voorbeeld. Hij hanteert daarbij onderscheiden typen van toepassing. Zo spreekt hij van weerlegging of vermaning en zelfonderzoek (gecombineerd), opwekking en vertroosting. Ook

---

³⁸⁰ Vitringa, *Aanmerkingen over de leerwijze om Kerkelijke Redenvoeringen wel op te stellen*, 115.

noemt hij een doctrinaal gebruik; de toepassing bij een leerstellige stof zal bij dit gebruik beginnen. Verder noemt Vitringa het vertroostende en overtuigende gebruik.

[7. De toepassing bij zedelijke stoffen] Aan de zedelijke stoffen verbindt Vitringa achtereenvolgens de volgende toepassende elementen:

- 1) opwekkend;
- 2) weerlegend, overtuigend of onderzoekend.

Ook kan het nodig zijn om de noodzaak van de gehoorzaamheid te benadrukken, waarbij tevens aandacht moet zijn voor uitvluchten die de vleselijke mens bedenkt.

[8. De toepassing bij profetische stoffen] Als uitgangspunt noemt Vitringa profetieën van Christus. De toepassing ontleent men aan de betrekking die de desbetreffende profetie heeft op de hoorders. Als deze betrekking duidelijk is, volgt het type toepassing als vanzelf. Wel merkt hij op dat een louter theoretische of bespiegelende tekst moeilijkheden kan opleveren. Wat is bijvoorbeeld de toepassing bij de profetie dat Jezus uit een maagd geboren moest worden (Jes. 7:14)?

[9. De toepassing bij gelijkenissen of zinnebeeldige stoffen] Vitringa gaat in op de manieren waarop uit onderscheiden stoffen de toepassing kan worden afgeleid. Het gaat steeds in de eerste plaats om het goed en begrijpelijk voorstellen van de inhoud van de tekst. Daarbij moeten de kernzaken worden benoemd en eventueel nader verklaard. Dit laatste kan gebeuren met behulp van andere teksten. De toepassing volgt dan als vanzelf.

[10. De middelen tot beweging van het gemoed] Hierbij gaat het om de bekering en de wedergeboorte van de hoorders. Daartoe moet allereerst zelfonderzoek plaatsvinden (1 Kor. 11:28, 2 Kor. 13:5). Vitringa noemt daarbij de kennis van de ellende. De hoorders moeten weten in welke verlorenheid zij zich bevinden. Ze moeten als gedaagd worden voor de rechterstoel van God. Zo kan ook de verlossing gepreikt worden, zodat ze uit de mond van God Zelf het vonnis horen dat met hun staat overeenkomt. Vitringa erkent dat er onder de kerkgangers vele naamchristenen zijn en hij betreurt het dat tegen hypocrisie te weinig wordt gewaarschuwd.

Als tweede aanbeveling noemt Vitringa dat de prediker teksten kiest die Gods genade in het bekeren en wederbaren van mensen en het leven dat naar de Geest is tot inhoud hebben.

Als derde middel noemt hij het waarschuwen tegen actuele zonden.

Als vierde moeten de omstandigheden en hoedanigheden van hoe de hoor-

ders ten opzichte van de Bijbel in het leven staan nauwkeurig worden onderscheiden.

Als vijfde noemt hij dat voorbeelden uit de vroege kerkgeschiedenis hun dienst kunnen bewijzen.

[11. Vervolg] Als zesde punt vermeldt Vitringa dat de ijdelheid van de dingen aan de orde moet worden gesteld. Zo komt hij ertoe om te wijzen op de vergankelijkheid. Alleen degene die op de Heere vertrouwt, heeft toekomst. In het licht van de eeuwigheid stelt de wereld teleur. Daartegenover moeten Gods liefde en Gods toorn worden voorgesteld. Steeds moeten de genademiddelen worden aangewezen.

[12. Het gebruik van scherpzinnige citaten of spreekwijzen] Hierbij citeert Vitringa Prediker 12:11. Hij onderkent het mogelijk gepaste gebruik van citaten. Dat geldt van klassieke auteurs en van oudvaders. Maar de Schrift gaat daarbij voorop. ‘Maar het is beter in de Heilige saken / Geestelijke met Geestelijke te vergelijken, en die van een ander geslagte zijn / soo de noodzakelijkheid by geval het niet vereischt / uit te sluiten.’³⁸¹ Apart geeft Vitringa nog aandacht aan spreuken die het karakter van een gelijkenis hebben. Volgens hem hebben deze ‘grootte kragt om te overreden’ als ze ‘aardig en net samengesteld zijn’.³⁸² Hij haalt vervolgens voorbeelden aan uit de Bijbel, maar ook uit de klassieke en Oosterse geschiedenis.

Kenmerken homiletiek C. Vitringa

1. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aansluiten bij de actuele situatie waarin gemeente en prediker zich bevinden? (algemeen-cultureel aspect)

- Er moet worden gewaarschuwd tegen actuele zonden.
- De vergankelijkheid van alle dingen moet worden aangewezen, zodat de ernst van de eeuwigheid naar voren komt.

2. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn? (persoonlijk-geestelijk aspect)

- De prediking is gericht op de eer van God en de zaligheid van de hoor-

---

³⁸¹ Vitringa, *Aanmerkingen over de leerwijze om Kerkelijke Redenvoeringen wel op te stellen*, 225.

³⁸² Vitringa, *Aanmerkingen over de leerwijze om Kerkelijke Redenvoeringen wel op te stellen*, 238.

ders; er moeten zielen gevangen worden. Daarbij gaat het om ware Godsvrucht.

- De bedoeling van de toepassing is dat de gemoederen van de hoorders in beslag worden genomen.
- De prediker moet goed op de hoogte zijn van de bijzondere omstandigheden van zijn hoorders en hier in de preek uiting aan geven.
- Zelfonderzoek is nodig, omdat er veel geloof is dat Jezus niet werkelijk kent en zich dus ook niet op Hem verlaat.
- De toepassing volgt uit de tekst en heeft inhoudelijk dezelfde strekking. Gedetailleerd wordt uitgewerkt op welke wijze bij elk van de vijf typen Bijbelse stoffen de toepassing kan worden herleid. (Deze vijf typen stoffen dienen niet verward te worden met de vijf *genera* in de toepassing.)
- Ook de toepassingen zijn onderscheiden van karakter. Vitringa noemt diverse soorten, die verwantschap tonen met de bekende vijf *genera*.
- De persoonlijke kennis van ellende, verlossing en dankbaarheid moet nadrukkelijk aan de orde komen. Ellendekennis is noodzakelijk om tot kennis van de verlossing te komen.
- De prediker moet waarschuwen tegen zelfbedrog; dat gebeurt te weinig.

3. Welke exegetisch-hermeneutische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- De meeste zaken en voorvallen uit het Oude Testament hebben een mystieke en allegorische betekenis.
- Voorkeur heeft het om de tekst te behandelen in het kader van de context van het teksthofdstuk. Als dat niet goed mogelijk is, kan de prediker zijn gedachten vrij combineren met de tekst. Van een leerstellig kader wil Vitringa niets weten. De tekst zelf is duidelijk, geen enkele andere tekst kan de geestelijke strekking nog verduidelijken.
- Vitringa onderscheidt vijf soorten Bijbelse stoffen: historische stof, leerstellige stof, profetische stof, stof die een gelijkenis voorstelt en zedelijke stof.

4. Welke (systematisch-)theologische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- Bij leerstellige teksten dient de leer ook vanuit andere Schriftplaatsen te worden verduidelijkt. Hier komt Vitringa op gespannen voet met zijn uitgangspunt dat hij elke tekst in zichzelf voldoende duidelijk

acht en voor het leerstellig kader in de preek geen enkele noodzaak en ruimte ziet.

- De hoorders moeten in de preek als gedaagd worden voor de rechterstoel van God.
- De prediker kiest teksten die Gods genade in het bekeren en wederbaren van mensen en het leven dat naar de Geest is tot inhoud hebben.

5. Welke concrete wenken worden er gegeven met betrekking tot de voorbereiding en vormgeving van de preek?

- De preek bevat uitleg en toepassing, eventueel voorafgegaan door een inleiding.
- De toepassing mag niet achterwege blijven.
- De toepassing wordt verbonden aan een leermoment dat in de tekst zelf ligt opgesloten.
- Als de preek wordt begonnen met een inleiding, moet deze de hoorders direct treffen en leiden naar de kern van de preekstof.
- De gedachten van de hoorders moeten niet worden overladen. Daarom liever twee punten dan drie of vier.
- Spreuken en voorbeelden die de aard van een gelijkenis hebben, wordt bijzondere overredingskracht toegekend. Deze kunnen worden ontleend – bij voorkeur – aan de Bijbel of aan de algemene geschiedenis. Van het citeren van niet-christelijke, klassieke schrijvers is Vitringa geen voorstander.
- De prediker moet wereldse geleerdheid vermijden.

/ Vergelijkende analyse

Vitringa was voluit Coccejaan, maar met een gematigd profiel. In zijn homiletiek blijkt dit in zijn poging om het leerelement – zij het op aangepaste wijze – zo veel mogelijk te handhaven. Het ook door hem bepleite zelfonderzoek krijgt daardoor meer fundament dan bij Van Til. De verbondsleer van Coccejus wordt ook door Vitringa niet homiletisch doordacht.

1. Aansluiting bij de actuele situatie (algemeen-cultureel aspect)

Vitringa stelt dat moet worden gewaarschuwd tegen actuele zonden. In het geheel van de preek moeten de omstandigheden en hoedanigheden van de hoorders in aanmerking worden genomen. Maar volgens Vitringa kan het

woord ‘toepassing’ op ergernis stuiten. Hij geeft alternatieven: ‘regels, wetten, insettingen der leere en bestieringe des gemoets en der zeeden.’ Om deze reden bepleitte hij ook om de toepassing te bewaren tot het eind van de preek.

Het is duidelijk dat Vitringa gerekend moet worden tot de zogenoemde ‘ernstige Coccejanen’. De nadruk die hij legt op het waarschuwend element, geeft aan dat in de kringen waarin Vitringa zich bewoog de verbinding tussen Bijbel en praktijk onder spanning was komen te staan. Zijn alternatieve benamingen voor ‘toepassing’ doen daar niets aan af. Het werpt ook licht op het afwijzen van de homiletische drieslag, zoals we die bij de Coccejanen tegenkomen. Daarbij ging het niet om een homiletische constructie op zich, maar om een op toepassing gerichte Schriftbenadering. De Coccejanen stonden in vergelijking met de Voetianen bekend om een ruimere levenspraktijk. Dit kan verklaren waarom Vitringa naar verhouding scherpe accenten zet. Had hij zich in voetiaanse kringen bewogen, dan was er sprake geweest van een ander krachtenveld. Het toont aan dat over de gereformeerden in de 17^e en 18^e eeuw op genuanceerde wijze gesproken moet worden. In alle diversiteit waren er wel degelijk dwarsverbanden. En die werden ook theologisch doordacht. Tegelijk blijkt hier dat de volgelingen van de Reformatie in deze tijd een bandbreedte gingen vertonen waarvan de uitersten zich moeilijk lieten verenigen.

2. *Aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn (persoonlijk-geestelijk aspect)*

Bij de beweging van het gemoed is het Vitringa te doen om de ziel van de hoorders. Hier zien we het concept van Teellinck terug: de affecten zijn de instrumenten die middellijkerwijs de toegang verschaffen tot het hart. Vitringa sluit hier aan bij een model dat door de Voetiaan Teellinck nadrukkelijk werd uitgedragen. Ook is het opmerkelijk dat Vitringa zo nadrukkelijk de aandacht vestigt op het geestelijk belang. Hiermee corrigeert hij de onder Coccejanen gangbare benaderingswijze om ruim baan te geven aan de stoffelijke zaken.

Wat is dan volgens Vitringa het geestelijk belang van de hoorder? Hij verbindt het bewegen van het gemoed aan wedergeboorte en bekering en de rechtvaardiging van de goddeloze. Teellinck verbond het bewegen van de affecten aan het geweten als de plaats waar God in de mens Zijn recht zetelt. Vitringa neemt dit als uitgangspunt. In zijn homiletiek gebeuren er op dit punt twee dingen.

Het eerste is dat hij de zaken van het hart verbindt met de *ordo salutis*. Hiermee voegt hij zich in de tendens die onder gereformeerden al langer gaande was om meer aandacht te vestigen op de innerlijke zaken van het geloof. Tot nu toe richtte zich dat op kenmerken van het geloof en noodzaak tot zelfon-

derzoek; denk aan de manier waarop Hoornbeeck en Saldenus dit benoemen. Vitringa is hierin scherper. Daar komt bij dat hij als eerste van de door ons onderzochte homileten op dit punt in zijn homiletiek verwijst naar heilsordelijke zaken. Hiermee legt hij als eerste wat betreft de piëtistische benaderingswijze van de gelovige een expliciet verband met de heilsorde als theologisch kader. Intussen is deze ontwikkeling bij Vitringa wel problematisch. In naam verwerpt hij het leerelement. Dat betreft dan de basis van de preek. Maar in de toepassing voegt hij nadrukkelijk een leerstellig thema in. Dit is homiletisch niet sterk en veroorzaakt in de toepassing een zekere kwetsbaarheid die kan leiden tot eenzijdigheden en biblicisme.

Het tweede wat in zijn homiletiek gebeurt, is dat hij een relatie legt tussen heilsorde en het bewegen van het gemoed. Hij voorziet dit model van een nadere uitwerking. Als Woord en Geest het hart bewegen door middel van de affecten en als in het hart heilsordelijke zaken plaatsvinden, dan heeft het bewegen van de affecten ook betekenis voor deze onderscheiden heilsweldaden. Dit geeft nieuwe aanknopingspunten voor een piëtistische en onderscheidende wijze van preken.

De tekstkeus moet zodanig zijn, dat bekering en wedergeboorte en het wandelen naar de Geest als vanzelf naar voren komen. Vitringa doorziet dat zijn afwijzing van het leerelement nadelige consequenties heeft. Daarvoor wil hij zich hoeden. Nu is het in gereformeerde homiletieken een gebruikelijk uitgangspunt om een tekst te kiezen die goede aansluiting biedt voor het hart van de hoorder. Maar bij Vitringa speelt iets anders mee: door het afwijzen van de leringen kan de homiletische drieslag niet behulpzaam zijn om vanuit de tekst het hart van de hoorder aan te spreken. Hij wilde dit element daarom bij de tekstkeus veiligstellen.

De ziel van de hoorders moet worden overtuigd en aangezet tot zelfonderzoek. Dit laatste is nodig omdat er volgens Vitringa veel geloof is dat Jezus niet werkelijk kent en zich dus ook niet op Hem verlaat. Hij vindt dat meer tegen hypocrisie moet worden gewaarschuwd. Vitringa schroomt niet ten aanzien van dit punt een eigen positie te markeren.

3. Exegetisch-hermeneutische uitgangspunten van de preek

De Schrift moet verklaard worden met de Schrift. Deze hermeneutische regel benut de gereformeerde homiletiek ook voor de toepassing. Het onderdeel van de lering markeert dit principe. Vitringa verwierp dit onderdeel van de preek. ‘Maar het is beter in de Heilige saken / Geestelijke met Geestelijke te vergelij-

ken, en die van een ander geslagte zijn / soo de noodzakelijkheid by geval het niet vereischt / uit te sluiten.’ Enerzijds doet hij hiermee een beroep op precies het argument waarmee in de voetiaanse lijn de homiletische drieslag is verdedigd. Anderzijds bakent hij de eenheid van de Schriftzin af ten opzichte van buitenbijbelse bronnen. Vergeleken met Van Til neem Vitringa een gematigder positie in.

4. *Systematisch-theologische uitgangspunten ten aanzien van de preek*

Vitringa neemt onder de Coccejanen een kritische positie in. Weliswaar stelde hij dat leringen overbodig zijn: een tekst is op zichzelf krachtig genoeg. Hij merkte ook dat zijn geestverwanten de leringen aanmerken als te veel herhaling van de verklaring. Maar Vitringa vond dat zij hierin doorsloegen. Coccejaanse predikanten slaan niet alleen de leringen over, maar schieten te snel van de verklaring in de toepassing. Vitringa’s zorg is dus dat de toepassing in de lucht komt te hangen en niet op adequate wijze verankerd wordt in Schriftuitleg. Net als Van Til hanteert hij het *genera*-model ook voor de typering van de tekst zelf.

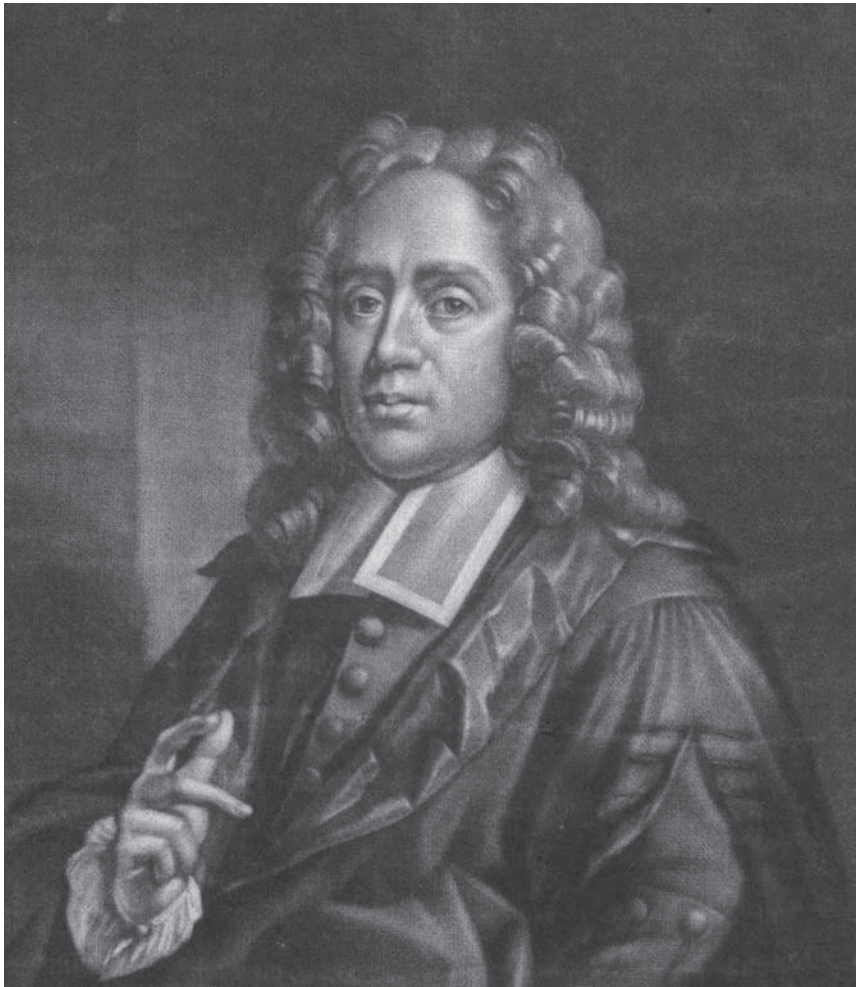
Dan is het voor Vitringa toch een worsteling om te komen tot een gefundeerde toepassing. Bij leerstellige stoffen schrijft Vitringa een behandeling voor die overeenkomt met de homiletische drieslag. Daarbij moet de lering worden opgevat als onderdeel van de toepassing. Maar in geval van niet-leerstellige teksten moet het wegvallen van het lering-element worden gecompenseerd. Als bijvoorbeeld de betrekking van de profetische stof op de hoorder duidelijk is, volgt de toepassing vanzelf. Maar bij de toepassing in geval van gelijkenissen en zinnebeeldige stoffen ontkomt Vitringa er toch niet aan om te stellen dat de kernzaken moeten worden benoemd en eventueel nader verklaard. Dit kan gebeuren met behulp van andere teksten. Dan volgt de toepassing vanzelf. Ook dit illustreert de gematigd-coccejaanse opstelling van Vitringa.

5. *Vorbereiding en vormgeving van de preek*

Voor Vitringa is een inleiding als begin van de preek mogelijk, maar niet noodzakelijk. Hij stelt in dit verband dat oudtestamentische personen vaak een mystieke of allegorische betekenis hebben. Dit is een stellingname die op gespannen voet staat met het principe van de enkelvoudige Schriftzin. Maar Vitringa maakt het punt, omdat het volgens hem handvatten biedt voor de inleiding.

Vitringa heeft voorkeur voor de verklarende (analytische) preekstijl.

FRIEDRICH ADOLPH LAMPE (1683-1729)

Friedrich Adolph Lampe / (1683-1729)

KORTE LEVENSSCHETS

Friedrich Adolph Lampe werd geboren in februari 1683. Het moet de achtentiende of negentiende van die maand zijn geweest, maar dat kon zijn moeder zich later niet meer herinneren. Zij was de predikantsdochter Christine Elisabeth Zeller (ca. 1650 – ca. 1683), gehuwd met de predikant Heinrich Lampe (1649-1690). De eerste levensjaren bracht de jonge Lampe door in de pastorie van Detmold. Vanaf zijn tweede levensjaar bleef hij wel in die plaats, maar werd hij toevertrouwd aan de opvoedkundige zorgen van zijn grootvader Johann Jacob Zeller (1626-1691), omdat zijn vader een beroep naar Frankfurt am Main had aanvaard. Deze grootvader onderhield vriendschap met Van Lodensteyn. Zijn levensernst bracht hij tot uitdrukking door in zijn bidvertrek de kist op te laten stellen waarin hij na zijn overlijden begraven wilde worden. Dat gebeurde in 1791. Maar een jaar daarvoor was de jonge Lampe met zijn moeder naar Bremen gegaan, waar hij het gymnasium en de academie bezocht.

In Bremen kwam hij via Theodorus Untereyck (1635-1693) in aanraking met het Bremense piëtisme, dat in relatie stond met Nederlandse predikers als Voetius, Van Lodensteyn en Coccejus. Van 1702 tot 1703 studeerde hij in Franeker, waar hij invloed onderging van met name Vitringa. Diens specialisme was de exegese; zijn werk wordt gekenmerkt door een positieve waardering van de allegorische methode. Theologisch gezien nam hij een middenpositie in tussen Voetius en Coccejus. In Franeker doceerde ook Röell, die een lans brak voor cartesiaanse denkbeelden. Dit uitte zich in zijn theologie van de Godheid

van Christus. Röell zag de eeuwige generatie van de Zoon door de Vader als een eeuwige gemeenschap tussen Beiden. Later is Lampe verweten op dit punt door Röell te zijn beïnvloed.

Lampe diende als predikant de gemeenten Weeze (1703), Duisburg (1706) en Bremen (1709). In 1717 trad hij in het huwelijk met de zwaarmoedig genoemde Marie Sophie Eleonore von Diemar (1686-?). Zij kregen vijf kinderen van wie er twee jong stierven. In zijn Bremense tijd liet Lampe via publicaties van zich horen. Een academische benoeming kon niet uitblijven. Utrecht bood hem een doctoraat en een professoraat aan. Lampe aanvaardde die in 1720, en werd daarmee opvolger van de Coccejaan Franciscus Burmannus jr. (1671-1719). Hij beijverde zich vooral op exegetisch, dogmatisch en kerkhistorisch gebied. In 1727 keerde hij terug naar Bremen, waar hij een leerstoel ontving aan de academie. Twee jaar later overleed hij op de jonge leeftijd van 46 jaar.

/ De theologie van Lampe

Het standaardwerk van Lampe *De Verborgentheid van het Genaade-Verbondt*³⁸³, dat in zijn eerste Bremense tijd verscheen, is kenmerkend voor zijn theologie. Van de Nederlandse vertaling verscheen in 1735 al de vijfde druk, wat aantoonde dat zijn inzichten breed ingang vonden. In vier dikke delen (ruim 4.000 pagina's) zet hij dit voor hem belangrijke thema uiteen.

Het eerste deel blijkt heilsordelijk van opzet. Centraal staat de persoonlijke en bevindelijke inlijving in het verbond. Het gaat hem om verbondsbeleving. Hij onderscheidt meerdere weldaden van het verbond, maar de beleving van de inlijving is volgens hem een doorgaande zaak. Dit primaat van de subjectieve en heilsordelijke verbondsbeleving gaat bij Lampe hand in hand met een heilshistorische benadering van de Schrift. De allegorische exegese bewijst hem hierbij geen kleine dienst.

Lampe beschouwt het verbond van Oude en Nieuwe Testament als in wezen één. Wel legt hij grote nadruk op de historische ontwikkeling hierin. Hij onderscheidt binnen de Bijbel wat dit betreft meerdere fasen. Met een beroep op Galaten 4:24 betreft hij al deze fasen afzonderlijk op Christus en Zijn Middelaarswerk. Daaraan verbindt hij dan een persoonlijke toepassing voor de

---

383 F.A. Lampe, *Geheimniß des Gnaden-Bunds: dem grossen Bundes-Gott zu Ehren, und allen heyl-begierigen Seelen zur Erbauung geo ffnet*, Bremen 1716-1719. Nederlandse vertaling: *De Verborgentheid van het Genaade-Verbondt, Ter Eeren van den grooten Verbonds-Godt, en tot Stichtinge van Alle Heylbegeerige Zielen geopent*, Amsterdam 1721 (vert. J. le Long).

gelovigen. Daar is zijn hermeneutiek dus op gericht. Zijn methode verloopt van de tekst, via het aanwijzen van vervullingen in Christus en de kerkgeschiedenis naar die in het persoonlijk leven. Hij schrikt daarbij niet terug voor vrije exegetische inzichten.

Dat Eva de vrucht aan Adam schonk en zo hem tot zonde verleidde, is een typering van hoe de Kerk het zondepak aan Christus schenkt en Hem zo tot haar Zaligmaker maakt.³⁸⁴ De twee getuigen uit Openbaring 11 zien volgens Lampe op Henoeh en Elia. Deze twee blijken profetische gestalten te zijn van de Albigenzen en Waldenzen. Ook beschouwt hij de zes scheppingsdagen als symbool van de wereldgeschiedenis van zes maal duizend jaar. Daarna zal een duizendjarig vreedrijk aanbreken, waar de sabbat dan weer symbool voor staat. Interessant is hoe hij deze chiliastische visie combineert met een eigen periodisering van de geschiedenis.

Dag 1 ziet op de tijd van Adam tot Noach ('woest en ledig'), dag 2 op de periode van Noach tot Mozes en dag 3 van Mozes tot Christus. De nacht tussen deze twee dagen symboliseert de tijd waarin Israël in Egypte verbleef. De derde dag wordt gekenmerkt door de scheiding tussen de kerk en de volken, zoals zichtbaar in de ballingschap. Dag 4 symboliseert de periode van Christus tot de antichrist. Dag 5 staat symbool voor de periode van de antichrist tot de Hervorming, die hij laat beginnen in de 13^e eeuw. De ontwikkeling binnen de Reformatie, die in zijn optiek in de 16^e eeuw haar hoogtepunt vindt, ziet hij in de scheppingsgeschiedenis aangewezen in de onderscheiding van kruipende en viervoetige dieren, waarna de mens geschapen werd. Dan is inmiddels dag 6 aangebroken, die symbool staat voor Lampes eigen tijd. De ontmoeting tussen Adam en Eva loopt uit op de ondertrouw tussen Christus en Zijn bruidsgemeente. Maar dan is het nacht geweest en verspreidt de duizend jaar tellende zevende dag haar ochtendgloriën.

We noemen deze zienswijzen, omdat ze niet zijn los te maken van de homiletiek. Lampe veroordeelde de Engelse methode, die volgens hem wel moraal overdraagt maar geen kennis. Ook wees hij de coccejaanse gewoonte af om in de preek nauwelijks of geen toepassingen te maken. Anderzijds riep de positieve waardering van Lampe voor de allegorese verzet op in gereformeerde kring. Hij weerstond echter de kritiek. Dat bijvoorbeeld zijn methode onder Nederlandse gereformeerden nog maar zo'n 50 jaar geleden in zwang was gekomen, deerde hem niet.

---

384 Geciteerd bij C. Graafland, 'Friedrich Adolph Lampe (1683-1729)', in: T. Brienen e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 's-Gravenhage 1989, 253.

Lampe beoordeelde zijn tijd overwegend positief. Zo waardeerde hij ook de nieuwere theologische inzichten, die volgens hem tot een behoorlijk aantal bekeringen hebben geleid. Zijn chiliastisch perspectief geeft aan zijn waardering van de tijd een eigen dynamiek. In navolging van Descartes geeft Lampe een basispositie aan de natuurlijke theologie.³⁸⁵ Zo honoreert hij gezonde twijfel als een goed leerprincipe. Wel laat hij staan dat de echte en zekere antwoorden te vinden zijn in de openbaringstheologie.

Naar aanleiding van het commentaar van Lampe op het Johannes-evangelie is het nodige te doen geweest. Zijn uitleg van Johannes 5:26 en 15:26 kwam hem te staan op het verwijt van røelliaanse ketterij. À Marck werd hierbij betrokken, en oordeelde dat hier weliswaar geen sprake was van de arminiaanse dwaling. À Marck bestrijdt Lampe met betrekking tot een ander punt, namelijk dat hij stelt dat de opdracht om te geloven alleen komt tot ontdekte zondaren.³⁸⁶ Zo koos Lampe bij de exegese van het woord ‘wereld’ positie door dit steeds op te vatten als de wereld der uitverkorenen. In die zin is Jezus het Licht der wereld, heeft God de wereld liefgehad en draagt Jezus als het Lam Gods de zonden der wereld.³⁸⁷ Lampe heeft zich in zijn voorwoord op het derde deel van zijn commentaar op Johannes van de verwijten gedistantieerd: in gemeenschap met de kerk en haar belijdenis wenst hij vast te houden aan de leer van de Drie-eenheid en van ‘de Generatie van Godts zone, als natuurlijk, en tot het Goddelijk Wezen zelf behorende, en enig, en eeuwig, en volstrekt noodwendig’.³⁸⁸ Deze verklaring nam evenwel bij Jacobus Fruytier (1659-1731) de verontrusting niet weg. Bij hem en bij Johannes Wilhelmius (1671-1754) zat dit vast op het feit dat Lampe niet wil zeggen dat de Vader de Godheid aan de Zoon heeft ‘meegedeeld’.³⁸⁹

/ Een eigen plaats

Zoals hij in zijn verbondsleer laat zien, was Lampe een aanhanger van Coccejus. In zijn *De Verborgentheit van het Genaade-Verbondt* ziet hij de vervulling van de profetie uit Openbaring 14:6. Daar wordt gesproken van een andere engel, die in het midden van de hemel vliegt met een eeuwig Evangelie, om dat te verkon-

---

385 F.A. Lampe, *Compendium Theologiae naturalis in Scholae privatae usum concinnatum*, Bremen 1723.

386 G. Snijders, *Friedrich Adolph Lampe*, dissertatie, Harderwijk 1954, 41, 61.

387 Snijders, *Friedrich Adolph Lampe*, 40.

388 Geciteerd bij: Snijders, *Friedrich Adolph Lampe*, 56.

389 Snijders, *Friedrich Adolph Lampe*, 56 e.v.

digen aan hen, die op de aarde gezeten zijn.³⁹⁰ Toch nam hij, ook ten opzichte van de Coccejanen, een bijzondere plaats in. G.H. Leurdijk typeert hem vooral als theoloog van de synthese. ‘In de Republiek wist Lampe als hoogleraar in Utrecht met zijn synthetische invulling van de foederalmethode, die naast coccejaanse ook cartesisaanse, voetiaanse en puriteinse trekken had gekregen, en zijn zinnebeeldige Schriftuitleg een Bijbelse beschrijving van innerlijke vroomheid te geven die velen overtuigde en onder een groot deel van zijn leerlingen een foederalistisch-piëtistische eenheid teweegbracht.’³⁹¹

Als het gaat om het staan in het leven, vertolkt Lampe een duidelijk voetiaanse visie, waarmee hij dus afstand neemt van de coccejaanse visie die juist volop ruimte bood aan het participeren in de wereld. In zijn *Schets der dadelyke Godtgeleertheit*³⁹² ontvouwt hij zijn program van nadere reformatie. Op grond daarvan noemt Graafland hem een vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie.³⁹³ Overeenkomst met de Nadere Reformatie is er ook in de verwijzing van Lampe naar het kerkelijk standpunt van Teellinck en Van Lodensteyn. In zijn gedichten blijkt een duidelijke Christus-mystiek. Hierin vertoont Lampe overeenkomst met Van Lodensteyn en Wilhelmus Schortinghuis (1700-1750). Lampe rekende de zekerheid van het geloof tot het welwezen. Graafland verbindt hieraan de conclusie dat het Piëtisme van de 18^e eeuw een chronische geloofsonzekerheid legitimeerde.³⁹⁴ Ook stelt hij dat de analyse van het innerlijke leven bij Lampe niet zo ver voert als vóór hem bij Saldenus en na hem bij Alexander Comrie (1706-1774) en Theodorus van der Groe (1705-1784). G. Sniijders (1917-1993) ziet hem als een theoloog die coccejaans, voetiaans en cartesisaans denken heeft willen harmoniëren door middel van een praktisch-piëtistische tendens in zijn theologie. Leurdijk noemt het cruciaal ‘dat het vroomheidsdenken bij Lampe uitmondde in een herwaardering van de foederalmethode van Coccejus, via wiens periodenleer Lampe een vertaalslag van heilsgeschiedenis naar heilsorde maakte’.³⁹⁵

---

390 Graafland, ‘Friedrich Adolph Lampe (1683-1729)’, in: Brienens, *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 247.

391 G.H. Leurdijk, *In het voetspoor van Lampe. Gereformeerde piëtisten tussen Bremen en de Republiek in de eerste helft van de achttiende eeuw*, dissertatie, Amsterdam 2019, 222.

392 F.A. Lampe, *Delineatio theologiae activae*, Utrecht 1727. Nederlandse vertaling: *Schets der dadelyke Godtgeleertheit*, Utrecht 1728 (vert. B. Keppel).

393 Graafland, ‘Friedrich Adolph Lampe (1683-1729)’, in: Brienens, *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 245.

394 Graafland, ‘Friedrich Adolph Lampe (1683-1729)’, in: Brienens, *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 260.

395 Leurdijk, *In het voetspoor van Lampe*, 53.

/ Institutionum Homileticarum Breviarium

Van Lampe is postuum een homiletiek uitgegeven. Deze verscheen in 1747 onder de titel *Institutionum Homileticarum Breviarium*³⁹⁶.

[1] Allereerst geeft Lampe een omschrijving van het begrip. ‘Homiletiek is de heilige wetenschap van spreken in de publieke samenkomst, opdat de eer van God en de opbouw van de hele kerk bevorderd wordt.’³⁹⁷ Om te komen tot de tekstkeuze is de meditatie van belang. Bij de tekstkeuze zelf moet ook op enkele voorwaarden worden gelet: of de tekst een complete zin bevat, of ze de inhoud van het Evangelie aan de orde stelt en of de tekst kan worden toegepast op de hoorders met hun diverse capaciteiten en met het oog op hun tijd en omstandigheden. Aan het begin van de preekvoorbereiding vraagt de uitwerking van de tekst de nodige tijd. Daarbij moet aandacht gegeven worden aan zowel de woorden als de zaken. De prediker maakt gebruik van de homiletische stijl (*stylus homileticus*). Lampe zet uiteen dat deze stijl anders is dan de didactische stijl (*stylus didacticus*). Eigen aan de homiletische stijl is dat de hoorders bewogen moeten worden. De prediker houdt daarmee rekening in zijn voorbereiding, in de opbouw van de preek en in de uitvoering.

[2] De inleiding maakt aan de hoorders duidelijk dat de inhoud van de preek tot hun nut zal zijn. De tekstkeuze, maar ook de inleiding op de preek en de keuze van de te maken toepassingen komen tot stand vanuit betrokkenheid op het actuele tijdsbeeld. Daarom moet voor de inleiding een kerngedachte van de tekst worden gebruikt waar ook de toepassing op zal aansluiten. De inleiding kan worden opgezet aan de hand van externe omstandigheden of aan de hand van de stof van de preektekst zelf. Altijd moet de relatie met de tekst duidelijk zijn. De stijl waarin de inleiding wordt uitgesproken dient helder en waardig te zijn.

[3] De inleiding bevat ook een tweede deel. Daarin wordt de tekst geïntroduceerd. Het gaat daarbij om de *scopus* van de tekst, waarbij de tekst wordt geplaatst in de context. In dit deel van de inleiding moet ook de dispositie aan de orde komen. Lampe geeft enkele manieren om tot een dispositie te komen.

---

396 F.A. Lampe, *Institutionum Homileticarum Breviarium*, Groningen 1747. H. de Jong vermeldt 1742 als jaar van eerste uitgave, H. de Jong, ‘Lampe, Friedrich Adolph’, in: W.J. op ’t Hof (red.), *Encyclopedie Nadere Reformatie*, deel 2, Utrecht 2016, 29. Dat betekent dat de uitgave in 1747 te Groningen een tweede uitgave betreft.

397 In deze definitie komt niet naar voren wat de norm en de inhoud van de prediking is. Vgl. T. Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassifikatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie*, Amsterdam 1981, 174 en Hoekstra, *Gereformeerde Homiletiek*, 128.

De wijze van benadering is aan de prediker, maar de inhoud wordt wel steeds door de tekst bepaald.

[4] Bij de verklaring van de tekst wordt onderscheid gemaakt tussen de verklaring van de woorden en die van de zaken. Lampe maakt duidelijk op welke manieren zaken in de tekst kunnen zijn verwoord, zodat de exegeet ze kan herkennen en behandelen. De prediker moet echter niet allerlei verschillende meningen van orthodoxe exegeten op de kansel brengen. Lampe vervolgt met een exegetisch exposé waarin hij de aandacht vestigt op allerlei vormen van beeldspraak. In het exegetisch handwerk komen zaken naar voren die bevestigd moeten worden, of met Schriftgegevens, of met vervaardigde argumenten (*artificialia*). Bij deze laatste categorie gaat het om natuurlijke argumenten of om argumenten die ingegeven zijn door de omstandigheden van tijd, plaats en personen. Lampe stelt dat bij het hanteren van deze argumenten een hermeneutische orde in acht genomen moet worden: eerst de argumenten van de Schrift, dan die van de context en ten slotte die van de *analogia fidei*. De voordracht van de prediker wordt door Lampe gekenschetst als intens. De hoorders moeten merken dat dit een belangrijk deel van de preek is.

[5] In de *applicatio* ligt de ziel van de preek; wat in de uitleg werd voorbereid, wordt dan tot zijn doel gebracht. Lampe legt wat dit betreft de nadruk op de persoonlijke achtergrond en vorming van de prediker. Voor het maken van adequate toepassingen moet hij beschikken over een tweeledige kennis. Eerst van praktische waarheden, bijzonder die de grens vormen tussen natuur en genade. Daarbij beveelt Lampe de kennismening aan van ascetische geschriften, gesprekken met meer geoefende christenen en zelfbeproeving. De andere aanbevolen kennis betreft de diversiteit en de omstandigheden van de hoorders. Daarvoor wordt het lezen van op dat punt dienstige literatuur aanbevolen.

Lampe noemt diverse mogelijkheden om tot een toepassing te komen. Er kan sprake zijn van praktische en pastorale redenen, maar altijd moet er aansluiting zijn bij de tekst. Hij heeft voorkeur voor die toepassingen die rechtstreeks uit de preektekst voortkomen, zonder behulp van andere teksten. Hoe meer dit het geval is, hoe duidelijker de toepassing voor de hoorders zal zijn. Hierbij wijst hij de Engelse methode af. Daarin wordt de toepassing samengesteld uit meerdere teksten. Volgens Lampe is een dergelijke toepassing moeilijk te begrijpen en dient ze geen enkel nut. Als het gaat over de strekking van de toepassing, hanteert Lampe een tweedeling: de spits van de toepassing is of theoretisch of praktisch. Als de prediker tegen de zonde moet waarschuwen, doet hij dit vanuit een bescheiden houding. Ook dient de prediker zich bij elke

toepassing te realiseren dat de gemeente uit bekeerde en onbekeerde mensen bestaat. Hij voegt er een uiteenzetting aan toe waarin hij afweegt of de mensen het best kunnen worden aangesproken in de derde, tweede of eerste persoon.

Ten aanzien van de praktische toepassingen maakt Lampe onderscheid tussen toepassingen voor niet-wedergeborenen en toepassingen voor wedergeborenen.

Voor niet-wedergeborenen zijn deze bestraffend of aansporend van aard. Hij gaat in op het verschil tussen verborgen en openbare zonden en maakt duidelijk hoe de ernst van bepaalde zonden moet worden gewogen. Zo geeft hij ook een uitwerking bij de aansporende toepassingen. In de prediking zoekt de voorganger gelegenheden om die mensen aan te spreken van wie de Heilige Geest het geweten heeft geopend. Dat is immers meestal een voorbereiding tot het genadewerk van de zaligheid.

Voor wedergeborenen zijn er vier soorten praktische toepassingen: opbeurend, berispelend, aansporend of vertroostend. Deze vier soorten hoeven niet altijd aan de orde te komen. De opbeuringen zijn weliswaar bestemd voor de wedergeborenen, maar ze kunnen ook de niet-wedergeborenen tot jaloezie verwekken. Onder de wedergeborenen onderscheidt Lampe zwakgelovigen en meer getrouwen. Bij de zwakgelovigen moet worden aangewezen waar ze falen in geloof of heiligmaking. De preek wordt beëindigd met een invoelend slotwoord. Dat kan aansporend of vertroostend zijn. De stijl van spreken is daarbij levendig.

[6] Lampe onderscheidt in de Heilige Schrift drie tekstgenres: dogmatisch, historisch en profetisch. De dogmatische stof moet op tekstuele of op catechetische wijze worden behandeld. Van beide geeft hij een korte typering. Wat betreft de gebruiken bij een dergelijke stof: in een leerstellige preek is de oproep tot bekering op zijn plaats, omdat valse christenen juist dwalen in de leer. De aansporing gericht aan de gelovigen hoort er vanzelfsprekend bij; die moet juist een plaats krijgen bij de behandeling van de desbetreffende leerstelling. Speciale aandacht besteedt Lampe aan de Decaloog en aan de preken, de wonderen en de lijdensstoffen van de Heere Jezus. Ten aanzien van de toepassing valt weer de toespitsing naar wedergeborenen en niet-wedergeborenen op. Ook spreekt hij van praktische waarnemingen die aan de mystieke zin van de tekst moeten worden ontleend. Op deze wijze behandelt hij de historische stoffen en komen ook de profetische stoffen aan de orde. Over hoe deze moeten worden verklaard, plaatst Lampe een verwijzing naar de homiletiek van Van Til.³⁹⁸

---

398 Van Til, *Methodus concionandi juxta praecepta artis hermeneuticae et oratoriae concinnata*, 57.

[7] Een apart hoofdstuk wijdt Lampe aan gelegheidspreken, zoals bij de sacramentsbediening. De tijdpreek noemt hij niet als aparte categorie.

[8] Nadat aandacht is besteed aan de gebeden die betrekking hebben op de preek, komt [9] het houden van de preek aan de orde. Lampe geeft adviezen voor het stemgebruik. Dat moet helder zijn en goed gearticuleerd, maar ook afgestemd op het onderwerp dat aan de orde is. Hij geeft ook praktische wenken voor lichaamshouding en gesticulatie. Tot slot is een schema toegevoegd van een dogmatische preektekst (Kol. 1:19).

Kenmerken homiletiek F.A. Lampe

1. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aansluiten bij de actuele situatie waarin gemeente en prediker zich bevinden? (algemeen-cultureel aspect)

- Tekstkeuze moet aansluiten bij het bevattingsvermogen, maar ook bij de tijd en omstandigheden van de hoorders.
- De actualiteit kan het punt zijn waarop de prediker in zijn inleiding aansluiting bij de gemeente zoekt. In elk geval wordt in de inleiding duidelijk waar de preek zal aansluiten bij de behoefte van de gemeente. (De inhoud van de inleiding wordt altijd bepaald door de preektekst.)
- Praktische redenen kunnen ertoe leiden dat de prediker vanuit de tekst een bepaalde toepassing maakt.
- De prediker waarschuwt tegen de zonde.

2. Welke aandachtspunten bevat deze homiletiek met het oog op het aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn? (persoonlijk-geestelijk aspect)

- Het gaat om de eer van God en de geestelijke opbouw van de gemeente. Dit is bepalend voor heel het homiletische proces.
- Pastorale redenen kunnen maken dat de prediker vanuit de tekst een bepaalde toepassing maakt.
- In de toepassingen richt de prediker zich op wedergeborenen en niet-wedergeborenen. Ook onder hen zijn onderscheiden groepen van hoorders.
- De hoorders moeten bewogen worden.
- De toepassingen voor de niet-wedergeborenen zijn bestraffend of aansporend van aard.

- Voor wedergeborenen zijn er vier soorten praktische toepassingen: opbeurend, berispemd, aansporend of vertroostend.
- De opbeuringen zijn dan wel bestemd voor de wedergeborenen, maar ze kunnen ook de niet-wedergeborenen tot jaloezie verwekken.
- Onder de wedergeborenen onderscheidt Lampe zwakgelovigen en meer getroosten.
- Bij de zwakgelovigen wordt aangewezen waar ze falen in geloof of heiligmaking.
- De hoorders van wie het geweten spreekt, worden mogelijk door de Heilige Geest voorbereid op Gods verlossingswerk. Zij moeten bijzonder worden aangesproken.
- Hoorders dienen te worden opgeroepen tot bekering.

3. Welke exegetisch-hermeneutische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- De gekozen tekst moet een complete zin bevatten.
- Zowel woorden als zaken moeten worden verklaard.
- De *scopus* van de tekst is van belang voor de exegese. Deze teksts*scopus* staat in nauw verband met de context.
- Natuurlijke of actuele argumenten kunnen worden gebruikt om een exegetische kwestie te bezegelen. Dat moet dan wel zijn in overeenstemming met de Schrifttekst zelf, met de context van de desbetreffende Schriftplaats of met de *analogia fidei*.
- De Heilige Schrift kent drie tekstgenres: dogmatisch, historisch en profetisch.
- De tekst bevat een mystieke zin. Deze is van belang met het oog op de toepassing. In dit verband waardeert Lampe de allegorische exegese positief.

4. Welke (systematisch-)theologische uitgangspunten worden genoemd ten aanzien van de preek?

- De gekozen tekst moet de inhoud van het Evangelie aan de orde stellen.
- De Engelse (systematische) preekmethode wordt afgewezen.

5. Welke concrete wenken worden er gegeven met betrekking tot de voorbereiding en vormgeving van de preek?

- De preek bevat een inleiding met een gemotiveerde dispositie, lering en toepassing.
- De stijl van spreken is waardig, helder, intens en passend bij de inhoud. Hetzelfde geldt van de gesticulatie en het stemgebruik (helder, goed gearticuleerd en afgestemd op het onderwerp).
- De prediker is gespist op de grens tussen natuur en genade.
- Daarvoor is nodig dat hij zichzelf vormt door het lezen van ascetische literatuur, gesprekken met geofende christenen en zelfbeproeving.
- Ook verdiept de prediker zich in de diversiteit en omstandigheden van de hoorders.
- De preek bevat een uitleggend en een toepassend gedeelte.
- De toepassingen worden liefst zonder verwijzing naar andere teksten uit de preektekst gemaakt.
- Naar gelang de spits van de toepassing kunnen de hoorders het best worden aangesproken in de derde, tweede of eerste persoon.
- De preek wordt beëindigd met een invoelend slotwoord.

/ Vergelijkende analyse

In Lampe verenigen zich het Hollandse coccejanisme en het Duitse Piëtisme. Het verbond heeft een plaats in zijn homiletiek, maar dan wel op subjectieve wijze. Van alle onderzochte homileten gaat hij het verste door op het onderscheidende element. Steeds blijkt zijn homiletiek eigensoortig, niet alleen ten opzichte van zijn voetiaanse maar ook ten opzichte van zijn coccejaanse collega's.

1. *Aansluiting bij de actuele situatie (algemeen-cultureel aspect)*

In de tekstkeus maakt Lampe een bijzondere connectie met de actuele situatie. Hij vindt het nodig dat de prediker zich er van tevoren van vergewist dat hij vanuit zijn tekst toepassingen kan maken voor de hoorders en hun omstandigheden in de brede zin van het woord. Deze actuele randvoorwaarde verbindt hij aan een taalkundig uitgangspunt: de tekst moet een hele zin bevatten. Daar komt nog een theologisch-inhoudelijke voorwaarde bij: de kern van het Evangelie moet aan de orde komen. Het geeft op eenvoudige wijze weer hoe Lampe Schrift en actualiteit wil verbinden.

Hiermee is echter niet alles gezegd. Integendeel, in zijn homiletiek weet Lampe zijn theologie een duidelijke plaats te geven. Dit betekent wat voor de prediker. Om te komen tot de toepassing heeft hij tweërlei kennis nodig: van de algemene omstandigheden (die zich bevinden op het grensvlak van natuur en genade) en van de persoonlijke omstandigheden van de hoorders. Hier is de nodige studie aan verbonden. Hierin blijkt dat Lampe zijn tijd positief tegemoettrad. Zijn open houding ten aanzien van de actuele wetenschap maakt zijn oproep tot bekering opmerkelijk. We zien hier overeenkomst met Van Til die piëtistische duidingen gebruikte, maar intussen piëtistische uitgangspunten ontcrachtte.

2. *Aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn (persoonlijk-geestelijk aspect)*

Lampe verwierp het onderdeel van de leringen in de prediking. Hij stelde dat de Engelse preekmethode wel moraal overdraagt, maar geen kennis. In de klassieke homiletiek moesten de leringen de tweede betekenis van de tekst aan het licht brengen: de geestelijke strekking. Hoornbeek kwalificeerde dat als het sap en bloed van het evangelie. Lampe kwalificeert dit als ‘moraal’. Hij vindt kennis van groter en hoger belang. Met zijn kennisbegrip wordt ook zijn geloofsbegrip gesubjectieerd. Daarbij is het opvallend dat rationalisering gepaard gaat met bewegen van het gemoed, waarbij de Schrift als bron en norm wordt losgelaten. In vergelijking met wat we eerder van gereformeerde piëtisten hebben gezien, blijkt hier een wezenlijk andere opvatting van wat geestelijk leven inhoudt.

Lampe laat het onderdeel van de leringen los, maar hij wijst een alternatief om de toepassing te borgen. Als spits van de prediking benoemt hij dat de hoorders bewogen moeten worden. Zo stelt hij dus het geestelijk belang van de hoorders centraal. De prediker moet daarmee rekening houden: in zijn voorbereiding, in de opbouw van de preek en in de uitvoering. Dit resulteert bij Lampe in een homiletische stijl (*stylus homileticus*). Hij zet uiteen dat deze stijl anders is dan de didactische stijl (*stylus didacticus*). De toepassing zelf is praktisch of theoretisch.

Het hiermee geboden kader voor de toepassing sluit duidelijk aan bij de coccejaanse school. Het valt op dat het bewegen van het gemoed typerend wordt geacht voor de toepassing. Zo wordt de toepassing ingericht rond het geestelijk belang van de hoorder. Als we dit kader met het kader van de leringen vergelijken, valt op dat de borging van de toepassing in de voetiaanse traditie moest gebeuren vanuit de tekst in Schriftgegevens. Bij Lampe gebeurt

dit vanuit de tekst in een betoog met een geestelijk karakter. Daarin krijgt de heilsgeschiedenis bij hem dusdanig subjectief accent dat ze in bepaalde opzichten heilsordelijk moet worden beleefd. Het alternatieve kader van Lampe doet piëtistisch aan, maar staat op gespannen voet met het gereformeerde uitgangspunt dat God Zijn gelovigen onderwijst door de Schrift. Bij hem krijgt de binding en de normering aan de Schrift een ander en lossere karakter, hoewel bij zijn benadering van het geestelijk leven wel gesproken kan worden van een Bijbelse oriëntatie en inspiratie. Het accent verschuift van het zakelijk-inhoudelijk naar het exegetisch-literair verstaan van de Schrift. Het effect hiervan wordt versterkt door het principiële gegeven dat Lampe moderne kentheoretische en theologische inzichten positief beoordeelde.

Graafland stelt dat de analyse van het geestelijke leven bij Lampe niet zo ver reikt als bij Saldenus voor hem en bij Comrie en Van der Groe na hem. Homiletisch gezien kunnen we daarvoor een factor aanwijzen: het loslaten van het leringen-model. In het algemeen zagen we bij Coccejanen een grotere welwillendheid ten opzichte van de algemeen-culturele ontwikkelingen. Dit vindt bij Coccejus een eigen theologische legitimering. De verschillen zijn aanwijsbaar in het geestelijke element, maar zijn terug te voeren op basale uitgangspunten. We zagen dit al ten aanzien van de kentheorie en de positionering van de mens ten opzichte van God, maar ook eigen hermeneutische en dogmatische uitgangspunten spelen hierin mee.

3. *Exegetisch-hermeneutische uitgangspunten van de preek*

Het verklarende deel van de preek is bij Lampe belangrijk. Dit onderstreept hij met de aanwijzing dat de prediker dit tot uitdrukking dient te brengen in zijn stemgebruik. In het verklarende deel moeten zowel woorden als zaken worden verklaard. Lampe onderscheidt drie tekstgenres: dogmatisch, profetisch en historisch. Hij geeft aan hoe deze kunnen worden verklaard met verwijzing naar Van Til. Bij de exegese kunnen Schriftgegevens of vervaardigde argumenten (*artificialia*) worden gebruikt. Bij deze laatste categorie gaat het om natuurlijke argumenten of om argumenten die ingegeven zijn door de omstandigheden van tijd, plaats en personen. De *analogia* van Schrift (tekst en context) en belijdenis bepalen de rangorde van de argumenten. Intussen blijkt hieruit dat na Van Til ook Lampe de gereformeerde hermeneutische regel dat de Schrift zijn eigen uitlegger is, heeft doorbroken. Bij Lampe is ook de eenheid van Schriftzin in het geding. In het leringen-model zijn deze uitgangspunten verdisconteerd. Maar Lampe laat dit model los, zowel qua vorm als wat

betreft zijn theologische betekenis. Hij onderscheidt een mystieke betekenis van de tekst. Daaraan moet de toepassing worden verbonden, die zich zodoende onttrekt aan de klassiek-gereformeerde uitgangspunten.

Dit staat tegen de achtergrond van een door hem ontworpen theologisch kader. Hierin heeft hij scherpzinnig denkwerk verricht. In zijn theologisch kader staat de hermeneutische positie van het verbond centraal. Het verbond ordent bij hem de heilsgeschiedenis. In dat licht kwam hij met een eigen periodisering, waarin hij het chiliasme een plaats gaf. Bij de exegetische zelf mag gebruik gemaakt worden van een allegorische betekenislaag die Lampe aan de Schrift toekent. Het verbond is bij Lampe tevens het kader van de toepassing. Het gaat hem om verbondsbeleving. Deze beleving is een doorgaande zaak, die de inlijving van het verbond tot kern heeft. Met betrekking tot het geloofsleven komt hij tot allerlei onderscheidingen. Daarin komen uitdrukkingen en begrippen voor die we ook bij de gereformeerde homilisten tegenkwamen. Maar deze hebben bij Lampe een geheel eigen betekenis en refereren aan een eigen theologisch kader. Dit alles kan exegetisch worden geduid, maar komt tot stand mede dankzij ongelimiteerd gebruik van de allegorische verklaringwijze en gelegitimeerd door een eigen verbondsmatige benadering van de Schrift.

4. Systematisch-theologische uitgangspunten ten aanzien van de preek

Volgens Lampe leiden de leringen af van de Schrift en moet de toepassing rechtstreeks uit de tekst worden afgeleid. Bij het wegvallen van het onderdeel van de leringen geeft het de prediker houvast om de toepassingen aan de tekst te verbinden via het *genera*-model. We zagen dat eerder in de coccejaanse school; zo ook bij Lampe. Van oorsprong was dit – bij Hyperius – een exegetisch instrument. Dit past bij de hermeneutische oriëntatie van Lampe. Maar onder deze oriëntatie gaat een scherp dogmatisch profiel schuil.

Het meest kernachtig kan dit worden geïllustreerd aan de hand van Lampes omstreden benadering van Johannes 5:26 en 15:26. In de polemieke spitste zich dit toe op de verklaring van het Zoonschap van Christus. Lampe erkende wel dat Christus de eeuwige Zoon van God is, maar schonk geen klare wijn ten aanzien van de eeuwige generatie van de Zoon door de Vader. Ten aanzien van dit klassiek-christelijke thema richt Lampe zich op de exegetische van Bijbelteksten. Maar intussen doet hij vergaande uitspraken over wat in de eeuwigheid al dan niet is gebeurd.

Dat deed Lampe vaker. Zo legde hij het woord ‘wereld’ categorisch uit als

‘uitverkoren wereld’. Dit maakt duidelijk dat zijn exegese gestructureerd werd door dogmatische modellering. Van eenzelfde determinisme getuigt zijn gedachte dat de oproep tot geloof alleen kan komen tot ontdekte zondaren. Verbonden met het *genera*-model leidde dit tot het uitgangspunt dat voor niet-wedergeborenen de toepassing alleen bestraffend of aansporend van aard kan zijn.

De keus van Lampe voor het verbond als hermeneutisch thema krijgt bij hem een systematisch-soteriologische uitwerking. Hij onderscheidt meerdere weldaden van het verbond, maar de beleving van de inlijving is volgens hem een doorgaande zaak. Dit primaat van de subjectieve en heilsordelijke verbondsbeleving gaat bij Lampe hand in hand met een heilsordelijke benadering van de Schrift. Dat hij het verbond tegelijk hermeneutisch thematiseerde en van heilsordelijke connotaties voorzag, plaatst voor de vraag of het thema ‘verbond’ daarmee niet wordt overvraagd. Het deterministische karakter van zijn theologie is erdoor versterkt.

Lampe gaf niet alleen aan klassieke thema’s een eigen invulling; hij had ook positieve waardering voor nieuwe theologische inzichten. Die hebben volgens hem geleid tot nieuwe bekeringen. Hij stond open voor inzichten van Descartes. In navolging van hem gaf Lampe een basispositie aan de natuurlijke theologie. Dit in afwijking van de klassiek-gereformeerde opvatting dat een mens ook in zijn godsdienstig functioneren van zichzelf geneigd is tot het kwade en persoonlijke levensvernieuwing nodig heeft. Maar Lampe honoreerde gezonde twijfel als een goed leerprincipe, ook in de godsdienst. Wel liet hij staan dat de echte en zekere antwoorden te vinden zijn in de openbaringstheologie.

We merkten reeds op dat Graafland aan de hand van Lampe stelt dat het Piëtisme van de 18e eeuw een chronische geloofsonzekerheid legitimeerde. Graafland verbindt dit aan het feit dat Lampe de zekerheid van het geloof rekende tot het welwezen. Hiermee sluit Lampe inderdaad aan bij een gereformeerd theoloog als Wilhelmus à Brakel. Maar voor het overige maakt Lampe hier een beweging die geheel vreemd is aan het gedachtegoed van zijn gereformeerde tijdgenoten. Door de natuurlijke kennis te waarderen als vertrekpunt voor het geloof geeft hij de denkende mens een zelfstandige positie ten opzichte van God. Openbaringskennis dient dan als een bovennatuurlijk extra, een Goddelijke bezegeling van menselijk denkwerk. In de gereformeerde theologie werd het geloof in zijn geheel gerekend tot openbaringskennis. Daar komt bij dat door denkers als Röell de menselijke rede werd gezien als norm voor de waarheid. Lampe verwerkt dit in zijn waardering van de twijfel. De denkende

mens is immers niet zeker van de waarheid totdat hij die heeft vastgesteld. In de gereformeerde theologie is de gelovige niet een denker die de waarheid moet vaststellen, maar een zondaar die naar Gods waarheid genade ontvangt.

De vraag is nu of terecht kan worden gesteld dat er in het Piëtisme sprake is geweest van een ontwikkeling waarin uiteindelijk geloofsonzekerheid werd gelegitimeerd. Dit laatste is bij Lampe evident. We moeten daarbij wel onderkennen dat er bij hem kentheoretisch en theologisch sprake is van een wezenlijk andere oriëntatie. Dat hij een wissel omzette, is van gereformeerde zijde ook gemarkeerd. Hierbij kan gedacht worden aan de door À Marck, Fruytier en Wilhelmus gevoerde polemiek. Weliswaar is in de gereformeerde homiletiek sprake van toenemende nadruk op de noodzaak van zelfonderzoek en kenmerken van het geloof. Maar kentheoretische en theologische uitgangspunten zoals waarin Lampe een andere richting koos, zijn van een baselere categorie. Lampe mag net als gereformeerde homileten nadruk leggen op zelfonderzoek en geloofskenners, door deze wezenlijk andere uitgangspunten heeft dit bij hem een principiële andere betekenis. In strijd met de voetiaanse inzet geeft Lampe de begrippen waarheid en geloofskennis een meer open definitie. Daardoor vervalt bij hem het vaste kader bij zelfonderzoek en geloofskenners en wordt het geloof en de geloofsreflectie geheel subjectief.

In het aanwijzen van deze ontwikkeling bij Lampe spreekt Graafland van piëtisme in het algemeen. Daarbij moet worden opgemerkt dat het lampeans piëtisme moeilijk gereformeerd te noemen is; het is van wezenlijk andere aard dan het piëtisme zoals uitgedragen door bijvoorbeeld Teellinck en Saldenus. Wat dat betreft behoeft de constatering van Graafland dus belangrijke bijstelling. Lampe maakt niet zonder meer deel uit van dezelfde traditie als eerder genoemden; hij heeft zich er juist in een aantal wezenlijke opzichten van verwijderd. Het is duidelijk dat zijn theologie niet alleen om inhoudelijke maar ook om historische redenen niet als een sluitstuk binnen die traditie kan worden gezien.

Een ander punt is de benadering van het leven. Daarin legden Coccejanen over het algemeen veel minder ingetogenheid aan de dag. Dat geeft aan hun oproepen tot bekering en zelfonderzoek een geheel eigen dynamiek.

Tegelijk markeert Graafland wel een belangrijke vraag: In hoeverre zijn gereformeerde homileten ook beïnvloed door het veranderende denkklimaat van de 18^e eeuw? Het feit dat ze het oorspronkelijke kentheoretische en theologische uitgangspunt bleven hanteren, vrijwaart hen nog niet van beïnvloeding van ontwikkelingen die bij Lampe tot een duidelijk theologisch profiel

zijn gekomen. Hier geldt hetzelfde als wat we eerder opmerkten over het aansluiten bij piëtistisch gedachtegoed in het algemeen. Onder piëtistische noemer kan men herkenning vinden in spirituele zin, maar theologisch in een ander vaarwater terechtkomen.

5. *Vorbereitung en vormgeving van de preek*

Lampe is een voorstander van het gebruik van een inleiding. Daarin moet worden gepresenteerd dat de preek (tekstkeus, opbouw, keus van toepassingen) tot stand is gekomen vanuit betrokkenheid op het actuele tijdsbeeld. Deze aansluiting bij de praktijk mag de inleiding ook inkleuren, maar deze moet wel altijd opgebouwd zijn aan de hand van een centrale gedachte uit de tekst. Het tweede deel van de inleiding moet de *scopus* van de tekst, het thema en de hoofdgedachten duidelijk maken.

3. Conclusie

Dit onderzoek is gedaan vanuit de volgende vraagstelling:

Met welke constituerende elementen is het tijdbetrokken element in de prediking geïnstrueerd en theologisch gelegitimeerd door gereformeerd-piëtistische homileten in de Nederlanden (1600-1800)?

In dit hoofdstuk voorzien we aan de hand van de verzamelde gegevens deze vraag van een antwoord. Eerst geven we de homiletische reconstructie weer die we uit de bronnen afleiden. Daarna interpreteren we de onderliggende onderzoeksopbrengst en voorzien de probleemstelling van een antwoord. De onderzoeksresultaten relateren we ook aan ander onderzoek. Tot slot trekken we vanuit ons onderzoek enkele lijnen naar prediking in de 21^e eeuw.

/ 3.1 Een homiletisch ontwerp

Reconstructie

Nu we de homiletieken van meerdere gereformeerde piëtisten hebben onderzocht, kunnen we beoordelen of er sprake is van een gezamenlijk overkoepelend homiletisch model. Gezien de diversiteit van de onderzoeksresultaten is het beter daarvan niet te spreken. Op basis van ons onderzoek kunnen we wel een homiletische reconstructie maken. Daarin komen de onderzochte homiletieken uit de voetiaanse lijn naar voren als het meest oorspronkelijke voor Nederlandse gereformeerde piëtisten in de periode 1600-1800. Die homiletieken vertonen een consistent beeld. Vanaf halverwege de 17^e eeuw kwam de ontwikkeling van de coccejaanse homiletische *praxis* op gang. Dit resulteerde

aan het einde van die eeuw in de publicatie van homiletieken. Salomon van Til deed de eerste het licht zien in 1688. De vertaling van zijn werk vanuit het Latijn, die in 1705 verscheen, was de eerste Nederlandstalige homiletiek in coccejaanse lijn.

In deze ontwikkeling tekent zich wel een zeker homiletisch concept af: een eenheid van enkele uitgangspunten en randvoorwaarden waaraan een preek volgens de onderzochte homiletieken moet voldoen. Nederlandse gereformeerde piëtisten (1600-1800) hanteerden als homiletisch uitgangspunt dat de prediking opdracht is van de verkiezende God en middel in Zijn hand om zondaren zalig te maken om Jezus' wil. Het Woord van God is hierbij bron, norm en legitimatie van de preek. Onmisbaar noodzakelijk is de werking van de Heilige Geest. De prediker moet geroepen zijn, een heilige levenswandel hebben en onderlegd zijn in de Schriften.

In het licht van het hoofdthema van dit onderzoek bezien is er in de eerste plaats sprake van *theologische tijdbetrokkenheid*. De betrokkenheid op de tijd is door God gegeven, dus eeuwig en overstijgend ten opzichte van tijd en plaats. Vervolgens is er sprake van *antropologische tijdbetrokkenheid*. De preek is verkondiging van het eeuwige Woord van God voor deze mensen, in deze tijd en op deze plaats. Dit laatste is een wezenlijk kenmerk van de prediking, vloeit onlosmakelijk uit het eerste voort en is daaraan ondergeschikt.

De preek kent drie elementen:

- 1) Zorgvuldige uitleg van de Bijbeltekst.
- 2) Explicitering en Bijbelse onderbouwing van de strekking, de leringen van de tekst, kernwaarheden van de Schrift.
- 3) Toepassing van de boodschap op het leven van de hoorders in hun onderscheiden omstandigheden, waarbij de hoorders in hun persoonlijk leven dienen te worden aangesproken en bewogen. Kernpunt is dat dit alleen gebeurt als zij worden aangesproken in hun geweten en levenspraktijk. Over de wijze waarop het bewegen van het gemoed wordt geoperationaaliseerd, bestaat niet een geheel eenduidig beeld. Het onderscheiden van praktische en geestelijke situaties bij de hoorders is er wel een algemeen geaccepteerd onderdeel van. Dat geldt ook van het gebruik van verwijsteksten in de toepassing en het benoemen van kenmerken van het ware geloof.

In doelstelling en methodiek van de prediking neemt tijdbetrokkenheid zoals door ons gedefinieerd een belangrijke plaats in. Doel van de preek is de *theo-*

logische actualiteit (Gods openbaring zoals deze naar voren komt in de samenhang van Bijbelse kernwaarheden) vanuit de preektekst zo dicht mogelijk in de *antropologische actualiteit* (de levenssituatie van de hoorders) te brengen. Dit begint bij de gehoorzaamheid van de prediker aan God en Zijn Woord. De Heilige Geest toont Zijn leiding bij het mediteren over het Woord; dit is principieel leidend in het hele proces van preekvoorbereiding en prediking.

Tijdbetrokkenheid is echter niet alleen het doel van de toepassingen die de prediker in de preek maakt. Hij weegt ook de levenssituatie van de hoorders mee in de keuze van tekst, leringen en toepassingen. In alles staat de prediking in het kader van de Goddelijke opdracht en onder het beding van de bediening van de Heilige Geest. De vrucht op de prediking is zowel geestelijk als praktisch. Het geestelijke element is het door het geloof in Christus begrepen zijn en dat te mogen weten. Het praktische element is het beantwoorden aan Gods levensdoel overeenkomstig Zijn Wet, in het persoonlijk leven voor God en de naaste. In de prediking wordt gepoogd deze zaken te verwoorden, maar er blijft sprake van een verborgenheid tussen God en de mens.

Bij de reconstructie van het homiletisch ontwerp van gereformeerd-piëtistische prediking horen een aantal concrete aandachtspunten, die hieronder worden weergegeven. Daarbij is de indeling gevolgd van de vijf deelaspecten waarop de homiletieken zijn onderzocht. Bij de selectie van kenmerken is gelet op de mate waarin deze voorkomen in de onderzochte homiletieken. De volgorde waarin de kenmerken zijn genoemd, is spontaan uit het onderzoek opgekomen.

1. De aansluiting bij de actuele situatie (algemeen-cultureel aspect)

- Het aanwijzen van de zonden.
- De eigenheid van plaats en tijd verdisconteren.

2. Het aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn (persoonlijk-geestelijk aspect)

De preek in relatie tot hoorders

- De hoorders onderscheiden in groepen.
- Preek vanwege Gods roeping tot zaligheid van hoorders.
- De hoorders aanspreken in onderscheiden situaties.
- Preek niet beschouwelijk (abstract), maar praktisch (concreet).
- De kenmerken van het geloof worden behandeld.

Preek en toepassing

- De preek bevat toepassing, die via de lering opkomt uit de verklaring. In de toepassing wordt gebruik gemaakt van Schriftvergelijkingen, zodat het Woord bekwaam wordt om te stichten.
- Tijdens de preek dienen de hoorders bewogen te worden (in hun gemoed).

3. Exegetisch-hermeneutische uitgangspunten

- De Schrift is haar eigen uitlegger (zowel in woorden als in zaken).
- Het verduidelijken van type van de stof en *scopus* van de tekst.

4. (Systematisch-)Theologische uitgangspunten

- De Bijbel functioneert als bron, middel en principe van de theologie.
- De prediker geeft aandacht aan *loci communes*. Bevat overzicht en samenhang van het geheel van de Schrift (inductief en deductief).
- De klassieke wijsbegeerte is nuttig voor theologie en homiletiek.
- Bij het funderen in de leer gaat het om de verbinding met de actualiteit.
- De leringen moeten worden afgeleid of samengesteld.
- De Wet gaat voor het Evangelie. Scherpe Wetsprediking is nodig om oprechte behoefte aan Christus te bewerkstelligen.

5. De voorbereiding en de vormgeving van de preek

De persoon van de prediker

- De prediker wordt gekenmerkt door roeping en heilige levenswandel.
- Vrijmoedigheid is belangrijk alsmede krachtig spreken vanuit de Schrift.
- Persoonlijke kenmerken van de prediker.

De voorbereiding door de prediker

- De prediker moet behoeften van de gemeente kennen.
- De prediker moet de zonden van zijn tijd kennen, alsmede de dwalingen uit de geschiedenis.
- De prediker moet wachten op de inspraak van de Heilige Geest in de tekst en zichzelf in de tekst inleven.

De opbouw van de preek

- De preek bevat een verdeling in punten.
- Inleiding, verklaringen, leringen en nuttigheden zijn aanwezig.
- Volgorde: verklaringen, leringen, nuttigheden.

Het houden van de preek

- Eenvoudig en stijlvol taalgebruik; terughoudend zijn met (lange) citaten van anderen.
- Het belang van memoriseren van de preek (Guiljelmus Saldenus: woordelijk uitschrijven alleen nuttig voor jonge predikers).
- Het belang van de bescheiden uitspraak, het liefelijk stemgebruik en de rustige gesticulatie van de spreker (Guilielmus Amesius: geen gemaaktheid).
- De prediking moet zijn in betoning van geest en kracht.

Concept: de homiletische drieslag

Meest kenmerkend voor de gereformeerd-piëtistische homiletiek is de drieslag verklaren, leren en toepassen. Daarom noemen we dit concept: *de homiletische drieslag*. In dit concept vormen de leringen de schakel tussen de verklaring en de toepassing. Hiervoor zijn uiteenlopende benamingen gebruikt, maar steeds zijn de leringen het schakelmoment in de preek waarin maximaal Bijbels inzicht moet ontstaan in de relevante betekenis van de tekst voor de actuele situatie van de hoorders. Homiletisch gezien is de homiletische drieslag het leidende concept in de hierboven gegeven reconstructie. Belangrijke conclusie van dit onderzoek is dat gereformeerd-piëtistische homiletiek met de homiletische drieslag een instrument ter beschikking heeft dat een cruciale functie kan vervullen in de tijdbetrokkenheid in de prediking. In de volgende paragrafen gaan we verder in op de homiletische en theologische achtergrond hiervan.

/ 3.2 De tijdbetrokkenheid gewogen

In deze paragraaf met conclusies verzamelen en analyseren we van ieder van de vijf onderzoeksaspecten de opbrengsten van ons onderzoek (zie bijlage III Inventarisaties per onderzoeksaspect). Uit deze inventarisaties worden steeds de belangrijkste aandachtspunten genoemd en uitgewerkt. Elk onderzoeksaspect wordt eerst kort samengevat en daarna voorzien van een gemotiveerde analyse.

3.2.1 Vijf onderzoeksaspecten in kaart gebracht

1. *Op welke wijze wordt in de homiletiek bij het aanspreken van de gemeente in haar actuele situatie van plaats en tijd de aansluiting op de tekst geïnstrueerd en gelegitimeerd? (algemeen-cultureel aspect)*

Bij dit aspect komen twee dingen naar voren:

- De predikers moeten rekening houden met de eigenheid van tijd en plaats.
- Het aanwijzen van de zonde neemt daarbij een centrale plaats in.

Vanaf het vierde kwart van de 17^e eeuw krijgt dit in de homiletieken meer aandacht.

De eigenheid van plaats en tijd verdisconteren

Grote eenstemmigheid is er bij de onderzochte auteurs over het feit dat de preek moet zijn afgestemd op de actuele situatie waarin de hoorders zich bevinden. Dit aspect wordt door de tijd heen steeds benadrukt. We zien de tijdbetrokkenheid naar voren komen langs twee lijnen:

1. Van *directe tijdbetrokkenheid* spreken we als in de preek verwezen wordt naar concrete gebeurtenissen uit de actualiteit.
2. Van *indirecte tijdbetrokkenheid* is sprake als in de prediking gedachten of motieven worden gerelateerd aan de actuele mentaal-culturele ontwikkeling.

Concreet dient de prediker er rekening mee te houden dat niet alle hoorders evenzeer geschoold en onderlegd zijn. Amesijs stelt als algemeen doel van de prediking dat de prediker moet ingaan op de vragen van zijn tijd en de tegensprekers dient te weerleggen. Ten aanzien van de tekstkeuze stelt Amesijs dat dit altijd moet 'ingevuld worden naar de gelegenheid van toehoorders, plaatsen en tijden'. Deze lijn overheerst. Zo moet de prediker volgens Johannes Hoornbeeck in de voorbereiding van meet af voor ogen hebben dat het doel van de prediking is dat de hoorders gevoelig door het Woord worden geraakt. De prediker moet ook van tevoren nagaan of de inhoud van de preek zal passen in de gemeente. Daarom moet de preek ook niet beschouwend zijn maar praktisch.

Wel is Amesijs de eerste die niet alleen de keus van de leringen en de toepassingen afhankelijk maakt van tijd en plaats, maar deze mogelijkheid ook expliciteert ten aanzien van de keus van de tekst. Hij kon dit doen, omdat hij ook het meest expliciet aangeeft dat de Schrift in al haar delen de Goddelijke boodschap bevat. Hij hechtte zoveel waarde aan de eenheid van Schriftzin dat de leer van de Schrift als vanzelf op adequate wijze naar voren komt, onaf-

hankelijk welke tekst wordt gekozen. Ten aanzien van zowel verklaring als toepassing biedt grondig en consequent werken vanuit het gereformeerde hermeneutische principe van Schrift met Schrift vergelijken ruimte om met het oog op de toepassing op basis van Schriftgegevens zo goed mogelijk aansluiting te zoeken bij de hoorders.

Ook in de opbouw van de preek heeft de actualiteit een plaats. De inleiding kan worden benut om de actuele waarde van de preek direct duidelijk te pone- ren. Breed leefde echter de overtuiging dat de inleiding niet met een actuele, maar met een Bijbelse gedachte moet beginnen. De preek is immers verkondiging van Gods Woord. David Knibbe is over de tijdbetrokken inleiding niet positief; het aantal keren dat zich daarvoor een goede gelegenheid aandient, is volgens hem gering. De tekst reikt ook de leringen en de toepassingen aan voor de preek. De prediker zal in zijn keuze en ordening wat dit betreft de situ- atie in de gemeente meewegen.

Johannes Coccejus bracht met zijn abrogatieleer een concept dat erg dienst- baar zou kunnen zijn aan de actualiteitswaarde van de Bijbel. Als de laatste fase van de Godsopenbaring en de vervulling van de beloften nog gaande is, openbaart God Zich niet alleen in voldongen feiten, maar voltrekt Zijn open- baring zich in de actuele werkelijkheid. Zoals in hoofdstuk 1 beschreven wekt Van Asselt hoge verwachtingen van de coccejaanse exegese. Op basis van ons onderzoek stellen we echter dat dit geen verdere homiletische doordenking heeft gekregen. De onderzochte homiletieken van coccejaanse snit tonen wel grote openheid ten opzichte van de actuele wetenschap. Van Til (leenspreuke- lijke betekenis) en Friedrich Adolph Lampe (*artificialia*) noemen wel de moge- lijkheid om de Schrift vanuit de actualiteit te verklaren, maar van een verdere homiletische doordenking op dit punt is geen sprake. Homiletische verwer- king van de coccejaanse verbondsvisie treffen we juist aan bij Everhardus van der Hooght, die overigens een uitgesproken voetiaanse benadering aan de dag legt. Coccejaanse preken waren meer theoretisch en beschouwend dan prak- tisch. Coccejaanse voorgangers stonden niet voor niets vaak te boek als geleer- de predikanten. Ze gaven zich minder rekenschap van wat hun beschouwin- gen concreet betekenden voor de levenspraktijk van hun hoorders. Een verder doordacht homiletisch profiel vinden we onder de onderzochte Coccejanen het meest bij Lampe. Met zijn openheid naar het moderne kentheoretische uitgangspunt en zijn eigen piëtistische benadering waarbij hij sterk vanuit de eeuwigheidsgedachte determineert, neemt hij bij de onderzochte homiletie- ken een zeer afwijkende plaats in.

Waarin moet de tijd worden gekend?

Andreas Hyperius stelde reeds dat de prediking moet zijn afgestemd op de situatie van de hoorders. Het belangrijkste kenmerk van tijd en omstandigheden is de zonde. De betrokkenheid op de actuele situatie van tijd en plaats wordt gekenmerkt door een negatieve waardering van de tijd. De betrokkenheid zelf is positief: men wil de zondige en gebrekvolle context kennen en daarin de mensen adequaat aanspreken.

Opvallend is dat in de onderzochte homiletieken deze categorie na Hyperius pas weer door Saldenus wordt genoemd. Daarna wordt ze zonder onderbreking steeds genoemd. Blijkbaar voelde men in de tussenliggende periode niet de noodzaak om dit expliciet te maken. Men was het eens over de uitgangspunten van de homiletiek en had een werkwijze gevonden die men had afgestemd op de status-quo. Deze verhouding veranderde vanaf Saldenus. Kennelijk ervoer men zodanige zondigheid dat de kerk die in de homiletiek met meer inzet moest bestrijden dan tot dan toe gebruikelijk.

In veel literatuur vinden we dat in de onderzochte periode de prediking meer en meer naar binnen zou keren. De nadruk op het innerlijke, geestelijke leven zou zodanig zijn geworden, dat de relatie met de dagelijkse werkelijkheid meer en meer uit het oog werd verloren. Op dit punt komen we terug in verband met de geestelijke aspecten in de prediking. Op dit moment stellen we al wel vast dat het niet juist is dat gereformeerde piëtisten in de loop der tijd zijn gaan prediken met steeds minder zicht op de werkelijkheid om hen heen. Uit hun homiletieken blijkt het tegendeel; na verloop van tijd zijn ze de signaalfunctie van de prediking op de grens tussen kerk en wereld juist (weer) meer gaan benadrukken.

Op het punt van de betrokkenheid op de actualiteit is in de onderzochte homiletieken geen sprake van een uitgewerkte en gekwalificeerde concretisering. De zaken die worden aangedragen, zijn basaal. In de ogen van de 21^e-eeuwse onderzoeker is dat mager. Wij zouden graag meer aandachtspunten en duiding hebben gezien. Voor ons hebben actuele omstandigheden en waarderingen een zelfstandige positie. Wij vinden het nodig dat degene die daartegenover een norm wil stellen, zich verantwoordt over zijn waardering van onze actualiteit. Het feit dat de onderzochte homileten eensluidend zijn in hun beperkte profiel, laat zien dat hier geen sprake is van een onderscheid tussen hen onderling maar tussen hen en ons. In de benadering en de uitleg van de Bijbel werd als vanzelfsprekend ervaren dat de situationele context

een geheel vormt met de tijd waarin de Bijbel tot stand kwam. Dat past bij de traditionele en transcendente werkelijkheidsbeleving van die tijd. In de 18^e eeuw kwam het rationalisme op, dat in de Franse Revolutie zijn politieke consequenties heeft getoond. Dit leidde uiteindelijk tot een omslag naar een seculier vooruitgangsgeloof waarbij God voor het gewone dagelijkse leven steeds meer uit beeld verdween. De tussenliggende eeuwen hebben een geheel andere tijdsbeleving gebracht. Daarom moeten we ons ervan bewust zijn dat wij op een andere manier oordelen en waarderen dan de onderzochte homileten. Dat die nieuwe tijdsbeleving eraan zat te komen, kunnen we wel zien, omdat de homileten vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw meer expliciet aandacht vragen voor het kenschetsen van de tijd in haar zondigheid.

Er is nog een punt waarop we de kanteling van het tijdsbeeld kunnen waarnemen. Ten aanzien van de waardering van de tijd heeft Campegius Vitringa een argument toegevoegd. Hij wil dat de betrekkelijkheid van de tijd in contrast wordt geplaatst met de bestendigheid van de eeuwigheid. Hij kiest geen ander uitgangspunt dan zijn voorgangers, want steeds werd de tijd gezien als ondergeschikt aan de eeuwigheid. Vitringa signaleerde in een tijd van opkomend rationalisme en veranderend historisch besef wel transcendentieverlies als dieperliggende tendens. Opmerkelijk is dat dit punt naar voren komt in het slot van de reeks onderzochte homiletieken. De eerdere homileten ervoeren dus niet de noodzaak om deze tendens in hun homiletiek te verdisconteren. Het is tekenend dat juist een behoudende Coccejaan als Vitringa hier als eerste mee komt. De Voetianen wilden consequent vasthouden aan de klassieke patronen. Het coccejanisme bewoog zich meer op het grensvlak tussen kerk en wereld. Vanuit die betrokkenheid heeft Vitringa de ontwikkeling onder ogen gezien, maar zijn klassieke denkpatroon deed hem ertegen ageren.

2. *Op welke wijze wordt in de homiletiek bij het aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn de aansluiting op de tekst geïnstrueerd en gelegitimeerd? (persoonlijk-geestelijk aspect)*

De bronnen zijn er duidelijk over dat de eeuwige God door de prediking verloren zondaren zalig maakt. Daarom moet een preek naast uitleg ook toepassing bevatten. Bij diverse auteurs komt naar voren dat de hoorders bewogen dienen te worden in hun gemoed. Om hen zo adequaat mogelijk aan te spreken, worden de hoorders onderscheiden in groepen. Bij de diverse schakeringen is steeds de beslissende vraag of de hoorder werkelijk leeft vanuit het

ware geloof. Hiervoor worden kenmerken gegeven, zodat de hoorders zichzelf kunnen toetsen. In de loop van de tijd wordt de aandacht hiervoor explicieter. Het leerelement diende ervoor te zorgen dat ook dit aspect van de toepassing Bijbels evenwichtig en pastoraal voorzichtig zou functioneren.

Het kader van de verkondiging

De relatie tussen preek en hoorder wordt door alle homileten soteriologisch gedefinieerd. De preek beoogt de redding en de eeuwige zaligheid van hun ziel. Deze zaligheid moet gestalte krijgen in de praktijk van het leven. Dat is de diepste motivatie voor tijdbetrokkenheid in de prediking. Als Hoornbeek stelt dat de preek niet beschouwelijk maar praktisch moet zijn, staat dat in hetzelfde licht. Het gaat om het geestelijk welzijn van de gemeente. Dit geestelijk welzijn ziet op verzoening met God en harmonie met de naaste. Beide elementen moeten zowel in theoretische als in praktische zin aan de orde worden gesteld. Homiletisch gezien was de toepassing de plek waar de toespitsing naar de praktijk bij uitstek gebeurt.

Het Woord staat in relatie tot de Kerk. Het is immers aan de Kerk toebe-trouwd en de Kerk wordt erdoor vergaderd en bewaard. Dit punt wordt wel bij de eerste homileten genoemd, maar later niet meer. Van William Perkins is bekend dat hij een waar christelijk leven meer verwachtte van persoonlijke bekering dan van reformatie van de kerk. Nederlandse nadere reformatoren dachten meer kerkelijk; zij wilden juist dat de kerk een centrale plaats zou hebben in het christelijke leven. Wel kunnen we concluderen dat zij gaande de tijd homiletisch minder hebben gedacht vanuit het kerkelijke principe. Per saldo kwamen ze meer terecht in de denklijn van Perkins. Je zou dus kunnen zeggen dat Perkins zijn tijd vooruit was. Toch duiden we dit als een verlies, want de homiletiek had aan kracht kunnen winnen wanneer dit uitgangspunt in de doordenking centraal was blijven staan.

Explicatio en applicatio

Alle onderzochte homileten stellen dat op de verklaring van Gods Woord de toepassing moet volgen. Hyperius acht dit nodig om de aansluiting op de levenspraktijk van de hoorders te optimaliseren. Volgens Perkins wordt zo expliciet gemaakt wat de tekst te zeggen heeft naar de gelegenheid van de plaats, van de tijd en van de persoon. Hij verwijst hierbij naar Ezechiël 34:16 en Judas:22. Amesius stelt dat predikers die louter verklaren de hoorders bedriegen en de vrucht op de prediking beletten.

In de tweede helft van de 18^e eeuw komt de belangstelling voor de toepassing onder druk te staan. De onderzochte coccejaanse homileten laten ‘de homiletische drieslag’ los. Van hen zit Vtringa nog voor een groot deel op de klassieke lijn. Hij benadrukt niet alleen een zorgvuldige verankering van de toepassing in de Schrift, maar stelt bij de behandeling van leerstellige stoffen ook een werkwijze voor die praktisch overeenkomt met ‘de homiletische drieslag’. Van der Hooght benaderde dit vanuit voetiaanse optiek en zocht toch de toepassing vanuit klassiek-gereformeerde invulling te versterken. De algemene tendens is evenwel dat de toepassing in de coccejaanse homiletieken aan positie inboet.

Grote eensgezindheid is er in het funderen van de toepassing op Romeinen 15:4 en 2 Timotheüs 3:16. Hierin volgen de homileten de lijn die door Hyperius is ingezet. Hyperius heeft aan de begrippen in deze tekst een frame ontleend dat de prediker dient te gebruiken om de toepassing vorm te geven. Kennelijk heeft dit grote doorwerking gehad. Wel zijn er meerdere benamingen gebruikt. Hyperius zelf verdeelt de vijf *genera* in drie categorieën: leerstellige³⁹⁹, praktische⁴⁰⁰ en vertroostende nuttigheden.⁴⁰¹ Anderen onderscheiden ze eenvoudigweg in theoretisch en praktisch. Amesius spreekt over oordeel of oefening, onderwijzing, bewijzen van de waarheid of het weerleggen van verkeerde leer – ook vijf onderscheiden nuttigheden. Hetzelfde aantal vinden we ook bij Hoornbeeck en bij Saldenus, al verschillen de benamingen. Bij Willem Teellinck is onderscheid in de nuttigheden wel aanwezig, maar niet zo uitgesproken.

Ook de wijze waarop de *genera* worden uitgewerkt, verschilt sterk. Knibbe en Van Til gaan hierin het verst. Zij beschrijven uitvoerig voor elke *genus* op welke wijze men komt tot het formuleren van de nuttigheid. Bij Van Til is daarbij de Bijbelse legitimatie van groter belang: anders dan Knibbe ontleent hij de nuttigheden niet via de leringen, maar rechtstreeks aan de preektekst. Dat brengt aan het licht dat het model van de vijf *genera* niet alleen betrekking heeft op de toepassing, maar ook een plaats heeft in de hermeneutische benadering van de tekst. Daarom werken we dit punt verder uit bij de behandeling van het exegetisch-hermeneutische aspect.

---

399 γνωστικόν

400 πρακτικόν

401 παρακλητικόν

Het valt op dat het citeren van passende Bijbelteksten in de toepassing van belang wordt geacht. Amesius beroept zich daarbij op Psalm 119:36 en doet dan zijn uitspraak over de tweede betekenis van de Schrift. Saldenus werpt op dat het kan voorkomen dat bijvoorbeeld het vertroostende aspect in de toepassing niet duidelijk uit de tekst zelf naar voren komt. Dan moet het met behulp van andere passende tekstcitataten worden versterkt. Bij Hyperius en Saldenus heeft dit aspect van de Schriftvergelijkingen expliciet een plaats bij de nuttigheden, al gebruiken zij het ook in het kader van de leringen. Vanwege het duidelijke verband tussen Schriftvergelijkingen in de toepassing en de leringen komen we hier bij het leerstellige onderdeel op terug.

Van Til heeft wel bezwaar tegen tekstcitataten bij de toepassing en Lampe voegt zich in dat spoor. Zij vinden dat de Bijbelse legitimatie van de toepassing in de verklaring helder moet worden gemaakt. Zo komt de coccejaanse lijn naar voren waarin een verklarende en analytische preektrant wordt voorgestaan. Het gebruik van Schriftverwijzingen staat de helderheid van de Schrift volgens hen juist in de weg. Lampe noemt deze preekwijze moralistisch.

We concluderen dat het model van de *genera* onder verwijzing naar 2 Timotheüs 3:16 en Romeinen 15:4 in de onderzochte homiletieken onmiskenbaar tweeledig nut heeft gehad: als een sterke Bijbelse motivatie om in de preek het nut van de tekst expliciet te maken en als een model om de prediker daarbij praktische homiletische handreiking te doen.

Als we de gegevens vergelijken, blijkt dat Voetianen en Coccejanen een verschillende functie aan de prediking toeschrijven. Beide houden het adagium hoog dat de gemeente uit genade en door het geloof deel krijgt aan Gods heil. Gisbertus Voetius en zijn volgelingen handhaven de orthodoxe lijn waarin de verkondiging nodig is om het heilshandelen van de drie-enige God aan de gemeente te proclameren. Bij de volgelingen van Coccejus ligt alle nadruk op de exegese. Bij goede exegese komt aan de orde dat de gemeente deel uitmaakt van Gods heilshandelen. Dat zal, als het goed is, ook blijken in de werking van Gods genade en in het persoonlijk geloof van de hoorders. Ook Lampe volgt dit principe. Daarmee verschuift de functie van de prediking. Het accent komt minder op de proclamatie van het heil te liggen. Ook wordt er minder aan gerefereerd dat de Heilige Geest het geloof door het gepredikte Woord in de hoorders werkt. Het accent verschuift naar een goede uitleg van Gods verbond met betrekking tot de gemeente, waarbij het uitgangspunt is dat de gemeente daarin deelt.

Piëtistische karakteristieken hebben gezorgd voor een verbinding tussen deze twee benaderingen. Denk met name aan de plaats van de kenmerken van het ware geloof en de nadruk op het zelfonderzoek. Dit laat onverlet dat de verbondsmatige benadering van Coccejus in de kern genomen leidt tot een andere waardering van de toepassing. Het uitgangspunt verschuift van een verbond dat door Christus' dood en opstanding is besloten en door persoonlijk geloof dient te worden ingewilligd naar een verbond dat na Christus' Borgwerk nog open aspecten bevat met het oog op het laatste der dagen en waar gemeenteleden door het geloof deel aan hebben. De toepassing wordt niet via de leringen exegetisch vanuit het geheel van de Schrift aan de gemeente verkondigd, maar aan de gemeente meegedeeld als de uitkomst van zorgvuldige uitleg van het verbond.

Bij Hyperius, Perkins en Hoornbeek refereert de toepassing aan de tweede betekenis van de Schrift die door de Heilige Geest wordt uitgewerkt in hart en leven van verloren zondaren; in Coccejus' theologie gaat het om de voltooiing van het verbond zoals deze nog bearbeid wordt door de Drie-enige. Het gevolg is dat de toepassing in de theologie van Coccejus minder staat in het kader van God de Heilige Geest en onze heiligmaking.

De hoorders bewegen

In zijn homiletiek stelt Hyperius dat de prediking de redding van de hoorder beoogt. Ook de andere auteurs refereren aan dit soteriologische uitgangspunt. Zo noemt Teellinck met verwijzing naar Jakobus 1:18 de prediking het werktuig Gods, van God verordend om de volken voor God te winnen, hen Christus in te planten en haar daarin te bevestigen.

De preek moet daarom de hoorders bewegen. Hyperius, Teellinck, Johannes Martinus, Hoornbeek, Knibbe, Vtringa, Van der Hooght en Lampe noemen dat expliciet. Het reddende Woord van God moet niet alleen gebracht, maar ook ontvangen worden. Een krachtige toepassing zal het gemoed van de hoorders bewegen. Deze bewogenheid is sterk gerelateerd aan de vruchten van het ontvangen van het Woord: het haten van de zonde, de liefde tot de waarheid, het vrezen van Gods recht en straf, de hoop op het ontvangen van Gods genade, het liefhebben van de naaste. Het bewegen van het gemoed is dus een appel doen op deze aandoeningen van het hart.

Hyperius geeft voor het bewegen van het gemoed een theologisch kader. Bij het bewegen van het gemoed gaat het erom dat het gemoed op God wordt gericht. Daarom moeten Bijbelse thema's worden aangevoerd die de relatie

tussen God en mens aan de orde stellen: dat God het hart zoekt, het gebod Gods, de gedane beloften en de gedreigde straf, de roeping van de mens tot de kennis der waarheid, de verkiezing in de kerk van God, van ontvangen geestelijke gaven, etc. Hyperius voegt er een methodische handreiking bij. Middelen tot het bewegen van het gemoed zijn:

- 1) Een goede uitleg van de tekst;
- 2) Het gebruik van voorbeelden;
- 3) Het aanhalen van passende Bijbelpassages.

Volgens Hyperius wordt zo ‘de tweede betekenis geopend waarbij de spreker zijn hoorders wil bepalen’,⁴⁰²

Ook Knibbe zegt dat in de toepassing andere Bijbelwoorden moeten worden gebruikt om de boodschap de hoorders na aan het hart te leggen. Amesius stelt dat het bewegen van het gemoed met name gebeurt tijdens het ‘uittrekken van de nuttigheden’. Martinus maakt in zijn weergave van de vijf *genera* duidelijk dat er twee zijn die de affecten (aandoeningen van het hart) betreffen: de vertroostende en de verschrikkende nuttigheid. Vitringa ontwikkelde een methodiek van vijf middelen om de gemoederen te bewegen, waarin de actualiteit tweemaal een expliciete plaats kreeg toebedeeld.

H. Westerink heeft aan de hand van het werk van Teellinck aangetoond hoe het bewegen van het gemoed verband houdt met diens visie op de mens. Teellinck rekende verstand en wil tot de ziel. In het verstand zetelt het geweten, door hem aangeduid als het hart. De affecten bevinden zich aan de poorten van het hart. Het bewegen van het gemoed is dus een methode om de boodschap zo dicht mogelijk bij de hoorder te brengen; om bij hem ‘binnen te komen’.

Evenals Hyperius, Voetius en Hoornbeek beval Teellinck ook het praktische gebruik van de retorica aan. Het gaat hier om gaven van welsprekendheid in ruime zin: het gebruik van vragen, voorbeelden, stijlfiguren, etc. Deze middelen zijn geschikt om te overreden en hoorders te bewegen. De retorica wordt ingezet om zicht te krijgen op het menselijk wezen en hoe de Godsopenbaring uitwerkt in de mens. De retorica is dus geen doel op zich, maar staat bij deze auteurs ten dienste aan het Woord van God. T. Brienens vindt het jammer dat Teellinck zich zo inliet met de retorica. Toch gebeurt hier niets nieuws, maar wordt iets overgenomen uit een klassieke en lang geldende traditie.

Bovendien maakt Westerink duidelijk dat Teellinck dit theologisch bena-

---

⁴⁰² Hyperius, *The Practise of Preaching*, 43B.

derde. De affecten zijn ten diepste de vruchten van het door de Geest gewerkte nieuwe geestelijke leven. Hij werkt middellijk en bedient Zich ervan als de prediker deze hartstochten benoemt en er een appel op doet. Het gaat er dan om dat het Woord met gezag wordt gebracht. Vergelijk dit met de uitspraak in de Dordtse Leerregels dat God niet in de mens werkt 'als in stokken en blokken'.⁴⁰³

Het bewegen van de affecten is een belangrijk aspect in de gereformeerde homiletiek. Het gaat hier niet zozeer om een specifiek piëtistisch als wel om een gereformeerd verschijnsel dat in de toenmalige wetenschappelijke wereld erkenning vond. Niet alle homileten noemen het expliciet, maar het heeft bij alle wel een plaats. De bedoeling is steeds hetzelfde, al is het op uiteenlopende wijze onderbouwd en op verschillende wijze concreet uitgewerkt.

Hoorders onderscheiden in groepen

Van de onderzochte homileten stellen Perkins, Teellinck en Saldenus dat de hoorders moeten worden onderscheiden in verschillende groepen. Bij Perkins is sprake van zeven groepen; bij Teellinck zijn het er zes en Saldenus noemt er vier.

Perkins onderscheidt:

- 1) ongelovigen en niet-leerbaren (Hand. 17:17),
- 2) leerbaren maar onwetenden (Hand. 18:25,26),
- 3) degenen die wel met kennis begaafd zijn, maar nog niet verootmoedigd (2 Kor. 7:8-10),
- 4) verootmoedigden. Bij hen moet men onderscheidend te werk gaan. De gedeeltelijk verootmoedigden moet men benaderen als in Handelingen 8:20-23, de geheel verootmoedigden zal men de vertroosting van het Evangelie verkondigen, Lukas 4:18.
- 5) gelovigen (Rom. 8:1),
- 6) gevallenen (2 Tim. 2:25),
- 7) algemeen volk.

---

403 Dordtse Leerregels 3-4:16: Doch gelijk de mens door den val niet heeft opgehouden een mens te zijn, be-giftigd met verstand en wil, en gelijk de zonde, die het ganse menselijk geslacht heeft doordrongen, de natuur des mensen niet heeft weggenomen, maar verdorven en geestelijker wijze gedood; alzo werkt ook deze Goddelijke genade der wedergeboorte in de mensen niet als in stokken en blokken, en vernietigt den wil en zijn eigenschappen niet, en dwingt dien niet met geweld zijns ondanks, maar maakt hem geestelijk levend, heelt hem, verbetert hem, en buigt hem tegelijk lieflijk en krachtiglijk; alzo dat, waar de wederspanning en tegenstand des vlees tevoren ten enenmale de overhand had, daar nu een gewillige en oprechte gehoorzaamheid des Geestes de overhand begint te krijgen; waarin de waarachtige en geestelijke wederoprichting en vrijheid van onzen wil gelegen is.

In zijn traktaat over de toepassing onderscheidt hij kortweg mensen die zorgeloos zijn, die verontrust zijn in hun geweten en gelovigen. Hij voegt er vier waarschuwingen aan toe. Deze hebben alle betrekking op de manier waarop mensen omgaan met de toepassing: zorgeloos; alleen de nadruk leggen op het Evangelie dan wel op de Wet, genoeg nemen met beschouwing. Deze onderscheiding is echter van een andere orde.

Volgens Teellinck zijn er zes soorten personen:

- 1) onwetenden,
- 2) onwilligen,
- 3) onmachtigen,
- 4) verwaanden,
- 5) kleinmoedigen
- 6) welgestelden.

De opsomming toont geen duidelijke overeenkomst met die van Perkins. Teellinck geeft dit overzicht in het kader van de toepassing. Een nadere onderbouwing ontbreekt, waardoor de indruk ontstaat dat hij meer waarde hechtte aan het onderscheiden op zich, namelijk om in de toepassing 'recht te doen' aan de situaties van zijn hoorders, dan aan de precieze omschrijving van de typeringen.

Saldenus onderscheidt zijn hoorders in wedergeborenen en niet-wedergeborenen. Al zijn de meeste hoorders mogelijk niet wedergeboren, de preek moet voornamelijk gericht zijn tot de wedergeborenen. Zij worden geacht de geestelijke zin te verstaan. Wedergeborenen mogen niet alle op dezelfde wijze worden aangesproken en behandeld. Het is van belang hen te onderscheiden in jongelingen, mannen en vaders.

Vitringa volstaat met de onderscheiding in wedergeborenen en naamchristenen of hypocrieten.

Lampe onderscheidt tussen wedergeborenen en niet-wedergeborenen. Binnen iedere categorie komen nadere onderscheidingen voor. Lampe is het meest uitgesproken in de functie die hij deze onderscheidingen geeft. Hij is er namelijk op tegen om de nuttigheden aan alle hoorders te prediken. Bestrafen en aansporen mag ten aanzien van iedereen, maar bemoedigen en vertroosten komt alleen de wedergeborenen toe. Deze zaken kunnen de andere hoorders wel in heilige zin jaloers maken.

De andere onderzochte auteurs stellen niet expliciet dat de hoorders a

priori moeten worden onderscheiden. Wel komt in alle onderzochte homiletieken het onderscheid tussen in elk geval wedergeborenen en niet-wedergeborenen naar voren. De latere ontwikkelingen zijn in aanleg al bij Hyperius aanwezig. Bij hem is er sprake van een impliciete verwijzing naar verschillen tussen hoorders als hij de onderscheiden nuttigheden van de Schrift benadrukt. In dat kader spreekt hij van mensen die bestreden worden, die dwalen of die treuren.

Samenvattend: voor het onderscheiden van de hoorders in diverse categorieën zijn theologische en communicatieve beweegredenen aangedragen. Het theologische motief is met name dat de Bijbel onderscheiden toestanden aanwijst waarin de mens zich kan bevinden, ook in geestelijk opzicht. Een mens is wedergeboren of niet en binnen deze categorieën kan nader worden onderscheiden. Dergelijke Bijbelse fundering komt niet in alle homiletieken duidelijk naar voren. Maar ze is impliciet gegeven met het principe dat de toepassing steeds voortkomt uit de tekst. Dan zal de prediking daarin dus ook alle Bijbelse schakeringen vertonen.

Een ander motief vormt de pastorale praktijk. De herder die zijn schapen kent, weet dat deze zich op verschillende plaatsen bevinden en zal zijn schapen daar willen opzoeken en aanspreken. Hier komt het pastoraal-communicatieve als tweede aspect naar voren. Het aanspreken van de mensen in hun geestelijke omstandigheden is nodig om de boodschap goed over te dragen. Het adresseren van de boodschap voorkomt dat ze over de hoofden heengaat. Het onderscheiden van de hoorders wil dus niet zeggen dat de preek beperkt wordt tot een bepaalde groep. De Schrift wordt verklaard en toegepast. De beweging is van algemeen naar persoonlijk. In de toepassing moet de prediker ervoor zorgen dat elke hoorder vanuit de preektekst de boodschap krijgt aangereikt die bij hem in zijn actuele en geestelijke omstandigheden past.

Het aanbrenge van onderscheidingen is dus niet hetzelfde als het systematiseren van de toepassing, zoals door Brienen is gesteld. Daarvoor werd niet alleen de inbreng van de preektekst te belangrijk gevonden. Ook vertoont het kader teveel variatie en biedt het teveel ruimte aan de eigenheid van prediker en gemeente. Om te kunnen spreken van een systeem moet een formule worden aangetoond. Die hebben we in de homiletieken niet kunnen vinden.

Kenmerken en zelfonderzoek

Hoornbeeck, Saldenus, Knibbe, Van Til, Vitringa, Van der Hooght en Lampe

vragen expliciet aandacht voor de behandeling van de kenmerken van het geloof. Het is opmerkelijk dat dit de zeven jongste onderzochte homileten betreft. Wel is het punt in de andere onderzochte homiletieken latent aanwezig, want alle auteurs gaan ervan uit dat er verschillende soorten hoorders zijn. Ook is duidelijk dat degenen die niet zijn wedergeboren, moeten worden gewaarschuwd en opgeroepen tot bekering en geloof. Degenen die zwak zijn in het geloof moeten worden versterkt. Daarbij horen kenmerken en die functioneren in het zelfonderzoek. Kennelijk vond men het pas rond de overgang naar de 18^e eeuw nodig om dit punt ook in de homiletiek expliciet voor te schrijven. Men sluit aan bij de bestaande kaders van de onderscheiden nuttigheden in de Bijbeltekst en de onderscheiden groepen in de gemeente en spitst die toe.

De vraag is waarom zij kenmerken en zelfonderzoek in hun homiletiek een expliciete plaats geven, terwijl het in de onderzochte oudere homiletieken niet (zo toegespitst) gebeurt. Zelf geven ze op deze vraag in hun homiletieken geen afdoend antwoord. Uit het feit dat ze de kenmerken expliciet hebben vermeld, maken we op dat ze ervan uitgingen dat de mensen het niet goed tot zich zouden nemen als ze het impliciet zouden laten.

Daar komt bij dat Saldenus als eerste na Hyperius het aanwijzen van de zonde als spits van het toepassende element weer benoemde. Ook dit element keert juist bij de jongste homileten steeds terug. Er is dus geen sprake van verinnerlijking zonder meer. Men zag dat het tijdsbeeld zich van de Bijbelse norm vandaan ontwikkelde en wilde daartegen waarschuwen. Tegelijk drongen men aan op zelfonderzoek. Kennelijk ervoer men de situatie als *dermate complex*, dat in de context van vroege secularisatie een lidmaatschap van de kerk of een belijdenis van de Bijbel op zich niet voldoende duidelijkheid gaven. De prediking moest ook expliciet Bijbelse noties van geloofskennmerken en zelfonderzoek verwoorden. We zien hier dat het motief van *further reformation* wordt voortgezet, ook wanneer het tijdsbeeld kantelt.

Maar hoe is dan te verklaren dat tegelijk meer expliciet tegen de zonde wordt gewaarschuwd (oog voor de omgeving) en opgeroepen wordt tot zelfbeproeving (de blik naar binnen)? Als de algemeen-culturele omgeving minder eenduidig wordt, zal het alleen maar noemen van bekeringshandelingen minder toereikend zijn. Dit in ogenschouw nemend, gecombineerd met de neiging van de kerkgangers om toe te geven aan de tendens van verwereldlijking maakt de noodzaak duidelijk van een verdiepingsslag door de predikers. Zo

kwam de nadruk op de motivatie te liggen. Deze is innerlijk, maar kan niet verborgen blijven.

De kenmerken moeten aan de Bijbel worden ontleend en met voorzichtigheid en onderscheidingsgave worden behandeld. Hoornbeeck noemt Perkins als iemand die dit op adequate wijze deed. Het element van de voorzichtigheid zien we ook bij Knibbe en Van Til. Bij Saldenus houdt de toepassing nauw verband met het zelfonderzoek; de hoorders moeten weten hoe zij zich persoonlijk verhouden tot de boodschap die is gebracht. De stelling dat mensen niet te gemakkelijk troost moet worden geboden, staat in dit licht. De troost moet zorgvuldig worden geduid vanuit de tekst en passend zijn in de (geestelijke) omstandigheden van de desbetreffende persoon. Een onderscheidende toepassing brengt de troost waar deze nodig en gepast is en voorkomt dat de hoorder op een onjuiste wijze of grond wordt getroost. Van Til stelt dat het zelfonderzoek nodig kan zijn om de vertroosting des te dieper in het gemoed van de mensen te laten indalen. Daarmee toont hij een diep psychologisch, of beter: zielkundig inzicht.

Het is in dit verband veelzeggend dat bijvoorbeeld door Hoornbeeck en Saldenus wordt aangedrongen op een voorzichtig gebruik van de zelfbeproeving en van de kenmerken van het geloof. Deze restricties lezen we wel aan voetiaanse, maar niet aan coccejaanse zijde. Met het afwijzingen van de leringen relateerden zij de Bijbelse legitimatie van de toepassing. Dat werkte kennelijk ook door in de pastorale benadering die in de homiletieken wordt voorgestaan.

In hun nadruk op kenmerken en zelfonderzoek ten aanzien van het ware geloof gaan de coccejaanse homiletten zeker niet minder ver dan de voetiaanse. Met name Vitringa toont zich beducht voor een geloof dat Jezus niet werkelijk kent en zich dus ook niet op Hem verlaat. Bij Vitringa is dit verbonden aan zaken als wedergeboorte, bekering en de rechtvaardiging van de goddeloze. De tekstkeus moet zodanig zijn, dat bekering en wedergeboorte en het wandelen naar de Geest als vanzelf naar voren komen. Al volgt hij de analytische preekwijze, toch wil hij leerstellig verbonden blijven met de voetiaanse lijn. Zijn verbinding tussen geloofskenmerken en heilsorde is problematisch, omdat hij het element van de leringen niet honoreert. Daarmee dreigt ten aanzien van deze belangrijke zaken het gevaar van een zwakke Bijbelse onderbouwing met de daaraan verbonden gevolgen voor de pastorale benadering.

Bij Van Til is leerstellige en heilsordelijke inhoud van de Schrift veel minder

aanwezig. De heilsgeschiedenis en heilsorde nemen bij hem ten opzichte van elkaar een meer zelfstandige positie in. Hetzelfde geldt feiten en toepassing. Heilsorde en toepassing kunnen niet zonder heilsgeschiedenis en feiten. Waar de band lossier wordt, vervalt hun legitimatie en zeggingskracht.

Lampe neemt een geheel eigen positie in. Hij hanteert ten aanzien van kenmerken en zelfonderzoek wel begrippen die vertrouwd aandoen. Maar ze staan bij hem in een exegetisch en systematisch kader dat bij Van Til zo ook niet voorkomt. Lampe heeft deze begrippen op een andere leest geschoeid dan in het Gereformeerd Piëtisme gebruikelijk is. Bij Lampe is er niet alleen sprake van een andere theologische grondslag, maar ook van een andere geestelijke oriëntatie.

Daarbij stelt Van Til dat de kenmerken van het geloof niet hier en nu hoeven te blijken. Deze kunnen ook verborgen liggen. Op deze wijze nuanceert hij het functioneren van de kenmerken. Een dergelijke stellingname zou bij de eerste gereformeerde piëtisten uit ons onderzoek ondenkbaar zijn. Met alle pastorale zorg voor kleingelovigen stelden zij juist dat kenmerken altijd aanwezig zijn en aan het licht zullen komen. Dat gaf kracht aan hun beklemtonen van persoonlijk geloof en bekering (Piëtisme) en de doorwerking daarvan in de samenleving (Nadere Reformatie). De bevindelijkheid die we ontmoeten bij Van Til en Lampe is te veel los komen te staan van de Schrift enerzijds en van de dagelijkse levenspraktijk anderzijds. Hier is de verinnerlijking de grenzen van het Gereformeerd Piëtisme voorbij.

Onderscheidende prediking

Brienen noemt de classificatiemethode het meest kenmerkend voor de prediking van de Nadere Reformatie. We zagen echter dat formule en systeem ontbreken. Dan kan er ook niet worden geïnclassificeerd. Om meerdere redenen is classificeren ongeschikt als kenmerkend begrip voor de hier onderzochte homiletieken.

Het begrip classificeren duidt op een proces dat gericht is op een bepaalde uitkomst: dat de hoorder zijn geestelijke staat opmaakt. Het doel van de prediking zou dan zijn bereikt wanneer de hoorders hun geestelijke staat hebben kunnen opmaken. Hiermee hangt samen de statische manier waarmee O. J. de Jong de onderscheidingen die Lampe gebruikt, aanduidt als 'soorten'. In het verlengde hiervan ligt naar aanleiding van Lampe ook de stelling van C. Graafland dat in de 18^e eeuw chronische geloofsonzekerheid werd geïnclassificeerd. Een dergelijke statische benaderingswijze van de gemeente zou in mindering

moeten komen op het soteriologische kader van de prediking. De homiletieken geven daartoe echter geen enkele aanleiding.

Hoewel het zelfonderzoek, dat in piëtistische prediking wordt voorgestaan, alles te maken heeft met het opmaken van de persoonlijke geestelijke staat, is dat in deze prediking geen doel op zichzelf. Pastoraal gezien is dit ook niet het eindstadium. De zogenoemde classificatie stond in het soteriologische kader van de bediening der verzoening. Alleen Lampe doorbreekt deze balans als hij het Evangelie expliciet voorbehoudt aan ontdekte zielen. Daarmee heeft zijn prediking ten aanzien van de toepassing in zekere zin een determinerend karakter. Zo kunnen we de opmerkingen van Graafland en De Jong wel plaatsen. Maar Lampe is hierin niet representatief, noch voor de voetiaanse noch voor de coccejaanse preekwijze.

Nu stelt Brienens dat de preektraditie volgens de classificatiemethode zijn wetenschappelijk-verantwoorde neerslag vindt in de homiletiek van Lampe. Historisch gezien is het onbevredigend om een kenmerkend verschijnsel voor een bepaalde beweging pas na anderhalve eeuw grondig onderbouwd te zien. Ook inhoudelijk is deze argumentatie problematisch. Het principe van het classificatiemodel zou af te leiden zijn uit de door Lampe gehanteerde vier soorten praktische toepassingen: opbeurend, berispelend, aansporend of vertroostend.⁴⁰⁴ Het onderscheiden van toepassingen is op zich echter geen argument voor een dergelijk model. Lampe stelt dat de soorten toepassingen niet in elke preek alle vier aan de orde hoeven te komen. Dat maakt het moeilijk om deze categorieën te zien als een classificerend verband. Bovendien sprak Lampe hier over soorten toepassingen, niet over soorten mensen. Intussen kent Brienens aan de theologie van Lampe een centrale positie toe binnen het gereformeerd-piëtistische spectrum. Ook dat is niet terecht. Het doorvoeren van onderscheidingen van de hoorders vertoont bij Lampe determinerende trekken. Geen van de andere homileten komt daarbij in de buurt. Bij Lampe krijgt de classificatie inderdaad methodistische kenmerken. De bronnen laten zien dat hij wat dit betreft juist geen representant is van het Gereformeerd Piëtisme.

Tot slot is er een belangrijke methodisch-homiletische reden waarom classificeren niet kan worden aangemerkt als passend begrip om de preekwijze binnen de Nadere Reformatie te identificeren. Het begrip heeft alleen betrek-

---

⁴⁰⁴ T. Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassificatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie*, Amsterdam 1981, 177.

king op het persoonlijk-geestelijke aspect in de toepassing. Het zegt weinig tot niets over de andere aspecten die in de prediking een plaats hebben en evenmin over de homiletische structuur die aan de prediking ten grondslag ligt.

Op grond van ons onderzoek kiezen we ervoor om prediking van gereformeerde piëtisten aan te duiden als ‘onderscheidende prediking’. De woorden en de zaken moeten immers in hun juiste betekenis worden onderscheiden. Zo moet ook de tekst worden geplaatst tegen de achtergrond van het grote geheel van de Schrift. Dan wordt duidelijk welke leringen kunnen worden onderscheiden, en van daaruit de toepassingen. Zo heeft het Woord betekenis in onderscheiden omstandigheden. Zo moeten ook de hoorders worden onderscheiden. Steeds wordt met het woord ‘onderscheidend’ de specifieke eigenheid maar ook de relatie met het geheel gerespecteerd en verduidelijkt. Zo staat de tekst in zijn verband, zo maken de leringen deel uit van de gehele Schriftleer, zo staan leringen en nuttigheden niet los van de verklaring. Dat geldt ook voor de hoorders. Ze moeten worden onderscheiden. Maar gescheiden worden bekeerden en onbekeerden pas op de oordeelsdag. Tot die tijd zijn ze beide in de gemeente vertegenwoordigd; kruid en onkruid moeten ‘beiden te zamen opwassen tot den oogst’.⁴⁰⁵

3. *Welke theologische elementen zijn in exegetisch-hermeneutisch opzicht structurerend in de homiletische vertaalslag van tekst naar preek?*

De bronnen zijn tamelijk eensluidend over het principe van Schriftverstaan. De enkelvoudige Schriftvisie is uitgangspunt. Voor de manier waarop dat in de uitleg van Bijbelteksten gestalte moet krijgen, reiken de bronnen diverse hermeneutische sleutels aan. Diverse auteurs hebben ervoor gepleit om het *genera*-model van Hyperius hiervoor te gebruiken. Ook het oorspronkelijke model van verklaren en toepassen heeft een hermeneutische functie. Ten aanzien van de praktijk van de exegese was er sprake van grote diversiteit. Zoals wij het nu bezien, ontbreekt in de uiteenlopende exegetische handreikingen een krachtig eenduidig concept. De coccejaanse traditie formuleerde daarvoor een kader en gaf er een krachtige impuls aan.

Schriftzin

Hyperius stelt dat voor het verstaan van de Bijbel als uitgangspunt moet wor-

---

⁴⁰⁵ Mattheüs 13:30.

den gehanteerd dat de Bijbel zijn eigen uitlegger is. Dit hangt samen met de opvatting van de eenheid en de heiligheid van de Schrift. Theologen na Huperius hebben zich hiervan op verschillende manieren nader rekenschap gegeven.

Perkins herinnert eraan dat de Bijbel volgens de oude exegetische traditie een viervoudige Schriftzin heeft: de letterlijke betekenis, de allegorische, de tropologische (of morele) en de anagogische (of toekomstgerichte) betekenis. Zijn conclusie is dat er maar één Schriftzin is en dat is de letterlijke. De allegorische betekenis is – naar gelang het Schriftgedeelte – dienstbaar om de letterlijke betekenis te vinden. De tropologische en de anagogische betekenis zijn dienstbaar aan de toepassing van de Schrift.

Amesius doordacht dit verder. Elke tekst staat in samenhang met het geheel van de Schrift. Elke tekst ontsluit de ene Schriftzin. Elke tekst heeft dus ook kracht van argument in zich. De Voetianen na hem bewogen zich in dit spoor. De toenmalige actuele omstandigheden drongen hen nauwelijks tot nadere verantwoording. Van der Hooght is de enige die zich op dit punt nader verklaart. We zagen dat hierover door de inbreng van de Coccejanen discussie ontstond. Het accent van Van der Hooght is te verklaren uit de belangstelling voor hermeneutische vraagstukken in zijn tijd.

Van Til, Vitringa en Lampe vallen op door hun stelling dat elke preektekst op zichzelf genomen voldoende duidelijk is. Dit lijkt op het punt dat Amesius maakte, maar is wezenlijk anders. Bij Amesius ontsluit elke tekst de samenhang van de gehele Schrift. Hij handhaafde het principe van de enkelvoudige Schriftzin en stelde dat in het Schrift met Schrift vergelijken elke tekst kracht van argument heeft. Genoemde Coccejanen redeneerden niet vanuit de eenheid van de Schrift, maar vanuit de ene Bijbeltekst. Aan Schrift met Schrift vergelijken hadden zij weinig behoefte.

De enkelvoudige Schriftzin krijgt bij hen ook een andere invulling door hun stellingname dat de letterlijke betekenis in het Oude Testament vaak allegorisch of mystiek is. Stelde Perkins dat de allegorie ondergeschikt is aan de letterlijke betekenis, Van Til, Vitringa en Lampe geven de allegorische betekenis enerzijds een zelfstandige plaats terwijl ze anderzijds ook de enkelvoudige Schriftzin handhaven. Coccejus verbond de ene Schriftzin ook niet aan de letterlijke betekenis, maar aan de eenheid van Oude en Nieuwe Testament.

Deze coccejaanse visie hangt samen met het theologisch uitgangspunt dat er sprake is van een voortgaande en zich ontwikkelende verbondsopenbaring. Het theologische model waarin Coccejus dit heeft uitgewerkt, heeft gevolgen

voor de wijze waarop de Bijbeltekst wordt benaderd. Wanneer aan de ene betekenis van de Schrift wordt vastgehouden, wijzen alle teksten naar een binnenbijbelse betekenis. Coccejus kende de openbaring een voortgaand en zich ontwikkelend karakter toe. Daarom konden de teksten van de Bijbel in zijn optiek en die van zijn volgelingen niet exclusief wijzen op een binnenbijbelse betekenis, maar heeft de Schrift volgens hem een bredere betekenis. De openbaring geschiedt niet aan de kerk van de nieuwtestamentische bedeling, maar deze kerk is in de geschiedenis van deze openbaring betrokken. Zo creëren Vitringa, Van Til en Lampe ruimte op het punt van de enkelvoudige Schriftzin en kijken daarmee af van de lijnen zoals uitgezet door Hyperius en Perkins.

Hermeneutische sleutel

Tot het verstaan van de Bijbelse theologie noemde Hyperius twee sleutels. De verkiezing noemt hij als leidend motief voor Gods handelen zoals dat in de Bijbel is beschreven. Hij verwijst hierbij naar Efeze 1 waar de verkiezing een oorzakelijke functie heeft. Hij dringt zijn *causa*-schema niet aan dit Schriftgedeelte op, maar stelt dat deze plaats van de verkiezing een bewonderenswaardige samenhang en een orde van de oorzaken aan het licht brengt. Als centrale Bijbelthema's noemt hij verder: geloof, hoop, liefde en de wederkomst van Christus. In de eerste drie begrippen valt het soteriologische karakter op; ze kunnen worden geduid als weldaden van Christus die kenmerkend zijn voor het geestelijke leven. De wederkomst van Christus noemt Hyperius met betrekking tot de bekering van heidenen en Joden. Dit eschatologische perspectief wordt door hem niet verder in zijn homiletische consequenties doordacht. Dat is jammer, evenals het feit dat dit aspect in de homiletieken na hem geen aandacht krijgt.

Perkins verbindt zijn hermeneutische sleutel met de onderscheiden typen Bijbelboeken. In het Nieuwe Testament is Johannes de sleutel voor het verstaan van de Evangelieën; de Romeinenbrief is dat voor de brieven. In het Oude Testament wijst hij de Psalmen aan als sleutel tot de leerstellige boeken, Genesis voor de historische en Jesaja voor de profetische boeken.

De hermeneutische sleutel van Teellinck is dat goed moet worden onderscheiden tussen Wet en Evangelie. Vitringa en Van der Hooght stellen voor om als hermeneutische sleutel teksten te kiezen die een duidelijk soteriologisch karakter dragen. Verder valt bij Lampe op dat hij de *locus* van het verbond hanteert als een hermeneutische sleutel. De verbondsopvatting die hij daarbij hanteert, is typisch coccejaans, wat inhoudelijke vergelijking met de andere

hermeneutische sleutels bemoeilijkt. We volstaan nu met de signalering dat in de onderzochte homiletieken ook het thema verbond als hermeneutische sleutel is aangedragen.

Deze structuurbegrippen zijn onderscheiden. Sommige dragen een meer systematisch, andere een meer exegetisch karakter. De sleutel bij Hyperius wordt gekenmerkt door het soteriologische motief. Daarmee geeft hij aan dat de Schrift Christocentrisch en toepassingsgericht moet worden verklaard. Dit is in verband met onze vraagstelling een belangrijke onderzoeksopbrengst. Helaas heeft Hyperius dit niet van een duidelijk en eensluidend kader voorzien. In de traditie na Hyperius heeft zijn gedachte althans niet duidelijk als hermeneutisch principe doorgewerkt. In de homiletieken zien we de aandacht vooral uitgaan naar de specifieke preektekst. In de behandeling van de tekst overheerst per saldo een homiletische benadering. Dit neemt niet weg dat binnen de gereformeerde homiletiek dus meer hermeneutische sleutelbegrippen naast elkaar bestaan. Omdat deze gedragen worden door het principe van de eenheid van de Schriften, is dit niet problematisch.

Functie van het genera-model

Met het oog op de toepassing is 2 Timotheüs 3:16 een sleuteltekst. Hyperius verwijst ernaar, evenals Teellinck, Knibbe, Van Til, Vitringa en Van der Hooght. Al de Schrift is door God ingegeven en is nuttig. Hiermee is de toepassingsgerichtheid van de Bijbel aangegeven en die van de prediking gelegitimeerd. Gecombineerd met Romeinen 15:4 zijn er vijf nuttigheden te herleiden: lering, wederlegging, verbetering, onderwijzing en vertroosting. Deze werden in de homiletiek als *genera* bepalend geacht voor de toepassing. Elke toepassing zal qua karakter aansluiten bij een van deze *genera*.

Wel gebruikte een aantal onderzochte homiletieken de vijf *genera* ook als hermeneutische sleutel voor de Schrift zelf. Dit motief kwam op aan het eind van de onderzochte periode. We zien het bij Knibbe en Van der Hooght, alsook bij de coccejaanse homileten. Sluiten deze homileten aan bij Hyperius? Corrigeren zij de tussenliggende homileten, die de *genera* niet als hermeneutische sleutel hebben aangemerkt?

Brienen kiest hierin positie met zijn stelling dat de *genera* bij Hyperius functioneren als een explicatieve en bij Hoornbeeck als een applicatieve categorie. Het is waar dat Hyperius de *genera* al bij de verklaring van de tekst een categoriserende plaats geeft. Maar dat heeft uiteindelijk een applicatieve functie. Hij betoogde immers dat de Schrift in deze *genera* nuttig is. Knibbe en Van

der Hooght grijpen terecht op Hyperius terug als ze de *genera* al bij de exegese een functie willen geven, namelijk om de toepassingsgerichtheid ervan te verdisconteren. Maar daarmee is het *genera*-model nog geen hermeneutisch principe. Hyperius zelf biedt hiervoor geen argumenten. Ook de overige bronnen bieden hiervoor geen overtuigend bewijs. Weliswaar kunnen de *genera* reeds in de explicatie worden gehanteerd, maar naar hun aard vormen zij een applicatieve categorisering.

Als hermeneutische sleutel kunnen de vijf *genera* ons niet overtuigen. Voor de toepassing hebben ze hun functionaliteit bewezen. Ze zorgen voor een zekere afwisseling in nuttigheden. De *genera* worden niet alleen in de Schrift genoemd, ze zijn ook in de Schrift aan te wijzen. Dat geeft een bredere Bijbelse onderbouwing in de toepassing. Ze zijn te beschouwen als typering voor de Bijbelse nuttigheden, meer illustratief dan limitatief of prescriptief. Punt blijft dat ze te weinig het wezen van de Schriftopenbaring benaderen om te kunnen dienen als sleutel tot het verstaan van de Bijbelse boodschap.

Schriftzin in relatie tussen verklaring en toepassing

Om de toepassing goed in de enkelvoudige Schriftzin te funderen heeft Hyperius een andere methode aangewezen: de Schriftvergelijkingen. Dat is de methode van de Schriftuitleg. Deze methode wordt nog een keer gebruikt (als een Bijbelse dubbelcheck) als men naar de toepassing overgaat. Hyperius (*amplificatio*) maakte hier gebruik van de retorica; Perkins (lering) heeft ditzelfde punt meer vanuit de dialectiek ingevuld. Zij benutten de filosofie om de kern van de tekst helder te krijgen en te houden.

Alles overziende vormen de leringen zelf de belangrijkste hermeneutische sleutel. Hyperius stelt namelijk dat uit het vergelijken van de Schriftplaatsen een tweede betekenis van de Schrift naar voren komt. Perkins stelt dat in de ‘rechtsnydinge’ Gods Woord ‘bekwaam wordt om te stichten.’ En Hoornbeek zegt dat bij het funderen van de lering op meerdere Schriftplaatsen ‘het sap en bloed van de Schrift wordt uitgeperst’. Alle drie de auteurs maken deze opmerking ten aanzien van hetzelfde moment in de preek, namelijk als vanuit de tekst, al Schrift met Schrift vergelijkende, de toepassing wordt aangewezen. De uitbreidingen of leringen dienen werkelijk eerst en vooral een theologisch doel.

Met dit principe sloten genoemde theologen aan op een oude theologische traditie. J. van Bruggen stelt met een verwijzing naar Nicolaus Lyranus (1270-1349) en Thomas van Aquino (ca. 1225-1274) dat de uitlegger zich richt

op de letterlijke betekenis van de tekst, ‘maar dat de geestelijke explicatie de implicaties van deze gesta (de woorden en feiten) voor het christelijke leven in geloof, hoop en liefde geeft te aanschouwen. (...) Het is de eenheid van God en van Zijn wereldplan die de verbondenheid van Zijn werken bepaalt. (...) En het zijn de Schriften die ons met deze realiteiten van Gods werken in aanraking brengen. De geestelijke betekenis richt zich dus niet op de letterlijke tekst, maar op de zaken die door deze tekst onder woorden worden gebracht. Exegese van de woorden leidt zo tot een werkelijke theologie: een kennis van wie God is in zijn daden. (...) De Schriften betekenen werkelijk wat zij zeggen. Het gaat daarin echt over wérkelijkheden!’⁴⁰⁶

De Coccejanen verwierpen met de leringen dus veel meer dan een – in hun ogen overbodige – paragraaf in de preek. Ze kozen een ander spoor in het Schriftverstaan. Het is jammer dat Brienens dit niet onderkent. In dit verband is een beroep op Hyperius misplaatst. De *genera* functioneren bij hem als categorieën, niet als (hermeneutische) sleutel. Dat hij de *genera* een plaats gaf bij de verklaring, tekent de toepassingsgerichtheid bij Hyperius. Maar de toepassing kan volgens Hyperius niet zonder de eigen of hernieuwde Schriftvergelijking. Alleen zo is de hele preek in overeenstemming met de ene Schriftzin en kan de toepassing het hart raken.

Exegetische handreiking

Met name Martinus en zeker Knibbe hebben gedetailleerde exegetische handreikingen gedaan. De strekking van de werken loopt uiteen. Zo wordt gepleit voor vertaling van de grondtekst en analyse van de tekst. Naast Hyperius benadrukken ook Knibbe, Van Til en Vitringa dat er onderscheid moet worden gemaakt in het analyseren van narratieve en leerstellige gedeelten. Ook wordt door enkele auteurs het belang onderstreept van het verband tussen tekst en context. Martinus, Saldenus, Knibbe, Vitringa en Van der Hooght benadrukken dat niet alleen de woorden, maar ook de zaken in de tekst moeten worden verklaard. Al met al ontstaat bij deze homileten het beeld van een hermeneutiek waarin de nadruk ligt op de innerlijke samenhang van de Schrift.

Dit kenmerkt ook het werk van Martinus, al neemt hij in dit verband een bijzondere plaats in. In de behandeling van de tekst heeft bij hem namelijk het begrip waarneming grote betekenis. Nadat de prediker de woorden van

---

⁴⁰⁶ J. van Bruggen, *Het kompas van het christendom. Ontstaan en betekenis van een omstreden bijbel*, Kampen 2002, 172.

de tekst heeft verklaard, moet hij zijn waarnemingen doen. Met 'waarnemingen' duidt Martinus zaken aan die redelijkerwijs in de tekst worden gevonden of nauw met de tekst samenhangen. Op die punten moet dan de uitleg worden uitgebreid met Bijbelteksten van gelijke woorden en strekking. Deze waarnemingen kunnen ook van taalkundige aard zijn. Met deze methodiek honoreert hij de sturende rol van de prediker in de analyse van de tekst. Zijn waarnemingen bepalen immers de inhoud van de preek. Daarmee gebruikte hij een format dat exegese en dogmatiek overstijgt. Dit format is ook bijzonder belangwekkend uit het oogpunt van tijdbetrokkenheid.

De benadering van Van der Hooght verdient aandacht, omdat hij als enige homileet de vervulling van de beloften en de voortgang van de verbondsopenbaring expliciteert. Dit dient volgens hem een plaats te hebben bij de exegese van de preektekst. Dan kan het ook richting geven in de toepassing. Hiermee geeft Van der Hooght een unieke en krachtige invulling aan het eschatologisch kader zoals genoemd door Hyperius. Dit punt van Van der Hooght is ook sterk, omdat hij er een belangrijk aspect uit de coccejaanse theologie mee verdisconteert. In de methodieken van Martinus en Van der Hooght wordt de verklaring nog steeds gezocht in de samenhang met andere Bijbelteksten. Daarmee is bij hen de exegese ingekaderd in de basisregel van Schrift met Schrift vergelijken.

De Schriftbeschouwing bij Van Til, Vitringa en Lampe brengt een eigen exegetische en homiletische benadering met zich mee. Met het wegvallen van het element van Schrift met Schrift vergelijken vervalt ook het onderdeel van de leringen. In plaats daarvan komt grote nadruk te liggen op het plaatsen van de tekst in de context. Daarbij handhaven ze wel de analyse van de woorden en de zaken in de tekst. De toepassing wordt direct aan deze analyse gekoppeld. Door het wegvallen van de Schriftvergelijkingen ontstaat er ruimte voor allegorische verklaringen. Vitringa stelt dat een zinnebeeldige spreuk oplossing kan bieden voor een uitlegkundig probleem. Volgens Lampe moeten de gebruiken juist aan de mystieke betekenis van de Schrift worden ontleend. Zo kan de exegeet de vervulling van een bepaald Bijbelwoord in de actualiteit gemakkelijker aanwijzen, wat door Vitringa wordt gezien als een doel van de prediking.

Van Til en Vitringa stellen dat de vijf *genera* ook gelden voor de preektekst zelf; bij Lampe zijn het er drie. Op deze wijze konden zij een methodiek ontwikkelen om afhankelijk van het *genus* van de tekst door middel van de analyse

tot de toepassing te komen. Zij hadden deze methodiek nodig, omdat ze bij het komen tot de toepassing geen gebruik konden maken van opbrengsten van het Schrift met Schrift vergelijken. Ook Knibbe en Van der Hooght gaan expliciet in op de betekenis van het *genus*-model voor het verstaan van de Bijbeltekst op zich. Zij gaan uit van respectievelijk negen en drie verschillende soorten teksten. Omdat zij vasthouden aan de Schriftvergelijkingen, gaan zij, zoals we al zagen, in het oorspronkelijke spoor van Hyperius en is hun Schriftopvatting uiteindelijk wezenlijk anders dan die van Vitringa en Van Til.

Onder de homileten is Van Til de eerste met een sterk letterkundige benadering. Dit was een nieuwe tendens, waarbij we opmerken dat Van Til zich begaf in het spoor van Coccejus, die naam had verworven als filoloog. Hij achtte de filologie de basis van de hermeneutische benadering. Vergeleken met de andere homileten is dit accent op de woordexegese nieuw te noemen. Van Til heeft zich bovendien schatplichtig getoond aan Hugo de Groot. Daarmee is het reformatorische referentiekader verbreed in algemeen-humanistische zin.

Knibbe en zeker ook Van der Hooght besteedden veel aandacht aan de exegese. Dit past in het tijdsbeeld waarin de inzet van Coccejus in zekere zin om een reactie vroeg. Knibbe en Van der Hooght lieten een ontwikkeling zien zonder de kaders te verzetten, Coccejus en Van Til deden dit wel.

4. Welke theologische elementen zijn in systematisch-theologisch opzicht structurerend in de homiletische vertaalslag van tekst naar preek?

De onderzochte auteurs verwijzen naar filosofische bronnen. Dit punt van legitimatie is van belang uit het oogpunt van tijdbetrokkenheid. Voetiaanse homileten blijken naast scholastisch denken ook vroeg-humanistisch gedachtegoed te hebben geaccepteerd. Zij zetten zich af tegen het later opkomende cartesianisme, waar coccejaanse homileten zich wel voor open stellen. Homiletisch gezien is dit van invloed op de benadering van Bijbeltekst en hoorder. De lering kan gezien worden als de plaats in de preek waarin de prediker zich theologisch verantwoordt. De Coccejanen markeerden hun positie door dit element af te wijzen. Maar dat wil niet zeggen dat hun homiletiek geen wijsgerige invloed heeft ondergaan of vrij is van theologische profilering. Met hun open en constructieve benadering van het cartesianisme legitimeerden zij de toewending naar het subject en legden zo de brug naar het modernisme. Het Piëtisme heeft onder Voetianen en Coccejanen onderling herkenning gegeven en verbindend gewerkt. Tegelijk is hier sprake van een complicatie: gevoelige thema's als kenmerken en zekerheid van het geloof hebben in de subjectieve

context van het rationalisme een wezenlijk andere duiding gekregen. Intussen werden aan voetiaanse zijde ten aanzien van de leringen op basis van theologische keuzes prioriteiten gesteld. Daarbij valt te denken aan thema's als: de Wet, de eschatologie, de christologie en de heilsorde. De bronnen laten bij de leringen zien dat dit element niet los stond van de ontwikkeling om theologisch en dogmatisch profiel te kiezen. De leringen hebben echter hun positie behouden als Bijbelse dubbelcheck met het oog op de toepassing.

Verhouding tot wijsbegeerte

In de wijze waarop in de kerk theologie wordt bedreven, komt haar verhouding tot de wetenschap tot uitdrukking. In de periode tussen Renaissance en Verlichting vormden de wetenschappelijke visie en de praktijk van de klassieken een algemeen erkend referentiekader. Bijna alle onderzochte homiletten geven expliciet aan hiervan ook gebruik te maken. Hyperius beschouwde scholastiek als een onderwijsmethode, de wijze waarop een leerstelling wordt geconstrueerd. Hij achtte het Bijbels verantwoord om daarvan gebruik te maken; ook bijvoorbeeld de brieven van Paulus worden door een dergelijke trant gekenmerkt. Als leerling van Johannes Sturm legde hij zich toe op het praktische gebruik. Niet om de kracht van de argumenten te toetsen door deze tot in detail door te redeneren, maar door te letten op de praktische deugdelijkheid van de onderbouwing.

Van de klassieken leerde Hyperius het belang van goede regels en argumentatie. Is het *principium divisionis* een belangrijk begrip uit de dialectiek, het speelt ook in de theologie van Hyperius een rol. Voor zijn homiletiek legitimeert hij het niet klassiek-filosofisch, maar met een beroep op 2 Timotheus 2:15, Romeinen 15:4 en 2 Timotheüs 3:16. Voor de homiletiek trekt hij ook lessen uit de retorica: denk aan de doelen van een redevoering en de retorische middelen die daarbij worden ingezet. We zien dit terug in de keuze van de lijn *explicatio – applicatio*. Wel blijft de Bijbel de norm. Ook benadert hij de klassieke retorica vanuit de kerkelijke traditie. Het gebruik van een dispositie voor de preek ziet hij als het benutten van een retorisch principe, zoals dit werd gedaan door Chrysostomus en Origenes (ca. 185 – ca. 253). Dit principe heeft onmiskenbaar implicaties voor het gebruik van de logica in de benadering van de tekst en de opbouw van de preek. Hyperius merkt op dat anderen dit deden aan de hand van voorbeelden (Chrysostomus en Theodoretus van Cyrillus (393-457), weer anderen aan de hand van bijzondere gebeurtenissen (Gregorius van Nazianze en Aurelius Ambrosius).

Volgde Hyperius met name de lijn van de retorica (de betoogtrant), Petrus Ramus – een andere leerling van Sturm – nam zijn uitgangspunt meer in de dialectiek (de logische argumentatie). Ramus heeft grote invloed gehad op de school van Cambridge. Dat verklaart de voorliefde voor de dialectiek die Perkins en zijn volgelingen ontwikkelden. We zien hiervan iets terug in de vormgeving van de homiletische drieslag. Hyperius gebruikt daarbij het aan de retorica ontleende begrip *amplificatio*, Perkins benadert het dialectisch en spreekt van *lering*. Het model is in principe hetzelfde: bij Hyperius is het tweede onderdeel meer op de redevoering gericht, bij Perkins op de onderbouwing. Gebruikmaking van actuele wijsgerige inzichten was dus behulpzaam bij de fundering en de verbreiding van de gereformeerde theologie. Overigens maakten alle theologen deze wijsgerige inzichten dienstbaar aan een overwegend Bijbels gefundeerd kader. Op dit punt gaan we hierna nader in.

Via Perkins kreeg de theoretische benadering van Ramus de meeste ingang in de Nederlanden. Alleen Voetius, Martinus en Knibbe spreken in navolging van Hyperius van *amplificatio*. Hoornbeeck kiest een tussenoplossing: hij spreekt van *uitbreidingen* waarin de *documenta* worden geïnventariseerd. Maar de homiletische drieslag is bekend geworden als verklaren-leren-toepassen. Via dit model is niet de aristotelische maar de ramistische wijsbegeerte bepalend geworden in de gereformeerde homiletiek. Deze verandering heeft zich zonder debat voltrokken. Daarmee is bevestigd dat deze derde en vierde generatie van de Reformatie constructief omgingen met de wetenschappelijke inzichten van hun tijd.

Ook bij Perkins komen we het gebruik van de klassieke filosofie tegen. Oorzakelijk denken, onderscheiden van argumenten, gevolgen en verschijnselen en het omschrijven van begrippen aan de hand van deelkenmerken acht hij belangrijk om te komen tot een goed verstaan van de Heilige Schrift. De prediker moet daarvan gebruik maken. Perkins verwijst daarbij naar de school van de klassieke filosofie. Hij oriënteert zich dus niet meer op Aristoteles, maar is beïnvloed door Ramus. Daarmee wordt de redenering achter de desbetreffende zaak ondergeschikt gemaakt aan de verklaring ervan, in plaats van andersom. In de keuze voor deze optiek toonde Perkins zich een kind van zijn tijd.

Bij Amesius komt een vergelijkbaar beeld naar voren. Hij geeft geen plaats aan filosofische speculatie, maar zet de redeneringen in ten behoeve van het praktische nut en kiest voor dichotome onderscheidingen. Voor de verklaring van de tekst moet de prediker gebruik maken van dialectiek en retorica. Dui-

delijk stelt Amesius dat de bewijsvoering moet worden ontleend aan de Heilige Schrift. Op dit punt toont de homiletiek van Teellinck sterke overeenkomst met die van Amesius. Ook Hoornbeeck noemt het gebruikmaken van klassieke methoden.

Voetius dacht uitgesproken aristotelisch. Niet één van de onderzochte homiletieken volgt een scholastisch grondpatroon, al vertoont met name Knibbe in zijn uitvoering van het homiletisch concept wel trekken ervan. Opmerkelijk is dat Voetius de grondleggers Perkins, Teellinck en Hoornbeeck met instemming noemt. Het door hen gekozen gematigd-humanistische profiel vormde daarvoor geen enkele belemmering. Hiermee stemt overeen dat voor Voetius de inhoud van de theologie belangrijker was dan de methode, zoals hij ook ten aanzien van de homiletiek opmerkt. Dit werpt licht op de stelling van W.H. Neuser dat in de denktrant van Aristoteles een geloofssysteem is opgezet. In de homiletiek tijdens de Hoge Orthodoxie is – in grote overeenstemming onder de representanten – overwegend juist geen gebruik gemaakt van Aristoteles.

Bij de brede oriëntatie die W. Fieret bij Hoornbeeck constateert, moeten we bedenken dat Hoornbeeck hoogleraar was. Voetius legde een dergelijke brede oriëntatie ook aan de dag. Hieruit leiden we af dat dit binnen orthodoxe kring werd geaccepteerd. Het is eveneens kenmerkend voor de orthodoxe theologie in de tijd van Hoornbeeck om eclectisch gebruik te maken van scholastische en humanistische filosofie, maar het rationalisme af te wijzen. Hoornbeeck past geheel in dit profiel. Hoornbeeck heeft geen openlijk pleidooi voor Aristoteles gevoerd, maar dat maakt hem nog niet tot een middenfiguur. In zijn homiletiek toont Hoornbeeck zich behoudend in voetiaanse zin. Hij stelde zich niet open voor coccejaanse denkbeelden en toonde weinig creativiteit om op toenmaals actuele homiletische ontwikkelingen in te gaan of die te verdisconteren.

Saldenus onderscheidt theoretische gebruiken dichotoom in onderwijzende en weerleggende gebruiken. Hij stelt dat de onderdelen van de preek die ter onderbouwing worden aangevoerd vooral relevant moeten zijn. De kracht van de argumentatie ligt volgens hem in het Bijbelse karakter ervan. Hoe meer daarvoor een redenering nodig is, hoe meer aan kracht wordt ingeboet. Dit wijst erop dat Saldenus meer afstand nam van het gebruikmaken van wijsbegeerte in de theologie. Martinus gaat in zijn verhandelingen juist zeer uitvoerig in op de opbouw van leringen en nuttigheden. In zijn nauwkeurige en gedetailleerde aanpak laat hij zien dat hij zich thuis voelde bij de scholastieke

denktrant. Dit laat Knibbe ook zien in zijn verschillende exegetische modellen. Een en ander laat verscheidenheid zien onder gereformeerde piëtisten in hun omgang met het wetenschappelijk paradigma.

Richting de 18^e eeuw gaat het openstaan voor de scholastiek en de klassiek-filosofische benadering naar de achtergrond. In plaats daarvan ontstaat met name bij de Coccejanen ruimte voor modern-wetenschappelijke inzichten. Tot dan toe werd bij het gebruikmaken van de filosofie de inhoud van de theologie daarvan uitgezonderd. De denkmodellen moesten dienstbaar zijn aan de theologie. In de open benadering van de moderne wetenschap door de Coccejanen verandert de grondhouding: wetenschappelijke inzichten worden meer leidend in de theologie. Denk aan de invloed op het Schriftverstaan en op het kennis- en geloofsbegrip.

Vitringa steunde zijn collega Herman Alexander Röell die een nieuw zicht op de natuurlijke theologie bepleitte. Volgens hem vormt de natuurlijke theologie de basis voor de godsdienst, waar de Godsopenbaring op aansluit. Hiermee bood Vitringa onmiskenbaar ruimte voor cartesiaanse invloeden in de theologie.

Bij Van Til is een ontwikkeling in dezelfde richting aanwijsbaar. Hij verdedigde een goed gebruik van de natuurlijke theologie omdat dat het wetenschappelijke debat met atheïstische wetenschappers mogelijk maakte. Hij accepteerde daarvan de consequentie, namelijk dat alle Schriftuitleg, waarvan de zin in strijd is met de gezonde rede, verworpen moet worden.

Volgens Lampe moet de prediker preekstof en gemeente benaderen met grote aandacht voor de actuele zaken; juist die betrekking hebben op het grensvlak tussen natuur en genade. Mits gerelateerd aan de uitgangspunten van het geloof (*analogia fidei*) accepteert hij buitenbijbelse argumentaties in de exegese (*artificialia*), waarmee ook hij een duidelijke beweging maakt naar de wetenschapsbeoefening van zijn dagen.

Hier is sprake van een tegenstelling in het theologische paradigma. In de voetiaanse traditie wordt de klassieke lijn verdedigd. Ten aanzien van de klassieke leerstellingen gebeurde dit expliciet. Vergelijk ook de *Walcherse Artikelen*, waarin de classis Walcheren zich teweer stelde tegen røelliaanse invloeden. Ze vroeg van al haar predikanten door ondertekening van de artikelen instem-

ming met de klassieke lijn.⁴⁰⁷

We hadden hierover in de homiletieken graag meer gelezen. Helaas komen deze zaken daarin nergens theologisch-inhoudelijk aan de orde. In de homiletiek spitst de moderne invloed zich met name toe op het leerelement. Zoals bij het vorige onderzoeksaspect zagen, was hiermee ten diepste de enkelvoudige Schriftzin gemeoid.

Toewending naar het subject

Is in de onderzochte homiletieken sprake van toewending naar het subject? W. van Vlastuin poneert dat een dergelijke ontwikkeling is ingezet met de intrede van de Moderne Tijd. Zijn er goede argumenten voor deze gedachte? Dan zal het opkomende verlichtingsdenken niet een voldoende verklaring moeten zijn voor de zogeheten toewending naar het subject, en de intrede van de Moderne Tijd wel. Dit wordt niet gesteund door de resultaten van dit onderzoek; daarin tekent juist het verlichtingsdenken zich als breuklijn af. Hoe dan ook is het nodig hier zorgvuldig te analyseren en te beargumenteren. Historische personen moet worden recht gedaan in plaats van ze te beoordelen naar de projectie van uitkomsten van een ontwikkeling die zij zelf niet hebben gekend. Wil van toewending naar het subject sprake kunnen zijn, dan is nodig dat subject en object ten opzichte van elkaar worden verzelfstandigd in autonome zin.

De homiletische drieslag, die van de hier onderzochte homiletiek het centrum vormt, is ontworpen door Hyperius. Theologisch gezien brengt hij met deze eerste homiletiek uit de reformatorische traditie een correctie aan op de viervoudige Schriftzin en op de moraalprediking in de Middeleeuwen. Hij wil doordringen tot de enkelvoudige betekenis en de geestelijke strekking van de Schrift in haar geheel. Wat betreft de kentheorie was Hyperius – net als Ramus die Perkins beïnvloedde – leerling van de vroeg-humanistische Sturm. Zij brachten een correctie aan op het doorgesloten causaliteitsdenken van de scholastiek waarbij ze zich lieten inspireren door filosofen uit de klassieke oudheid. Bij Hyperius en Perkins verschoof het accent van de moraal naar de betekenis van de Bijbel; van de oorzaken van een argument naar de praktische nuttigheden ervan. Hier wordt de positie van prediker en hoorder wel verduidelijkt, maar niet als verzelfstandigde posities in termen van subject en object.

---

⁴⁰⁷ Dit 'vierde belijdenisgeschrift' werd opgesteld een unaniem door de classis Walcheren aanvaard in 1693. Later heeft J.J. Brahé er een polemieek over gevoerd. J.J. Brahé, *Aanmerkingen over de Vyf Walchersche Artikelen, welke beneffens de gewoone Formulieren van Eenigheid in die E. Classis ondertekend worden, tot bevordering van waarheid en eendracht*, Middelburg 1758.

Zoals we zagen worden prediker en hoorder hier juist krachtiger en duidelijker geplaatst onder de autonomie van de Schrift.

Het hanteren van de toepassing op de hoorder als uitdrukkelijk doel van de prediking is geen teken van toewending naar het subject in moderne zin. Het gaat hier in de eerste plaats om een Bijbels en vervolgens ook om een klassiek-reformatorisch gegeven. In de Reformatie vond een herwaardering plaats van het individu, met name op het punt van zijn verantwoordelijkheid. De mens werd persoonlijk verantwoordelijk gesteld ten opzichte van het recht van God en zo ook aangesproken in de bediening der verzoening. Uit enkele genade en door het geloof in Christus hervindt de mens zijn bestemming. Deze herwaardering van het individu staat tegen de achtergrond van de overwaardering van het collectief en de sacramentele functie van de kerk, waarvan tot dan toe sprake was.

In kentheoretisch opzicht zijn in de onderzochte homiletieken zowel scholastische als vroeg-humanistische invloeden aanwijsbaar. Ook wordt de tendens zichtbaar dat de mens wordt gecentreerd rond de ratio (Teellinck plaatste het geweten als het hart van de ziel in het centrum van de ratio) dan wel rond de wil (Amesius constitueerde het geloofsbegrip aan de hand van vertrouwen in de wil). Zij konden zich qua kader beroepen op Bijbelse en confessionele uitdrukkingen als ‘verlicht verstand’ en ‘vernieuwde wil’.⁴⁰⁸ Voor toewending naar het subject is een beroep op verstand of wil op zich niet van doorslaggevend belang. Dan gaat het erom of de posities van Gods Woord en de mens worden verzelfstandigd en de menselijke inbreng een bepalend belang wordt toegekend.

Dit is het geval bij Röell en René Descartes, wiens *cogito ergo sum* spreekwoordelijk is voor de toewending naar het subject. De mens stelt zich kritisch op ten opzichte van Gods Woord. De normativiteit van de Bijbel verliest zijn vanzelfsprekendheid. De mens zoekt naar waarheid. Alleen is dit nu niet meer tot de kennis van God in Christus, Die door Woord en Geest Zijn tegenwoordigheid bevestigt en Zijn almacht toont in al wat er is, maar tot een kennis die menselijk en persoonlijk wordt gedefinieerd. De kennis van God en Christus zijn daaraan dienstbaar voor zover dit in mijn persoonlijke omstandigheden past en zoals Gods schepping waar is voor zover ik die proefondervindelijk ervaar.

---

408 Resp. Efeze 1:17-18 en Dordtse Leerregels 3-4:11,12.

In dit verband is het opmerkelijk dat Amesius zijn *Medulla Theologica* opbouwde vanuit de stelling dat theologie twee delen heeft: het geloof in God en de gehoorzaamheid aan God. De scope verschuift van de Godsopenbaring naar het geloof van de mens. Amesius is op dit punt door de andere gereformeerde homileten niet nagevolgd. En al geeft hij het subject hiermee uitdrukkelijk plaats, toch is hier geen sprake van toewending naar het subject in moderne zin. De enkelvoudige Schriftzin en de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid van de mens aan God blijft volledig gehandhaafd.

In Coccejus' visie van het gefaseerde verbond reikt de invloed van het rationalisme verder. Gods heilsopenbaring heeft een open eind naar de actualiteit in die zin dat de mens anno nu daarin actor is. Diens positie wordt dus verzelfstandigd. En in retrospectie is het Oude Testament wel één met het Nieuwe Testament, maar minder betekenisvol. Vergeving van zonden heeft in de oudtestamentische bedeling immers niet de volheid en kracht die het in het Nieuwe Testament heeft. We zien hier dat de tijd hoger wordt gewaardeerd dan de eeuwigheid; transcendentie verliest aan betekenis. Hier is sprake van toewending naar het subject. Bij Lampe worden het geloof en de geloofsreflectie subjectief. Piëtisme krijgt bij hem deze connotatie, omdat Lampe Descartes heeft verdisconteerd. In de homiletieken van Van Til en Vitringa zien we hier sporen van terug. Lampe heeft de theologie van Coccejus het meest uitgewerkt vormgegeven in zijn homiletiek en daarbij tevens dit subjectieve gedachtegoed verwerkt. G.H. Leurdijk constateert dat Lampe 'theoloog van de synthese' kan worden genoemd. Maar vanwege zijn modern-wetenschappelijke inzichten is zijn theologie op een andere leest geschoeid dan gangbaar binnen de Orthodoxie. Daardoor zet hij mede vanwege zijn van oorsprong Duits-piëtistische inslag een geheel eigen stempel.

Homiletisch gezien bleef het homiletisch model gedurende de gehele periode centraal staan. In tegenstelling tot Coccejanen pleitten Voetianen onverminderd voor de handhaving van het leerelement. Zij zagen hierin de waarborg van het eenduidige Schriftverstaan en van het Bijbelse karakter van de toepassing. Daarin werden algemeen-culturele zaken uiteindelijk altijd geplaatst in het licht van de persoonlijke verhouding tot God. Prediking in coccejaanse lijn was minder praktisch en meer beschouwend van aard, waarbij de kritische menselijke geest een grotere rol kreeg toebedeeld. In het licht van bovenstaande plaatsen we de typering van Van Asselt dat de voetiaanse prediking meer individualistisch en de coccejaanse meer algemeen was.

Als we de Nederlandse gereformeerd-piëtistische homiletiek meer op afstand bezien, komt in de tegenstelling tussen Voetianen en Coccejanen naar voren dat er ten diepste sprake is van een controverse tussen Ramus met zijn nut van de Schrift voor de mens en Descartes met zijn kritische benadering van de Schrift door de mens. Kentheoretisch gezien scharniert de toewending naar het subject precies tussen ‘nut voor de mens’ en ‘autonome interpretatie door de mens’. De voetiaans-coccejaanse controverse rond het onderzochte homiletische model markeert dus een mentaal-historische breuklijn. Dit is er mede een verklaring van waarom de strijd tussen Voetianen en Coccejanen zo’n intens karakter droeg.

Op basis van ons onderzoek evalueren wij de inzet van Perkins van de theorie van Ramus ten opzichte van het klassiek-gereformeerde uitgangspunt niet als moderniserend in de zin van afleidend, maar als verdiepend en behoudend.

Kenmerken en zekerheid van het geloof

Heeft de toegenomen aandacht voor kenmerken van het ware geloof en zelfonderzoek bijgedragen aan toewending naar het subject? Graafland duidde dit als het zoeken van zekerheid in jezelf in plaats van in Christus. Hij achtte dit een afwijkende en ongewenste ontwikkeling, die bij Lampe eindigde in ‘chronische geloofsonzekerheid’.

In de gereformeerde homiletiek is van meet af aan sprake van nadruk op de echtheid van het geloof en het waarschuwen tegen onoprechtheid en een geloof dat niet stoelt op de Bijbel en gepaard gaat met de vruchten van de Geest. Hierbij wordt wel aandacht gevestigd op de mens, maar dit is geen ‘toewending naar het subject’ in moderne zin. Jezus Zelf noemde ten aanzien van het geloof het werk van de drie-enige God cruciaal.⁴⁰⁹ Hij wees ook op kenmerken van het ware geloof⁴¹⁰ en benadrukte de noodzaak van zelfbeproeving.⁴¹¹ Zo is dit aspect in de prediking steeds gelegitimeerd als een Bijbelse opdracht. Bovendien hebben de voetiaanse homileten de bijbelse legitimatie geborgd in het element van de leringen.

‘Twijfel’ is in de ontwikkeling van toewending naar het subject een signaalbegrip geworden. Maar het staat ook in de Bijbel. Voordat subjectivering in moderne zin optrad, sprak Maarten Luther van de *temptatio* als belangrijk

---

409 Zie Johannes 3 en 6.

410 Zie Mattheüs 5:1-13.

411 Zie Mattheüs 7:13-29. Vgl. Psalm 139:23,24; 2 Korinthe 13:5.

aspect van het christenleven. Het klassieke avondmaalsformulier noemt de ware gelovigen ‘verslagen van hart’ en ‘liggend midden in de dood’ en spreekt van ‘de zwakheid van ons geloof’ en ‘de boze lusten van ons vlees’ en geeft daarmee de bestrijding van zonde en duivel een niet te miskennen plaats in het leven van de gelovige.⁴¹²

In de loop van het onderzochte tijdvak wordt explicieter aandacht besteed aan zelfonderzoek en kenmerkenprediking. Aan coccejaanse zijde was men in het onderscheiden het meest uitgesproken of zelfs determinerend. Aan voetiaanse zijde zien we geen verstarring of systematisering, maar de oproep om hierin voorzichtig te handelen. Het gaat hier om een uitgesproken spirituele en pastorale aangelegenheid, waarbij het gebruikmaken van een redeneertrant op hinderlijke wijze zijn tol kan eisen. Hier blijkt opnieuw het belang van de Schriftvergelijkingen ten aanzien van de toepassing. De Heilige Geest heeft Zich verbonden aan het Woord en niet aan onze redeneringen; de Schrift moet bepalend zijn voor de redeneertrant en niet andersom.

In de kentheorie werd richting de 18^e eeuw meer geoordeeld naar wat zintuiglijk waarneembaar is. Het punt van geloofskenners en zelfonderzoek komt dan in een ander licht te staan. Prediker en hoorders bevinden zich in kentheoretisch opzicht in een veranderende context en zijn daarvoor niet immuun. Opvallend is dat dan in de homiletieken de nadruk op de kenmerken van waar geloof wordt versterkt en wel in de prediking door een kerk die mentaal-cultureel gezien in het defensief werd gedrongen. Cruciaal in dit verband is de houding ten opzichte van het cartesianisme. Die was aan voetiaanse zijde afwijzend en aan coccejaanse zijde meer open. Helaas bieden de onderzochte homiletieken geen verantwoording of aandachtspunten hoe de mentaal-culturele context met het oog op de hoorder moet worden gepeild en de gemeente handreiking geboden.

Ten aanzien van de zekerheid van het geloof vragen nog twee zaken onze aandacht. Als in de mentaal-culturele context twijfel bestaat over hetgeen niet zintuiglijk waarneembaar is, kan het benadrukken van zelfonderzoek complicerend werken. In kentheoretisch opzicht heeft de twijfel toegesla-

---

⁴¹² Zie hoe het avondmaalsformulier dit plaatst in het kader van het heil: ‘... overmits ons (door de genade des Heiligen Geestes) zulke gebreken van harte leed zijn, en wij begeren tegen ons ongelooft te strijden, en naar alle geboden Gods te leven; zo zullen wij gewis en zeker zijn, dat geen zonde, noch zwakheid die nog (tegen onzen wil) in ons overgebleven is, ons kan hinderen, dat ons God niet in genade zou aannemen.’

gen. Het gevaar is niet denkbeeldig dat Bijbelse begrippen als kenmerken en zelfbeproeving, twijfel en bevestiging een moderne invulling krijgen. Dat gebeurt bijvoorbeeld wanneer mensen de oproep tot zelfonderzoek relateren aan de onzekerheid waarmee de moderne mens de werkelijkheid tegemoet treedt. Oprecht geestelijke vragen worden dan geplaatst in de duisternis van de moderne twijfelgeest. Dit werkt in pastoraal opzicht vertroebelend en ontwrichtend en is niet zoals de Bijbel het bedoelt.

Gesteld dat gereformeerde theologen de kentheoretische ontwikkelingen formeel consistent tegemoet zijn getreden, dan is het nog de vraag of de hoorders met het benadrukken van de klassieke opvatting en het afschermen tegen de moderne opvattingen alléén voldoende zijn geholpen. Dit is immers wel de leefwereld van de mensen. Op de prediker rust de verplichting de hoorders in zijn preek hierop toe te rusten. Het is noodzakelijk om de geesten te beproeven en de tijdgeest te weerstaan. Dit zijn beide kenmerkende vruchten van het ware geloof. Als de geestelijke toepassingen niet goed zijn afgestemd op de algemeen-culturele context, dreigt de prediking een geestelijk leven voor te staan dat zich voltrekt in een godsdienstig abstractum in plaats van in de realiteit van deze gebroken wereld. Juist in de confrontatie met de tijdgeest wordt het geloof beproefd en gesterkt. Wanneer deze confrontatie wordt vermeden, keert de kerk in zichzelf en krijgt het geloof minder gelegenheid om in de mentaal-culturele context zijn beproefde kracht te tonen.

Zekerheid van het geloof is ook een systematisch thema. Als Lampe stelt dat de zekerheid behoort tot het welwezen van het geloof, vertolkt hij een geluid dat ook doorklinkt bij een onversneden gereformeerd piëtist als Wilhelmus à

Brakel.⁴¹³ Graafland ziet in de visie van Lampe de bezegeling van de tendens dat het Gereformeerd Piëtisme van de 18e eeuw chronische geloofsonzekerheid legitimeerde.

Het is nodig op dit punt de mentaal-culturele achtergrond goed te onderkennen en te onderscheiden. Systematische argumentatie of kenmerkenprediking kunnen – onder beïnvloeding van mentaal-culturele ontwikkelingen – inderdaad bijdragen aan geloofsonzekerheid of daarin een complicerende rol spelen. Graafland analyseert op dit punt met te weinig oog voor de historische context. Hij verbindt de chronische onzekerheid van het geloof aan Lampe. Hier zit het probleem echter niet bij de kenmerkenprediking op zich. Cruciaal is het relativëren van het waarheids- en kennisbegrip, zoals Lampe dat theologisch ook in zijn homiletiek verdisconteerde.

Homiletische betekenis van de lering

De centrale betekenis van de lering is homiletisch van aard. Men achtte deze van cruciaal belang om de toepassingen op een verantwoorde manier te laten voortkomen uit de tekst. Hyperius heeft ten aanzien van de nuttigheden gepleit voor een grondige Bijbelse onderbouwing. De uitdrukkingen die dan wordt gebruikt, kunnen de theologische betekenis verduidelijken. Perkins refereert aan 2 Timotheüs 2:15. Heel de toepassing schaaft hij onder de daar gebruikte uitdrukking ‘rechtsnydinge’. De lering is de ‘ontknoping’, de nuttigheid is de ‘toe-eigening’. De lering kan dus vergeleken worden met het los-

---

413 À Brakel definieert het geloof als een daad van toevluchtnemen en vertrouwen. Door Christus en Zijn gerechtigheid aan te nemen, is men rechtvaardig voor God. In elke geloofsdaad is zekerheid; de mate van verzekerdheid van de gelovigen verschilt naar mate men geloofsoefeningen kent. (C. Graafland, *De zekerheid van het geloof. Een onderzoek naar de geloofsbeschouwing van enige vertegenwoordigers van Reformatie en Nadere Reformatie*, Amsterdam 1977, herdruk dissertatie 1961, 190 e.v.). Onder gereformeerden ontwikkelden zich op dit punt uiteenlopende visies. (A. Moerkerken, ‘Woord vooraf’, in: A. Comrie, *Het oprecht geloof. Verklaring van Zondag 7 van de Heidelbergse Catechismus*, Houten 1998, 10 e.v.). Er waren er die in de lijn van À Brakel verder gingen en geloofsdaden benoemden en rangschikten naar de zekerheid die ze met zich mee brengen. Wilhelmus Schortinghuis heeft daarvan in zijn Innige christendom een voorbeeld gegeven. Dergelijke opvattingen deden Theodorus van Thuynen (1679-1742) echter opmerken dat de ‘fijnen’ stellen dat het hongeren en dorsten naar Christus’ gerechtigheid het wezen van het geloof uitmaakt. Het vertrouwen in de schuldvergeving behoort volgens hen tot het welwezen. Van Thuynen vond echter dat bij deze onderscheiding van geloofsdaden het wezen van het geloof van zijn zekerheid is beroofd. Omdat de verzekerdheid behoort tot het wezen van het geloof, zijn alle gelovigen verzekerd van het heil en verschilt volgens Van Thuynen onder hen ook de mate van verzekerdheid niet. Hiermee zijn de belangrijkste standpunten in de twist over het geloof samengevat. Anthonius Driessen, hoogleraar te Groningen, verdedigde À Brakel en stelde zich te weer tegen Van Thuynen. De gedachtegang van Johannes Groenewegen (1709-1764), die zich eveneens mengde in de strijd, komt vrijwel overeen met die van Driessen. Theodorus van der Groe en Alexander Comrie namen een standpunt in tussen dat van À Brakel en Van Thuynen. Comrie heeft daarin verweer tegen tendensen van subjectivering zoals voorgestaan in het rationalisme expliciet een plaats gegeven.

maken van dat deel van het brood, de nuttigheid met het persoonlijk uitreiken van het persoonlijk deel. Amesius stelt dat de nuttigheden moeten worden ‘uitgetrokken’, samengevat vanuit de Schriftvergelijkingen. Als het over de leringen gaat, spreken Hyperius, Voetius, Martinus en Knibbe van *amplificatio*. Bij Hoornbeek is dat vertaald met ‘uitbreidingen’. En in het kader van de toepassing stelt Van der Hooght dat sommige zaken moeten worden ‘vergroot’. Als we deze benamingen met elkaar vergelijken, gaat het dus om ‘inzoomen’ op wat voor de hoorder uit de tekst te leren is. Dat kan zowel door de analyse (de leerstellige gedachte ontvouwen die in de tekst ligt opgesloten) als door synthese (de zaak duidelijk maken met behulp van bewijsteksten elders uit de Schrift). Maar steeds zullen bij de leringen meerdere teksten worden samengebracht.

Prediking wordt gezien als verklaring en toepassing van het Woord. In dit homiletisch perspectief kan de vraag worden gesteld of de leringen dan moeten worden gerekend tot de verklaring of tot de toepassing. Voor Amesius bestaat de toepassing uit leringen en nuttigheden. Hoornbeek, die zich wat dit betreft net als Knibbe in deze lijn lijkt te bewegen, onderscheidt *explicatio* (uitleg), *documenta* (leringen), en *usus* (nuttigheden), en neemt ze samen in de *tractatio* (behandeling). Bij Teellinck is de plaats van de leringen niet zo duidelijk. Wel blijkt dat de leringen worden getrokken met het oog op de nuttigheden. Saldenus rekent uitleg en leringen tot de *explicatio*; nuttigheden tot de *applicatio*. Van der Hooght voegt het element van de lering onder de toepassing.

Als Brienen de plaats en de totstandkoming van de *usus* bij Hoornbeek vergelijkt met de wijze waarop Hyperius dat deed, stelt hij dat Hoornbeek de *usus* naar de applicatie verplaatste en de *documenta* heeft tussengevoegd. Volgens Brienen is Hoornbeek de eerste die dit zo heeft gedaan en geeft hij hiermee een voorbeeld dat later veel is nagevolgd. Hij concludeert dat Hoornbeek hier afwijkt van de lijn van de Reformatie. Dat komt in de onderzochte bronnen echter op geen enkele manier naar voren. In deze traditie is de homiletische drieslag van meet af aan in gebruik geweest. Dat dit gebeurde onder verschillende benamingen, doet aan dit feit niets af. De vraag of de leringen onder de *explicatio* of onder de *applicatio* vallen, ging vooral een rol spelen toen de Coccejanen in het geheel niet meer van leringen wilden weten. Maar daarin is de positionering van de leringen niet van doorslaggevend belang gebleken. Hoofdlijn is dat de Voetianen de homiletische lijn hebben vastgehouden zoals die oorspronkelijk door Hyperius is verwoord. Hoornbeek heeft daarin geen afwijkende, maar een constructieve rol gespeeld.

Laten we bij de lering niet uit het oog verliezen dat dit onderdeel mede de tijdbetrokkenheid van de preek moest funderen. Bij Hyperius, Perkins, Amesi-
sius, Hoornbeeck en Saldenus komen we de gedachte tegen dat het bij het
funderen in de leer gaat om de verbinding tussen actualiteit en de Bijbelse
boodschap van Wet en Evangelie. Meerdere keren wijzen homileten erop dat
de prediker zich bij zijn keus voor de lering dient te voegen naar de actuali-
teit. Voor de bepaling van het scala van leerstellige thema's is de tekst leidend.
Maar in de manier waarop dit wordt uitgewerkt, houdt de prediker rekening
met de actuele situatie waarin de gemeente zich bevindt. Daarbij moet worden
gedacht aan tijdelijke omstandigheden, actuele leerstellige discussies of om-
zaken die voor het geestelijk leven van belang worden geacht. Liep men daar-
mee dan niet het gevaar dat de leer zou worden bepaald door de gemeente en
de actuele situatie? Nee, dat liet de hermeneutische opvatting van deze homi-
leten niet toe. En inhoudelijk was het soteriologische kader, dat zij beschouw-
den als een Bijbels gegeven, te bepalend voor hun leeropvatting. Vanuit deze
Bijbels-gereformeerde perceptie gedacht, kon het afstemmen van de leer op
de actuele behoefte alleen maar dienstbaar zijn aan de relevantie van de preek
en aan het versterken van de leerbevatting naar de behoefte van de gemeente.

Theologische betekenis van de lering

Hebben de homileten de leringen bedoeld om met het oog op de fundering van
de vroeg-reformatorische kerk elke preek te benutten voor het uitdragen van
de leer, zoals J. Lares stelt? Dit aspect heeft zeker een plaats. Dit vloeit recht-
streeks voort uit het *sola scriptura* van de Reformatie. Hyperius acht de leerstel-
lingen van wezenlijk belang. Hij ontleent ze aan de Schrift zelf 'omdat daarin
immers alle hoofdstukken van ons geloof, alle *loci communes* van onze religie op
de meest nauwkeurige manier worden uiteengezet'.⁴¹⁴ Daarom moet de pre-
diker deze *loci* volgens Hyperius aan de orde stellen. Een preek heeft volgens
hem gezag naarmate deze is geoefend in de christelijke doctrines. Dergelijke
expliciete verwijzing bij Hyperius en ook bij Hoornbeeck naar *loci communes*
moet in dit perspectief worden opgevat. Zij representeren hierin de gerefor-
meerde homiletische traditie. Dit laat echter onverlet dat de leringen niet in
de eerste plaats een systematische, maar een homiletische legitimatie hadden,
zoals hierboven uiteengezet.

---

414 A. Hyperius, *In II. Epist. Pauli ad Timotheum*, Zürich 1584, 169.

Dit onderdeel van de preek wordt niet geïnstrueerd als een dogmatische paragraaf. Het gaat om de bredere Bijbelse onderbouwing van de belangrijkste elementen die voor de toepassing van belang worden geacht. Opmerkelijk is dat de inbreng op exegetisch gebied in de onderzochte homiletieken een grotere diversiteit laat zien dan die op leerstellig gebied. Daaruit maken we op dat ten aanzien van de exegese (zoals door ons opgevat) in de onderzochte homiletieken weinig gezaghebbend inzicht naar voren komt. Dat was er wel ten aanzien van het leerelement. Consequent hanteerden de homileten de voornaamste hermeneutische regel om de Schrift met de Schrift te verklaren, wat met het leerelement werd versterkt. De leringen vormen dus een hermeneutische categorie. Daarbij tekenen we aan dat het onderscheid tussen exegetisch en dogmatisch kader meer van ons dan van hen afkomstig is. Wel kunnen we zeggen dat de synthetische benadering van de Schrift meer in de voetiaanse traditie is ingedaald dan de analytische. De ontwikkeling van het coccejanisme laat zien dat een zelfstandiger aandacht voor exegese spanning zet op het hermeneutische kader wanneer deze gepaard gaat met gebrek aan Bijbels-leerstellige verantwoording.

Kenmerkend voor de leringen is dat aan de leringen het Bijbelse gezag van de preek wordt verbonden. Amesius citeert 1 Korinthe 14:25: ‘En alzo worden de verborgen dingen zijns harten openbaar; en alzo vallende op zijn aangezicht, zal hij God aanbidden, en verkondigen dat God waarlijk onder u is.’ Zo merken de hoorders dat het Woord een tweesnijdend zwaard is. Ook bij Teellinck komen we deze gedachte tegen. Als de prediker de tekst verklaart door Schriftvergelijkingen, zal de hoorder gevoelen dat Gods Woord levend en krachtig is. Dan wordt het Woord bekwaam om te stichten, zoals Perkins het verwoordde.

Bovendien krijgt het adagium ‘Schrift met Schrift vergelijken’ niet alleen een uitlegkundige, maar ook een spirituele betekenis. De Heilige Geest is de Auteur van de Schrift. Hij getuigt door de Schrift dat Gods Woord de Waarheid is (autopistie, zelfgetuigenis van de Schrift).⁴¹⁵ Volgens Hyperius ontsluit zich daarin ‘de tweede betekenis van de Heilige Schrift’. Daarmee bedoelt hij de betekenis voor het hart; het persoonlijke nut van de tekst. Met een beroep op Aurelius Augustinus spreekt Hyperius van de daadwerkelijke omhelzing van de betekenis van de Schrift. Bij Hoornbeeck vinden we deze gedachte expli-

---

⁴¹⁵ Vergelijk de klassieke kenmerken van de Bijbel, die dus op deze wijze worden bevestigd: *auctoritas* (gezag), *necessitas* (noodzakelijkheid), *claritas* (duidelijkheid) en *perfectio* of *sufficientia* (volkomenheid).

ciet terug. Als de lering van de tekst zo vanuit meerdere Schriftplaatsen wordt samengesteld, ‘persen wij het sap en bloed van de Schrift uit’. ‘Hierdoor is het ook dat de Heilige Geest krachtig werkt in de zielen van de mensen, namelijk door Zijn eigen Woord.’

Hoornbeeck spreekt bij de *documenta* van een theologisch axioma. Daar wordt de theologie geëxpliciteerd in de preek. Daarvóór kon verwezen worden naar de *loci communes*, zoals Philip Melanchthon ze aanduidde. In dit systematisch aandoende begrip klinkt toch de oorspronkelijk hermeneutische opvatting door. De ontwikkeling die we in de aanduiding van Hoornbeeck waarnemen, geeft aan dat men zich niet alleen van de eigen theologie bewust is, maar deze ook profileert. Een dergelijk dogmatisch concept is niet oorspronkelijk verbonden aan de homiletische drieslag, maar in de loop van de tijd ontwikkeld. De diversiteit aan leeroriëntaties onder (voetiaanse en coccejaanse) predikanten zal hieraan hebben bijgedragen.

Bij Amesius is het zelfvertrouwen van de gereformeerde hermeneutiek op z’n hoogtepunt als hij stelt dat de exegese van elke tekst per definitie leidt tot de goede ontsluiting van de Bijbelse boodschap van Gods genade in Christus. Gaande de periode is dit uitgangspunt niet gewijzigd, maar wordt de drang tot theologische stellingname en verdediging wel groter. Uit de onderzochte homiletieken blijkt geen toenemende drang tot systematiseren.

We concluderen dat de gereformeerde homileten de theologische betekenis van de leringen ten diepste hermeneutisch hebben geduid. De leringen zijn bedoeld als een instrument om te komen tot een verantwoorde toepassing van de tekst; om de Schrift in zijn ware zin te verstaan. Geloofsbegrippen en andere systematische zaken hebben hierin een plaats, maar zijn aan de hermeneutische werking ondergeschikt.

De Wet bij Teellinck en Saldenus

Zijn er afzonderlijke *loci* die in de homiletiek een bepalende plaats hebben gekregen? De eerste *locus* die in de bronnen wordt genoemd, is de Wet. Dat was al zo bij Hyperius, en daarna bij Teellinck, Saldenus en Vitranga. Zij deden dat in soteriologische zin, namelijk dat in de zaligmakende bediening de kennis van de Wet voorafgaat aan de kennis van het Evangelie. Hier wordt dus een heilsordelijk thema gepositioneerd. Hyperius en Perkins hebben al laten zien heilsordelijk te denken, maar na hen heeft deze ontwikkeling zich voortgezet.

Bij Teellinck valt op dat hij aan het onderscheid tussen Wet en Evangelie een hermeneutische functie toekent. Dit toont aan dat het onderscheid tussen Wet en Evangelie in zijn homiletiek alomvattend was. Dit is de reden waarom W.J. op 't Hof op invloed van Luther wijst. We moeten wel bedenken dat dit alomvattende karakter van het denken van Luther was ingegeven door zijn perceptie van de rechtvaardiging van de goddeloze. Zijn Schriftopvatting toont meer een diep soteriologisch verstaan van de Schrift dan een uitgewerkt hermeneutisch model. Voor de onderzochte homileten is de soteriologische oriëntatie van de prediking evident. Maar op het punt van de hermeneutische sleutel is Teellinck door de homileten na hem niet gevolgd. De opvatting van de verhouding tussen Wet en Evangelie als hermeneutische sleutel biedt dus weinig perspectief. De meeste homileten hebben de homiletische drieslag gebruikt. Dat is met het oog op het overbrengen van de tekst een goed hermeneutisch instrument. Mocht er al een *locus* worden geprioriteerd, dan zal dit door deze dubbelcheck in het juiste evenwicht worden geplaatst.

Teellinck, Saldenus en Vitringa gaven bij hun onderscheiden van Wet en Evangelie geen homiletische of pastoraal-bevindelijke handleiding. Andere elementen als het aanspreken van de hoorders in hun onderscheiden omstandigheden en met name het element van de leringen moesten behulpzaam zijn om dit punt op verantwoorde wijze in de preek naar voren te brengen. Bij Vitringa ligt dit genuanceerd. Hij hanteert in beginsel het leerelement niet. Daarmee loopt hij het gevaar dat zijn toepassingen minder hecht in de Schrift zijn verankerd. Dat hij ten aanzien van de verhouding tussen Wet en Evangelie dezelfde accenten zet als Teellinck en Saldenus, onderstreept dat hij met reden een ernstige of bevindelijke Coccejaan genoemd wordt.

Een meer alomvattende beschouwing van de dichotomie Wet en Evangelie heeft vooral in het Puritanisme uitwerking gekregen. We denken dan met name aan het preparationisme, dat in Engeland al vroeg na de Reformatie tot ontwikkeling kwam. Specifiek aan het preparationisme is dat aan de Wet een voorbereidend werk wordt toegeschreven om tot de kennis van de zaligheid te brengen, en dat deze werkzaamheden niet zonder meer tot de zaligmakende

bediening van de Heilige Geest worden gerekend.⁴¹⁶

Is de invloed van het Puritanisme betreffende de functie van de Wet ook aantoonbaar in de Nederlandse homiletische traditie? Ons onderzoek maakt duidelijk dat hiervan geen sprake is. De aandacht voor de Wet komt slechts in een enkele van de onderzochte homiletieken naar voren. We zouden dit verwachten bij Perkins en Amesius, die als vertegenwoordigers van het Puritanisme en ook van het preparationisme kunnen worden beschouwd. Zij werken het punt van de verhouding tussen Wet en Evangelie in hun homiletiek echter niet nader uit.

Voorals Teellinck en Saldenus hebben aandacht voor de functie van de Wet en beroepen zich ook op de Engelse homiletische traditie. Die relatie wordt in ons onderzoek dus bevestigd. Maar ook zij geven in hun homiletiek geen nadere kenmerken van de ontdekking door de Wet. Evenmin geven zij criteria waardoor de bediening van de Wet voorwaardelijk wordt voor de bediening van het Evangelie. Voor zover er onder de onderzochte homileten predikers waren met een preparationistische benadering van de gemeente, hebben zij dit niet in hun homiletiek verdisconteerd. Lampe zou de uitzondering zijn, maar hij is door het Duitse Piëtisme beïnvloed en niet door het Engelse Puritanisme, en is daarom al een uitzondering.

Het verbond bij Lampe

In dit onderzoek is naar voren gekomen dat Van Til, Vitringa en Lampe niet willen weten van leringen als homiletisch onderdeel. Dat is opmerkelijk, want zij bieden bij de *locus* van het verbond een kader voor hun theologie. Het Bijbelse thema ‘verbond’ achtten zij van dusdanig belang, dat ze het uitwerkten en hanteerden als een ordenend principe, ook bij de Schriftuitleg. Hier is sprake van een hermeneutische keuze die systematische importantie heeft. Dat is curieus, want de Coccejanen lieten zich juist voorstaan op hun zuiver exegetische benadering van de Schrift. De verbondsmatige oriëntatie werkt dus als een dogmatische preambule op de exegese. In het door hen ontworpen hermeneutische kader hebben zij plaats gegeven aan een allegorisch Schriftverstaan. Daarmee is het uitgangspunt van de enkelvoudige Schriftzin (met de daaraan verbonden Schriftvergelijkingen) in het geding. De coccejaanse homileten

---

⁴¹⁶ Zie voor nadere beschrijving: N. Pettit, *The Heart Prepared. Grace and Conversion in Puritan Spiritual Life*, Middletown 1989. Zijn definitie van ‘voorbereidend werk’: ‘een periode van aanhoudende introspectieve meditatie en zelfanalyse in het licht van Gods geopenbaarde Woord’ (17). Centrale tekst in het preparationisme is Jesaja 57:15.

wezen de leringen als onderdeel van de preek af en daardoor hoefden ze hun theologische kader verder niet te verantwoorden. Dit gaf hun in de prediking praktisch gezien grotere vrijheid.

Intussen biedt de hiervoor beschreven verbondsopvatting een bijzondere leidraad voor tijdbetrokkenheid. De Godsopenbaring gaat immers voort in de actualiteit. Dit gaat bij de Coccejanen ten koste van het eenduidig verstaan van de Schrift. Daar staat tegenover dat de actuele situatie waarin de gemeente zich bevindt in zeker opzicht wordt geheiligd. Dit aspect wordt in de door ons onderzochte coccejaanse homiletieken niet homiletisch uitgewerkt. Van der Hooght geeft wel een aanzet, maar zijn homiletiek beweegt zich duidelijk in voetiaanse lijn. De verbondsmatige oriëntatie had dus vooral een theologische en niet zozeer een homiletische doordenking. Homiletisch gezien vindt er een verschuiving plaats van leer van de Schrift naar verklaring van de tekst. Zichtbaar wordt dat de beschouwing van de Bijbel, waarbij de tekst in zijn context wordt genomen, voor de Coccejanen in het centrum kwam te staan ten koste van de verkondiging van de Schrift, waarbij de tekst volgens de enkelvoudige Schriftzin wordt verstaan.

Eschatologie, christologie en heilsorde

De onderzochte homileten hebben nog drie andere *loci* centraal gesteld. De eerste is de eschatologie bij Hyperius. Hij plaatst de homiletiek in dit kader. Hij is hierin uniek gebleven. Geen van de latere homileten zal hebben ontkend dat de prediking staat in het kader van de komst van Gods Koninkrijk, maar de homiletische doordenking van de prediking in relatie tot de aanstaande wederkomst heeft weinig vervolg gekregen. Dit maakt tevens duidelijk dat de verwachting van een spoedige wederkomst geen bijzondere plaats had.

Voor Amesius is kenmerkend dat hij in zijn homiletiek een nauwe verbinding legt met de christologie. Het zou interessant zijn geweest om in de andere homiletieken hierover meer te lezen. Dit thema is immers een kernpunt in de prediking. De homiletiek van Amesius wordt in zijn geheel gekenmerkt door een systematisch-theologische benadering. In het kader van de homiletische drieslag geeft Amesius voorrang aan thema's die met de christologie verband houden. Terwijl de Hollandse homileten zich van een dergelijke preambule onthielden, is Amesius hier een schakel met het Engelse Puritanisme.

Vitringa vraagt expliciet aandacht voor de heilsorde. Hij doet dit met verwij-

zing naar de trits ellende, verlossing en dankbaarheid van de Heidelbergse Catechismus. De zelfbeproeving en de geloofskenners hebben in toenemende mate een plaats gehad in de homiletieken. Het punt van de heilsorde past in deze ontwikkeling. Van meet af aan is ook de heilsordelijke functie van de Wet gehonoreerd. Dit heilsordelijke element is door Vitringa verbreed. Opmerkelijk is dat het een referentie heeft met een belijdenisgeschrift en dat het gedaan wordt door een homileet uit de coccejaanse school.

Een a priori van de dogmatiek?

Ten aanzien van de positionering van de *documenta* bij Hoornbeeck stelt Brienens dat de applicatie op deze manier ‘meer dogmatisch wordt gevuld dan tekstueel en dat in de applicatie meer rekening wordt gehouden met de staten en de standen van de hoorders dan met de wil van de Here God’.⁴¹⁷ Dit bezwaar van Brienens spitst zich toe op het gevaar dat de toepassing a priori het laten uitspreken van de tekst belemmert. De homiletiek van Lampe is hiervan een voorbeeld. Zijn dogmatische overtuigingen zijn – mede door hun determinerende karakter – in zeker opzicht bepalend voor zijn Schriftuitleg. Bij de andere onderzochte homiletieken vinden we dit niet terug.

Kan een dogmatisch a priori ook op een andere manier zijn ontstaan? Het nieuwe van Hoornbeeck is dat hij bij de leringen de *documenta* benadrukt. Bij de leringen worden de argumenten of bewijzen goed gekaderd. Het gaat hierbij om die Bijbelse gegevens die bij de tekstvergelijkingen in de leringen van doorslaggevend belang zijn. Principieel gezien doet Hoornbeeck dus niets nieuws. Wel markeert hij zijn redenering. Dat kan, gezien vanuit optiek van de systematische theologie, worden gezien als een volgende stap. Hier hebben we een voorbeeld van hoe de dogmatiek zich heeft ontwikkeld. Hoornbeeck vond het nodig om Schriftbewijzen te kaderen, opdat in alle discussies op theologisch terrein de Schriftgetrouwe redenering voldoende duidelijk zou overkomen.

De beoordeling van Brienens van de *documenta* van Hoornbeeck bevat de suggestie dat dogmatiek en exegese bij hem een tegengesteld belang dienen. We kunnen dit vanuit de onderzochte homiletieken niet bevestigen. Wel heeft de dogmatiek later, in de 19^e eeuw, een ‘supra-Bijbelse’ connotatie gekregen. Daarbij ontwikkelden zich in de loop van de tijd diverse theologische oriën-

---

417 J. Hoornbeeck, *De eerste Nederlandse Homiletiek*, Kampen 2009 (vert. T. Brienens), 225.

taties, ook verwant aan of naast het gereformeerde kader. Deze oriëntaties worden gezien als een dogmatisch debat, een systematische werkelijkheid die het eigenlijke spreken van de Schrift belemmert. Daarbij werd het pleidooi gevoerd om terug te keren naar de ‘Bijbelse theologie’.

Het is vanzelfsprekend dat ook reformatorische theologen beducht dienen te zijn voor dergelijke abstractie en verstarring. Maar het is historisch onjuist om met de uitkomst van na 1850 de ontwikkeling van daarvoor te beoordelen. De gereformeerde werkwijze is juist exegetisch en dogmatisch dienstbaar te laten zijn binnen hetzelfde hermeneutische kader. In de homiletieken die in deze studie onderzocht zijn wordt de Bijbel niet beschouwd als een boek dat uitgelegd moet worden, een bundel bewijsplaatsen waaruit de leer moet worden aangetoond. De onderzochte gereformeerde homiletiek wilde in de Bijbel vooral horen wat de Geest tot de gemeente te zeggen heeft. Bij Hoornbeek vormden exegetisch en dogmatisch geen tegenstelling en heerste de één ook niet over de ander.

5. *Welke concrete aanwijzingen worden gegeven met betrekking tot de voorbereiding en vormgeving van de preek en hoe worden deze gelegitimeerd?*

Uiteindelijk gaat het om de preek zoals deze wordt gehouden. Omdat de prediker de boodschap moet brengen, benadrukken de onderzochte homileten het belang van zijn persoonlijke geloofsleven. Voor de preekvoorbereiding en het houden van de preek zijn diverse praktische adviezen gedaan. In geen van de homiletieken ligt hier het zwaartepunt van het betoog, waaruit blijkt dat het uitdragen van de preek en het bereiken van de hoorders in het onderzochte tijdvak niet voor grote vragen plaatste.

Het predikambt

De homileten zijn het erover eens dat het predikambt heiligheid vraagt van degene die het bedient. Deze heiligheid uit zich in de levenswandel. Zo wordt de boodschap ondersteund door de persoonlijke levenssituatie van de prediker. In dit verband noemen Hyperius, Amesius en Saldenus de persoonlijke roeping. Deze auteurs spreken zich ook uit over persoonlijke kenmerken die de prediker moet hebben, zoals vrijmoedigheid, ijver en zachtmoedigheid. Lampe toont zich een piëtist als hij stelt dat de prediker kennis moet verzamelen van toewijding aan en omgang met God. De door hem bedoelde kennis verkrijgt hij door stichtelijke boeken te lezen en gesprekken te voeren met oprechte vromen.

Ten aanzien van de preekvoorbereiding spreekt Hyperius over het belang van regelmatige bestudering van de Bijbel. Teellinck, Hoornbeeck en Saldenus benadrukken het wachten op de leiding en de inspraak van de Heilige Geest. Hij verlicht het verstand en leidt de gedachten. Daar moet de prediker in zijn voorbereiding op gericht zijn. Teellinck en Hoornbeeck benadrukken ook dat de prediker de behoeften van de gemeente moet kennen. Perkins en Teellinck spitsen dat toe op de zonden van de tijd en de dwalingen uit de geschiedenis. Lampe stelt dat de prediker kennis moet hebben van praktische waarheden, in het bijzonder van die waarheden die liggen op de grens van natuur en genade.

Teellinck pleit ervoor dat de prediker tijdens het preken moet zien of er zielen zijn die nog gevangen zitten in drank, hoererij, valse el of gewicht. Zo iemand moet hij tonen welke plagen en straffen hem boven het hoofd hangen. Maar ook: een zalige ziel moet hij laten zien hoe groot haar troost is. Teellinck geeft daarbij voorbeelden van hoe een prediker achter de kudde dient aan te dringen.

Opbouw van de preek

In zijn beschrijving van de opkomst van de thematische preek, die hij dateert rond 1775, stelt J.J. Bosma dat de analytische preek in de Nederlanden de standaard was. Hij verwijst hiervoor naar Hyperius en Hoornbeeck. Volgens hem verloor de preek zich in vergaande detaillering, waardoor de preek mensen te weinig aansprak. Bosma gaat voorbij aan het onderscheid tussen de voetiaanse en de – populaire – coccejaanse preekwijze. De coccejaanse homiletiek bewoog zich in analytische richting. Vanwege de homiletische drieslag duiden wij de oorspronkelijk gereformeerde prediking als analytisch-synthetisch.

Voor de opbouw van de preek baseert Hyperius zich op Augustinus. De orde die hij geeft, heeft betrekking op het homiletische proces. De benamingen verschillen, maar de orde die we hier aantreffen, komt ook bij de meeste andere auteurs naar voren: verklaring, leringen en nuttigheden. Enkele vragen staan nog open.

Moet de preek beginnen met een inleiding?

De meeste auteurs stellen van wel. Zij zien de inleiding als een uitnodiging aan de hoorders waardoor zij meegenomen worden in de preek. Wel lezen we de aanbeveling om de inleiding in te richten vanuit de tekst of in elk geval vanuit de Bijbel. Knibbe, Van Til en Van der Hooght wijzen erop dat in de inleiding kan worden aangesloten bij de actualiteit. Knibbe duidt dit nader aan als hij feestelijkheden, zaken waarvoor gebeden moet worden, het werk of bepaalde tegenslagen noemt als aanleiding tot een inleiding. Maar hij denkt dat de

mogelijkheid voor een dergelijke inleiding zich weinig zal voordoen. Perkins noemt de inleiding niet. Amesijs is er geen voorstander van. Beter kan de prediker direct beginnen met het ontvouwen van de tekst. In elk geval moet hij beginnen met Gods Woord. Amesijs vreest dat de inleiding de hoorders niet werkelijk helpt om hun aandacht bij de tekst te bepalen.

Hoe dacht men over de verdeling van de preek in hoofd- en deelgedachten? Hyperius spreekt daar uitvoerig over. De deelgedachten moeten aan het begin van de preek worden uiteengezet. Ze moeten goed weergeven wat in de tekst aan de orde is. Ook op dit punt is grote overeenstemming.

Is de toepassing een bepaald gedeelte van de preek?

Het is een gemeenschappelijk basisgegeven dat de toepassing altijd volgt op de uiteenzetting en de leringen.

Worden alle toepassingen bewaard tot het laatste gedeelte van de preek? Bij Hyperius lijkt dat wel het geval. Amesijs spreekt zich er niet over uit. Wel zegt hij dat leringen en nuttigheden een eenheid moeten vormen. Het verband van deze met de tekst moet de hoorder geheel duidelijk zijn. Dat pleit niet voor het opsparen van alle toepassingen tot het laatste deel van de preek. Teellinck gaat kennelijk uit van een analyserende preekvolgorde. Na elk verklarend gedeelte volgt dan een toepassing. Hoornbeeck roept eenzelfde beeld op als hij stelt dat de analyse van de zaak ‘terloops’ moet gebeuren. Saldenus, die pleitte voor de Engelse *plain style of preaching*, noemt daarbij het afwisselende karakter als voordeel. Dat komt de verstaanbaarheid ten goede. Dit impliceert dat hij bij het aan de orde stellen van de diverse onderdelen van de preek de volgorde niet strak hanteerde.

Van Til benadrukt dat de toepassing in zijn geheel aan het eind van de preek aan de orde moet worden gesteld. Zo wordt voorkomen dat het in de toepassingen ontbreekt aan een eenduidige spits, overeenkomende met die van de preektekst. Ook stelt hij dat de hoorders de toepassing het best opnemen als deze gebracht wordt als een soort climax in de preek. Hier verschilt hij dus duidelijk van mening met Saldenus. Dat is niet los te zien van het feit dat Van Til niets moest hebben van de *plain style of preaching*. Deze spanning op de toepassing beheerste het kerkelijke leven; ook een Voetiaan als Van der Hooght betoogt dat de toepassing tot het eind moet worden bewaard. Hij doet dit niet alleen om daarmee de aandacht van de hoorders op het einde van de preek te richten, maar ook om te voorkomen dat weerstand onder het volk de toepassing verder zal marginaliseren.

Het houden van de preek

De onderzochte homileten hechten over het algemeen grote waarde aan het memoriseren van de preek. Saldenus acht woordelijk uitschrijven alleen nuttig voor jonge predikers. Een duidelijke argumentatie geeft hij voor deze keuze niet. Amesius en Hoornbeek hebben de postillen met kracht afgewezen. De boodschap komt beter over wanneer rechtstreeks tot de gemeente wordt gesproken.

Bij het houden van de preek is een bescheiden uitspraak, liefelijk stemgebruik en rustige gesticulatie van de spreker van belang. Amesius waarschuwt tegen gemaaktheid. Daarom adviseert hij ook terughoudend te zijn met (lange) citaten van anderen. Saldenus wilde geen filosofieën van de kansel horen. De prediking moet zijn in betoning van geest en kracht. Van Til en Vitringa zijn juist wel gesteld op de sierlijkheid in de voordracht. Zij zetten daarmee een ander accent dan de overige onderzochte homileten.

Meerdere van de onderzochte homileten laten zich uit over de tijdsduur van de preek. Hyperius stelt dat deze kort moet zijn. Hoornbeek en Saldenus houden het op een uur. Hoornbeek verwijst naar de gewoonte van de kerkvaders, Saldenus geeft als argument dat de stem van de prediker na een uur te vermoeid wordt.⁴¹⁸ Knibbe en Van der Hooght pleiten voor een optimale tijdsduur.

3.2.2 Evaluatie van bronnenmateriaal en definities

Dit onderzoek gaat over de homiletiek van gereformeerde piëtisten. Naast de definitie van Piëtisme speelt ook die van Nadere Reformatie een belangrijke rol. De selectie van het bronnenmateriaal houdt hiermee verband. In deze paragraaf willen we één en ander evalueren.

Onderlinge samenhang

Allereerst zijn we benieuwd naar de onderlinge samenhang die de auteurs zelf in hun homiletieken suggereren. Hyperius citeerde geen tijdgenoten, alleen klassieke auteurs, waarmee hij wilde aangeven in de klassieke traditie te staan. Bij Perkins, de andere grondlegger van de gereformeerde homiletiek, treffen we geen verwijzingen aan naar andere auteurs.

Hoe is het bij hun opvolgers? Teellinck verwijst naar Perkins als het gaat om het trekken van leringen uit de tekst en dat daarbij de kunst van de logi-

---

⁴¹⁸ Zij bevonden zich hiermee in lijn met de Synode van Dordrecht 1574 die besloot: 'De dienaren zullen vermaand wezen, hun toehoorders met al te lange predikatiën niet te bezwaren, en dezelve over het uur zoveel mogelijk is, niet te vertrekken.' Artikel 38 van de Acta, opgenomen in: G. H. Kersten, *Kerkelijk Handboekje*, Utrecht 1961.

ca moet worden benut. Amesijs, leerling van Perkins, noemt zijn leermeester niet in zijn homiletische werken. Hoornbeek studeerde bij Voetius. Deze was ook aanwezig bij één van de disputen waarbij de homiletiek van Hoornbeek de inzet was. Hoornbeek verwijst in dit geschrift zes keer in gunstige zin naar de werken van Teellinck, zonder aan te geven welke bron hem dan voor ogen staat. Hoornbeek beroept zich op Caesar Baronius als het gaat over ruildiensten. Hij noemt Perkins als voorbeeld wanneer hij betoogt dat in de preek de situatie van prediker en hoorders zorgvuldig moet worden gewogen. De prediker moet weten wanneer en hoe hij de kenmerken van Gods genade toepast op het geweten van de hoorders. Hij verwijst naar Perkins en Amesijs als het gaat over de relatie tussen uitleg, lering en nuttigheid. Verder vinden we bij Hoornbeek verwijzingen naar Luther en Johannes Calvijn.

In dit verband is het opmerkelijk in welk kader Voetius zijn homiletische visie plaatste. Hij noemt enkele auteurs in het algemeen, o.a. Desiderius Erasmus en Augustinus. Ook noemt hij enkele ‘van de onzen’. Hij wijst in hun benadering onderscheiden accenten aan. Hij roemt de praktische uiteenzetting van Perkins, die zelfs uit de geschriften van Homerus put om de opbouw van velen te dienen. Voetius verwijst met instemming naar de homiletieken van Amesijs en Hoornbeek. Hij besluit zijn homiletische aantekeningen met een citaat van Carolus Regius waarin hij deze in tachtig punten zijn bezwaar tegen de rooms-katholieke preekpraktijk uiteen laat zetten. Het citaat bestrijkt één derde van Voetius’ bijdrage.

In de voorrede op de homiletiek van Van Til wordt verwezen naar de homiletiek van Michel le Faucheur. De verwijzing naar deze uit Zwitserland afkomstige prediker is voor de in dit onderzoek betrokken homiletieken uniek. Deze verwijzing is te verklaren uit het feit dat de uitgever, die de voorrede op Van Tils geschrift verzorgde, ook de uitgever was van de vertaling van het werk van Le Faucheur en zo dus zijn eigen uitgave aanbeval. Vitringa verwijst naar de homiletieken van Van Til en van Johannes van der Waeyen.

Al met al bieden de onderlinge verwijzingen in het gebruikte bronnenmateriaal onvoldoende inzicht en houvast om de onderlinge samenhang duidelijk te maken. Deze verwijzingen dekken vaak niet de hoofdlijn van argumentatie of beïnvloeding. Wel maken de verwijzingen de theologische oriëntatie duidelijk. We zien dit bij de verwijzingen van Hoornbeek naar Teellinck en bij de verwijzingen van Vitringa naar Van Til en Van der Waeyen. Voor het ontdekken van de onderlinge samenhang zijn we dus vooral aangewezen op inhoudelijke vergelijking. Dit bevestigt de explorerende methode van dit onderzoek.

Gehanteerde definities

In ons onderzoek zijn homiletieken betrokken van zowel Voetianen als Coccejanen. Ons onderzoek bevestigt dat naar gelang de stroming een eigen homiletisch uitgangspunt wordt gehanteerd. Wel laten de onderzochte homiletieken een gevarieerd beeld zien. Hoornbeeck verwerkte het debat met de Coccejanen op schoolse wijze. Hij toonde zich meester in het voetiaanse profiel en bleef binnen die kaders. Om verbinding met de Coccejanen te zoeken, putte Martinus zich uit in exegetische handreikingen. Opmerkelijk is dat hij dit niet toespitste op de argumenten die bij deze profileringen in het geding waren. Hetzelfde geldt voor Knibbe met zijn welhaast aristotelisch oog voor detail. Beiden duiden de lering met het begrip ‘waarneming’, waarmee de leerstellige focus werd vermeden. Hoewel dit een sympathieke indruk maakt, is het jammer dat het debat ook door hen niet inhoudelijk werd gevoerd. Saldenus deed dit ook niet, al liet hij wel homiletische consequenties zien. Hij probeerde de inbreng van de Coccejanen te respecteren en paste zelf een spiritueel-soteriologische verdiepingsslag toe. Na Amesius en Teellinck is hij de eerste die verbinding zoekt met het Puritanisme. Van Til nam juist nadrukkelijk afstand van de Engelse lijn.

R. Bisschop heeft betoogd dat het onderscheid tussen de Voetianen met hun ascetische wereldhouding en de Coccejanen met hun open benadering van moderne ontwikkelingen in samenleving en wetenschap zou kunnen worden overbrugd door de ernstige Coccejanen. In ons onderzoek zou dit dan naar voren moeten komen bij Vitringa en Lampe, die als ernstige Coccejanen kunnen worden aangemerkt. Alles overziend concluderen we dat deze brugfunctie in de homiletiek toch niet uit de verf komt. Vitringa was hiervoor te genuanceerd en Lampe positioneerde zich te veel buiten de in Nederland gangbare hoofdstromen van gereformeerd en piëtistisch denken.

Ook concluderen we dat het afwijzen van de homiletische drieslag is ingegeven door een verschil in hermeneutisch principe dat zich moeilijk laat overbruggen. De stelling van Van Asselt dat de tegenstelling tussen Voetianen en Coccejanen nooit zo destructief is geweest als die tussen remonstranten en contra-remonstranten moet in theologisch-inhoudelijk opzicht worden bijgesteld. Al waren er coccejaanse predikers die zich prima bewogen binnen het door Voetianen voorgestane confessionele kader, de coccejaanse theologie bewoog zich in een richting die hiermee ten diepste op gespannen voet stond, zoals in de loop van de geschiedenis al meer is gebleken.

De gehanteerde definitie van Nadere Reformatie wordt in dit onderzoek bevestigd. We ondersteunen de stelling van Westerink dat Nadere Reformatie onmiskenbaar een motief is geweest in de geschiedenis van de 17^e en 18^e eeuw, ook zichtbaar in een theologische beweging, maar dat terughoudendheid moet worden betracht in het persoonlijk toekennen van het predikaat ‘nadere reformator’. De persoonlijke positie kan worden getypeerd door van historische actoren te beargumenteren hoe zij zich tot de Nadere Reformatie verhielden. Op deze wijze wordt de nodige distantie betracht.

Komt het motief van de Nadere Reformatie naar voren in de onderzochte homiletieken? Niet als het gaat om een programmatisch streven tot reformatie van het openbare leven. Met name Teellinck heeft zich op dit punt een nadere reformator getoond. Hij heeft in zijn homiletiek dezelfde Bijbelse principes verwerkt. Maar zijn homiletiek kan niet worden gekenschetst als programma van Nadere Reformatie. Ook geen van de auteurs na hem heeft dat gedaan. Inhoudelijk gezien lieten deze homileten de prediking dus beheersen door de *theologische actualiteit*; de *antropologische actualiteit* was daaraan ondergeschikt. Zo hebben zij in hun homiletiek het tijdsbeeld getoetst aan Gods Woord en Wet. De veroordeling van de zonde en de oproep tot bekering kregen bij hen een belangrijke plaats. Zij volstonden daarbij met een beroep op de Bijbel en expliciteerden hun reformatiestreven niet. De oproep tot bekering werd door nadere reformatoren dus niet door hun reformatiestreven gelegitimeerd, maar als Bijbels principe. Uit de grote overeenkomst met de homiletiek van Hyperius – belangrijke grondlegger van de reformatorische homiletiek – blijkt dat nadere reformatoren niet een verbijzonderde groep wilden zijn, maar Bijbels en gereformeerd wilden preken. Hun reformatiestreven volgde daaruit. Zo heeft Teellinck er zich na Amesius voor ingezet om de homiletiek in de Nederlanden te schoeien op gereformeerde leest. Daarbij sloten ze zich aan bij wat Hyperius (Duitsland) en Perkins (Engeland) eerder hadden ontwikkeld. Kennelijk zagen ze deze homiletiek – gekenmerkt door de homiletische drieslag – als het beste voertuig voor de Bijbelse boodschap, ook passend bij het reformatiestreven zoals met name Teellinck dit voorstond.

Ook de gebruikte definitie van Piëtisme wordt in het onderzoek bevestigd. Het piëtistisch profiel blijkt in de homiletieken uit de oproep tot bekering. Daarin is een afkerende en afwerende houding ten opzichte van de algemene cultuur zichtbaar. Het onderscheiden van geestelijke gesteldheden van hoorders is eveneens een kenmerk van Piëtisme. Later ging dit, meer dan eerder,

vergezeld van het aanwijzen van kenmerken van het ware geloof en het aandringen op zelfbeproeving door de hoorders.

We concluderen dat de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie alle piëtist waren, maar niet alle piëtisten kunnen gerekend worden tot de Nadere Reformatie. Ook heeft het Piëtisme een overstijgende en verbindende functie in de controverse tussen Voetianen en Coccejanen.

Saldenus gaf meer blijk van innerlijke doordiening van het homiletisch model. Zonder het op te dringen maakt hij duidelijk dat dit zorgt voor een meer afwisselende prediking, die ook beter aansluit bij de actualiteit. Hij geeft pastorale prediking van kenmerken een plaats. Hij beveelt daarbij de Bijbelse onderscheiding aan van jongelingen, mannen en vaders in de genade. Doordat hij het inbedt in het model, borgt hij Bijbels evenwicht.

Lampe neemt hier een geheel eigen positie in. Niet alleen omdat hij het meest zelfstandig voortborduurde op de theologie van Coccejus, maar ook omdat zijn Piëtisme op een andere leest is geschoeid. Het is minder beïnvloed door het gereformeerde en puriteinse denken. Van Til en Lampe passeren de grenzen van het Gereformeerd Piëtisme als zij weliswaar piëtistische duidingen gebruiken, maar tegelijk principes hanteren die in strijd zijn met wezenlijke elementen. Zo maakte Van Til de vruchten van het geloof los van tijd en plaats en liet Lampe determineringen vanuit de eeuwigheid niet alleen de uitleg van de tekst overschaduwden, maar ook de verantwoordelijkheid van de gemeente en het oproepen tot bekering en geloof. De verenigende werking van het Piëtisme onder Voetianen en Coccejanen werkt hier complicerend.

Op basis van ons onderzoek concluderen we dat de essenties van Nadere Reformatie en Gereformeerd Piëtisme in de gehele periode aanwezig waren. Het is duidelijk dat gaande de periode de aanhang en de maatschappelijke receptie van de stromingen wijzigt. Ook concluderen we dat ten aanzien van Nadere Reformatie en Gereformeerd Piëtisme nergens een wezenlijke verandering van motivatie naar voren komt. Wij zien in de uitkomsten van dit onderzoek geen aanleiding om te pleiten voor aanpassing van de definities.

Wat betreft de relatie tussen Nadere Reformatie en homiletiek concluderen we dat het reformatiestreven niet functioneerde als preambule voor de homiletiek, maar als daarmee verbonden en daaruit volgend. Was er in de onderzochte periode sprake van een piëtistische homiletiek? Nee, net als nadere reformatoren sloten gereformeerde piëtisten aan bij de bredere ontwikkeling van het Gereformeerd Protestantisme. Deze predikers waren eerst gerefor-

meer en dan nader-reformatorisch en piëtistisch. Ook gereformeerde piëtisten kozen dus voor de homiletische drieslag. Daar is ook een inhoudelijk argument voor. Bij het element van de leringen voegt Hyperius als argument dat bij het op dergelijke wijze vergelijken van Schriftgegevens de ‘tweede betekenis’ van de Bijbel naar voren komt. Later in de traditie is dit met andere woorden verrijkt en meer piëtistisch ingevuld. Zo stelde Perkins dat de Schrift juist dan ‘bekwaam wordt om te stichten’ en Hoornbeeck sprak van het ‘bloed en het merg van het Evangelie’. Deze uitdrukkingen geven blijk van innige omgang met de Heilige Schrift. Piëtisten maakten in hun homiletiek dan ook graag gebruik van de door Hyperius met het oog op de toepassing aangereikte hermeneutische sleutel. Daarbij kunnen we op basis van dit onderzoek concluderen dat er, dankzij de breed aanvaarde homiletische drieslag, vanuit de homiletiek gedurende de eerste helft van de 17^e eeuw een natuurlijke verbinding was tussen gereformeerd en piëtistisch gedachtegoed.

Bronnenmateriaal

In dit onderzoek is ervoor gekozen om gebruik te maken van homiletieken uit voetiaanse en uit coccejaanse kring. Andere stromingen waren er niet in de gereformeerde kerk van de 17^e en 18^e eeuw. De bronnen maken duidelijk dat ook de later ontstane coccejaanse homiletiek mede gebaseerd is geweest op gereformeerd-piëtistische motieven. Vanuit het bronnenmateriaal is de afwijzende positie ten opzichte van het leerelement bij de Coccejanen in kaart gebracht. Daardoor kon worden aangetoond dat de homiletische drieslag ook inhoudelijk gekenmerkt moet worden als een concept en ontstond een beeld van de consequenties die volgen uit het amenderen ervan. De bronnen zijn gekozen met spreiding over de voetiaanse en de coccejaanse stroming. Vooraf werd geen inhoudelijke correlatie verwacht. Uit de bronnen blijkt een tamelijk coherent beeld. Het ligt niet voor de hand dat bestudering van een homiletiek uit hetzelfde onderzoeksgebied die nu buiten beschouwing is gebleven het beeld van gereformeerd-piëtistische prediking in de Nederlanden in de periode 1600-1800 wezenlijk zal wijzigen.

3.2.3 Slotconclusie

We sluiten de conclusie af met het toespitsen van de onderzoeksopbrengst op de onderzoeksvraag:

Met welke constituerende elementen is het tijdbetrokken element in de prediking geïnstrueerd en theologisch gelegitimeerd door gereformeerd-piëtistische homileten in de Nederlanden (1600-1800)?

Tijdbetrokken element

Kenmerkend voor het historisch bewustzijn in de onderzochte periode is het aspect van transcendentie. Het leven van de mens staat in eeuwigheidsperspectief. In de onderzochte homiletieken blijkt dit in de positionering van de *theologische actualiteit* als uitgangspunt. God is de Eeuwige, Zijn eigenschappen zijn absoluut. Door Zijn vrije genade worden zondige mensen gered, om Jezus' wil van de zonde vrijgesproken en door de Heilige Geest vernieuwd om God naar Zijn Woord te dienen. Het is noodzakelijk dat de mens dit in zijn leven leert kennen in de weg van de wedergeboorte. Het zal zichtbaar worden aan de vruchten van bekering en geloof. Dit is het soteriologische kader waarin de mens wordt aangesproken. De grootste actualiteit is dat de mens een ziel heeft voor de eeuwigheid, die door Gods genade moet en kan worden gered. Aan deze actualiteit is alle andere actualiteit ondergeschikt. Alle onderzochte homiletieken achten dit een wezenlijk uitgangspunt voor de prediking.

Het is evident dat de onderzochte homiletieken in dit verband waarde hechten aan de *antropologische actualiteit*. De tijd moet worden gekend aan de hand van de omstandigheden waarin de gemeenteleden zich bevinden. Daarbij moet gedacht worden aan rijkdom, armoede, ziekten en rampen. Ook de geografische omstandigheden spelen een rol: is het een stads- of een dorpsgemeente? Van belang is verder welke maatschappelijke en godsdienstige vragen er leven. Zijn bepaalde christelijke waarheden of normen in het geding? Theologisch-inhoudelijk wordt de zonde beschouwd als aangrijpingspunt van de actualiteit. Dat is het centrale punt aan de kant van de hoorder waarop de aanspraak van de prediker zich richt. Tegen de zonde moet worden gewaarschuwd, daarvan moet men zich bekeren, daaruit moet men worden verlost.

Als we dit weer toespitsen op het historisch bewustzijn, dan komt vanuit de onderzochte homiletieken een traditioneel tijdsbesef naar voren. Afgezien van de zondeval wordt nergens gerefereerd aan discontinuïteit. Voetius en zijn volgelingen namen krachtig stelling tegen Descartes en de moderne inzichten die hij uitdroeg. Dat weerhield hen er niet van om in hun homiletiek een gematigd-humanistische insteek te kiezen. Binnen dat kader leken deze homileten in het uitleggen en toepassen van de Bijbel weinig of geen hinder van historische veranderingsprocessen of breukvlakken te ondervinden. Dat

bepaalt de positie en de functie van de antropologische actualiteit in de homiletiek. Doordat de hoorders tot de Bijbelse boodschap en haar relevantie in historisch opzicht een vrij natuurlijke aansluiting zullen hebben ervaren, zag men slechts beperkte noodzaak om in de prediking de relatie tussen de Schrift en de algemeen-culturele actualiteit te verantwoorden.

Als de tijd richting de 18^e eeuw gaat, verandert in de Nederlanden de mentaal-culturele context. In het openbare leven laten overheden en bevolking zich minder gelegen liggen aan de strikte doorvoering van Gods Woord en gebod. Op de achtergrond ontwikkelt de menselijke ratio zich naar een autonome positie. Een meer rekkelijke dan wel precieze houding in confessioneel opzicht tekent zich ook af ten aanzien van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Seculiere ontwikkelingen in samenleving en politiek werden door Coccejanen opener tegemoet getreden; dit is ook in hun homiletiek verdisconteerd. Aan voetiaanse zijde nam men vooral een afwerende houding aan. Men hield vast aan het klassieke homiletische principe en benadrukte de relevantie daarvan. Saldenus en Van der Hooght hebben zich hiervan het meest diepgaand inhoudelijk rekenschap gegeven. Dat geldt in creatief opzicht voor het voorstel van Martinus en Knibbe om in plaats van leringen van waarnemingen te spreken.

Tijdbetrokkenheid in de homiletische instructie

Op basis van de onderzochte homiletieken kunnen we stellen dat gereformeerde piëtisten een homiletisch concept hanteerden dat toegesneden was op tijdbetrokkenheid. Ze hebben dit aspect in hun homiletieken niet op actuele, maar op theologische wijze ingevuld.

De preek wordt door de prediker gebracht met volmacht van God. Ze is bediening van het Woord onder beding van de leiding van de Heilige Geest. Na de uitleg van de tekst wordt onderbouwd wat de strekking van de tekst is ten aanzien van de hoorders. Dan komt aan de orde welke nuttigheden de tekst voor hen bevat. De toepassing is noodzakelijk om de boodschap goed bij de hoorder te krijgen. Zo komt de theologische actualiteit in de antropologische actualiteit en bepaalt de theologische actualiteit de antropologische. Opmerkelijk daarbij is dat de antropologische actualiteit mede bepalend mag zijn in de keuze van de tekst, de leringen en de nuttigheden. Maar de inhoudelijke uitleg ervan wordt bepaald door de Schrift zelf, in het kader van de gereformeerde hermeneutiek.

Men stond een zakelijke verklaring van de Schrift voor; een woordelijke

werd nodig geacht – juist opdat het onmisbare Bijbelse licht zou vallen op de relevante zaken. Zo stelde men naar de gelegenheid van tijd en hoorders de zaken van de Godsopenbaring aan de orde. Welke zaken dit zijn, varieert per tekst en per gelegenheid. Maar de samenhang binnen de Schrift werd zo sterk geacht, dat bij Schriftgetrouwe verklaring de belangrijkste zaken als vanzelf aan de orde zouden komen.

De onderzochte homiletieken uit de coccejaanse lijn, waar we ook Lampe toe rekenen, laten op dit punt een afwijkend beeld zien. Bij hen prevaleert de woordelijke verklaring van de Schrift. De homiletieken van de Coccejanen vertonen eigenheid in het afwijzen van het leerelement als onderdeel en ook als aspect van de preek. Hieruit blijkt dat zij de garantie die dit element biedt voor de samenhang van Bijbelse zaken, voor de preek niet van belang achtten. Dit houdt verband met hun keuze voor het verbond als prevalerende *locus*. Dit uitgangspunt heeft naast systematisch-theologische ook praktisch-theologische en ten diepste hermeneutische implicaties. Het afwijzen van het leerelement houdt verband met het loslaten van de enkelvoudige Schriftvisie; uiteindelijk is de Schriftopvatting in het geding.

Ten aanzien van de homiletiek en het toepassend element in de prediking stelt de abrogatieleer voor belangrijke vragen. Dan gaat het niet alleen om de vraag wat in de praktijk zichtbaar is van de afschaffing van het oude verbond en in welke zaken de openbaring van het nieuwe verbond zichtbaar wordt, maar ook wat dit betekent voor de duiding van het actuele tijdsgewricht. Welke consequenties heeft dit voor de antropologische en de theologische actualiteit in de verhouding tussen beide?

In de onderzochte coccejaanse homiletieken heeft de doordenking van deze zaken geen duidelijke plaats en uitwerking gekregen. Wij concluderen op grond van ons onderzoek dat hier een andere beschouwing aan het licht komt van de Bijbel, de gemeente en de actualiteit. Cruciaal punt is dat bij de Coccejanen, in afwijking van de voetiaanse lijn, de verbondsopenbaring doorloopt tot en met onze actualiteit. Ten aanzien van de Schrift ligt dan een meer actuele benadering voor de hand. De Coccejanen die deze zienswijze proclameerden, werden dan echter gehinderd door hun beschouwende inslag. Daarbij komt dat de verbondsmatige fundering leidt tot een andere wijze van benaderen van de gemeente. Vanuit de verkondiging van het heil met de oproep tot bekering, geloof en zelfbeproeving wordt meer plaats geboden aan het beschouwen van en participeren in het heil.

Naarmate de Nadere Reformatie en het Piëtisme hun aansluiting op de

breedte van kerk en samenleving verloren, zien we in de homiletische instructie accenten verschuiven. De concrete doorwerking van Gods Woord en gebod op de levenspraktijk en op het doorleefde karakter van het geloof komt onder druk te staan. Deze druk wordt zowel aan voetiaanse als aan coccejaanse zijde ervaren.

Van verinnerlijking zonder meer is geen sprake. In de homiletieken is de aandacht voor de kenmerken van het geloof en de zelfbeproeving toegenomen; dit kan gezien worden als de innerlijke kant van het geloofsleven. De ontwikkeling om de zonden van de tijd te onderkennen en ertegen te waarschuwen houdt hiermee gelijke tred; dit betreft de uiterlijke kant van het geloofsleven. Beide lijnen zijn aanwezig en worden in de loop van de tijd nader uitgewerkt. Door seculariserende ontwikkelingen bleek het effect van de aandacht voor concrete waarnemingen en gedragingen beperkt en werd deze meer gevestigd op de motivatie die de christen daarbij aan de dag legt. De homiletiek van Saldenus neemt in deze ontwikkeling een markante positie in.

Tijdbetrokkenheid in de theologische motivering

Het vermogen om te beschouwen werd gestimuleerd door het opkomende rationalisme. Beschouwend preken sloot dus aan bij het tijdsbeeld. Coccejanen hebben dat meer gedaan dan Voetianen. Lieten de Coccejanen de homiletische drieslag los, Saldenus heeft deze juist aanbevolen om aansprekendheid en relevantie van de prediking te versterken.

Steeds stonden theologen open voor het gebruik van algemeen aanvaarde wetenschappelijke methodes. De tweede en derde generatie reformatoren maakte actief gebruik van humanistische inzichten. Dit had een matigend effect op het tot dan toe heersende scholastieke discours. De inzet was hier methodisch dienstbaar. Later werd de houding afwijzend ten opzichte van actueel-wetenschappelijke ontwikkelingen. Dat kwam omdat het rationalisme, zoals dit door Descartes werd ontwikkeld, zich in hun ogen presenteerde als inhoudelijk-leidend over de theologie. Het debat tussen Voetianen en Coccejanen is hierbij illustratief. De orthodoxe homiletiek hield het bij de homiletische drieslag, zonder deze van een wezenlijk nieuwe doordening te voorzien. Hierdoor heeft men zich helaas ook geen rekenschap gegeven van de betekenis van het orthodoxe gedachtegoed in verhouding tot de meer moderne lijn die de homiletische drieslag afzwoer. Ook kwam men niet tot een homiletische doordening van de verbondstheologie van Coccejus, die voor deze beweging als theologische oriëntatie werd gebruikt. Overigens is deze

op exegetisch gebied wel nader uitgewerkt. Op dit punt concluderen we dat de coccejaanse theologie haar tijdbetrokkenheid meer exegetisch dan homiletisch heeft verantwoord.

Voetianen hebben zich tegen het rationaliseren en subjectiveren van het waarheids- en kennisbegrip verzet. Bij Coccejanen zien we een opener benadering van de actualiteit. Bij hen breekt een andere Schriftbeschouwing door, die homiletisch verband houdt met het weglaten van het element van de leringen. Daarmee wijzigt ook de Bijbelse toetssteen voor de toepassing. Enerzijds kon de toepassing hierdoor oppervlakkiger worden, anderzijds bleek het weglaten van deze Bijbelse verankering een voedingsbodemp te bieden aan determinerende trekken en toegespitste waarschuwingen en oproepen tot zelfbeproeving. Een verdergaande doordinking van geestelijke leiding in de complexer wordende mentaal-culturele context komt in de onderzochte homiletieken niet naar voren. Dit kan worden beschouwd als teken van relevantieverlies voor Nadere Reformatie en Gereformeerd Piëtisme.

Wel ondersteunt het element van de leringen in de homiletische drieslag de eenduidige Schriftopvatting en draagt bij aan de borging van de toepassing in de breedte en de diepte van de Schrift. De homiletische drieslag bedoelt ook niet anders dan de prediking te funderen in de breedte en de diepte van de Schrift waarin God Zich door Zijn Geest om Christus' wil aan zondaren openbaart.

3.3 Relevantie voor prediking in de 21^e eeuw

Een vitaal homiletisch model?

Als afsluiting van de conclusie spitsen we de thematiek van deze studie toe op homiletiek vandaag. Hoe wordt in de preek een optimale verbinding gelegd tussen de Bijbel en de gemeente? Wat dat betreft pleiten we voor een hernieuwd doordinken van de homiletische drieslag. Daarom behandelen we de vraag of de homiletische drieslag de vitaliteit in zich heeft om te functioneren in de situatie van de 21^e eeuw. Eerst gaan we in op het perspectief van de hoorders. Daarna bezien we deze vraag ten aanzien van de Schrift en het Schriftverstaan. We besluiten met een toespitsing op de persoonlijk-geestelijke noties in de prediking.

3.3.1 Hoorderspectief

In de actuele homiletiek is de *trias homiletica* als denkbeeldige driehoek van tekst, prediker en hoorder een belangrijk begrip. Vergeleken met de klassieke homiletiek wordt deze driehoek gekenmerkt door dynamiek. De boodschap is niet meer lineair, in de zin dat ze gebracht wordt door de prediker aan de hoorder of ontvanger van de boodschap. De boodschap komt tot stand door de leiding van de Heilige Geest in een wisselwerking tussen tekst, prediker en hoorder. In wezen staat hierbij de positie van de hoorder centraal. Volgens C.J. de Ruijter is in de gereformeerde preektraditie sprake van een eenzijdige concentratie op de geschreven Bijbeltekst. Bezien vanuit de *trias homiletica* zou deze aandacht ten koste gaan van de positie en de leefwereld van de hoorder; de processen aan de kant van de hoorder komen daarbij nauwelijks systematisch in beeld.

Om de dynamiek van de *trias homiletica* te honoreren is in navolging van E. Lange de *homiletische situatie* van grote betekenis geworden. De basisgedachte daarbij is dat de Bijbeltekst niet enkel uit zichzelf een betekenis heeft voor vandaag, maar dat met de situatie van vandaag aan de Bijbeltekst betekenis moet worden verleend. De homiletische situatie biedt hiervoor de ruimte. Zo kan De Ruijter stellen dat de preek is als de paragraaf waarmee het script van de Bijbel wordt voltooid en kan P. Boonstra ervoor pleiten om het exegetische veld los te maken van het applicatieve veld.

Hoe houdt het concept van de homiletische drieslag zich in dit debat? In het hierbij behorende kader is de Bijbeltekst bron, inhoud en norm van de verkondiging. De prediker brengt de boodschap aan de hoorders *ex mandate Christi*. Dit wordt in de preek expliciet gemaakt. Zo is duidelijk dat de boodschap niet haar oorsprong vindt in onze gedachten- en leefwereld. De boodschap komt van God en opent perspectief op Zijn werkelijkheid. De Heilige Geest staat Zelf in voor de vervulling ervan. Daarmee wordt de leefwereld en de werkelijkheid gerelativeerd en gerelateerd aan God en de eeuwigheid.

De positie van de hoorder wordt wel systematisch gehonoreerd. Theologisch uitgangspunt bij dit model is immers dat de eeuwige God belangstelt in het welzijn van de hoorder. De homiletische drieslag is behulpzaam om vanuit de preektekst deze verbinding duidelijk te maken. Ten aanzien van God is dan het trinitarische uitgangspunt van belang. Het is Gods goede leiding en zorg dat de hoorders Zijn boodschap ontvangen. God handelt vanuit Zijn eeuwig welbehagen; Zijn bewogenheid met de hoorder in diens omstandigheden is principieel. De uitgangspositie is dat de schapen die Jezus zoekt, verloren zijn.

Hij was het Zelf Die Levi zocht achter zijn toltafel en Thomas, die het Paasevangelie niet kon geloven, nodigde Hij tot Zich. Het erkennen van de positie van de hoorder staat dus niet in het teken van diens waardigheid, maar van Gods genade. De Heilige Geest staat garant voor de vrucht op het Woord en werkt die uit. Dit is een centraal Bijbels gegeven dat in de prediking tot uitdrukking moet worden gebracht. De prediking heeft een spiritueel belang en moet dus existentieel of bevindelijk van aard zijn. Hier toont de homiletische drieslag zijn theologische relevantie, want in de Schriftvergelijkingen wordt de geestelijke betekenis van de tekst ontsloten.

Dit krijgt in de gereformeerde homiletiek ook praktisch gevolg. De dienaar van het Woord luistert eerst naar God. Persoonlijk gebed en meditatie zijn van wezenlijk belang. Zo vindt hij zijn preektekst, bereidt hij zijn preek voor en houdt hij deze. De Schrift is daarin bron en norm. In dit homiletisch proces heeft de prediker vervolgens de opdracht om de positie van de hoorders te verdisconteren. In de onderzochte homiletiekgeschiedenis komen de diverse momenten naar voren. Na de tekstkeus volgt de preekvoorbereiding. Daarin stelt de prediker vragen aan de tekst. Na het onderzoek van de tekst selecteert en prioriteert hij de leringen en de toepassingen. Steeds doen zich momenten voor waarin hij de situatie van de gemeente meeweegt. Het doorslaggevend beding van de leiding van de Heilige Geest sluit dit niet uit, maar in.

Hoorder en vormgeving

Als we de positie van de hoorder bezien, dienen we ook te kijken naar de wijze waarop de boodschap wordt gecommuniceerd. De hoorder in onze tijd is niet auditief maar multi-mediaal ingesteld. De manier waarop hij informatie verzamelt, is associatief. De relevantie van de boodschap is belangrijker dan het verhaal van de bronnen op zich. Als gevolg daarvan staat de prediker qua communicatie voor geen geringe opgave.

Voor de klassiek-gereformeerde preek is de orale communicatievorm onopgeefbaar. Het geloof is immers 'uit het gehoor, en het gehoor door het Woord Gods'.⁴¹⁹ De homiletiekgeschiedenis beschrijft de communicatie als eenvoudig en dienstbaar aan de inhoud. Concreet betekent dit natuurlijk stemgebruik en articulatie, alsmede een normale en tegelijk eerbiedige wijze van spreken. Al is het gebruik van Bijbelse en kerkelijke terminologie legitiem en noodzakelijk,

---

⁴¹⁹ Romeinen 10:17. Vergelijk het commentaar van Calvijn op Exodus 33:19: 'Het ware kennen van God wordt meer door de oren dan door de ogen verkregen.'

de prediker dient zoveel mogelijk aan te sluiten bij gangbaar taalgebruik.

Bij de vormgeving is de inhoud leidend. Voor de hedendaagse hoorder is nodig dat duidelijk is waar het over gaat en dat de prediker snel tot zijn punt komt en daarbij blijft. Exposés die over de hoofden van de hoorders heengaan, zijn funest. Tijdbetrokkenheid is een belangrijk instrument. Niet alleen om de actualiteit aan de hand van voorbeelden een bepaalde plaats in de preek te geven (directe tijdbetrokkenheid), maar ook om zich in de manier van denken rekenschap te geven van de actuele constellatie (indirecte tijdbetrokkenheid). Daar komt bij dat de hedendaagse hoorder er gevoelig voor is of hij in zijn situatie wordt gekend. De prediker moet hier met wijsheid mee omgaan.

Om de hoorder te bereiken kan het gebruik van homiletische retorische figuren behulpzaam zijn. Denk aan het stellen van vragen, het maken van tegenstellingen en vergelijkingen en het geven van voorbeelden. Met het oog op de hedendaagse hoorder heeft A. Baars de aandacht gevestigd op de narrativiteit in de preek. Door een verhalende structuur te kiezen wordt de luisteraar een vorm geboden die uitnodigt om mee te gaan in het betoog. Dit kan door de analytische structuur te kiezen. De lerende, overtuigende of toepassende elementen kunnen dan in de verhaallijn worden ingevoegd.

Een verdergaande variant, waar Baars ook in wil meedenken, is het vervangen van de puntverdeling door een plot. Door de samenvattende punten niet aan het begin van de preek te noemen, wint de preek zelf aan belang. Dat wordt versterkt door de plot; de spanning blijft erin totdat die duidelijk is. Elementen hiervan kunnen nuttig zijn, maar wel in het hierboven geschetste kader. Want bijvoorbeeld de puntenverdeling is nuttig om de hoofdzaken van de tekst helder te hebben. De moderne mens wil weten waar het over gaat en wat de relevantie is. De prediker moet hem daarover niet in het ongewisse laten. Een plot in de preek heeft het gevaar in zich dat deze afleidt van het Woord waar het om gaat. De preek is niet bedoeld om de hoorder op religieuze wijze te boeien of bezig te houden, maar om Gods openbaring te verkondigen.

Verder gaat Baars in op het concept van het *statement*, ontleend aan Thomas Long. Dan doet de prediker een tweeërlei *statement*: focus (op tekst en thema) en functie (op de hoorders). De uitwerking hiervan wordt door Baars terecht kritischer bejegend, omdat hij die in de meeste gevallen te oppervlakkig en te vrijblijvend vindt.⁴²⁰

---

⁴²⁰ Vgl. C. van Dusseldorp, *Preken tussen de verhalen. Een homiletische doordenking van narrativiteit*, dissertatie, Utrecht 2012.

Wat hierbij ook meeweegt, is dat de leefwereld, in het bijzonder met betrekking tot de huidige generatie jongeren, te duiden is als schakelcultuur. Ze schakelen in vriendschappen, bezigheden en loyaliteiten. Subculturen, die volgens oude patronen gescheiden zouden moeten zijn, worden door hen verbonden. Zij vinden hun schakelpunten zo vanzelfsprekend dat ze zich niet afvragen hoe de verbindingen die zij aangaan zich verhouden tot de Bijbel. Dit verschijnsel doet zich ook voor in de wijze waarop de werkelijkheid tegemoet wordt getreden en hoe men zich opstelt ten opzichte van de waarheid. Feiten, perspectieven en meningen passeren in een diversiteit van bronnen de revue. Schakelen is hier een sleutelwoord. De digitale media laten het zien: je kunt als gebruiker meerdere werkbladen of apps tegelijk ingeschakeld hebben; je gaat van de een naar de ander.

Bij dit veelomvattende verschijnsel richten we ons op de vraag of de homiletische drieslag wat dit betreft een gunstige uitwerking heeft op de preekstijl. In de coccejaanse traditie werd de analytische preekopbouw voorgestaan, wat de preek een lineair verloop gaf. In de loop van de tijd bleek dit de sleutel te zijn tot een prediking die een steeds beschouwender karakter kreeg, terwijl de hoorders zich er steeds minder door lieten boeien. Niet voor niets kwam er in de 19^e eeuw aandacht voor een analytisch-synthetisch preekconcept.

Op dit punt is de betekenis van de homiletische drieslag evident. Op een natuurlijke manier worden vanuit de tekst schakelpunten aangereikt. De klassieke indeling in deelgedachten, die aan het begin van de preek worden aangekondigd, versterkt deze stijl. In allerlei presentaties is het ook gebruikelijk om aan het begin het plan te ontvouwen. Dat vergemakkelijkt het luisteren en onthouden van de boodschap en de strekking ervan. Toegespitst op de ‘schakelinstelling’ van de luisteraars: de prediker laat zien hoe hij ‘schakelt’ tussen de elementen van de homiletische drieslag. Als de elementen ‘lering’ en ‘toepassing’ op welgekozen momenten in de preek worden geplaatst, wordt de schakelende hoorder geplaatst voor het gezag van de Schrift en blijkt de relevantie daarvan in zijn diverse levensverbanden. Hiermee bepleiten we dus ook een bewust inzetten van het element van de lering. Dat is nodig, ook om te voorkomen dat de preek verzandt in onderbouwingen en de hoorder al luisterende de rode draad verliest.

Tijdbetrokkenheid vanwege eeuwigheidsperspectief

Een belangrijke vraag is ook: Op welke manier wordt de actualiteit tegemoet getreden? In de onderzochte homiletieken houdt de waardering van de tijd

verband met het gehanteerde traditionele en statische tijdsbegrip. In het huidige historisch besef heeft traditionaliteit plaatsgemaakt voor individualisering van het heden. Dit komt naar voren in een materiële en maakbare beleving van de werkelijkheid. Het is nodig om de hoorder te kennen in dit historisch bewustzijn. Nodig is om dit te benoemen en de kenmerken en de consequenties ervan te laten zien.

De Bijbelse beschouwing van de werkelijkheid moet hierbij leidend zijn. Het is nodig die expliciet te maken. Om te beginnen maakt de Bijbel duidelijk dat het heden slechts tot op zekere hoogte maakbaar is. Onze realiteit draagt de diepe sporen van onze zonde en gebrokenheid. Wij maken onze werkelijkheid niet, dat heeft God gedaan in de zeer goede schepping. Die hebben wij stukgemaakt. En wat wij aan goeds hebben, ontvangen we van Hem. Voor onze daden geldt bescheidenheid en gebondenheid aan Gods Woord en Wet.

De Bijbel plaatst de mens in een historisch verband. Wij zijn geschapen door de eeuwige God. Hij plaatst ons in een verband met onze voorouders en met degenen die na ons komen. Onze tijd is tijd die God ons geeft. Het is genadetijd, gekregen om naar Zijn Woord te leven en vrede te zoeken met Hem. Tegelijk bevindt onze tijd zich onder de schaduw van Zijn rechterstoel. De tijd brengt de wederkomst van Christus dichterbij, waarin Hij Zijn schepping zal oordelen en Zijn eeuwig koninkrijk zal vestigen. Hoewel wij aan de materie zijn gebonden, zijn deze immateriële noties bepalend voor ons leven en voor onze toekomst.

Tijdbetrokkenheid is niet waardenvrij. Voor gereformeerde piëten was het recht van God het beslissende kader. Zijn recht hangt nauw samen met Zijn eigenschappen. Het gaat om Wie God is en hoe Hij wordt verheerlijkt. De mens is geschapen om Hem te kennen, te dienen en te eren. De gerechtigheid en heiligheid die hem oorspronkelijk eigen waren, is hij verloren. De tijd wordt ten gevolge van de zondeval gekenmerkt door gebrokenheid. Deze staat niet op zichzelf, maar brengt de door ons verbroken verhouding met God aan het licht. Het gaat om het onderkennen en aanwijzen van de oorzaak, de ernst en de gevolgen ervan.

In artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis is dit beleden voor de positie van de overheid, maar het is ook indicatief voor het benaderen van de cultuur in de brede zin van het woord. De onderzochte homiletieken wijzen steeds de zonde aan als actueel aangrijpingspunt voor de boodschap van de Bijbel. Doordat het culturele patroon afgroeit van de Bijbelse waarden en normen, neemt het belang en tegelijk de complexiteit hiervan toe. Niet alleen

goed onderscheiden tussen hoofd- en bijzaken is van belang, maar ook het positief verduidelijken van normen en overtuigingen vanuit de onderliggende Bijbelse waarden en waarheden.

Gods tijdbetrokkenheid is zaak van Zijn welbehagen en ontferming. ‘Want alzo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij Zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat een iegelijk die in Hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe.’⁴²¹ Dit geeft duiding en perspectief aan de actualiteit. ‘Van toen aan heeft Jezus begonnen te prediken en te zeggen: Bekeert u; want het Koninkrijk der hemelen is nabij gekomen.’⁴²² Nu Jezus gekomen is om heil te verwerven, staat het wereldgebeuren in het teken van Zijn tweede komst. Hij zal Zijn Kerk volkomen in het door Hem verworven heil doen delen. De prediking heeft dus de belangrijke functie om dit te verkondigen, Zijn Kerk als een bruid te werven en naar de eeuwige heerlijkheid te leiden.

3.3.2 Schriftverstaan

Welke betekenis heeft de Bijbel voor de Westerse hoorder in de 21^e eeuw? De Bijbel is ontstaan in een orale cultuur. De Bijbelschrijvers zijn door de Heilige Geest geïnspireerd om de Godsspraak in geschrift weer te geven. In de periode die we hebben onderzocht, had de boekdrukkunst een hoge vlucht genomen. Toch stond men nog tamelijk dichtbij de orale communicatievorm met zijn reële begrip van God en mensen. Door het breed verspreiden van boeken is kennis geabstraheerd. Dit verklaart de sterker wordende verzelfstandiging van het subject ten opzichte van het object in het rationalisme in de 18^e eeuw. Ten gevolge van de romantisering van het wereldbeeld ten tijde van de Romantiek is kennis en ook waarheid gesubjectieerd. Sinds de trauma’s en onder invloed van de welvaart van de 20^e eeuw is het Westen post-christelijk en postmodern. We spitsen de vraag daarom toe: Op welke wijze benaderen we in de preek de hoorder die niet bij voorbaat overtuigd is van de waarheid en de relevantie van de inhoud?

Schriftbeginsel

Cruciaal uitgangspunt van de gereformeerde homiletiek is dat de Bijbeltekst is geïnspireerd door de Heilige Geest. De Schrift is door God gegeven en heeft Goddelijk gezag. Dit geeft aan de Bijbel een heilige integriteit die in herme-

---

⁴²¹ Johannes 3:16.

⁴²² Mattheüs 4:17.

neutiek en homiletiek moet worden geëerbiedigd. Aan het gereformeerde homiletische concept is onlosmakelijk het uitgangspunt van de enkelvoudige Schriftzin verbonden, alsmede het uitgangspunt dat in de Schriftuitleg de Bijbel zelf inhoudelijk criterium is en procesmatig voorrang heeft op buiten-Bijbelse bronnen. De Bijbeltekst, die in de fundering van de gereformeerde homiletiek een centrale plaats heeft gekregen, is – ook in zijn context – wat dit betreft veelzeggend: ‘Al de Schrift is van God ingegeven, en is nuttig tot lering, tot wederlegging, tot verbetering, tot onderwijzing, die in de rechtvaardigheid is.’⁴²³

Princiepelijk is dat de eeuwige God Zich aan tijdelijke mensen openbaart. Culturele verschillen, die een rol spelen bij de interpretatie en de overdracht, zijn van gradueel belang. ‘Wie heeft de zin des Heeren gekend?’⁴²⁴ Hier wordt niet in de eerste plaats een cultureel dilemma benoemd. Deze vraag overstijgt plaatsen en tijden omdat de prediker vanwege de zondige gebrokenheid van de wereld altijd staat voor de vraag hoe hij met zijn verduisterde verstand de Schrift moet verklaren en toepassen. ‘Maar wij hebben den zin van Christus.’⁴²⁵ De Geest Die van de Vader en de Zoon uitgaat, is Dezelfde Die de Bijbeltekst inspireerde, en Die nu in de Kerk op aarde Gods Waarheid getuigt.⁴²⁶ Prediking is in wezen een wonder van God, Die uit genadige toegenegenheid Zichzelf openbaart.

Ons onderzoek maakt duidelijk dat het volgens de gereformeerde homiletiek in de prediking niet gaat om de semantische of culturele, maar om de theologische betekenis van de Schrift. God openbaart Zich. Het gaat erom dat de hoorder deze geestelijke betekenis mag verstaan. Deze betekenis laat zich benaderen in de *zaken* die door de *woorden* worden aangeduid. Een andere benadering is om te onderzoeken op welke manier de Schriftwoorden met elkaar in verband staan. Het adagium ‘de Schrift door middel van de Schrift verklaren’ is het leidende hermeneutisch principe. Dat geldt dus niet alleen voor de exegese op zich, maar tegelijk ook werkelijk voor de Godsopenbaring in de diepe zin van het woord.

---

423 2 Timotheüs 3:16.

424 Romeinen 11:34.

425 1 Korinthe 2:16.

426 ‘Maar wanneer Die zal gekomen zijn, namelijk de Geest der waarheid, Hij zal u in al de waarheid leiden; want Hij zal van Zichzelf niet spreken, maar zo wat Hij zal gehoord hebben, zal Hij spreken, en de toekomstige dingen zal Hij u verkondigen. Die zal Mij verheerlijken; want Hij zal het uit het Mijne nemen, en zal het u verkondigen.’ Johannes 16:13,14.

Homiletische drieslag en hermeneutiek vandaag

In het actuele hermeneutische discours staat de receptie van de oude tekst in de actuele context centraal. Daarbij gaat het om de ruimte die wordt toegemeten aan actualiteit en hoorder om een eigen inbreng te geven aan de uitleg van de tekst. In het verlengde daarvan wordt in de moderne homiletiek de preek als het laatste hoofdstuk beschouwd dat nog aan het door God gegeven script moet worden toegevoegd.

Deze benadering wijkt wezenlijk af van de klassiek-gereformeerde opvatting. Het Goddelijk gezag van de Schrift is onopgeefbaar. Daarom hecht de gereformeerde homiletiek eraan om de beweging van tekst naar hoorder te definiëren als eenrichtingsverkeer van Boven naar beneden. Daarbij hééft de Bijbeltekst een van God gegeven betekenis. De opdracht aan de homileet is deze betekenis te ontdekken en zijn gemeente in de prediking daarbij te bepalen. De toepassing is ook Woordverkondiging. Hetzelfde Woord wordt expliciet toegesneden op de mensen op dit moment en op deze plaats. De Schrifthermeneutiek van de verklaring is dezelfde als die gebruikt wordt bij de toepassing.

Inbreng van de actualiteit bij de uitleg is nodig en mogelijk omdat en voor zover de Schrift dit – na zorgvuldig Schrift met Schrift vergelijken – toelaat. Gereformeerde prediking hanteert de *analogia fidei* als toetsingskader. Uit ons onderzoek is gebleken dat de gereformeerde homiletiek vóór de *analogia fidei* de Schriftvergelijkingen plaatst. Ze verplicht tot en moedigt aan om te volharden in het Schrift met Schrift vergelijken. Bij de praktische uitwerking van de homiletische drieslag wordt behoorlijk ruimte geboden aan de vragen die de omstandigheden van de hoorder met zich meebrengen. Met extra inzet van de Schriftvergelijkingen wordt de aansluiting bij de hoorder geoptimaliseerd. Als de boodschap voor de hoorder in de ene tekst niet duidelijk is, zal de andere tekst er meer licht op werpen. Tegelijkertijd wordt de preek des te sterker in de Schrift gefundeerd.

De klassieke homiletiek verwijst ons met onze moderne hermeneutische vragen dus terug naar de Schrift. De apostel Paulus put zich in zijn brieven uit in Schriftvergelijkingen, juist met het oog op de toepassing. Calvijn maakte geen toepassing als hij zich niet eerst – en hij deed dat vaak impliciet – had

vergewist van de Bijbelse legitimatie.⁴²⁷ Alle vragen mogen worden gesteld. Door het zoeken naar de Bijbelse antwoorden te koppelen aan de Schriftvergelijkingen, verklaart de Schrift zichzelf ook in zijn relevantie voor vandaag. Opmerkelijk is dat dit gegeven Anno Domini 2023 naar voren komt in een kerkhistorisch-homiletische studie. Dit houdt ons een spiegel voor: Hebben wij onze vragen getheoretiseerd en de Schrift tot object gemaakt en gecultiveerd? Hebben we daarbij te veel voorbijgezien aan de noodzakelijke functie van de prediking als Gods levende stem, de *viva vox*?

Tegelijkertijd onderstreept het de gebondenheid van de prediker aan de Schriften. Ook is het noodzakelijk dat hij beschikt over een grote Bijbelkennis en goed systematisch is onderlegd. Ons onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat in de eerste decennia na de Dordtse Synode het vertrouwen in de hermeneutische onderbouwing van de homiletische drieslag het grootst was. In de decennia daarna kreeg het beroep op de gereformeerde leer een meer zelfstandige plaats in de homiletiek. Deze ontwikkeling zette in doordat de prediking zich minder duidelijk en minder consistent bewoog binnen het gereformeerde homiletische kader.

In dit verband doen we twee aanbevelingen:

1. Benut de homiletische drieslag nauwgezet en consistent; laat de Schrift zichzelf verklaren door middel van de Schriftvergelijkingen – juist met het oog op de toepassing. In de praktische en constructieve erkenning van de Schrift als Godsgetuigenis in de klassieke zin zal de Bijbel haar Goddelijke levendigheid betonen.
2. Gebruik de christelijke en gereformeerde belijdenis (*analogia fidei*) als kader. De prediker steunt hierop als referentie in zijn voorbereiding en in de preek zelf verwijst hij ernaar. Het zal dienstbaar zijn aan een Bijbels en doorleefd karakter van de preek.

---

427 Zie: W. van 't Spijker: *Contouren van Calvijns theologie*, in: Balke, W. e.a., *Johannes Calvijn. Zijn leven, zijn werk*, 317 e.v. Van 't Spijker wijst op Calvijns afkeer van de scholastieke theologie (317) en de invloed van het Humanisme (321). Hij wijst op zijn hermeneutiek als die van 'tota scriptura' in een onlosmakelijke samenhang tussen Woord en Geest (326). 'De idee van de eenheid komt tot uitdrukking door Calvijns opvatting van de 'doctrina' als constituerende factor in het verstaan van de Schrift.' (328) 'De diversiteit in de gestalten van Schriftuitleg, van exegese via expositie naar applicatie, staat in dienst van de levende verkondiging. (...) Het Woord biedt in alle gestalten die het kan aannemen, de waarheid, het voert ook als Woord der belofte door de Geest, tot zekerheid. En het Woord brengt door de Geest tot een nieuw leven. De Schriften zijn nuttig, omdat zij een 'perfecta regula' bevatten ter wille van het goede en gelukkige leven', zoals Calvijn met een aan Erasmus en Bucer herinnerende typering aantekent bij 2 Timotheus 3:16'. (329)

Acceptabele onderbouwing

Dat de verscheidenheid aan en de importantie van hermeneutische vragen is toegenomen, laat zich eenvoudig verklaren uit het feit dat de eenheid van leven en denken voor de mens in de 21^e eeuw verder van de Bijbelse werkelijkheid is komen af te staan. Meer dan ooit is het daarom nodig om zich in exegetisch-hermeneutisch opzicht te verantwoorden. Het deel uitmaken van onze postmoderne en postchristelijke cultuur maakt dat de hoorder hieraan behoefte heeft. Dit moet in de prediking worden verdisconteerd. Daarin komen de vragen in het juiste perspectief te staan. Het is immers het Woord van de Eeuwige, gesproken tot zondige mensen in hun omstandigheden, tot behoud van hun ziel.

In de verantwoording van de denktrant heeft het model van verklaren, leren en toepassen ook in de huidige wetenschappelijke context voldoende relevantie. In huidige termen uitgedrukt wordt er in de homiletische drieslag vanuit gegaan dat de conclusies (toepassingen) niet verbonden mogen worden aan de analyse (tekstverklaring) alleen; gedegen conclusies ontstaan wanneer ook synthese met andere feiten (leringen) heeft plaatsgevonden. Als we dit toespitsen op het leerelement, stelt ook de huidige wetenschappelijke methodologie dat een conclusie uit het onderzoeksmateriaal wordt verkregen door middel van inductie of deductie. In het geval van inductie is de redenering van het bijzondere feit naar een algemene stelling; in het geval van deductie wordt geredeneerd van de algemene feiten naar een bijzondere stelling. Een vakbekwaam prediker zal beide methodes benutten met het oog op de toepassing van de preek. Want een actuele preek kan niet zonder gedegen Bijbelse theologie.

Wij zijn vooringenomen door de tegenstelling object-subject. We moeten ons realiseren dat deze tegenstelling, die in de Verlichting is ontwikkeld, in de Schrift zo niet voorkomt. Het is nodig dat de prediker op dit punt Bijbels argumenteert. De hoorder wordt (persoonlijk) aangesproken door het Woord van de levende God. De nadruk op het horen is hierbij van belang. Dat is de oorspronkelijke communicatievorm (uit het pre-literaire tijdperk) die de communicator helpt de inhoud van de boodschap op de meest authentieke wijze present te stellen.⁴²⁸ De prediker kan dit doen door het Woord existentieel te preken. Dan is het niet voldoende dat hij zich van deze dingen bewust is, maar

---

⁴²⁸ Deze oorspronkelijke communicatievorm sluit ook het best aan op het Bijbelse geloofsbegrip. Zie: Mulder, *Onderwezen door het Woord*.

hij dient zijn hoorders daarin ook mee te nemen. Zij moeten zien welke Bijbelse afwegingen de prediker maakt in zijn preek. Aldus zien en ervaren zij dat de prediker niet het Woord brengt van hemzelf of van het moment, maar van de eeuwige God. Wanneer hij zijn preek opbouwt volgens de homiletische drieslag, gebruikt hij voor het verklaren en toepassen van zijn preektekst een instrumentarium dat up-to-date is.

3.3.3 Prediking tot het hart van de hoorder

Uit ons onderzoek blijkt dat het volgens de gereformeerde homiletiek in de prediking gaat om de geestelijke betekenis van de Schrift. In de prediking staat God centraal, Wie Hij is. Gods volle raad, de zin van Christus en de mening van de Heilige Geest worden verkondigd. Deze God is Schepper van de mens en laat Zijn recht op hem gelden. Ondanks zijn zonde is God met de mens bewogen tot zijn behoud. Hij geeft uit genade de gevallen mens een plaats in Zijn eeuwig heilsplan. In dit verband benadrukte de Reformatie de rechtvaardiging van de goddeloze. Dit komt op ons over als een leerstellig adagium, maar het heeft oorspronkelijk alles te maken met het verstaan van de Heilige Schrift.

De preek is openbaring van God aan *díe* mensen op *díe* tijd en op *díe* plaats. Het gaat er dus om dat er een ontmoeting van God met de mens tot stand komt. In een preek kan veel uit de Bijbel worden uitgelegd en aangehaald. Maar de verkondiging van God aan de hoorder moet steeds gaan om de rechtvaardiging van de goddeloze. In dit principe zijn immers alle Bijbelse gegevens over de verhouding tussen God en mens evenwichtig en kernachtig samengebracht. Als in de preek de hoorder niet vanuit dit kader in zijn verhouding tot God wordt aangesproken, dan is de preek ten diepste geen Bijbelse preek en mist de boodschap kern en doel.

Moderne inzichten

Als G.J. Roest stelt dat dit niet aansluit bij de moderne mens, beweegt hij zich in dezelfde richting als H. Berkhof, die in de jaren '60 stelde dat de moderne vragen zich concentreren rond het Godsbestaan. G. Boer (1913-1973) reageerde daarop met te stellen dat het daar pas begint.⁴²⁹ De belangrijkste vraag is niet of *God* bestaat – een vraag die volgens Boer Bijbels gezien ontoelaatbaar is – maar of *wij* kunnen bestaan voor Hem. Dat is volgens Boer een tijdloze vraag.

---

⁴²⁹ H. Berkhof en G. Boer, *Gedachtenwisseling over positie en problemen van de Gereformeerde Bond in de Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage 1956.

‘God verandert niet en de mens ook niet.’⁴³⁰ ‘In ontmoeting met God staat niet de antieke, reformatorische of moderne gehavende mens, maar de mens, de zondaar, de goddeloze.’⁴³¹ M. Klaassen stelt dan ook terecht dat de vraag hoe zondige en schuldige mensen delen in de genade van God de centrale vraag is waar het in de Schrift om gaat. Dus zal de prediking hierover moeten gaan. In de traditie van het Protestantisme is de rechtvaardiging geen bijzaak, ‘maar “core business”, het artikel waar de kerk en de gelovige mee staat of valt’.⁴³²

De Bijbel bevat passages die in onze ogen minder expliciet gerelateerd zijn aan het centrale thema van de rechtvaardiging van de goddeloze. Zou het werkbaar zijn om ten aanzien van deze passages minder strikt te zijn in het hanteren van de gereformeerde hermeneutische basisregels?

Voor de gereformeerde homiletiek is dit geen begaanbare weg. De Schrift is in zijn geheel door de Heilige Geest geïnspireerd. Vanwege deze Goddelijke origine mogen we daar geen scheiding in aanbrengen. We kunnen het ook niet, want de gehele Schrift staat met haar boodschap in een volmaakt en Goddelijk verband. Voor de openbaring van Gods raad en wil aangaande onze verlossing zijn we aan de gehele Schrift gebonden. Voor zover de uitleg ervan voor ons ernstige en aanhoudende vragen oproept, belijden we toch dat de oorzaak hiervan niet ligt in de helderheid van de Schrift, maar in de duisterheid van ons verstand.⁴³³

Gereformeerd-piëtistische prediking vandaag

Door J. Hoek en A. Moerkerken is – zij het vanuit verschillend perspectief – gewaarschuwd voor het meer algemeen en oppervlakkiger worden van schriftuurlijk-bevindelijke prediking. Geconstateerd moet worden dat de verschijnselen ‘meer algemeen’ en ‘oppervlakkiger’ een trend vormen in de actuele mentaal-culturele ontwikkeling. Deze trend vormt geen goede voedingsbodem voor de bloei van de kerk. Gelet op de aard van het geloof – dat Jezus Christus belijdt als unieke en exclusieve Verlosser – is deze trend zelfs aan te merken als een bedreiging. De prediking is het centrale middel in het leiden van de gemeente en bij de werking en onderhouding van het geloof. Daarom is

---

430 M. Klaassen, *De HEERE onze gerechtigheid. Rechtvaardiging en verbond in heilshistorisch perspectief*, Apeldoorn 2017, 181.

431 Boer, geciteerd bij Klaassen, *De HEERE onze gerechtigheid*, 181.

432 Klaassen verwijst hierbij naar A.E. McGrath, *Iustitia Dei. A History of the Christian Doctrine of Justification*, Cambridge 2005, 208.

433 Nederlandse Geloofsbelijdenis art. 2, 7.

het op zijn plaats om ten aanzien van deze zorg een beroep te doen op de predikers. Het valt op dat de problematiek niet zozeer homiletisch, maar vooral dogmatisch en geestelijk wordt geduid. Daarom pleiten we voor homiletische doordenking.

Om deze ontwikkeling tegen te gaan en het Schriftuurlijk-bevindelijke element op een constructieve manier te stimuleren, heeft Van Vlastuin het klassieke thema ‘*unio mystica cum Christo*’ aangereikt. Moerkerken bepleit het handhaven van het separerende element ten aanzien van de hoorders, terwijl Baars voor de prediking het grote belang van een trinitarische benadering benadrukt. Ook hier zien we dat de benaderingen niet elk strikt homiletisch zijn. Zowel de trinitarische benadering als het belang van Christus en Zijn *unio mystica* zijn klassieke confessioneel-theologische thema’s. Op zich is het belang daarvan voor de prediking evident. Het punt van de separatie van de hoorders is een klassiek-homiletisch aandachtspunt. Belangrijk is dat de prediker dit homiletisch op goede wijze verdisconteert.

Relevantie van de homiletische drieslag

Wat kan de drieslag verklaren-leren-toepassen in deze discussie bijdragen? We betrekken dit eerst op het punt van de meer algemeen en oppervlakkiger wordende prediking. De gereformeerde homiletiek gaat ervan uit dat Woordverkondiging en het geestelijk belang van de hoorder aan elkaar zijn verbonden. Daaraan zijn de begrippen ‘verklaren’ (van het Woord) en ‘toepassen’ (op de hoorder) verbonden. De lering is bedoeld om analyse en synthese van de tekst in de context van het geheel van de Schrift te borgen. De methode, die wetenschappelijk verantwoord is, is hier dienstbaar aan de theologie. De Bijbel zelf noemt het principiële belang van deze methodiek: ‘Doch wij hebben niet ontvangen den geest der wereld, maar den Geest, Die uit God is, opdat wij zouden weten de dingen, die ons van God geschonken zijn; Dewelke wij ook spreken, niet met woorden, die de menselijke wijsheid leert, maar met woorden, die de Heilige Geest leert, geestelijke dingen met geestelijke *samenvoegende*. Maar de natuurlijke mens begrijpt niet de dingen, die des Geestes Gods zijn; want zij zijn hem dwaasheid, en hij kan ze niet verstaan, omdat zij geestelijk *onderscheiden* worden.’⁴³⁴ We zien hier tevens dat het samenvoegen en onderscheiden betrekking heeft zowel op de inhoud als op de hoorders van de prediking.

---

434 1 Korinthe 2:12-14.

Paulus onderscheidt immers ook de geestelijke van de natuurlijke mens. Zijn onderwijs is erop gericht de geestelijke mens verder te leiden in de dingen van God en Zijn dienst.

De gereformeerde homiletiek staat niet voor een algemene en oppervlakkige preek, maar stelt juist dat in goede analyse en synthese de diepere betekenis van de Bijbel wordt ontsloten. Zo wordt gesproken naar de zin en mening van de Heilige Geest. Hetzelfde geldt ten aanzien van de hoorders. Als op deze wijze de Schrift wordt verklaard en vanuit de Schriftverklaring de hoorders op de goede wijze worden ‘samen gevoegd’ en ‘onderscheiden’, dan wordt gesproken naar het hart van de hoorder.

We concluderen dat een goed gebruik van de homiletische drieslag een Bijbelse en adequate remedie is tegen een meer algemeen en oppervlakkiger wordende prediking.

Is de homiletische drieslag ook op dergelijke wijze relevant met betrekking tot de theologisch-inhoudelijke aspecten die in de discussie aan de orde komen? Belangrijk is hier het kader helder te houden. Als de preek te sterk gekoppeld wordt aan een theologisch-inhoudelijke stellingname, komt de preek als verkondiging van Gods Woord niet meer tot zijn recht. De algemene regel is dat de componenten van de homiletische drieslag met elkaar in balans zijn. Nu is het niet ondenkbaar dat een predikant de homiletische drieslag hanteert waarbij één van de drie componenten een centrale functie vervult. Dit kan zolang de andere twee componenten tot hun recht komen. Het gaat echter mis zodra één van de componenten wordt verzelfstandigd dan wel onderbelicht. Predikers met een exegetische of juist dogmatische inslag moeten ervoor waken dat hun preken geen exegetisch exposé of dogmatische verhandeling worden. Zij behoeven de fundering van de verklaring dan wel de verdieping van de lering. Deze predikers dienen toepassingen te maken die vanuit verklaring en lering zijn opgebouwd en vanuit die beide componenten gericht zijn op het hart van de hoorder. Predikers met een groot hart voor de toepassing op de gemeente moeten ervoor waken dat de preek verwordt tot verkondiging van menselijke inzichten met als uiteindelijk resultaat clichévorming en het berijden van stokpaardjes. Dit geldt zowel voor preken waarin bevindelijkheid de boventoon voert als voor preken die volstaan met een christelijke reflectie op het leven. In beide gevallen dienen predikers blijvend zorg te besteden aan een goede tekstuele en Bijbelse onderbouwing.

Een grondige en goede verklaring van de tekst blijft een eerste vereiste. De prediker moet de preektekst vertolken. Daarom dient hij eerst door middel van ijverig onderzoek en persoonlijke meditatie te zoeken tot het hart van de tekst door te dringen. Uiteindelijk ligt de spits van de preek in de toepassing. Vanuit het hart van de tekst spreekt de prediker tot het hart van de hoorder. In die zin is het hele proces van preekvoorbereiding toepassingsgericht.

Het element van de leringen is bedoeld om een goede analyse en synthese te borgen. Wanneer deze methodiek wordt gevolgd, hebben theologische thema's een plaats in de prediking. De mate, plaats en functie daarvan is afhankelijk van hoe deze thema's zich verhouden tot de kern van de Bijbelse boodschap. Bijvoorbeeld: de leer van God en de Bijbelse antropologie hebben een centralere positie dan de leer van de engelen. Maar de preektekst of de omstandigheden kunnen aanleiding zijn om de leer van de engelen nadrukkelijk aandacht te geven. Naventant zal er ook verschil zijn in de wijze waarop deze begrippen in de preek functioneren. Steeds gaat het erom dat de Bijbelse thema's zo aan de orde komen dat die voortkomen uit de gekozen preektekst en bijdragen aan het maken van een goede toepassing. Hoe natuurlijker deze aansluitingen zijn, hoe beter.

Kruispunt in de prediking

Homiletisch gezien is er alle reden om te pleiten voor de rechtvaardiging van de goddeloze als het kruispunt in de prediking. Perkins, de erflater van de homiletische drieslag, benadrukte het belang van duidelijke prediking juist bij zijn commentaar op Galaten 3, waar het gaat over het schilderen van Christus in de prediking als onder u gekruist zijnde. Ook de door Baars, Moerkerken en Van Vlastuin aangereikte begrippen raken elkaar op het punt van de rechtvaardiging van de goddeloze.

Dit punt is de kern van de – voor de prediking – belangrijkste Bijbelse thema's. Dit geldt de thema's zelf en hoe deze onderling gerelateerd zijn. Denk aan de Godsleer: God de Almachtige is Schepper, Christus Zijn Zoon is Borg en Zaligmaker en de Heilige Geest maakt de zondaar levend en heiligt hem. Denk ook aan de antropologie: de mens in zijn afkomst als goed schepsel van God, de mens gevallen in zonde en hoe Gods vergevende genade de mens bevrijdt en zaligt.

Op het punt van de rechtvaardiging van de goddeloze wordt ook de verhouding tussen God en mens kernachtig gekenschetst. Het is een rechtsverhouding. Aan de kant van de mens is er verantwoordelijkheid, onvermogen en schuld, aan Gods kant is er recht en genade. Daarbij komt ook de christologie

op een natuurlijke manier aan de orde, met de daaraan verbonden geloofsge-meenschap van de wedergeboren mens met Hem. De Heilige Geest bewerkstelligt dit alles in Zijn wederbarende genade. De preek is dan ook trinitarisch. De verantwoordelijkheid van de mens geldt ook zijn relatie tot de medemens en de schepping. Daar is sprake van menselijk tekort en gebrokenheid, maar ook van Goddelijke heling en heiliging.

In dit verband vragen we ook aandacht voor de notie van Gods eeuwig ontfermen. ‘Want God was in Christus de wereld met Zichzelfen verzoenende.’⁴³⁵ In Zijn verkiezing heeft Hij besloten wie Hij zal zaligen. In het genadeverbond legde Hij vast hoe Hij dit zal doen. De eeuwige God Zelf heeft deze gronden gelegd. Dit uitgangspunt markeert de volmacht van de prediker en geeft kracht aan zijn boodschap, want God heeft Zelf ‘het woord der verzoening in ons gelegd. Zo zijn wij dan gezanten van Christuswege, alsof God door ons bade; wij bidden van Christuswege: Laat u met God verzoenen’.⁴³⁶ ‘Voorts is de belofte des Evangelies, dat een iegelijk, die in den gekruisigden Christus gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe; welke belofte aan alle volken en mensen, tot welke God naar Zijn welbehagen Zijn Evangelie zendt, zonder onderscheid moet verkondigd en voorgesteld worden, met bevel van bekering en geloof.’⁴³⁷ Al neemt geen mens uit zichzelf de boodschap aan, de drie-enige God zorgt dat dit toch gebeurt.

Een dergelijke soteriologische inkleuring van de homiletiek zien we bij Amesius en Saldenus. Dit is een invloed van het Puritanisme, waardoor het homiletisch model van Perkins diepgaand is beïnvloed. Daarin vormen het Wet- en Evangeliekarakter van de Schrift en het belofte-karakter van het heil karakteristieke lijnen. De eerste aanwijzingen voor deze soteriologische profileren zagen we al bij Hyperius. Hij gaf reeds aan dat de *amplificatio* een bepaalde strekking moet hebben. Hij noemde daarbij het geloof, de functie van de belofte, het vertrouwen daarop en ook het rechtvaardigende karakter daarvan. Op eenzelfde wijze wilde hij Gods bedreigingen een plaats geven. Een dergelijke profilering mag niet over de homiletische drieslag gaan heersen, maar ze kan prediker en hoorders wel helpen in het Schriftverstaan, waarvoor goede bewustwording nodig is.

---

435 2 Korinthe 5:19.

436 2 Korinthe 5:19,20.

437 Dordtse Leerregels 2:5.

De prediking moet onderscheidend zijn. Ook dit principe raakt aan de rechtvaardiging van de goddeloze. De mens staat van zichzelf schuldig voor God. Dit bepaalt de ernst waarmee de hoorders moeten worden aangesproken. De mens-zonder-God heeft een genadewonder nodig. Ook de kerkelijke mens kan in zichzelf niet voor God bestaan. De rechtvaardiging berust niet op menselijke waardigheid of theologische constructie maar op de vrije wilsbeschikking van God. De rechtvaardiging markeert het genadige onderscheid dat God maakt tussen de mensen.

Ook onder de ware gelovigen zijn er onderscheidingen. Als God de zonden vergeeft, komt Hij daar niet meer op terug. Maar in het leven van geloof en heiligmaking ondervindt de gelovige beperkingen ten gevolge van de zondige natuur. Daarnaast zijn deze ware gelovigen niet allen hetzelfde. Saldenus benadrukte al dat onder hen zuigelingen, mannen en vaders in de genade voorkomen. Deze onderscheiding is terug te voeren op de Schrift zelf. In de prediking moet de veelkleurigheid van de Schrift aan de orde worden gesteld. Op deze wijze wordt de gemeente ook in haar veelkleurigheid aangesproken. Wie goed gebruik maakt van de homiletische drieslag, wordt hierin geleid en gestimuleerd. De kracht van dit homiletisch instrument ligt in het verduidelijken van het Bijbelse karakter en evenwicht in het samenvoegende zowel als in het onderscheidende element. Zo ontvangen Bijbelwoorden betekenis in het leven van alledag. Zo preken wij separerend, omdat de Schrift zelf separerend is. Zo spreekt de prediking aan in algemeen-culturele en persoonlijk-geestelijke omstandigheden, omdat ze spreekt vanuit het hart van de Schrift. Het hanteren van de homiletische drieslag zal leiden tot een prediking die in de eerste plaats homiletisch maar dan ook inhoudelijk en praktisch kan worden aangeduid als ‘onderscheidende prediking’.

Homiletische kernmomenten

De homiletische drieslag staat voor een Bijbelse prediking die tegelijk geestelijk-onderscheidend en praktisch-aansprekend is. De functie van het model is dat de methode van Schrift met Schrift vergelijken bepalend is zowel voor de verklaring als de toepassing. Zo is de Schrift bron, inhoud en norm van de prediking. Tijdbetrokkenheid is hierbij een principiële gegeven. Deze is in de eerste plaats theologisch van aard en vandaar uit ook antropologisch. Het is belangrijk deze op directe wijze te uiten (*directe tijdbetrokkenheid*): in gebeurtenissen, vragen en voorbeelden uit de actualiteit. Minstens zo belangrijk is dat de prediker de tijdbetrokkenheid op indirecte wijze verdisconteert; dat hij de

betekenis van de Bijbel verklaart in relatie tot de gangbare wijze van denken en leven (*indirecte tijdbetrokkenheid*).

In de preek zelf kan dit het beste tot uitdrukking worden gebracht in *homiletische kernmomenten*. Dat zijn momenten waarin de prediker de uitleg van de tekst met het oog op de toepassing verbreedt en verdiept in de Schrift. Zo toont zich de zin en mening van de Heilige Geest.⁴³⁸ Tegelijk wordt daarin temeer duidelijk dat de Schrift spreekt met het gezag van de drie-enige God, omdat Hij Zichzelf daarin openbaart. Het zijn momenten die de beste gelegenheid geven om de hoorder in zijn persoonlijke levensomstandigheden aan te spreken. Op deze wijze spreekt de prediker ‘naar het hart van Jeruzalem’.⁴³⁹ In deze homiletische kernmomenten wordt de hoorder meegenomen in de diepte en hoogte, lengte en breedte van de Schrift, zal hij duidelijkheid verkrijgen over de betekenis van de gekruiste Christus in het leven van alledag en wordt de prediking gericht op zijn hart. Niet voor niets noemde Perkins een dergelijke preekwijze de *plain style of preaching*.

---

438 1 Korinthe 2:12-13: ‘Doch wij hebben niet ontvangen den geest der wereld, maar den Geest, Die uit God is, opdat wij zouden weten de dingen, die ons van God geschonken zijn; Dewelke wij ook spreken, niet met woorden, die de menselijke wijsheid leert, maar met woorden, die de Heilige Geest leert, geestelijke dingen met geestelijke samenvoegende. Doch God heeft het ons geopenbaard door Zijn Geest; want de Geest onderzoekt alle dingen, ook de diepten Gods.’

439 Jesaja 40:2.

Dankwoord

Bij het voltooien van deze dissertatie schrijf ik graag een enkel woord van dank.

Het is mij een eer deze dank bijzonder te richten aan mijn promotores dr. W. van Vlastuin en dr. F. Stark. Laatstgenoemde was het eerst bij dit onderzoek betrokken. Steeds stond ze me met goede raad terzijde. Niet alleen met haar kennis van de homiletiek maar ook door haar persoonlijk enthousiasme heeft ze in dit onderzoek veel voor mij betekend. Eerstgenoemde haakte later aan. De betrokkenheid die hij vanaf dat moment heeft getoond was persoonlijk en professioneel. Ik heb het als een verrijking ervaren dat ik in zijn overzicht van het onderzoeksveld mocht delen. Onder hun beider leiding heb ik de afronding van dit onderzoek gedaan. Ze bezorgden mij een boeiend proces waar ik met plezier op terugkijk.

Het plan voor deze dissertatie is ontstaan in contact met dr. W.J. op 't Hof, bij wie ik mijn masterstudie afrondde. Onder zijn supervisie heb ik het onderzoek uitgevoerd. Nu – na zijn emeritering – de afronding plaatsvindt, wil ik hem graag danken voor zijn inzet en voor het vertrouwen dat hij in mij stelde. Daarbij bewaar ik goede herinneringen aan het promovendiberaad dat op zijn initiatief bijeenkwam. Het uitwisselen van ervaring en commentaar in het onderzoek naar de geschiedenis van het Gereformeerd Piëtisme heb ik ervaren als boeiend en leerzaam.

Ook dank ik degenen die in de afrondende fase van dit onderzoek hun kennis en kunde met mij wilden delen. Hun betrokkenheid was me tot bijzondere steun. Zo ben ik A. Schot VDM erkentelijk voor de gewaardeerde reflecties die hij heeft gegeven vanuit zijn kennis en ervaring op het gebied van de homile-

tiek. Drs. L. van Dorp-Grandia heeft door de jaren heen de ontwikkeling van het manuscript gevolgd. Ze voorzag me van waardevolle hulp en verzorgde de literatuurverwijzingen en het naamregister. De taalkundige eindredactie was in handen van P. van Vijven. Hij heeft zorg gedragen voor duidelijkheid en eenheid in het taalgebruik. A.C. Thomson vervaardigde de summary; dank voor deze adequate Engelse weergave. Drs. J. Versloot van uitgeverij Den Hertog heeft zich ingezet voor de uitgave van deze studie. Ik dank hem samen met zijn collega's C. Deelen en C.A. de Waard voor het prachtige resultaat.

Voor geschiedenis heb ik me altijd persoonlijk geïnteresseerd gevoeld, bijzonder in relatie tot de kerkgeschiedenis van Reformatie, Puritanisme en Nadere Reformatie. Bezinning op de homiletiek is voor mij belangrijk geworden nu ik me sinds 2008 wekelijks bezig houd met preekvoorbereiding. Met waardering noem ik de toerusting die de opleiding kenmerkte die ik volgde aan de Theologische School aan de Boezemsingel te Rotterdam. Na de Heere past mij erkentelijkheid jegens het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten voor de verwaardiging dat ik preekbevoegdheid en daarna ook de volle bediening van Woord en sacramenten heb ontvangen. Eén van de ouderlingen die ik onderweg ontmoette, zei in het consistoriegesprek naar aanleiding van de preek: 'Als in de toepassing het Woord met het Woord wordt verklaard, gaat het aanspreken met Goddelijke kracht.' Het verraste mij dat deze ambtsbroeder uit de volheid van zijn gemoed verwoordde, wat ik in mijn onderzoek opdiepte uit de gereformeerde homiletische traditie. Het bevestigde mij in de motivatie waarmee ik aan dit onderzoek heb gewerkt. Kennelijk mag de prediking van het Woord en de geestelijke kracht die de gereformeerde traditie daarin kenmerkt nog altijd op herkenning rekenen.

Een woord van dank is op zijn plaats voor de kerkenraden van de Gereformeerde Gemeenten Zoetermeer en Ridderkerk. Dit onderzoek respectievelijk de afronding ervan is in en vanuit de pastorie aldaar tot stand gekomen. Waar nodig gaven de kerkenraden mij de ruimte om aan deze studie te werken. Steeds heb ik mij door hun belangstelling gesteund geweten.

In dit dankwoord noem ik ook mijn moeder A. Mulder-Kerseboom die in 2014 overleed. Als kinderen mochten we aan haar leven merken wat het inhoudt als het woord der prediking gezegend wordt aan het hart. Onopvallend liet ze ons er door haar spontaniteit en eenvoud als het ware iets van proeven. Voor mij is de praktische raad onvergetelijk die ze me gaf toen ik als proponent begon te oefenen in de praktijk van de homiletiek. 'Laat de zielen van de mensen wegen op je hart. Dan spreek je hen op de juiste wijze aan vanuit de

zaken van Gods Woord.’

Ik beschouw het als een zegen dat ik in onze familiekring goede gesprekken heb kunnen voeren over de thematiek van mijn onderzoek. Dank aan mijn beide paranimfen, mijn zoon P. Mulder MSc en mijn zwager dr. H.J. Agtersch VDM, die deze betrokkenheid wilden tonen rondom de verdediging van de onderzoeksresultaten. Ook dank aan mijn vader P. Mulder VDM, die me samen met mijn broers en zus van kinds af leerde vanuit grondslagen te leven, die te doordenken en zo verantwoordelijkheid te nemen. Hij bevestigde mij als predikant met de opdracht uit Markus 1:17. In dit licht heb ik ook zijn hartelijke stimulans bij dit onderzoek ervaren en gewaardeerd. Mijn lieve echtgenote en gezin hebben het wel en wee van dit onderzoek van dichtbij meebeleefd. Promotieonderzoek heeft vaak iets weg van een avontuur; het zijn niet altijd de makkelijkste wegen die tot mooie ontdekkingen leiden. Met dankbaarheid vermeld ik de hartelijke verbondenheid die hen ook hierin kenmerkte. Hun trouwe steun en onderkoelde commentaar vormden een onmisbare bijdrage aan het benodigde doorzettingsvermogen.

Al met al blik ik terug op intensieve maar ook vreugdevolle studiejaren. De HEERE heeft daarin genadig Zijn leiding en hulp getoond. Het is mijn gebed dat Hij dit werk tot zegen moge stellen.

Ridderkerk, najaar 2023

I: Samenvatting

‘**N**a de gesteltheit van toehoorders / plaatsen en tijden’, zo moet volgens G. Amesius (1576-1633) worden gepreekt. In deze uitspraak van Amesius horen we dat de prediking naar zijn inzicht gericht moet zijn op de hoorders in hun situatie. In dit onderzoek staat de vraag centraal hoe dat bij Amesius en zijn gereformeerde geestverwanten is gemotiveerd en geïnstrueerd. Dit is dus een kerkhistorisch onderzoek over vragen die de predikkunde betreffen.

Het onderzoek is opgebouwd aan de hand van de volgende onderzoeksvraag:

Met welke constituerende elementen is het tijdbetrokken element in de prediking geïnstrueerd en theologisch gelegitimeerd door gereformeerd-piëtistische homileten in de Nederlanden (1600-1800)?

Als bronnen voor dit onderzoek dienden homiletieken uit de genoemde periode. Deze handboeken predikkunde zijn geschreven door theologen die in relatie stonden tot Nadere Reformatie en Gereformeerd Piëtisme. In het bronnenmateriaal is zowel de theologische lijn van G. Voetius (1589-1676) (Voetianen) als de lijn van J. Coccejus (1603-1669) (Coccejanen) vertegenwoordigd.

Reconstructie en homiletisch concept

Aan de hand van de onderzoeksresultaten is een reconstructie gemaakt van de homiletiek van gereformeerde piëtisten in de Nederlanden 1600-1800. Deze homiletiek wordt door de volgende belangrijkste zaken gekenmerkt:

- Het aanwijzen van de zonden.
- De eigenheid van plaats en tijd verdisconteren.

- De hoorders onderscheiden in groepen.
- De hoorders aanspreken in onderscheiden situaties.
- Preek niet beschouwend (abstract), maar praktisch (concreet).
- De kenmerken van het geloof worden behandeld.
- Tijdens de preek dienen de hoorders bewogen te worden (in hun gemoed).
- De Bijbel functioneert als bron, middel en principe van de theologie.
- De prediking geeft aandacht aan de loci communes. Ze bevat overzicht en samenhang van het geheel van de Schrift (inductief en deductief).
- De klassieke wijsbegeerte is nuttig voor theologie en homiletiek.
- Bij het funderen in de leer gaat het om de verbinding met de actualiteit.
- De Wet gaat voor het Evangelie. Scherpe Wetsprediking is nodig om oprechte behoefte aan Christus te bewerkstelligen.
- De prediker moet de behoeften van de gemeente kennen.
- De prediker moet de zonden van zijn tijd kennen, alsmede de dwalingen uit de geschiedenis.
- De prediker moet wachten op de inspraak van de Heilige Geest in de tekst en zichzelf in de tekst inleven.
- De preek bevat een verdeling in punten.
- Inleiding, verklaringen, leringen en nuttigheden vormen de inhoud van de preek.
- De prediker bedient zich van eenvoudig en stijlvol taalgebruik; hij is terughoudend met (lange) citaten van anderen.
- Het is van belang de preek te memoriseren.
- Een bescheiden uitspraak is nodig, alsmede liefelijk stemgebruik en rustige gesticulatie van de spreker.
- De prediking moet zijn in betoning van geest en kracht.

Het meest kenmerkend voor de gereformeerd-piëtistische homiletiek is de drieslag verklaren, leren en toepassen. Daarom noemen we dit concept: *de homiletische drieslag*. In dit concept vormen de leringen de schakel tussen de verklaring en de toepassing. Hiervoor zijn uiteenlopende benamingen gebruikt, maar steeds zijn de leringen het schakelmoment in de preek waarin maximaal Bijbels inzicht moet ontstaan in de relevante betekenis van de tekst voor de actuele situatie van de hoorders.

W. Perkins (1558-1602) is één van de grondleggers van het leringen-concept.

Hij werd bekend vanwege de door hem voorgestane *plain style of preaching*. Hij gebruikt deze uitdrukking in zijn commentaar op Galaten 3:1: 'Must be plain, perspicuous, and evident.... It is a by-word among us: It was a very plaine Sermon: And I say again, the plainer, the better.' Het woord plain betekent 'duidelijk'. Ter vergelijking: het verouderde Nederlandse woord 'onderscheidenlijk' mag ook met 'duidelijk' worden weergegeven. In de desbetreffende Bijbeltekst gaat het over de prediking, waarin Christus voor de ogen wordt geschilderd als onder de Galaten gekruisigd zijnde. Perkins verstaat hieronder dat het Evangelie van Christus op een eenvoudige, levendige en inzichtelijke manier moet worden gepredikt.

Belangrijke conclusie van dit onderzoek is dat gereformeerd-piëtistische homiletiek met de homiletische drieslag een instrument ter beschikking heeft dat een cruciale functie kan vervullen in de tijdbetrokkenheid in de prediking.

Analyse

De analyse van de homiletieken is gedaan aan de hand van vijf onderzoeksaspecten. Dit levert het volgende beeld op.

1. *Op welke wijze wordt in de homiletiek bij het aanspreken van de gemeente in haar actuele situatie van plaats en tijd de aansluiting op de tekst geïnstrueerd en gelegitimeerd? (algemeen-cultureel aspect)*

Bij dit aspect komen twee dingen naar voren:

- De predikers moeten rekening houden met de eigenheid van tijd en plaats.
- Het aanwijzen van de zonde neemt daarbij een centrale plaats in.

Vanaf het vierde kwart van de 17^e eeuw krijgt dit in de homiletieken meer aandacht.

2. *Op welke wijze wordt in de homiletiek bij het aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn de aansluiting op de tekst geïnstrueerd en gelegitimeerd? (persoonlijk-geestelijk aspect)*

De bronnen zijn er duidelijk over dat de eeuwige God door de prediking verloren zondaren zalig maakt. Daarom moet een preek naast uitleg ook toepassing bevatten. Bij diverse auteurs komt naar voren dat de hoorders bewogen dienen te worden in hun gemoed. Om hen zo adequaat mogelijk aan te spreken, worden de hoorders onderscheiden in groepen. Bij de diverse schakeringen is steeds de beslissende vraag of de hoorder werkelijk leeft vanuit het

ware geloof. Hiervoor worden kenmerken gegeven, zodat de hoorders zichzelf kunnen toetsen. In de loop van de tijd wordt de aandacht hiervoor explicieter. Het leerelement diende ervoor te zorgen dat ook dit aspect van de toepassing Bijbels evenwichtig en pastoraal voorzichtig zou functioneren.

3. *Welke theologische elementen zijn in exegetisch-hermeneutisch opzicht structurerend in de homiletische vertaalslag van tekst naar preek?*

De bronnen zijn eensluidend over het principe van Schriftverstaan. De enkelvoudige Schriftvisie was uitgangspunt. Voor de manier waarop dat in de uitleg van Bijbelteksten gestalte moet krijgen, reiken de bronnen diverse hermeneutische sleutels aan. Ten aanzien van de praktijk van de exegese was er sprake van toenemende diversiteit. De coccejaanse traditie ontwikkelde een eigen profiel. Coccejus en zijn volgelingen formuleerden een eigen hermeneutisch kader en gaven daaraan een krachtige impuls.

4. *Welke theologische elementen zijn in systematisch-theologisch opzicht structurerend in de homiletische vertaalslag van tekst naar preek?*

De onderzochte auteurs verwijzen naar filosofische bronnen. Dit punt van legitimatie is van belang uit het oogpunt van tijdbetrokkenheid. Voetiaanse homileten blijken naast scholastisch denken ook vroeg-humanistisch gedachtegoed te hebben geaccepteerd. Scherp zetten zij zich af tegen de later opkomende moderne invloed van René Descartes (1596-1650), waar coccejaanse homileten zich wel voor open stellen. Homiletisch gezien is dit van invloed op de benadering van Bijbeltekst en hoorder. De lering kan gezien worden als de plaats in de preek waarin de prediker zich theologisch verantwoordt. De Coccejanen markeerden hun positie door dit element af te wijzen. Maar dat wil niet zeggen dat hun homiletiek geen wijsgerige invloed heeft ondergaan of vrij is van theologische profilering. Met hun open en constructieve benadering van het cartesianisme legitimeerden zij de toewending naar het subject en legden zo de brug naar het modernisme. Het afwijzen van het element van de leringen gaf hun de ruimte om hun nieuwe inzichten in hun preken te verdisconteren.

Het Piëtisme heeft onder Voetianen en Coccejanen onderling herkenning gegeven en verbindend gewerkt. Tegelijk is hier sprake van een complicatie: gevoelige thema's als 'kenmerken' en 'zekerheid' van het geloof hebben in de subjectieve context van het rationalisme een wezenlijk andere betekenis en duiding gekregen. Hier toonde het Piëtisme zich ontvankelijk voor moder-

niteit. Wisten de Voetianen ten opzichte van het cartesianisme in leerstellig opzicht de gelederen behoorlijk gesloten te houden, via het ook met Coccejanen gedeelde Piëtisme kregen ze er in elk geval toch mee te maken.

Intussen werden aan voetiaanse zijde ten aanzien van de leringen op basis van theologische keuzes prioriteiten gesteld. Daarbij valt te denken aan thema's als: de Wet, de eschatologie, de Christologie en de heilsorde. De bronnen laten bij de leringen zien dat dit element niet los stond van de ontwikkeling om theologisch en dogmatisch profiel te kiezen. De leringen hebben bij de Voetianen hun positie behouden als Bijbelse dubbelcheck met het oog op de toepassing.

5. *Welke concrete aanwijzingen worden gegeven met betrekking tot de voorbereiding en vormgeving van de preek en hoe worden deze gelegitimeerd?*

Uiteindelijk gaat het om de preek zoals deze wordt gehouden. Omdat de prediker de boodschap moet brengen, benadrukken de onderzochte homileten het belang van zijn persoonlijke geloofsleven. In geen van de homiletieken ligt het zwaartepunt van het betoog bij de praktische adviezen voor de preekvoorbereiding en het houden van de preek. Hieruit blijkt dat het uitdragen van de preek en het bereiken van de hoorders in het onderzochte tijdvak niet voor grote vragen plaatste.

Tijdbetrokken element

Kenmerkend voor het historisch bewustzijn in de onderzochte periode is het aspect van transcendentie. Het leven van de mens staat in eeuwigheidsperspectief. In de onderzochte homiletieken blijkt dit in de positionering van de *theologische actualiteit* als uitgangspunt. God is de Eeuwige, Zijn eigenschappen zijn absoluut. Door Zijn vrije genade worden zondige mensen gered, om Jezus' wil van de zonde vrijgesproken en door de Heilige Geest vernieuwd om God naar Zijn Woord te dienen. Het is noodzakelijk dat de mens dit in zijn leven leert kennen in de weg van de wedergeboorte. Het zal zichtbaar worden aan de vruchten van bekering en geloof. Dit is het soteriologische kader waarin de mens wordt aangesproken. De grootste actualiteit is dat de mens een ziel heeft voor de eeuwigheid, die door Gods genade moet en kan worden gered. Aan deze actualiteit is alle andere actualiteit ondergeschikt. Alle onderzochte homiletieken achten dit een wezenlijk uitgangspunt voor de prediking.

Het is evident dat de onderzochte homiletieken in dit verband waarde hechten aan de *antropologische actualiteit*. De tijd moet worden gekend aan de

hand van de omstandigheden waarin de gemeenteleden zich bevinden. Daarbij moet gedacht worden aan rijkdom, armoede, ziekten en rampen. Ook de geografische omstandigheden spelen een rol: is het een stads- of een dorpsgemeente? Van belang is verder welke maatschappelijke en godsdienstige vragen er leven. Zijn bepaalde christelijke waarheden of normen in het geding? Theologisch-inhoudelijk wordt de zonde beschouwd als aangrijpingspunt van de actualiteit. Dat is het centrale punt aan de kant van de hoorder waarop de aanspraak van de prediker zich richt. Tegen de zonde moet worden gewaarschuwd, daarvan moet men zich bekeren, daaruit moet men worden verlost.

Als we dit toespitsen op het historisch bewustzijn, dan komt vanuit de onderzochte homiletieken een traditioneel tijdsbesef naar voren. Afgezien van de zondeval wordt nergens gerefereerd aan discontinuïteit. Voetius en zijn volgelingen namen krachtig stelling tegen Descartes en de moderne inzichten die hij uitdroeg. Dat weerhield hen er niet van om in hun homiletiek een gematigd-humanistische insteek te kiezen. Binnen dat kader leken deze homileten in het uitleggen en toepassen van de Bijbel weinig of geen hinder van historische veranderingsprocessen of breukvlakken te ondervinden. Dat bepaalt de positie en de functie van de antropologische actualiteit in de homiletiek. Doordat de hoorders tot de Bijbelse boodschap en haar relevantie in historisch opzicht een vrij natuurlijke aansluiting zullen hebben ervaren, zag men slechts beperkte noodzaak om in de prediking de relatie tussen de Schrift en de algemeen-culturele actualiteit te verantwoorden.

Als de tijd richting de 18^e eeuw gaat, verandert in de Nederlanden de mentaal-culturele context. In het openbare leven laten overheden en bevolking zich minder gelegen liggen aan de strikte doorvoering van Gods Woord en gebod. Op de achtergrond ontwikkelt de menselijke ratio zich naar een autonome positie. Een meer rekkelijke dan wel precieze houding in confessioneel opzicht tekent zich ook af ten aanzien van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Seculiere ontwikkelingen in samenleving en politiek werden door Coccejanen opener tegemoet getreden; dit is ook in hun homiletiek verdisconteerd. Aan voetiaanse zijde nam men vooral een afwerende houding aan. Men hield vast aan het klassieke homiletische principe en benadrukte de relevantie daarvan. G. Saldenus (1627-1694) en E. van der Hooght (1642-1716) hebben zich hiervan het meest diepgaand inhoudelijk rekenschap gegeven. Dat geldt in creatief opzicht voor het voorstel om in plaats van leringen van waarnemingen te spreken dat zowel door J. Martinus (1603-1665) als door D. Knibbe (1639-1701) werd gedaan.

Tijdbetrokkenheid in de homiletische instructie

Op basis van de onderzochte homiletieken kunnen we stellen dat gereformeerde piëtisten een homiletisch concept hanteerden dat toegesneden was op tijdbetrokkenheid. Ze hebben dit aspect in hun homiletieken niet op actuele, maar op theologische wijze ingevuld.

De preek wordt door de prediker gebracht met opdracht en volmacht van God. Ze is bediening van het Woord onder beding van de leiding van de Heilige Geest. Na de uitleg van de tekst wordt onderbouwd wat de strekking van de tekst is ten aanzien van de hoorders. Dan komt aan de orde welke nuttigheden de tekst voor hen bevat. De toepassing is noodzakelijk om de boodschap goed bij de hoorder te krijgen. Zo komt de theologische actualiteit in de antropologische actualiteit en bepaalt de theologische actualiteit de antropologische. Opmerkelijk daarbij is dat de antropologische actualiteit mede bepalend mag zijn in de keuze van de tekst, de leringen en de nuttigheden. Maar de inhoudelijke uitleg ervan wordt bepaald door de Schrift zelf, in het kader van de gereformeerde hermeneutiek.

Men stond een zakelijke verklaring van de Schrift voor; een woordelijke werd nodig geacht – juist opdat het onmisbare Bijbelse licht zou vallen op de relevante zaken. Zo stelde men naar de gelegenheid van tijd en hoorders de zaken van de Godsopenbaring aan de orde. Welke zaken dit zijn, varieert per tekst en per gelegenheid. Maar de samenhang binnen de Schrift werd zo sterk geacht, dat bij Schriftgetrouwe verklaring de belangrijkste zaken als vanzelf aan de orde zouden komen.

De onderzochte homiletieken uit de coccejaanse lijn, waar we ook F.A. Lampe (1683-1729) toe rekenen, laten op dit punt een afwijkend beeld zien. Bij hen prevaleert de woordelijke verklaring van de Schrift. De homiletieken van de Coccejanen vertonen eigenheid in het afwijzen van het leerelement als onderdeel en ook als aspect van de preek. Hieruit blijkt dat zij de garantie die dit element biedt voor de samenhang van Bijbelse zaken, voor de preek niet van belang achtten. Dit houdt verband met hun keuze voor het verbond als prevalerende *locus*. Dit uitgangspunt heeft naast systematisch-theologische ook praktisch-theologische en ten diepste hermeneutische implicaties. Het afwijzen van het leerelement houdt verband met het loslaten van de enkelvoudige Schriftvisie; uiteindelijk is de Schriftopvatting in het geding.

Naarmate de Nadere Reformatie en het Piëtisme hun aansluiting op de breedte van kerk en samenleving verloren, zien we in de homiletische instructie accenten verschuiven. De concrete doorwerking van Gods Woord en gebod op de

levenspraktijk en op het doorleefde karakter van het geloof komt onder druk te staan. Deze druk wordt zowel aan voetiaanse als aan coccejaanse zijde ervaren.

Van verinnerlijking zonder meer is geen sprake. In de homiletieken is de aandacht voor de kenmerken van het geloof en de zelfbeproeving toegenomen; dit kan gezien worden als de innerlijke kant van het geloofsleven. De ontwikkeling om de zonden van de tijd te onderkennen en ertegen te waarschuwen houdt hiermee gelijke tred; dit betreft de uiterlijke kant van het geloofsleven. Beide lijnen zijn aanwezig en worden in de loop van de tijd nader uitgewerkt. Door seculariserende ontwikkelingen bleek het effect van de aandacht voor concrete waarnemingen en gedragingen beperkt en werd deze meer gevestigd op de motivatie die de christen daarbij aan de dag legt. De homiletiek van Saldenus neemt in deze ontwikkeling een markante positie in.

Tijdbetrokkenheid in de theologische motivering

Het vermogen om te beschouwen werd gestimuleerd door het opkomende rationalisme. Beschouwend preken sloot dus aan bij het tijdsbeeld. Coccejanen hebben dat meer gedaan dan Voetianen. Lieten de Coccejanen de homiletische drieslag los, Saldenus heeft deze juist aanbevolen om aansprekendheid en relevantie van de prediking te versterken.

Steeds stonden theologen open voor het gebruik van algemeen aanvaarde wetenschappelijke methodes. De tweede en derde generatie reformatoren maakte actief gebruik van humanistische inzichten. Dit had een matigend effect op het tot dan toe heersende scholastieke discours. De inzet was hier methodisch dienstbaar. Later werd de houding afwijzend ten opzichte van actueel-wetenschappelijke ontwikkelingen. Dat kwam omdat het rationalisme, zoals dit door Descartes werd ontwikkeld, zich in hun ogen presenteerde als inhoudelijk-leidend over de theologie. Het debat tussen Voetianen en Coccejanen is hierbij illustratief. De orthodoxe homiletiek hield het bij de homiletische drieslag, zonder deze van een wezenlijk nieuwe doordenking te voorzien. Hierdoor heeft men zich helaas ook geen rekenschap gegeven van de betekenis van het orthodoxe gedachtengoed in verhouding tot de meer moderne lijn die van de homiletische drieslag afstand nam. Ook kwam men niet tot een homiletische doordenking van de verbondstheologie van Coccejus, die voor deze beweging als theologische oriëntatie werd gebruikt. Overigens is deze op exegetisch gebied wel nader uitgewerkt. Op dit punt concluderen we dat de coccejaanse theologie haar tijdbetrokkenheid meer exegetisch dan homiletisch heeft verantwoord.

Voetianen hebben zich tegen het rationaliseren en subjectiveren van het waarheids- en kennisbegrip verzet. Bij Coccejanen zien we een opener benadering van de actualiteit. Bij hen breekt een andere Schriftbeschouwing door, die homiletisch verband houdt met het weglaten van het element van de leringen. Daarmee wijzigt ook de Bijbelse toetssteen voor de toepassing. Enerzijds kon de toepassing hierdoor oppervlakkiger worden, anderzijds bleek het weglaten van deze Bijbelse verankering een voedingsbodem te bieden aan determinerende trekken en toegespitste waarschuwingen en oproepen tot zelfbeproeving.

Wel ondersteunt het element van de leringen in de homiletische drieslag de eenduidige Schriftopvatting en draagt bij aan de borging van de toepassing in de breedte en de diepte van de Schrift. De homiletische drieslag bedoelt ook niet anders dan de prediking te funderen in de breedte en de diepte van de Schrift waarin God Zich door Zijn Geest om Christus' wil aan zondaren openbaart.

Homiletische kernmomenten

Het onderzoek is relevant voor de prediking Anno Domini 2023. De bedoeling van het lering-element is om de nuttige betekenis van de preektekst te verduidelijken

(1) vanuit de Schrift

(2) ten aanzien van de hoorder.

In het komen tot de leringen en de nuttigheden van de preek mogen aan de tekst alle vragen worden gesteld. Door het zoeken naar de Bijbelse antwoorden te koppelen aan de Schriftvergelijkingen, verklaart de Schrift zichzelf ook in zijn relevantie voor vandaag. Opmerkelijk is dat dit gegeven naar voren komt in een kerkhistorisch-homiletische studie. Dit houdt ons een spiegel voor: Hebben wij onze vragen getheoretiseerd en de Schrift tot object gemaakt en gecultiveerd? Hebben we daarbij te veel voorbijgezien aan de noodzakelijke functie van de prediking als Gods levende stem, de *viva vox*?

Voor de gereformeerde homiletiek is het Goddelijk gezag van de Schrift onopgeefbaar. Daarbij hééft de Bijbeltekst een van God gegeven betekenis. De opdracht aan de homileet is deze betekenis te ontdekken en zijn gemeente in de prediking daarbij te bepalen. De toepassing is ook Woordverkondiging. Hetzelfde Woord wordt expliciet toegesneden op de mensen op dit moment en op deze plaats. De Schrifthermeneutiek van de verklaring is dezelfde als die gebruikt wordt bij de toepassing. Inbreng van de actualiteit bij de uitleg is

nodig en mogelijk omdat en voor zover de Schrift dit - na zorgvuldig Schrift met Schrift vergelijken - toelaat.

De homiletische drieslag staat voor een Bijbelse prediking die tegelijk geestelijk-onderscheidend en praktisch-aansprekend is. De functie van het model is dat de methode van Schrift met Schrift vergelijken bepalend is zowel voor de verklaring als de toepassing. Zo is de Schrift bron, inhoud en norm van de prediking. Bijbels gezien treffen de theologische actualiteit en de antropologische actualiteit elkaar in het kruispunt van de rechtvaardiging van de goddeloze. Zo alleen kan en wil God tot de zondaar spreken en hem in ontferming beschouwen. Tijdbetrokkenheid is hierbij een principieel gegeven. Het is belangrijk deze op directe wijze te uiten (*directe tijdbetrokkenheid*): in gebeurtenissen, vragen en voorbeelden uit de actualiteit. Minstens zo belangrijk is dat de prediker de tijdbetrokkenheid op indirecte wijze verdisconteert; dat hij de betekenis van de Bijbel verklaart in relatie tot de gangbare wijze van denken en leven (*indirecte tijdbetrokkenheid*).

In de preek zelf kan dit het beste tot uitdrukking worden gebracht in *homiletische kernmomenten*. Dat zijn momenten waarin de prediker de uitleg van de tekst met het oog op de toepassing verbreedt en verdiept in de Schrift. Zo toont zich de zin en mening van de Heilige Geest (1 Korinthe 2:12-13). Tegelijk wordt daarin temeer duidelijk dat de Schrift spreekt met het gezag van de drie-enige God, omdat Hij Zichzelf daarin openbaart. Het zijn momenten die de beste gelegenheid geven om de hoorder in zijn persoonlijke levensomstandigheden aan te spreken. Op deze wijze spreekt de prediker 'naar het hart van Jeruzalem' (Jesaja 40:2). In deze homiletische kernmomenten wordt de hoorder meegenomen in de diepte en hoogte, lengte en breedte van de Schrift, zal hij duidelijkheid verkrijgen over de betekenis van de gekruiste Christus in het leven van alledag en wordt de prediking gericht op zijn hart. Niet voor niets noemde Perkins een dergelijke preekwijze de *plain style of preaching*.

II: Summary

‘In accordance with the inclination of the hearers, the places and the times’ was how preaching ought to be done, according to G. Amesius (1576–1633). This statement of Amesius tells us that in his view, preaching should be aimed at the hearers in their situation. The present study focuses on the reasoning and instruction to that end among Amesius and the Reformed who shared his spiritual convictions. This is, then, a church-historical study on matters concerning preaching.

The study is constructed around the following research question:

What were the constitutive elements that informed and theologically legitimised the element of engaging with the times in the preaching of Reformed Pietist homilists in the Low Countries (1600–1800)?

Taken as sources for this study were homiletics from that period. These preaching manuals were written by theologians who had some relation to the Dutch Further Reformation and to Reformed Pietism. Both the theological positions championed by G. Voetius (1589–1676) (the Voetian tendency) and those of J. Coccejus (1603–1669) (the Cocceian tendency) are represented in the source material.

Reconstruction and homiletic bearings

Based on the research findings, a reconstruction of the homiletics of Reformed Pietists in the Low Countries from 1600 to 1800 was undertaken. This homiletical school was found to be typified by the following key issues:

- The pointing-out of sins.
- Taking into account specificities of place and time.
- Distinguishing the hearers group by group.
- Addressing the hearers in their distinct situations.
- A sermon style that is practical (concrete) rather than contemplative (abstract).
- Identifying the hallmarks of faith.
- The conviction that the sermon should move the hearers (in their state of mind).
- The Bible serving as the source, means and touchstone of theology.
- Preaching that acknowledges the *loci communes*, providing an overview and coherence-framework of the whole of Scripture (both inductively and deductively).
- The attitude that Classical philosophy is useful for theology and homiletics.
- The attitude that grounding the hearers in doctrine is about making connections with current events.
- Treating the Law as anterior to the Gospel: the conviction that the stern preaching of the Law is a prerequisite to bringing about a genuine need for Christ.
- The conviction that the preacher must know the needs of the congregation.
- The conviction that the preacher must know what the besetting sins of his day are, as well as the errors known to history.
- The conviction that the preacher depends upon the Holy Spirit bringing the text to life and that he must immerse himself in the text.
- Sermon construction that is broken down into points.
- Sermon content that moves from introduction through exegeses and doctrines to applications.
- The preacher's use of everyday, decent language; a reluctance on his part to cite others (particularly at length).
- The conviction that it is vital to deliver the sermon by heart.
- The conviction that diction should avoid extravagance, and that the speaker should be dulcet in tone and restrained with his gestures.
- The conviction that preaching must be in the demonstration of spirit and of power.

The most significant characteristic of Reformed Pietist homiletics is the three phases of the approach it takes: that of first explaining, then teaching and finally applying. Hence, we refer to this concept as the *homiletic triad*. In this scheme, the doctrinal section forms the bridge between exegesis and application. Various names have been used for that central section of the sermon, but whatever the nomenclature, the teaching points are the linking section in the sermon in which as much Biblical understanding as possible must be inculcated in the hearers to teach the meaning of the text relevant to their current situation.

W. Perkins (1558–1602) was one of the founders of this concept of doctrinal points, becoming renowned for his advocacy of the ‘plain style of preaching’. He uses this expression himself in his commentary on Galatians 3:1: ‘Must be plain, perspicuous, and evident [...] It is a by-word among us: *It was a very plaine Sermon*: And I say again, the plainer, the better.’ Perkins used the adjective *plain* in the sense of ‘clear’. In the period under study, the now obsolete Dutch adjective *onderscheidenlijk* (literally, ‘distinctively, with distinction(s)’) may also be rendered as ‘clear’. The Scripture passage in question refers to preaching as being the means whereby Christ is depicted as having been crucified among the Galatians. Perkins understands the verse to mean that the Gospel of Christ is to be preached in a simple, vital and insightful manner.

A major conclusion of this study is that in the homiletic triad, Reformed Pietist homiletics has at its disposal a tool capable of serving a crucial function in engaging with the times in preaching.

Analysis

The analysis of the homiletics was conducted using five research aspects, yielding the following picture.

1. *How does homiletics inform and legitimise connection to the text in the matter of addressing the congregation in its current situation of place and time? (General-cultural aspect)*

In this aspect, there are two salient findings:

- Preachers must take into account the specificities of time and place.
- Central to this is the pointing-out of sins.

From the last quarter of the seventeenth century onwards, this aspect began to receive greater attention in homiletics.

2. *In what ways is the connection to the text informed and legitimised in homiletics when the congregation's spiritual wellbeing is addressed? (Personal-spiritual aspect)*

The sources of this study are unambiguous that the eternal God saves lost sinners through preaching. This being so, a sermon must contain application besides exegesis alone. Several authors indicate that the hearers should be moved in their minds. To address them as adequately as possible, the hearers are treated as belonging to one of several groups. In each of the various characterisations of hearer, the decisive question is always whether the hearer really lives by true faith. The hallmarks of that state should be given, so that the hearers can test themselves. Over time, the emphasis given to this practice became more explicit. The doctrinal element of the sermon served to ensure that this aspect of application, too, would function in a Biblically balanced and pastorally prudent manner.

3. *In exegetical-hermeneutical terms, which theological elements structure the homiletic conversion process from text to sermon?*

The sources are unanimous on the principle of how to understand Scripture. They take as their basic premise an holistic view of the Bible. As to how that should be fleshed out in the interpretation of Bible texts, the sources provide various hermeneutical keys. Regarding the practice of exegesis, there was increasing diversity over time. The Cocceian tradition developed its own distinctives: Coccejus and his followers elaborated their own hermeneutical framework and gave it considerable impetus.

4. *From the perspective of systematic theology, which theological elements structure the homiletic conversion process from text to sermon?*

The authors studied refer to philosophical sources. This plank of legitimati- on is important from the point of view of engaging with the times. Voetian homilists appear to have accepted early Humanist thought alongside Scholas- tic thought. They opposed themselves with alacrity to the later-emerging modernist influence of René Descartes (1596–1650), to which Cocceian homi- lists by contrast did show receptiveness. Homiletically, this issue affects one's approach to Bible text and hearer. The doctrinal section can be seen as the part of the sermon in which the preacher furnishes his theological credentials. The Cocceians made their position distinctive by rejecting this element; but that is not to say that their homiletics were not subject to philosophical influence or were devoid of theological profile. With their open and constructive approach

to Cartesianism, the Cocceians legitimised turning to that persuasion and thus built the bridge to modernism. Rejecting the doctrinal element gave them space to consider their new insights in their sermons.

Pietism was a basis for mutual recognition and a bond between Voetians and Cocceians. Yet there is a complicating factor here: sensitive issues such as the ‘hallmarks’ and ‘assurance’ of faith took on a substantially different meaning and interpretation in the subjective context of rationalism. Here, Pietism showed itself receptive to modernity. While the Voetians managed to close their ranks rather tightly against Cartesianism in doctrinal terms, they were, through the Pietism that they had in common with the Cocceians, at the least exposed to it.

Meanwhile, on the Voetian side, with regard to doctrinal preaching, priorities were determined on the basis of theological choices. These included themes such as the Law, eschatology, Christology and the *ordo salutis*. In terms of doctrinal content in sermons, the sources show that this element was not separate from the development that preachers chose to profile themselves theologically and dogmatically. Among the Voetians, doctrinal sermon content retained its position as Biblical verification with a view to the application section.

5. *What particular instructions are given regarding preparation and design of the sermon, and how are such instructions justified?*

Ultimately, we are concerned with the sermon as it is delivered. Since the preacher has to deliver the message, the homiletics examined emphasise the importance of his personal walk of faith. In none of the studied homiletics is the focus of the argument on practical advice for sermon preparation and preaching. This finding shows that the matter of delivering the sermon and reaching one’s hearers did not pose any major questions during the period under study.

The element of engaging with the times

Characteristic of historical consciousness in the period under study is the aspect of transcendence. Man’s life stands in the perspective of eternity. In the homiletics examined, this is evident in the positioning of *theological actuality* as the basic premise. God is the Eternal One; His attributes are absolute. By His free grace, sinful people are saved, have their sin pardoned for Jesus’ sake and are renewed by the Holy Spirit to serve God in accordance with His Word. It is

necessary for man to come to know this in his life by means of regeneration. Such process will become evident by the fruits of repentance and faith. This is the soteriological framework in which man is addressed. The greatest actuality is that man is possessed of a soul made for eternity, which must and can be saved by the grace of God. All other actuality is secondary to that actuality. All the homiletics examined consider this a fundamental premise for preaching.

It is evident that the homiletics examined value *anthropological actuality* in this context. The way to know the times is to be familiar with the circumstances in which congregants find themselves. These include wealth, poverty, diseases and disasters. Geographical conditions also play a role: is it a city or a village congregation? Also important are social and religious issues. Are certain Christian truths or norms at stake? In terms of theological content, sin is seen as the basis of actuality: it is the central point in terms of the hearer at which the preacher's claim is directed. There must be warning against sin; repentance from it; one must be redeemed from it.

Focusing this consideration upon the question of historical consciousness, we find that a traditional sense of the flow of time is what emerges from the homiletics examined. Apart from the Fall, discontinuities are nowhere mentioned. Voetius and his followers took a robust stand against Descartes and the modernist views that he propagated. This did not prevent them from adopting a moderate-humanist approach in their homiletics, however. Within that framework, their homiletics seem to have experienced little or no upset from historical mutations or fault lines in their explaining and applying the Bible. This temporal approach is what determines the position and function of anthropological topicality in homiletics. Because the hearers in the period will have experienced a fairly natural connection to the Biblical message and its relevance in historical terms, they saw only a limited need to account for the relationship between Scripture and general-cultural actuality in preaching.

Towards the turn of the eighteenth century, the mental-cultural context in the Netherlands mutated. In public life, authorities and the population showed less concern for the strict implementation of the Word of God and His commandments. In the background, human reason was developing towards a position of autonomy. A more confessionally differentiated attitude—more latitudinarian on the one hand and more exacting on the other—is also evident with regard to Article 36 of the Belgic Confession. Cocceians were more open in their treatment of secular developments in society and politics; this is also reflected in their homiletics. Voetians, on the other hand, tended to take a

defensive stance, sticking to the classical homiletic principle and emphasising its relevance. In terms of preaching content, it was G. Saldenus (1627–1694) and E. van der Hooght (1642–1716) who reflected this attitude most profoundly. In creative fashion, this also applies to the proposal – made by both J. Martinus (1603–1665) and D. Knibbe (1639–1701) – to speak of *waarnemingen* (observations, matters perceived) instead of doctrinal points.

Engaging with the times in homiletic instruction

Based on the homiletics examined, we can establish that Reformed Pietists used a homiletic concept tailored to engagement with the times. They addressed this aspect in their homiletics not topically, but rather theologically.

The preacher delivers his sermon with God's warrant and mandate; the sermon is ministry of the Word under the prompting of the Holy Spirit. After the explanation of the text, the preacher fleshes out what the thrust of the message is for the hearers. He then discusses what usefulness the text contains for them. Application is necessary to ensure that the hearer retains the message. In this construct, theological actuality enters the realm of anthropological actuality, and indeed theological actuality determines anthropological actuality. It is of note in this regard that anthropological actuality is allowed to co-determine the choice of text, doctrinal points and applicatory insights drawn from the text; but its substantive interpretation is determined by Scripture itself, in the framework of Reformed hermeneutics.

An objective explanation of Scripture was advocated; a verbatim one was deemed necessary – precisely so that indispensable Biblical light would be shed on the matters at hand. Thus, and bearing in mind the context of time and hearers, preachers raised the issues of God's revelation. What issues these were varied from text to text and from occasion to occasion; but the coherence of Scripture was considered so strong that in exegeting the Scriptures faithfully, the key matters would arise naturally.

The examined homiletics from the Cocceian persuasion, among whom we also reckon F.A. Lampe (1683–1729), show a different picture in this regard. Among them, it is the literal explanation of Scripture that prevails. The homiletics of the Cocceians show individuality in rejecting the doctrinal element as a part, and even as an aspect, of the sermon. This shows that they did not rate the consideration that this element ensures coherence in treatment of the Bible as being important for the sermon. That attitude has to do with their choice of the covenant as the prevailing *locus*. The taking of the covenant as

one's basic preaching premise has practical-theological as well as profoundly hermeneutical implications, besides its implications for systematic theology. The rejection of the doctrinal element relates to the abandonment of an holistic approach to the Bible; ultimately, one's view of Scripture is at stake.

As the Later Reformation and Pietism lose their connection to the broad sweep of church and society, we see emphases shifting in homiletic instruction. The practical impact of the Word of God and His commandments on the practice of life and on the lived character of faith come under pressure. This pressure is experienced by both the Voetian and the Cocceian camps.

We see no indications of an inward turn as such. In homiletics, attention to the hallmarks of faith and self-examination increased; this can be seen as the inner aspect of the life of faith. The development of recognising and warning against the sins of the age keeps pace with this increase and concerns the outward aspect of the life of faith. Both lines are found, and develop over time. Due to secularising tendencies, the effect of focusing preaching on practical observations and behaviours proved limited and this approach became more concerned with the Christian's motivation in so doing. Saldenus' homiletics show a striking development in this regard.

Engaging with the times in giving theological account

The ability to contemplate was stimulated by emergent rationalism. Contemplative preaching was thus in keeping with the times. Cocceians engaged in it more than Voetians did. Whereas the Cocceians abandoned the homiletic triad, Saldenus outright recommended it to fortify the appeal and relevance of preaching.

Without exception, theologians were open to using generally-accepted academic methods. The second and third generation of Reformers drew actively from Humanist insights, which had a mitigating effect on the hitherto prevailing Scholastic discourse. Here, the approach taken was at the service of method. Later, attitudes to topical-scientific developments became dismissive, because rationalism, as developed by Descartes, seemed to them to be taking over from theology as the core of preaching matter. The debate between Voetians and Cocceians is illustrative on this point. Orthodox Reformed homiletics clung to the homiletic triad, without giving it any substantial reworking. The unfortunate consequence was that the significance of orthodox thought, in relation to the more modern line that departed from the homiletic triad, failed to be appreciated. Nor was any homiletic reassessment of Coccejus' covenant

theology undertaken, although it was the theological pole from which Cocceians took their bearings. That covenant theology *was*, incidentally, further elaborated in exegetical terms. On this matter, we conclude that Cocceian theology justified its engagement with the times exegetically rather than homiletically.

Voetians opposed the rationalising and subjectivising of notions of truth and epistemology. Among Cocceians, we see a more open approach to actuality. Among them, a different view of Scripture surfaces, one that homiletically has to do with their omission of the doctrinal element in preaching. With that element absent, the Biblical touchstone for the application also changes in character. On the one hand, this allowed the application section to grow more superficial; on the other, the omission of this Biblical anchoring proved to be a breeding ground for deterministic tendencies and for focused admonitions and calls to self-examination.

Nevertheless, the doctrinal element in the homiletic triad does support the maintenance of an holistic approach to the Bible and helps anchor the sermon application in the breadth and depth of Scripture. Indeed, the homiletic triad means nothing other than that grounding of preaching in the breadth and depth of Scripture in which God reveals Himself through His Spirit to sinners for Christ's sake.

Key homiletic moments

This study is relevant to the practice of preaching as of 2023. The purpose of the doctrinal element of the sermon is to elucidate the useful meaning of the text:

- (1) from Scripture;
- (2) as regards the hearer.

In working towards the doctrinal and applicatory sections of the sermon, there is no limit to how the text may be interrogated. Coupling the quest for the Biblical answers to those questions with comparison passages is a procedure that allows Scripture to explain itself, including in its relevance for today. It is remarkable that this consideration emerges from an homiletic study undertaken in the discipline of church history. This finding holds up a mirror to us: Have we theorised our textual questions and reified and cultivated Scripture? In doing so, have we unduly overlooked the necessary function of preaching as the lively voice of God, the *viva vox*?

For Reformed homiletics, the divine authority of Scripture is infallible.

The Biblical text has a God-given meaning. The task of the homiletician is to obtain that meaning and to familiarise his congregation with it in preaching. The applicatory section is also part of the proclamation of the Word: it expressly measures the same Word to people at the present time and place. The scriptural hermeneutics of the exegetical section are the same as those used in application. Including topicality in exegesis is necessary and possible because and insofar as the Bible – after carefully comparing Scripture with Scripture – allows it.

The homiletic triad represents Biblical preaching that is at once spiritually discerning and practically appealing. The function of this model is that the method of comparing Scripture with Scripture determines both exegesis and application. Thus, Scripture is the source, content and standard of preaching. Biblically, theological actuality and anthropological actuality meet at the crossroads that is the justification of the ungodly. This is the only way in which God can and will speak to the sinner and look upon him in mercy. Engagement with the times is a matter of principle here. It is important to express it in direct ways (*direct engagement with the times*): in events, questions and examples drawn from recent events. At least as important, however, is for the preacher to express his engagement with the times indirectly; to explain the meaning of the Bible in relation to the prevalent mode of thought and life (*indirect engagement with the times*).

In the sermon itself, this is best given voice in *key homiletic moments*: moments when the preacher Scripturally broadens and deepens his interpretation of the text with a view to application. This is how the teaching and mind of the Holy Spirit reveals itself (I Corinthians 2:12–13). By the same token, they are moments when it is seen all the more clearly that Scripture speaks with the authority of the triune God because He reveals Himself in it. These are moments that provide the best opportunity to address the hearer in his personal circumstances of life. Thus, the preacher ‘speaks comfortably to Jerusalem’ (Isaiah 40:2). In these key homiletic moments, the hearer is drawn into the depth and height, the length and breadth of Scripture; will gain clarity on the meaning of the crucified Christ in everyday life; and the preaching is directed to his heart. Not for nothing did Perkins call such a sermon style the ‘plain style of preaching’.

III. Inventarisaties per onderzoeksaspect

1. *Op welke wijze wordt in de homiletiek bij het aanspreken van de gemeente in haar actuele situatie van plaats en tijd de aansluiting op de tekst geïnstrueerd en gelegitimeerd? (algemeen-cultureel aspect)*

	A. Hyperius	W. Perkins	G. Amesius	W. Teellinck	J. Martinus	J. Hoornbeeck	G. Saldenus	D. Knibbe	E. van der Hooght	S. van Til	C. Vtringa	F.A. Lampe
Zonden aanwijzen	X						X	X	X	X	X	X
Eigenheid van plaats en tijd verdisconteren in tekstkeus en opbouw	X		X		X	X	X	X	X	X	X	X
Tijd (betrekkelijk) t.o. eeuwigheid (bestendig)											X	

2. *Op welke wijze wordt in de homiletiek bij het aanspreken van de gemeente in haar geestelijk welzijn de aansluiting op de tekst geïnstrueerd en gelegitimeerd? (persoonlijk-geestelijk aspect)*

	A. Hyperius	W. Perkins	C. Amesius	W. Teellinck	J. Martinus	J. Hoornbeek	G. Saldenus	D. Kribbe	E. van der Hooght	S. van Til	C. Vtringa	F.A. Lampe
Preek vanwege Gods roeping tot zaligheid van hoorders	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Het Woord staat in verhouding tot de Kerk	X		X		X	X						
Hoorders in groepen onderscheiden		(7)		(6)			(4)				(2)	(2+)
Hoorders dienen bewogen te worden	X			X	X	X		X	X		X	X
Hoorders aanspreken in onderscheiden situaties	X	X	X		X			X		X	X	X
Preek niet beschouwend, maar praktisch					X	X						X
Kenmerken van het geloof behandeld / zelfonderzoek						X	X	X	X	X	X	X
In de toepassing wordt het Woord bekwaam om te stichten	X	X	X				X				X	
Preek bevat uitleg en toepassing	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Toepassing volgens de vijf genera	X		X		X	X	X	X		X	X	
Toepassing in drie categorieën			X	X	X			X				
Nuttigheden in twee groepen: praktisch en dogmatisch	X				X	X	X	X	X	X		X
Nuttigheden onderverdeeld naar categorieën hoorders												X
Preek heeft als nuttigheid om voor God te verschijnen (spiritualiteit)					X							
Verhouding tussen tekst en toepassing is inductief of deductief								X				
Leringen en gebruiken vormen een eenheid			X		X			X	X			
Gebruiken passen bij de tekst									X	X	X	X
Gebruiken worden ontleend aan de mystieke betekenis van de tekst												X
Om het zicht op de tekst helder te houden, wordt het aantal nuttigheden beperkt tot de meest belangrijke							X			X		

3. Welke theologische elementen zijn in exegetisch-hermeneutisch opzicht structurerend in de homiletische vertaalslag van tekst naar preek?

	A. Hyperius	W. Perkins	G. Amesius	W. Teellinck	J. Martinus	J. Hoornbeeck	G. Saldenus	D. Knibbe	E. van der Hooght	S. van Til	C. Vtringa	F.A. Lampe
De Schrift is haar eigen uitlegger	X								X			
Elke tekst is op zichzelf voldoende duidelijk / Schrift met Schrift vergelijken is onnodig										X	X	X
De historische vervulling van Schriftwoorden kan met buitenbijbelse bronnen worden bevestigd										X		
Een zinnebeeldige spreuk of Bijbeltekst kan behulpzaam zijn bij de verklaring van een moeilijk gedeelte										X	X	
Voor het verklaren van de tekst kunnen argumenten worden vervaardigd (artificialia)												X
Onderscheid (in behandeling van) narratieve en leerstellige gedeelten	X							X		X	X	
Bijbel wordt geciteerd	X											
Schriftzin blijft behouden	X											
Elke tekst heeft eigen karakter	(5)							(9)	(3)	(5)	(5*-)	(3)
Centrale Bijbelthema's: geloof, hoop, liefde en de wederkomst van Christus (bekering van heidenen en Joden)	X											
De kracht van het Woord is niet in de letter, maar in de Auteur. De Heilige Geest brengt het Woord in het hart	X											
Verkiezing is oorzaak van al Gods handelen	X											
Voor preekkeuze hebben teksten de voorkeur die het heilshandelen van God jegens de mens tot inhoud hebben									X		X	X
Schriftvergelijkingen t.b.v. de toepassing ontsluiten 'de tweede betekenis van de Schrift'. Juist hiervan bedient de Geest Zich in Zijn werk in de zondaar	X											
Er is enkelvoudige Schriftzin		X							X			
Letterlijke betekenis is niet altijd eenduidig / vaak mystiek										X	X	X

	A. Hyperius	W. Perkins	G. Amesius	W. Teellinck	J. Martinus	J. Hoornbeeck	G. Saldenus	D. Kribbe	E. van der Hooght	S. van Til	C. Vtringa	F.A. Lampe
Het Nieuwe Testament is de sleutel tot het verstaan van het Oude		X										
Hermeneutische sleutel NT: Johannes (Evangelien), Romeinenbrief (brieven) OT: Psalmen (leerstellige boeken), Genesis (historische boeken), Jesaja (profetische boeken)		X										
Hermeneutische sleutel: Onderscheiding Wet en Evangelie				X								
De Schrift (OT en NT) is bron van prediking (geen preeksysteem)						X	X					
De tekst dient groot genoeg te zijn voor gefundeerde uitleg						X			X			X
De tekst wordt vertaald							X		X			
Type van de stof en scopus van de tekst worden duidelijk gemaakt	X					X	X	X	X		X	X
Relatie met context is belangrijk								X	X	X		X
Niet alleen de woorden worden uitgelegd, ook de zaken					X	X	X	X	X	X		X
Voor het verklaren van de zaken worden teksten van dezelfde strekking samengebracht					X			X	X			
Analyse van de tekst	X				X	X				X	X	
Exegetisch excurs	X											

4. Welke theologische elementen zijn in systematisch-theologisch opzicht structurerend in de homiletische vertaalslag van tekst naar preek?

	A. Hyperius	W. Perkins	G. Amesius	W. Teellinck	J. Martinus	J. Hoornbeek	G. Saldenus	D. Kribbe	E. van der Hooght	S. van Til	C. Vtringa	F.A. Lampe
De Bijbel functioneert als bron, middel en principe van de theologie	X	X				X						
Rationele redenering analoog aan de Bijbeltekst heeft hetzelfde gezag										X		X
Preek moet zijn naar analogie van het geloof								X	X			X
Prediker geeft aandacht aan loci communes. Bevat overzicht en samenhang van het geheel der Schrift (inductief en deductief)	X					X						
Loci communes worden niet aan de orde gesteld										X		
De klassieke wijsbegeerte is nuttig voor theologie en homiletiek, maar de Bijbel is bepalend	X	X	X	X		X		X				X
Scholastiek betekent leerstellig. Ook de Schrift zelf bevat leerstellige gedeelten	X											
Bij het funderen in de leer gaat het om de verbinding tussen actualiteit en Wet/Evangelie	X	X	X			X	X					
Leringen brengen grondwaarheden in de Schrift aan het licht								X	X			
Leringen zijn onderworpen aan de Schrift			X			X	X					
Leringen worden afgeleid of samengesteld		X	X	X	X	X	X	X	X			
Leringen zijn theoretisch of praktisch					X		X					
Leringen sporen aan tot heiligmaking			X									
Dwalingen worden weerlegd (met name actuele)								X				
De Wet gaat voor het Evangelie. Scherpe Wetsprediking is nodig om oprechte behoefte aan Christus te bewerkstelligen.	X			X			X					X

5. Welke concrete aanwijzingen worden gegeven met betrekking tot de voorbereiding en vormgeving van de preek en hoe worden deze gelegitimeerd?

	A. Hyperius	W. Perkins	G. Amesius	W. Teellinck	J. Martinus	J. Hoornbeeck	G. Saldenus	D. Kribbe	E. van der Hooght	S. van Til	C. Vtringa	F.A. Lampe
Een getrouw dienaar zal men alleen kunnen zijn, wanneer men door God geroepen is	X		X				X	X				
Predikers zijn boodschappers van God, ongeacht of zij de boodschap zelf op schrift stellen of dat zij die aan het op schrift gestelde Woord ontlene			X									
De prediker is geoefend in de kennis van de Heilige Schrift	X		X									
De prediker heeft een heilige levenswandel		X	X	X		X	X					
Persoonlijke zelfbeproeving												X
Vrijmoedigheid is belangrijk, alsmede krachtig spreken vanuit de Schrift	X											
Persoonlijke kenmerken van de prediker (ijver, liefde, zachtmoedigheid, vrijheid, nederigheid met een deftige aanzienlijkheid)			X				X					
Autoriteit (ervaring) is nodig om te vermanen								X				
Wijze terughoudendheid is nodig om te vermanen										X		X
De prediker kent de behoeften van de gemeente				X		X					X	
De prediker kent de zonden van zijn tijd, alsmede de dwalingen uit de geschiedenis		X		X								
De prediker heeft kennis van praktische waarheden, bijzonder die de grens vormen tussen natuur en genade												X
Regelmatige bestudering van de Schrift is het beste middel om een tekst voor de prediking te vinden	X											
Kennis verzamelen van toewijding aan en omgang met God												X

	A. Hyperius	W. Perkins	G. Amesius	W. Teellinck	J. Martinus	J. Hoornbeek	G. Saldenus	D. Kribbe	E. van der Hooght	S. van Til	C. Vtringa	F.A. Lampe
De prediker wacht op de inspraak van de Heilige Geest; hij dient zichzelf biddend in de tekst in te leven				X		X	X	X				
Prediking is verkondiging van Gods openbaring; de Schrift bepaalt daarom zowel inhoud als de vorm van de prediking	X							X				
Preekstof dient nuttig, eenvoudig en noodzakelijk te zijn	X											X
Vanwege de afwisseling heeft de onderscheidende (Engelse) preekwijze de voorkeur boven de betogende							X					
De Engelse preekwijze verworpen										X	X	X
De preek heeft een inleiding (ontleend aan de tekst / de Schrift)	X			X	X	X	X	X	X	X		X
De preek heeft geen inleiding			X									
Inleiding is optie											X	
Inleiding kan ingaan op actualiteit								X	X	X		
De preek heeft een puntenverdeling. Deze wordt bepaald door de hoofd- en deelgedachten van de tekst	X					X	X	X	X	X	X	X
De preek is opgebouwd uit zijn wettige delen; namelijk die ontleend zijn aan en overeenkomen met de tekst	X				X				X		X	
Als hiervoor. Alleen kan de uitlegkunde een andere volgorde van behandeling doen prefereren							X					
De uitleg wordt afgesloten met een parafraze (samenvatting) van de tekst; om geheugen en begrip te toetsen							X	X	X			
De voorbereiding van de preek is opgebouwd volgens retorisch schema: inleiding (<i>inventio</i>), overzicht van hoofd- en deelgedachten (<i>dispositio</i>), uitspraak (<i>elocutio</i>), instuderen (<i>memoria</i>), voordracht (<i>pronuntiatio of actio</i>)	X											
Opbouw van de preek: verklaringen, leringen (bevestigingen met andere Schriftplaatsen), nuttigheden of toepassingen		X	X	X	X	X	X	X	X			

	A. Hyperius	W. Perkins	G. Amesius	W. Teellinck	J. Martinus	J. Hoornbeek	G. Saldenus	D. Kribbe	E. van der Hooght	S. van Til	C. Vtringa	F.A. Lampe
De preek bevat uitleg en toepassing (géén leringen)										X	X	X
Toepassingen worden bewaard tot het slot van de preek										X		
De preek wordt besloten met een invoelend slotwoord								X				X
Vanwege het principiële belang van de Schrift vormt de lezing daarvan uitgangspunt tot de preek	X											
De preek wordt voorafgegaan door en afgesloten met gebed		X	X						X		X	X
Belang van memoriseren van de preek		X		X		X	X			X		
Belang van de bescheiden uitspraak, het liefelijk stemgebruik en de rustige gesticulatie van de spreker.	X	X	X		X	X	X	X	X			X
Prediking is sober in vormgeving (geen lange citaten, niet verwijzen naar heidense wijsgeren, geen hoogdravende taal)			X	X		X	X	X	X		X	
Uitspraak is sierlijk, het taalgebruik deftig, gesticulatie overeenkomend met de inhoud				X						X		X
Geen twistzaken en spitsvondigheden			X					X	X	X		
Gevoelvol preken, zeker bij de toepassing							X	X				
Tijdens de behandeling van de artificialia is de preekstijl intens												X
Tijdens het preken bidden om de krachtige werking van de Heilige Geest				X					X			
Tijdsduur van de preek: kort	X											
Tijdsduur: 1 uur						X	X					
Tijdsduur: optimaal								X	X			
Het onderdeel van de preek tot beweging van het gemoed van de hoorders mag niet te lang duren	X											

IV. Literatuuroverzicht

- Agricola, R., *De inventione dialectica*, z.p. 1528
- Amesius, G., *Casus conscientiae*, Franeker 1632
  - o *Vyf Boecken van de Conscientie en haar regt of gevallen*, Amsterdam 1660 (vert. C. van Wallendal)
- Amesius, G., *Coronis ad Collationem Hagiensem*, Leiden 1618
- Amesius, G., *Medulla Theologica*, Amsterdam 1641
  - o *Mergh Der Ghodtghheleerdtheidt*, Amsterdam 1656 (vert. L. Meyer)
  - o *The marrow of theology*, Boston Philadelphia 1968 (vert. J.D. Eusden)
- Amesius, G., *Rescriptio Scholastica & brevis*, Amsterdam 1615
- Andresen, C. (red.), *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*, Band 2, Göttingen 1980
- Asselt, W.J. van, *Johannes Coccejus. Portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen*, Heerenveen 1997
- Asselt, W.J. van, *Johannes Coccejus*, Kampen 2008
- Asselt, W.J. van, *Voetius*, Kampen 2007
- Augustinus, A., *Quattuor diui Augustini Libri de Doctrina Christiana omnibus qui sacra[m] scriptura[m] vel recte intelligere vel fructuose predicare volu[n]t*, boek 4, Leipzig 1515

- Baars, A., *Collegedictaat homiletiek*, (niet uitgegeven, z.j.)
- Baarsen, D., ‘Een polemieek over de rechtvaardiging? Een theologische vergelijking van Theodorus van der Groe (1705-1784) en Alexander Comrie (1706-1774)’, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 37 (2013), nr. 2
- Balke, W. e.a., *Johannes Calvijn. Zijn leven, zijn werk*, Kampen 2008
- Balke, W. e.a., *Théodore de Bèze. Zijn leven, zijn werk*, Kampen 2012

- Bayly, L., *De praktijk der godzaligheid*, Kampen 2009
- Berkhof, H. en Boer, G., *Gedachtenwisseling over positie en problemen van de Gereformeerde Bond in de Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage 1956
- Biesterveld, P., *Andreas Hyperius, voornamelijk als homileet*, Kampen 1895
- Bisschop, R., *Sions vorst en volk. Het tweede-Israëlidee als theocratisch concept in de Gereformeerde kerk van de Republiek tussen ca. 1650 en ca. 1750*, dissertatie, Veenendaal 1993
- Blaas, P.B.M., *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees Historisch Bewustzijn*, 's-Gravenhage 1988
- Boonstra, P., *Omgang met de Bijbeltekst in de preek. Een empirisch homiletisch onderzoek*, dissertatie, Zoetermeer 2016
- Bosma, J.J., *Woorden Van Een Gezond Verstand: de Invloed Van de Verlichting Op de in Het Nederlands Uitgegeven Preken van 1750 Tot 1800*, dissertatie, Nieuwkoop 1997
- Boston, Th., *De kunst van mensen vangen*, Houten 1991
- Bowles, O., *De pastore euangelico tractatus*, London 1659
- Bradshaw, W., *Puritanismus Anglicanus, sive praecipua dogmata eorum, qui inter vulgo dictos Puritanos in Anglia, rigidiores habentur*, Frankfurt 1610
- Brahé, J.J., *Aanmerkingen over de Vyf Walchersche Artikelen, welke benefens de gewoone Formulieren van Eenigheid in die E. Classis ondertekend worden, tot bevordering van waarheid en eendracht*, Middelburg 1758
- Brakel, W. à, *Redelijke Godsdienst*, 3 dln., Utrecht 1973
- Brienens, T., *De eerste homiletiek in Nederland: ontstaan, vertaling, inhoud en verwerking van de homiletiek De ratione concionandi van Johannes Hoornbeeck*, Kampen 2009
- Brienens, T. e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 's-Gravenhage 1989
- Brienens, T., *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassifikatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie*, Amsterdam 1981, herdruk dissertatie 1974
- Brienens, T., *Prediking en vroomheid bij Reformatie en Nadere Reformatie*, Kampen z.j.
- Brink, G. van den en Van der Kooi, C., *Christelijke dogmatiek*, Zoetermeer 2012
- Brinkman, M.E., *De niet-Westerse Jezus: Jezus als als bodhisattva, avatara, goeroe, profet, voorouder of genezer?*, Zoetermeer 2007
- Bruggen, J. van, *Het kompas van het christendom. Ontstaan en betekenis van een omstreden bijbel*, Kampen 2002

- Bruijne, A. de en Burger, H. (red.), *Gereformeerde hermeneutiek vandaag. Theologische perspectieven*, Barneveld 2017
- Buitelaar, P., *Geloofsbevinding in de prediking. Een speurtocht naar verantwoorde bevinding in hervormd-gereformeerde preken*, Zoetermeer 1996
- Buitelaar, P., *Prediking en geestelijk leven. Vanuit de praktijk toegelicht*, Kampen 1998
- Calvijn, J., *Institutie*, 2 dln., Houten 2009 (vert. C.A. de Niet)
- Chapman, A. e.a. (red.), *Seeing Things Their Way: Intellectual History and the Return of Religion*, Notre Dame 2009
- Chauncy, I., *De leere der waarheit, die na de godtzaligheid is, gegrondt op de Heilige Schriftuur*, Leiden/Amsterdam 1757 (vert. A. Comrie)
- Coccejus, J., *Collationes de foedere et testamento Dei*, Franeker 1648
- Coccejus, J., *De prophetie van Ezechiël, met de Uitleggingen van Johannes Coccejus*, Amsterdam 1691
- Coccejus, J., *Duo Tituli Thalmudici Sanhedrin et Maccoth*, Amsterdam 1629
- Coccejus, J., *Opera Anekdotæ theologica et philologica*, vol. 1, Amsterdam 1706
- Coccejus, *Summa Theologiae*, Amsterdam 1662
- Comrie, A., *Brief over de regtvaardigmakinge des zondaars, door de onmiddelyke toerekening der Borggerechtigheit van Christus*, Amsterdam 1761
- Comrie, A., *Examen van het ontwerp van tolerantie*, 4 dln., Amsterdam 1753-1759
- Comrie, A., *Het oprecht geloof. Verklaring van zondag 7 van de Heidelbergse Catechismus*, Houten 1998
- Dietz, F., *Litteraire levensaders. Internationale uitwisseling van woord, beeld en religie in de Republiek*, dissertatie, Hilversum 2012
- Dijk, K., *De dienst der prediking*, Kampen 1955
- Dijk, P. van (red.), *Musiceren als Brugman. De verbindingen tussen muziek en retorica in de 17e en 18e eeuw*, Hilversum 1983
- Duker, A.C., *Gisbertus Voetius*, 4 dln., Leiden 1897-1915
- Dusseldorp, C. van, *Preken tussen de verhalen. Een homiletische doordenking van narrativiteit*, dissertatie, Utrecht 2012
- Ekeveld, J.J. van, *Christusprediking*, Kampen 2008
- Eijnatten, J. van en Lieburg, F.A. van, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2005

- End, G. van den, *Guiljelmus Saldenus (1627-1694). Een praktisch en irenisch theoloog uit de Nadere Reformatie*, dissertatie, Leiden 1991
- Faucheur, M. le, *Verhandeling van de Uitspraak en gebarmaaking van eenen Reedenaar*, Haarlem 1701 (vert. J. van Zanten)
- Feijter, C.L. de, *The Art of Dialogue. Religion, Communication and Global Media Culture*, PhD-thesis, Münster 2006
- Fieret, W., *Johannes Hoornbeeck, een brede blik, een Bijbelse bril*, Apeldoorn 2021
- Frey, N. e.a., *Visible Learning for Literacy, Grades K-12. Implementing the Practices That Work Best to Accelerate Student Learning*, Thousand Oaks 2016
- Frijhoff, W., *Wegen van Evert Willemsz. Een hollands weeskind op zoek naar zichzelf 1607-1647*, Nijmegen 1995
- Fuller, Th., *The Holy State and the Profane State*, Cambridge 1642

- Geertsema, H.G., *Horen en zien. Bouwstenen voor een kentheorie*, Amsterdam 1985
- Golverdingen, M., *Avonden met Teellinck. Actuele thema's uit zijn werk*, Houten 1993
- Goudriaan, A., *Reformed Orthodoxy and Philosophy, 1625-1750. Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht and Anthonius Driessen*, Leiden 2006
- Graafland, C., *De gereformeerde Orthodoxie en het Piëtisme in Nederland*, Zoetermeer 2007
- Graafland, C., *De zekerheid van het geloof. Een onderzoek naar de geloofsbeschouwing van enige vertegenwoordigers van Reformatie en Nadere Reformatie*, Amsterdam 1977, herdruk dissertatie 1961
- Graafland, C., *Van Calvijn tot Comrie. Oorsprong en ontwikkeling van de leer van het verbond in het Gereformeerd Protestantisme*, 6 dln., Zoetermeer 1992-1996
- Graafland, C., *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking*, Woerden 1965
- Graafland, C.G. e.a. (red.), *Uitdagend gereformeerd. Reacties op prof. dr. C. Graafland*, Zoetermeer, 1993
- Grandia, J.J. e.a., *Verbond, prediking en geestelijk leven. Een toelichting vanuit de Gereformeerde Gemeenten*, Houten 2005
- Greef, W. de, *Johannes Calvijn. Zijn werk en geschriften*, Kampen 2006
- Groenendijk, L.F., 'De oorsprong van de uitdrukking 'nadere reformatie'', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 1985 (9), nr 4

- Haar, J. van der, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c.1600-c.1800). Bibliografisch onderzoek*, Veenendaal 1987

- Harten, P.H. van, *De prediking van Ebenezer en Ralph Erskine. Evangelieverkondiging in het spanningsveld van verkiezing en belofte*, dissertatie, 's-Gravenhage 1988
- Hartog, J., *Geschiedenis van de Predikkunde en de Evangelieprediking in de Protestantische Kerk van Nederland*, Amsterdam 1861
- Hemmingsen, N., *De Methodis libri dvo*, z.p. 1555
- Hemmingsen, N., *Pastor, sive Pastoris optimus vivendi agendique modus*, Leipzig 1562
o *The preacher, or Methode of preaching*, London 1574 (vert. J. Horsfall)
- Hoek, J. (red.), *De preek werkt. Bezinning op christelijke verkondiging*, Heerenveen 2015
- Hoekstra, T., *Gereformeerde Homiletiek*, Amsterdam 1975
- Hof, W.J. op 't, *De theologische opvattingen van Willem Teellinck*, Kampen 2011
- Hof, W.J. op 't (red.), *Encyclopedie Nadere Reformatie*, 2 dln., Utrecht 2015-2016
- Hof, W.J. op 't, *Engelse Piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, dissertatie, Rotterdam 1987
- Hof, W.J. op 't, *Het Gereformeerd Piëtisme*, Houten 2005
- Hof, W.J. op 't, 'Rooms-katholieke doorwerking binnen de Nadere Reformatie. Een eerste algemene verkenning', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 15 (1991), nr. 2
- Hof, W.J. op 't, 'Thomas à Kempis bij Willem Teellinck 1-3', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 13 (1989), nr. 1; 14 (1990), nr. 2; 15 (1991), nr. 1
- Hof, W.J. op 't, *Willem Teellinck. Leven, geschriften en invloed*, Kampen 2008
- Hof, W.J. op 't, 'William Perkins. Vader van het Puritanisme', in: *Reformato-ri- sch Dagblad*, 18 augustus 1999
- Hofmeyr, J.W., *Johannes Hoornbeeck as polemikus*, dissertatie, Kampen 1975
- Hooght, E. van der, *Korte Aan-merkingen over De Ordre van een Wel-gestelde Predikatie*, Amsterdam 1689
- Hooght, E. van der, *Predik-ordre*, Amsterdam 1708
- Hoornbeeck, J., *De conversione Indorum et gentilium*, Amsterdam 1669
- Hoornbeeck, J., *Disputatio theologica de ratione concionandi quam faventi Tri-uno Numine sub preasidio*, Utrecht 1645
o *De eerste Nederlandse Homiletiek*, Kampen 2009 (vert. T. Brienem)
- Hyperius, A., *De formandis concionibus sacris, seu de interpretatione Scripturarum populari*, Libri II, Marburg 1553, uitgebreid 1572
o *The Practise of Preaching. Otherwise Called the Pathway to the Pulpit*, London 1577 (vert. J. Ludham)

- Hyperius, A., *In II. Epist. Pauli ad Timotheum*, Zürich 1584
- Hyperius, A., *Topica Theologica*, Zürich 1614
- Immink, F.G., *Over God gesproken. Preken in theorie en praktijk*, Utrecht 2018
- Jong, O.J. de, *Geschiedenis der kerk*, Nijkerk 1992
- Jong, O.J. de e.a., *Het eigene van de Nederlandse Nadere Reformatie*, Houten 1992
- Kamp, J. van de, *Übersetzungen von Erbauungsliteratur und die Rolle von Netzwerken am Ende des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 2020
- Kersten, G. H., *Kerkelijk Handboekje*, Utrecht 1961
- Kircher, A., *Musurgia universalis sive ars magna consoni et dissoni in X libros digesta*, Rome 1650
- Klaassen, M., *De HEERE onze gerechtigheid. Rechtvaardiging en verbond in heilshistorisch perspectief*, Apeldoorn 2017
- Klippert, W., *Van tekst tot preek. Handboek voor de prediking*, Heerenveen 1997
- Knibbe, D., *De Leere der genade Gods in Christo Jesu*, Leiden 1677
- Knibbe, D., *De Leere der Gereformeerde Kerk, Volgens de order van de Heydelbergse Katechismus*, Leiden 1727
- Knibbe, D., *Manuductio ad oratoriam sacram*, Lausanne 1682
- Lämmermann, G., *Zeitgenössisch predigen. Homiletische Analysen mit Predigtbeispielen*, Stuttgart 1999
- Lampe, F.A., *Compendium Theologiae naturalis in Scholae privatae usum concinnatum*, Bremen 1723
- Lampe, F.A., *Geheimniß des Gnaden-Bunds: dem grossen Bundes-Gott zu Ehren, und allen heyl-begierigen Seelen zur Erbauung geöffnet*, Bremen 1716-1719
o De Verborgentheit van het Genaade-Verbondt, Ter Eeren van den grooten Verbonds-Godt, en tot Stichtinge van Alle Heylbegeerige Zielen geopent, Amsterdam 1721 (vert. J. le Long)
- Lampe, F.A., *Institutionum Homileticarum Breviarium*, Groningen 1747
- Lampe, F.A., *Delineatio theologiae activae*, Utrecht 1727
o Schets der dadelyke Godtgeleertheit, Utrecht 1728 (vert. B. Keppel)
- Lange, E., *Predigen als Beruf. Aufsätze zu Homiletik, Liturgie und Pfarramt*, München 1982
- Lares, J., *Milton and the Preaching Arts*, Cambridge 2001
- Leurdijk, G. H., *In het voetspoor van Lampe. Gereformeerde piëtisten tussen Bremen*

- en de Republiek in de eerste helft van de achttiende eeuw*, dissertatie, Amsterdam 2019
- Lieburg, F.A. van, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeradsacta*, Rotterdam 1989
  - Lieburg, F.A. van, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw*, Kampen 1991
  - Linde, S. van der, 'Gisbertus Voetius' gedachten over de prediking', in: *Reformatorsch Dagblad*, 1 december 1976
  - Lodensteyn, J. van, *Geestelijke opwekker, voor het Onverloochende, Doode, en Geesteloze Christendom*, Amsterdam 1716
  - Martinus, J., *Grotere catechisatie over den catechismus der waren Christelijken Religie*, Groningen 1686
  - Martinus, J., *Praxeos populariter concionandi rudimenta*, z.p. 1651
  - McGrath, A. E., *Iustitia Dei. A History of the Christian Doctrine of Justification*, Cambridge 2005
  - McKim, D. K., *Ramism in William Perkins' Theology*, New York 1987
  - Meulen, A. van der (red.), *Als een leerling leren preken. Preekvoorbereiding stapsgewijs*, Zoetermeer 2008
  - Miskotte, K. H., *Het waagstuk der prediking*, Den Haag 1941
  - Moehn, W. H. Th., *God roept ons tot Zijn dienst. Een homiletisch onderzoek naar de verhouding tussen God en hoorder in Calvijns preken over Handelingen 4:1-6:7*, dissertatie, Kampen 1996
  - Moerkerken, A., *Separerende prediking. Gedachten over de verkondiging van het Woord*, Houten 2015
  - Mortelmans, D., *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*, Leuven/Den Haag 2013
  - Mulder, G. W. S., *Onderwezen door het Woord. Literatuuronderzoek naar de positie van het geloofsgetuigenis van de Heidelbergse Catechismus in de context van cultuur tussen boekdrukkunst en digitale communicatie*, Masterthesis Vrije Universiteit, Amsterdam 2007
  - Muller R. A., *Post-Reformation Reformed Dogmatics. The Rise and Development of Reformed Orthodoxy, ca. 1520-1725*, 4 dln., Grand Rapids 2003
  - Nauta, D. e. a., *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, 6 dln., Kampen 1978-2006
  - Niebuhr, H. R., *Christ and Culture*, London 1952

- Old, H.O., *The Reading and Preaching of the Scriptures in the Worship of the Christian church. Volume 4. The Age of the Reformation*, Grand Rapids 2002
- Ong, W.J., *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*, London 1982
- Ong, W.J., *The Presence of the Word. Some Prolegomena for Cultural and Religious History*, London 1967
- Oort, J. van e.a. (red.), *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*, Kampen 1989

- Packer, J.I., *An Anglican to remember: William Perkins: Puritan popularizer*, London 1996
- Parker, T.H.L., *Calvin's Preaching*, Edinburgh 1992
- Perkins, W., *A commentarie or exposition, vpon the fiue first chapters of the Epistle to the Galatians: penned by the godly, learned, and iudiciall diuine, Mr. W. Perkins. Now published for the benefit of the Church, and continued with a supplement vpon the sixth chapter, by Rafe Cudworth Bachelour of Diuinitie*, Cambridge 1604
- Perkins, W., *A discourse of conscience wherein is set downe the nature, properties, and differences thereof: as also the way to get and keepe good conscience*, Cambridge 1596
- Perkins, W., *Armilla aurea, id est, Miranda series causarum et salutis & damnationis iuxta verbum Dei*, Cambridge 1590
  - o *A golden Chaine: or, the description of Theologie, containing the order of the causes of Salvation and Damnation, according to Gods word*, London 1591 (vert. R. Hill)
- Perkins, W., *Prophetica, sive de sacra et unica ratione concionandi tractatus*, Cambridge 1592
  - o *The arte of prophecyng, or, A treatise concerning the sacred and onely true manner and methode of preaching first written in Latine by Master William Perkins*, London 1607 (vert. Th. Tuke)
- Perkins, W., *The Foundation of the Christian Religion, Gathered Into Sixe Principles*, z.p. 1591
- Perkins, W., *Workes of that famous and worthy minister of Christ in the Universitie of Cambridge*, London 1618
  - o *Alle de werken van Mr. Wilhelm Perkins*, 3 dln., Amsterdam 1659-1663 (vert. H. Uylenbroek)
- Pettit, N., *The Heart Prepared. Grace and Conversion in Puritan Spiritual Life*, Middletown 1989
- Pleizier, T.T.J., *Religious Involvement in Hearing Sermons. A Grounded Theory study in empirical theology and homiletics*, PhD-thesis, Delft 2010

- Reuver, A. de, *Verborgen omgang. Sporen van spiritualiteit in Middeleeuwen en Nadere Reformatie*, Zoetermeer 2002
- Richard, R., *Preparing Expository Sermons. A Seven-Step Method for Biblical Preaching*, Grand Rapids 1995
- Ricoeur, P., *Hermeneutics and the Human Sciences*, Cambridge 1981
- Ricoeur, P., *Oneself as another*, Chicago 1994
- Roest, G. J., *The Gospel in the Western context. A missiological reading of Christology in dialogue with Hendrikus Berkhof and Colin Gunton*, PhD-thesis, Amsterdam 2016
- Rouwendal, P. L., 'Calvin's forgotten classical position on the extent of the atonement: about sufficiency, efficiency, and anachronism', in: *Westminster Theological Journal*, 70 (2008), no. 2
- Rouwendal, P. L., *Predestination and Preaching in Genevan Theology from Calvin to Benedict Pictet*, PhD-thesis, Kampen 2016
- Ruijter, C. J. de, *Horen naar de stem van God. Theologie en methode van de preek*, Zoetermeer 2013

- Saldenus, G., *Christelijke kinderschool*, Utrecht 1668
- Saldenus, G., *Concionator Sacer, sive de concionandi ratione (imprimis practica) artis directiones*, Den Haag 1677
- Saldenus, G., *Een christen Vallende en Opstaende: of Noodige en stichtelijke bedencingen Over 't Gheestelijck Weder-invallen, ende de heerschappye der sonde*, Utrecht 1667; achter aan dit boek is toegevoegd *Kort en Klaar bericht Van de roeping Des armen Sondaars tot Godt*
- Schnell, U., *Die homiletische Theorie Philipp Melanchthons*, Berlin/Hamburg 1968
- Snijders, G., *Friedrich Adolph Lampe*, dissertatie, Harderwijk 1954
- Spierenburg, P., *De Verbroken Betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preïndustrieel Europa*, Hilversum 1988
- Spijker, W. van 't e.a., *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619*, Houten 1987
- Spijker, W. van 't e.a., *De Synode van Westminster 1643-1649*, Houten 2002
- Spijker, W. van 't e.a., *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*, Zoetermeer 2001
- Spijker, W. van 't e.a., *Oude schrijvers. Een kennismaking*, Houten 1998
- Spijker, W. van 't, *Principe, methode en functie van de theologie bij Andreas Hyperius*, Kampen 1990
- Spijker, W. van 't e.a. (red.), *Spiritualiteit*, Kampen 1993

- Stark, F., *Proeven van de Preek. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de preek als Woord van God*, dissertatie, Zoetermeer 2005
- Swaab, D.F., *Wij zijn ons brein*, Amsterdam 2010
- Swanborn, P.G., *Basisboek sociaal onderzoek*, Amsterdam 2015

- Teellinck, W., *Adam rechtschapen, wanschapen herschapen*, Utrecht 1659
- Teellinck, W., *Bueren-cout. Ofte tsamen-spreuck. Vervatende thien stichtelijcke gespraken van religions saecken, vol trouwe waerschouwingen tegen verscheyden vergrijpinghen hedensdaechs in swange gaende*, Leiden 1620
- Teellinck, W., *Den politycken Christen. Ofte Instructie voor hooge en leege Staets-persoonen*, Middelburg 1650
- Teellinck, W., *Den spieghel der zedicheyt, daer in alle soorten van menschen haer selven besiede, bemercken mogen, oft sy oock niet geweken zijn van de eenvoudicheyt, die sy in hare cleedinge behoorden te betrachten*, Middelburg 1620
- Teellinck, W., *Ecce homo, ofte Ooghen-salve voor Die noch sitten in blintheydt des ghemoedts*, Middelburg 1622
- Teellinck, W., *Noodwendigh vertoogh, Aangaende den tegenwoordigen bedroefden Staet, van Gods volck*, Middelburg 1627
- Teellinck, W., *Ordere, van Mr. W. Teelinck geconcipteert, Om by hem selven alleen, in syn Huysgesin, en bij andere, te betrachten*, Utrecht 1660
- Teellinck, W., *Sleutel der devotie. Ons openende De Deure des Hemels*, Amsterdam 1624
- Teellinck, W., *Soliloquium, ofte betrachtighen eens sondaers, die hy gehad heeft inden angst zijner weder-gheboorte*, Middelburg 1628
- Theissen, G., *Zeichensprachen des Glaubens. Chancen der Predigt heute*, Gütersloh 1994
- Thuynen, Th. van, *De korte uitlegginge van het gereformeerde geloof verdedigt tegen Antonius Driessen, professor te Groningen, of Antwoordt op deszelfs Brief*, Leeuwarden 1722
- Til, S. van, *Commentarius de tabernaculo Mosis, ad Exod. XXV-XXX et zoologia sacra*, Dordrecht/Amsterdam 1714
- Til, S. van, *Inleydinge Tot de prophetische schriften*, Alkmaar 1682
- Til, S. van, *Methodus concionandi juxta praecepta artis hermeneuticae et oratoriae concinnata*, Dordrecht 1688
- o *Preedik-ordre, geschikt naar de leerreegelen der uitleg- en redeneerkunde*, Haarlem 1705
- Trimp, C., *Klank en weerklank. Door prediking tot geloofservaring*, Barneveld

1989

- Trimp, C. (red.), *Woord op schrift. Theologische reflecties over het gezag van de bijbel*, Kampen 2002
- Visscher, H., *Guilielmus Amesius. Zijn leven en zijn werken*, dissertatie, Haarlem 1894
- Vitringa, C., *Aanmerkingen over de leerwijze om Kerkelijke Redenvoeringen wel op te stellen*, Franeker 1724
- Vitringa, C., *Korte schets van de christelyke zeden-leere Ofte van het geestelyk leven Ende desselfs Eigenschappen*, Amsterdam 1717 (vert. J. d'Outrein)
- Vitringa, C., *Typus theologiae practicae sive de vita spirituali*, Franeker 1716
- Vlastuin, W. van, *Naar het hart van Jeruzalem. Over de betekenis van de geestelijke gemeenschap met Christus voor de prediking*, Houten 2012
- Vlastuin, W. van, *Voor hart en hoofd. Een essay over Christus-identiteit in het onderwijs*, Apeldoorn 2019
- Voetius, G., *Ta Askētika sive Exercitia pietatis, in usum juventutis academicae nunc edita*, Gorinchem 1664
  - o *De Praktijk der Godzaligheid*, 2 dln., Utrecht 1996 (vert. C.A. de Niet)
  - o Voetius, G., *Politicae Ecclesiasticae*, deel 1, Amsterdam 1663
- Wall, E.G.E. van der, 'De Verlichting in Nederland kritisch bekeken: Het Examen van Het ontwerp van tolerantie (1753-1759)', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 27 (2003), nr. 1
- Wall, E.G.E. van der (red.), *Een richtingensrijd in de Gereformeerde Kerk: voetianen en coccejansen 1650-1750*, Zoetermeer 1994
- Westerink, H., *Met het oog van de ziel. Een godsdienstpsychologische en mentaliteitshistorische studie naar mensvisie, zelfonderzoek en geloofsbeleving in het werk van Willem Teellinck (1579-1629)*, dissertatie, Zoetermeer 2002
- Witsius, H., *Twist des Heeren*, Leeuwarden 1669
- Zwaag, K. van der, *Onverkort of gekortwiekt? Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de spanning tussen overheid en religie. Een systematisch-historische interpretatie van een 'omstreden' geloofsartikel*, dissertatie, Heerenveen 1999

Website

- www.ssnr.nl; geraadpleegd 21 augustus 2023

V. Persoonsregister

Namen genoemd in voetnoten staan met cursief paginanummer vermeld

- Agricola, R. 44, 46
Alanus ab Insulis 41
Alardin, C. 229
Alexander de Grote 51
Alting, H. 17
Ambrosius, A. 55, 201, 287
Amesius, G. 7, 8, 36, 60, 85-98, 100-103,
118, 120, 122, 130, 134, 135, 152, 156,
158, 159, 162, 163, 194, 223, 262, 263,
267-269, 271, 280, 288, 289, 292, 293,
298-301, 303, 304, 306, 308-312, 335,
341, 351
Anselmus van Canterbury 30
Aristoteles 12, 13, 15, 17, 44, 61, 64, 81, 288,
289
Arminius, J. 106
Asselt, W.J. van 14, 17, 18, 20, 21, 22, 264,
293, 311
Augustinus, A. 27, 41, 43-45, 49, 51, 56, 79,
82, 201, 300, 307, 310

Baars, A. 29, 35, 38, 322, 332, 334
Bake, E. 18
Baronius, C. 149, 310
Basilius van Caesarea 49, 210

Bayly, L. 129, 130, 134
Bekker, B. 193
Berg, J. van den 212
Berkhof, H. 30, 330
Bernard van Clairvaux 201
Beza, Th. 17, 43, 62, 64, 65, 81
Bisschop, R. 21, 63, 311
Bisterfeld, J.H. 229
Boer, G. 330, 331
Bogerman, J. 86
Boonstra, P. 27, 28, 320
Bosma, J.J. 307
Bowles, O. 166
Bradshaw, W. 86
Brahé, J.J. 291
Brakel, W. à 23, 24, 255, 297
Brienen, T. 32, 33, 116, 121, 132, 148, 155,
158, 162, 176, 271, 274, 277, 278, 282,
284, 298, 305
Bruggen, J. van 283
Bruijne, A. de 31
Bucanus, G. 126, 182
Bucer, M. 15, 328
Burmannus jr., F. 242
Burmannus sr., F. 211

Calvijn, J. 14, 15, 27, 38, 40, 43, 44, 45, 64,
78, 154, 155, 310, 321, 327, 328,
Carleton, G. 86
Cartwright, Th. 59
Chaderton, L. 59, 62, 63
Charpentier, J. 62
Chrysostomus 41, 49, 50, 55, 287
Cicero 44
Clemens van Alexandrië 201
Coccejus, J. 14, 18-22, 37, 137, 143, 148, 161,
179, 189, 190, 206-208, 211, 212, 221,
228, 232, 236, 241, 244, 245, 253, 264,
269, 270, 280, 281, 286, 293, 313, 318,
341, 344, 348, 351, 354, 358,
Cock, T. 18
Comrie, A. 245, 253, 297
Cyprianus 49

Descartes, R. 16, 17, 30, 148, 244, 255, 292-
294, 315, 318, 344, 346, 348, 354, 356,
358
Diemar, M.S.E. von 242
Dijk, K. 48
Dod, J. 106
Driessen, A. 16, 297

Eckeveld, J.J. van 371
Elizabeth I 63
End, G. van den 165, 166, 168, 171, 175, 176
Erasmus, D. 43, 126, 148, 182, 310, 328
Erastus, Th. 62
Erskine, E. 32
Erskine, R. 32
Essenius, A. 211
Eusden, J.D. 88, 89

Faucheur, M. le 213, 310
Fieret, W. 16, 148, 289
Frans I 61
Frijhoff, W. 25
Fruytier, J. 244, 256

Fuller, Th. 59

Geertsema, H.G. 31
Golius, J. 148
Golverdingen, M. 106
Gomarus, F. 15, 106
Goudriaan, A. 15, 16
Graafland, C. 33-35, 179, 245, 253, 255,
256, 277, 278, 294, 297
Greendon, M. 106
Gregorius van Nazianze 49, 55, 287
Groe, Th. van der 245, 253, 297
Groenewegen, H. 22
Groenewegen, J. 297
Groot, H. de 228, 286
Guibertus van Novigentum 41
Gunton, C. 39

Hagen, P. van der 229
Harari, Y.N. 30
Harten, P.H. van 32
Hellenbroek, A. 180, 229
Hellius, S. 229
Hemmingsen, N. 55, 56, 67, 78
Heydanus, A. 148, 179
Hieronimus Philadelphus 86
Hildersham, A. 106, 126
Hoek, J. 35, 331
Hoekstra, T. 26, 48, 155
Hof, W.J. op 't 60, 63, 106, 116, 121, 302
Homerus 126, 310
Hommius, F. 86
Hooght, E. van der 36, 131, 193-204, 206-
209, 224, 264, 268, 270, 274, 280-286,
298, 304, 307-309, 316, 346, 357
Hoorn, H. 148
Hoornbeek, J. 32, 34, 36, 130, 134, 135,
147-163, 165, 166, 171, 174-176, 179, 182,
189, 191, 194, 206, 223, 238, 252, 263,
267, 268, 270, 271, 274, 276, 282, 283,
288, 289, 298-301, 305-311, 314

- Hottingeruit, H. 21
- Hyperius, A. 34, 40, 43-53, 55, 56, 67, 77-82, 100-102, 118-120, 122, 131, 134, 143, 155, 158-163, 175, 189-191, 222, 223, 254, 265, 267-271, 274, 275, 279-288, 291, 297-301, 304, 306-309, 312, 314, 335
- Immink, F.G. 4
- Jong, H. de 246
- Jong, O.J. de 25, 277, 278
- Jonge, J. de 105
- Kamp, J. van de 23, 24, 25
- Karel IX 62
- Keckermann, B. 126, 182
- Kessel, W. van 213
- Kircher, A. 115
- Klaassen, M. 331
- Knibbe, D. 36, 179-191, 194, 206, 264, 268, 270, 271, 274, 276, 282, 284, 286, 289-290, 298, 307, 309, 311, 316, 346, 357
- Kristeller, P.O. 14
- Kurzweil, R. 30
- Kuyper, A. 31
- Lampe, F.A. 22, 34, 37, 241-257, 264, 269, 270, 273, 274, 277, 278, 280, 281, 285, 290, 293, 294, 296, 297, 303, 305, 306, 311, 313, 317, 347, 357
- Lampe, H. 241
- Lange, E. 27, 320
- Lannoy, A. de 182
- Lares, J. 41, 56, 299
- Leeuwen, G. van 229
- Leurdijk, G.H. 245, 293
- Leydecker, M. 194
- Lieburg, F.A. van 24
- Linde, S. van der 129, 131, 132
- Lodensteyn, J. van 147, 193, 194, 203, 207, 229, 241, 245
- Lombardus, P. 17
- Long, Th. 322
- Luther, M. 26, 30, 40, 44, 45, 56, 72, 73, 78, 102, 121, 154, 294, 302, 310
- Lyranus, N. 283
- Maets, C. de 148, 165
- Marbach, J. 44
- Marck, J. à 227, 244, 256
- Martinus, J. 36, 137-144, 158-161, 182, 191, 206, 208, 270, 271, 284, 285, 288, 289, 298, 311, 316, 346, 357
- Mastricht, P. van 16
- Maurits, Prins van Oranje 87
- McKim, D.K. 59, 73, 74,
- Melanchthon, Ph. 43, 48, 56, 62, 80, 81, 101, 102, 222, 301
- Moerkerken, A. 35, 331, 332, 334
- Muller, R.A. 13, 212
- Musculus, W. 151
- Neuser, W.H. 13, 289
- Origenes 55, 287
- Outrein, J. d' 228, 229
- Packer, J.I. 60
- Perkins, W. 36, 56, 59-82, 85, 88, 100-103, 109, 113, 116, 118, 120-122, 126, 132, 135, 144, 152, 153, 156, 159, 161-163, 168, 171, 174, 176, 182, 223, 267, 270, 272, 273, 276, 280, 281, 283, 288, 289, 291, 294, 297, 299-301, 303, 307, 309, 310, 312, 314, 334, 335, 337, 342, 350, 353, 360
- Plato 15, 31, 44
- Pleizier, T.T.J. 29
- Quintilianus, M.F. 44
- Ramus, P. 16, 44, 61, 62, 64, 73, 74, 75, 77,

- 81, 88, 101, 102, 114, 122, 288, 291, 294
 Regius, C. 126, 129, 310
 Regius, H. 148
 Reuchlin, J. 43, 48
 Ricoeur, P. 9
 Röell, H.A. 227, 241, 255, 290, 292
 Roest, G.J. 29, 30, 330
 Rogers, N. 126
 Rouwendal, P.L. 14
 Ruijter, C.J. de 26, 27-29, 31, 320
- Saldenus, G. 36, 165-171, 173-177, 182, 194,
 206, 238, 245, 253, 256, 262, 265, 268,
 269, 272-276, 284, 289, 298, 299, 301-
 303, 306-309, 311, 313, 316, 318, 335,
 336, 346, 348, 357, 358
 Schleiermacher, F.D.E. 28
 Schortinghuis, W. 245, 297
 Schotanus, M. 137, 165
 Scultetus, A. 126, 182
 Skinner, Q. 10
 Sluis, J. van 228
 Snelling, R. 85
 Snijders, G. 245
 Spijker, W. van 't 44-46, 87, 328,
 Stark, F. 26
 Staveren, P. van 229
 Sterck van Ringelbergh, J. 44
 Sturm, J. 43-46, 81, 287, 288, 291
 Swaab, D.F. 30
 Swanborn, P.G. 12
- Teellinck, J(ohannes) 147
 Teellinck, J(oost) 105
 Teellinck, W. 23, 36, 60, 93, 105-122, 132,
 134, 142, 147, 158-160, 171, 177, 191, 193,
 209, 237, 245, 256, 268, 270-273, 281,
 289, 292, 298, 300-303, 307-312
 Theodoretus van Cyrrihus 55, 287
 Thomas van Aquino 283
 Thuynen, Th. van 297
- Til, S. van 37, 211-218, 220-224, 229, 236,
 239, 248, 252, 253, 259, 264, 268, 269,
 274, 276, 277, 280-282, 284-286, 290,
 293, 303, 307-311, 313
 Trelcatius jr., L. 106, 116, 126
 Trommius, A. 138
- Untereyck, Th. 241
 Ursinus, Z. 15, 44
- Velema, W.H. 155
 Visscher, H. 87
 Vitringa, C. 37, 227-239, 241, 266, 268,
 270, 271, 273, 274, 276, 280-282, 284-
 286, 290, 293, 301-305, 309-311
 Vlastuin, W. van 30, 35, 291, 332, 334
 Voetius, G. 14-17, 21, 22, 36, 87, 125-132,
 134, 147, 148, 159, 160, 165, 166, 193,
 211, 241, 269, 271, 288, 289, 298, 310,
 315, 341, 346, 351, 356
 Vos, G.J. 24
- Waeyen, J. vander 229, 310
 Walaeus, A. 147, 194
 Westerink, H. 24, 65, 107, 113, 116, 119,
 271, 312
 Whately, W. 106
 Wilhelmus, J. 244, 256
 Wingren, G. 27
 Witsius, H. 16, 227
 Wolzogen, L. 194
 Woude, R.E. van der 138
 Wright, N.T. 28
- Zanchius, H. 44, 201
 Zeller, C.E. 241
 Zeller, J.J. 241

VI. Curriculum vitae

Gerrit Willem Sebastiaan Mulder (Waddinxveen, 1973) behaalde zijn gymnasiumdiploma aan De Driestar te Gouda. Hij studeerde aan de historische faculteit van de Erasmus Universiteit te Rotterdam (BA). Hij studeerde af aan de theologische faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam op een onderzoek naar het geloofsgetuigenis van de Heidelbergse Catechismus in relatie tot cultuur (MA). De auteur was werkzaam aan de Jacobus Fruytier-scholengemeenschap te Apeldoorn en te Rijssen. Hij doceerde de vakken geschiedenis, maatschappijleer en godsdienst. Hij diende de Gereformeerde Gemeente te Rijssen (Zuiderkerk) als ambtsdrager, van 1995 tot 1998 als diaken; en aansluitend tot 2006 als ouderling. De auteur volgde de predikantenopleiding van de Gereformeerde Gemeenten aan de Boezemsingel te Rotterdam. In 2010 werd hij bevestigd als predikant te Zoetermeer, sinds 2019 is hij verbonden aan de gemeente te Ridderkerk. Vanaf 2011 draagt hij in enkele (kerkelijke) organisaties bestuurlijke verantwoordelijkheid. De auteur is gehuwd met Christina Agteresch. Samen kregen zij zes kinderen.